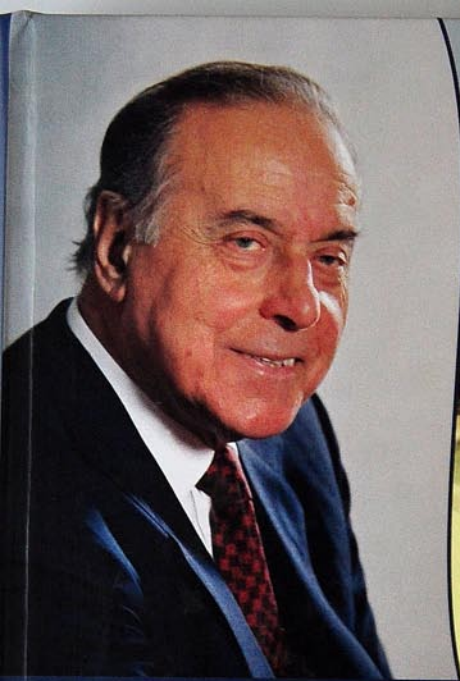

HEYDƏR
ƏLİYEV və

Naxçıvan

**Muxtar Respublikasının
inkişaf tarixi**

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A.BAKIXANOV adına TARİX İNSTİTUTU**

ƏDALƏT QASIM oğlu QASIMOV

HEYDƏR ƏLİYEV

VƏ

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ

İNKİŞAF TARİXİ

(1969-2003-cü illər)

Bakı - 2013

**AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun
Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur**

Layihənin rəhbəri, elmi redaktor və ön sözün müəllifi:
*Əməkdar elm xadimi, AMEA-nın müxbir üzvü,
Azərbaycan Respublikasının Dövlət mükafatı laureatı,
t.e.d., prof. Yaqub Mahmudov*

Məsləhətçi: **İ.M.Hacıyev**
AMEA-nın həqiqi üzvü

Rəyçi: **C.Ə.Bəhramov**
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Qasımov.Ə.Q. Heydər Əliyev və Naxçıvan Muxtar Respublikasının
inkişaf tarixi. (1969-2003-cü illər).
Bakı, "Turxan" NPB, 264 səh.

Monoqrafiyada dünya şöhrətli siyasətçi, Azərbaycan xalqının ümummilli lideri
Heydər Əliyevin həm Sovet Azərbaycanının, həm də müstəqil Azərbaycanın başçısı kimi
Naxçıvan Muxtar Respublikasının tərəqqisi nəminə göstərdiyi çoxcəhətli fəaliyyəti geniş
təhlil edilmiş, onun 1990-1993-cü illərdə muxtar respublikaya göstərdiyi xidmətləri
hərtərəfli işıqlandırılmışdır. Əsərin yazılmasında çox geniş mənbə bazasına istinad edilmiş-
dir ki, onların əksəriyyətini indiyədək elmi ictimaiyyətə məlum olmayan arxiv sənədləri
təşkil edir.

Monoqrafiya Əliyevşünaslığın elmi-nəzəri problemləri ilə məşğul olanlar, çağdaş
tariximizin Heydər Əliyev mərhələsi ilə maraqlananlar, bütövlükdə geniş oxucu kütləsi
üçün nəzərdə tutulmuşdu.

ISBN 978-9952-8211-4-7

© Qasımov Ə.Q, 2013
© AMEA Tarix İnstitutu, 2013
© "Turxan" NPB, 2013

ÖN SÖZ

Azərbaycanımızın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar
Respublikasının təqribən yarıməsrlilik dövrü xalqımızın ümummilli lideri,
zəmanəmizin görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin fəaliyyəti ilə sıx
bağlıdır.

Heydər Əliyev bütün həyatını doğma vətəninə, onun bütün bölgə-
lərinin tərəqqi edərək çiçəklənməsinə həsr etmiş, istər Azərbaycan SSR-ə
rəhbərlik etdiyi 1969-1982-ci illərdə, istərsə də müstəqil Azərbaycan Res-
publikasının Prezidenti olduğu 1993-2003-cü illərdə bütün imkanlardan
istifadə edərək ölkəmizin ahəngdar, tarazlı ilkin və perspektiv inkişafına
elmi-nəzəri zəmin yaratmışdır.

Bütövlükdə Azərbaycanın inkişaf etdirilməsi ulu öndərimizin milli
inkişaf strategiyasını ana xətinin təşkil edirdi.

Bunu Naxçıvan Muxtar Respublikasının 1969-cu ildən bu günə qədər
qazandığı uğurlar fonunda bariz şəkildə izləmək mümkündür. Məhz Heydər
Əliyevin düşünülmüş fəaliyyəti nəticəsində muxtar respublika keçmiş SSRİ-
nin geridə qalmış ucqar aqrar bölgəsindən hərtərəfli inkişaf etmiş müasir
sənaye, elm, təhsil, mədəniyyət məkanlarından birinə çevrilmişdir.

Heydər Əliyev məhz Azərbaycan nəminə Naxçıvan MR-nin inkişafına
mühüm milli, geosiyasi strateji məsələ kimi baxaraq müxtəlif respublikanın
hərtərəfli yüksəlişi üçün kompleks qərarlar qəbul etmişdi. Milli varlıq və
inkişafımız üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən bu bölgənin sosial-iqtisadi,
mənavi inkişafı, təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, onun muxtariyyət
statusunun möhkəmləndirilməsi – bütün bunlar Heydər Əliyevin həyata
keçirdiyi müdrik siyasəti konkret epizodlardır...

Bu baxımdan Heydər Əliyev muxtar respublikanın inkişafı istiqə-
mətində atdığı addımların, əldə etdiyi böyük uğurların elmi cəhətdən araş-
dırılaraq geniş ictimaiyyətə çatdırılması faktı Əliyevşünaslığın ən aktual
vəzifələrindən biridir.

Tarix elmləri doktoru Ədalət Qasım oğlu Qasımovun geniş oxucu
kütləsinə təqdim etdiyi «Heydər Əliyev və Naxçıvan Muxtar Respubli-
kasının inkişaf tarixi (1969-2003-cü illər)» fundamental monoqrafiyası bu
istiqamətdə atılan mühüm addım kimi dəyərləndirilməlidir. Düzdür,
«Heydər Əliyev və Naxçıvan» mövzusunda indiyədək bir çox əsərlər,
məqalələr yazılsa və dissertasiyalar müdafiə olunsada Ə.Qasımovun əsəri

həm zaman kəsiyi etibarilə, həm də ictimai həyatın bütün sahələrini əhatə etmək və elmi sanbalı baxımından fundamental tədqiqat əsəridir.

Monoqrafiyada Heydər Əliyevin Naxçıvan MR-in inkişafı ilə bağlı fəaliyyəti üç mərhələdə: 1969-1987-ci illər, 1990-1993-cü illər və 1993-2003-cü illər çərçivəsində öyrənilmişdir.

Müəllif problemin tam və obyektiv araşdırılması üçün çox geniş mənbə bazasına istinad etmiş, onların əksəriyyətini ilk dəfə olaraq elmi dövriyyəyə daxil etmişdir. Bununla yanaşı Ə.Qasimov Heydər Əliyevin həyatı və siyasi fəaliyyətinə, eləcə də Naxçıvan MR-in müasir tarixinə həsr edilmiş əsərlərin elmi-tənqidi təhlilinin verməklə, həmin əsərlərin müd-əalalarından və nəticələrindən yaradıcılıqla istifadə etməyə çalışmışdır.

Monoqrafiyada muxtar respublikanın qırx ildən çox sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni inkişaf tarixi sistemli şəkildə araşdırılmış, muxtar respublikanın əldə etdiyi nailiyyətlərin bilavasitə Heydər Əliyevin siyasətinin nəticəsi olduğu sübut olunmuşdur.

Kitabda Heydər Əliyevin Azərbaycanın rəhbəri kimi 1969-2003-cü illərdə muxtar respublikanın iqtisadi həyatının çiçəklənməsi, mədəni dünyanın qorunması üçün atdığı addımlar geniş təhlil olunur. Əsərin birinci bölməsində Heydər Əliyevin Azərbaycan SSR-nin rəhbərliyində işlədiyi dövrdə (1969-1982-ci illər) Naxçıvan MSSR-in sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi inkişafı sahəsində həyata keçirdiyi tədbirlər və bu tədbirlər nəti-cəsində muxtar respublikanın sənaye və kənd təsərrüfatının dirçəldilməsi, sosial sahənin inkişafı, eləcə də mədəniyyət, elm, təhsil sahələrində əldə edilmiş mühüm nailiyyətlər, zəngin tarixi faktlar əsasında öyrənilmişdir. Müqayisə və təhlillərə əsaslanaraq müəllif düzgün olaraq göstərir ki, Azər-baycan tarixinə Heydər Əliyev dövrü kimi daxil olmuş bu illər Naxçıvanın da tarixinin tərəqqi və yüksəliş illəri kimi qiymətləndirilməlidir.

Əsərin mühüm dəyərlərindən biri də Heydər Əliyevin Naxçıvanın ən mürəkkəb dövründə - 1990-1993-cü illərdə muxtar respublikada yaşadığı və ona rəhbərlik etdiyi zaman bölgəni hərbi, siyasi-iqtisadi, mədəni böhrandan çıxarmaq üçün göstərdiyi xidmətlərin geniş işıqlandırılmasındadır.

Müəllif Heydər Əliyevin 1993-cü ildə Azərbaycanda ikinci dəfə ali siyasi hakimiyyətə gəlişindən sonra ölkədə həyata keçirdiyi siyasi-iqtisadi islahatların təhlilini verir və bu fonda muxtar respublikanın sosial-iqtisadi inkişafının əsas meyllərini səciyyələndirir. Müəllif haqlı olaraq belə nəti-cəyə gəlir ki, Ermənistan tərəfindən hərbi-iqtisadi blokada şəraitində yaşa-masına baxmayaraq qısa zaman kəsiyində muxtar respublikanın inkişafında qazanılmış müvəffəqiyyətlər görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin düşünülmüş strategiyasının nəticəsidir. Müasir şəraitdə Heydər Əliyevin quruculuq, inkişaf və tərəqqi strategiyasının ölkə prezidenti İlham Əliyev

tərəfindən uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində Naxçıvan Muxtar Res-publikasının etibarlı təhlükəsizliyi və dayanıqlı inkişafı təmin edilmişdir.

Hesab edirəm ki, Ədalət Qasimovun kitabı Heydər Əliyevin nəzəri irsini və dövlətçilik təcrübəsini öyrənmək baxımından çox mühüm vasitə olacaqdır.

Kitabda istifadə edilmiş sənədlər və materiallar, xüsusən Heydər Əliyevin Naxçıvan MR ilə bağlı çıxış və məruzələri, imzaladığı qərarlar və fərmanlar monoqrafiyanın mötəbərliyini artırmaqla bərabər, muxtar res-publikanı müasir siyasi tarixinə öyrənmək və araşdırılmasında da çox faydalı mənbə rolunu oynaya bilər.

Ə.Q.Qasimovun oxucuların mühakiməsinə təqdim etdiyi bu əsər onun gərgin tədqiqatlarının nəticəsi olmaqla yanaşı, 2009-cu ildə nəşr etdirdiyi «Heydər Əliyevin inkişaf strategiyası və Naxçıvan Muxtar Respublikası (XX əsrin 70-80-ci illəri)» monoqrafiyasının məntiqi davamıdır.

İnanırıq ki, əvvəlki monoqrafiyası kimi Ədalət Qasim oğlu Qasimo-vun bu monoqrafiyası da tarix elminin inkişafına mühüm töhfə verməklə yanaşı elmi ictimaiyyətin geniş marağına səbəb olacaqdır.

Biz müəllifə bu kitabına görə öz dərin təşəkkürümüzü bildirir, gə-ləcəkdə də müvafiq istiqamətli tədqiqatlarını davam etdirməyi arzulayırıq.

Yaqub Mahmudov
Əməkdar elm xadimi,
AMEA-nın müxbir üzvü

GİRİŞ

Heç bir xalqın tarixi taleyini şəxsiyyətlərsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Şəxsiyyətlərin xalqın taleyindəki rolunu isə onların fərdi xüsusiyyətləri və öz üzərinə götürdükləri missiya müəyyən edir. Bəşəriyyətin tarixi təkamül prosesi sübut edir ki, xalqın milli-mənəvi irsini, əxlaqi dəyərlərini, genetik yaddaşını, tarixi kimliyini, özünəməxsusluğunu gələcək nəsillərə ötürmək kimi çətin missiya onun taleyində müstəsna rol oynamış fenomenal şəxsiyyətlərin fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlıdır.

Nəcib əməllər sahibi olan belə insanlar həmişə saf və ali məqsədlər uğrunda mübarizənin önündə getmiş, hər bir əlverişli şansıdan böyük məharətlə, ustalıqla bəhrələnmiş, xalqın düşüncə sistemini, mental xüsusiyyətlərini istənilən ictimai-iqtisadi formasiyada hifz edərək möhkəm mənəvi təməl üzərində onu gələcəyə doğru inamla aparmışlar.

Xalqların milli inkişaf yolunun banisinə çevrilən fenomen liderlər həm də böyük müdrikliklə irəli sürdükləri müntəzəqi ideyaların davamlılığını təmin etmişlər. Belə siyasi liderlər dövlət hakimiyyətini ölkənin təkcə bugünkü mənafeyi baxımından deyil, həm də gələcək maraqları baxımından təmin etməyə, dövlətçiliyin ideoloji-siyasi və iqtisadi əsaslarını formalaşdıraraq optimal dövlət modelini yaratmağa nail olmuşlar.

Bu gün müstəqillik və tərəqqi yolunda inamla addımlayan, azad və demokratik dövlət kimi dünya birliyində layiqli yer tutan, iqtisadi və siyasi islahatları uğurla həyata keçirən Azərbaycan Respublikasının müasir tarixinin təqribən yarım əsrə bərabər dövrü və bu dövr ərzində qazandığı nailiyyətlər, uğurlar xalqımızın ümummilli lideri, dünya şöhrətli siyasətçi Heydər Əliyevin həyatı və fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlı olmuşdur.

Bu dövr ərzində Heydər Əliyev Azərbaycan xalqını və dövlətini zamanın ən çətin sınaqlarından uğurla çıxararaq sosial-iqtisadi, mədəni-mənəvi tərəqqiyə doğru aparmışdır.

Heydər Əliyev böyük və mənalı ömrünün hər anını xalqının tərəqqisi və rifahına sərf etmiş, onun dünya xalqları arasında şərəfli yer tutmasına, doğma yurdu Azərbaycanın nüfuzunun yüksəlməsinə həsr etmişdir. Harada, hansı vəzifədə işləməsindən asılı olmayaraq, istər Naxçıvanda adi dövlət məmurundan SSRİ kimi nəhəng imperiyanın başçılarından birinə qədər yüksəldiyi totalitar sovet cəmiyyətində, istər düşmənin mənəfinə ölümdirilmə çarpışan Naxçıvan Muxtar Respublikasına rəhbərlik etdiyi, qurucusu olduğu Azərbaycan Respublikasının prezidenti olduğu müstəqillik dövründə

də o yalnız bu amallarla yaşamış, öz xalqına xidməti həyatının mənası, fəaliyyətinin məramı hesab etmişdir.

1969-cu ildə Heydər Əliyevin Azərbaycan SSR-də siyasi hakimiyyətə gəlməsi ilə ölkə həyatının bütün sahələrində çox böyük müsbət dəyişikliklər baş vermişdir. Sovet totalitar rejiminin yaratdığı məhdud imkanlardan məharətlə istifadə edən Heydər Əliyev Azərbaycanın sosial-iqtisadi, mədəni-mədəni inkişafına zəmin yaradacaq mühüm qərarlara imza atmaqla, doğma vətəninə çiçəklənməsi üçün mümkün olan hər şeyi etmişdir. Hələ o zaman Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi yaşaya bilməsi üçün zəruri olan əsaslar – iqtisadi, mədəni-mədəni potensial yaradılmış, milli kadr problemi həll edilmişdi. O dövrdə iqtisadiyyat, mədəniyyət, təhsil sahəsində əldə edilən tərəqqi, milli birliyə nail olunması, milli özünüdərkən yüksəlişi müstəqil dövlətin yaranmasına xidmət edən strategiyanın bünövrəsini qoymuşdu. Bugünkü müstəqil Azərbaycanın əldə etdiyi uğurlar məhz həmin dövrdə Heydər Əliyev tərəfindən yaradılmış möhkəm təmələ əsaslanır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin dediyi kimi «Heydər Əliyev ictimai-siyasi quruluşdan asılı olmayaraq, sözün əsl mənasında, bütün dövrlərdə Azərbaycan xalqının lideri idi. 1970-1982-ci illərdə ölkəyə rəhbərlik etdiyi dövr ərzində onun tərəfindən görülmüş işlər Azərbaycan xalqının maraqlarına xidmət edirdi. Məhz onun fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycana mərkəzi fondlardan böyük həcmdə vəsait gətirilirdi. Yeni zavodlar, fabriklər tikilirdi. İndi bu zavodlar və fabriklər Azərbaycanın iqtisadi və sənaye potensialına böyük dəstəkdir. Əgər o illərdə Azərbaycanda iri sənaye infrastrukturunu yaranmasaydı, xüsusilə neft sahəsində, neft emalı sahəsində nəhəng qurğular tikilməsəydi, bu gün Azərbaycanın iqtisadi potensialı o qədər də güclü ola bilməzdi... İctimai-siyasi quruluşundan asılı olmayaraq, bütün zamanlarda Heydər Əliyevin liderlik keyfiyyətləri, xalqa, millətə bağlılığı ölkəmiz üçün, böyük işlər görmək üçün gözəl şərait yaratmışdı. Amma təbii ki, Azərbaycanın ən ağır dövrü olan müstəqilliyimizin ilk illərində Heydər Əliyevin fəaliyyəti həlledici idi» [5, 2005, 27 mart].

1993-cü ildə xalqımız müstəqilliyini, dövlətçiliyini itirmək təhlükəsi ilə üz-üzə qaldığı bir vaxtda yenidən öz taleyini milli liderinə etibar etməli oldu. Xalqın ısrarlı təkidi ilə hakimiyyətə qayıdan Heydər Əliyev siyasi təcrübəsi, uzaqgörənliyi və sarsılmaz iradəsi ilə ölkəni onu gözləyən təhlükələrdən xilas etmiş, cəmiyyəti vahid məfkurə ətrafında birləşdirmişdi. Ölkəmizdə müstəqil dövlət təsisatlarının yaradılması, beynəlxalq normalara əsaslanan demokratik, hüquqi dövlət quruculuğunun böyük vüsət alması, suveren Azərbaycanın əsas qanunu olan Konstitusiyanın qəbul edilməsi, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması, milli təhlükəsizliyin təmin olun-

ması və yeni iqtisadi kursun müəyyənəşdirilməsi ilə bağlı proseslərin müvəffəqiyyətli həlli şəxsən Heydər Əliyevin xidmətləridir.

Heydər Əliyev respublikaya rəhbərlik etdiyi bütün fəaliyyəti ərzində vətəninə sədaqətli xidməti ilə əsl azərbaycançılıq nümunəsi göstərmişdir. O, əsl millət rəhbəri, dövlət başçısı kimi Azərbaycanın bütün bölgələrinin ahəngdar inkişafına böyük diqqət yetirir, ölkənin ümumi inkişafını hər bir rayonun, kəndin, qəsəbənin tərəqqisi və yüksəlişi ilə vəhdətdə görürdü. Heydər Əliyevin məqsədyönlü siyasəti və böyük təşkilatçılıq qabiliyyəti nəticəsində Azərbaycanın bölgələrində yüksək sosial-iqtisadi və mədəni göstəricilər əldə edilmiş, Bakıdan əlavə ölkənin digər yerlərində də iri sənaye və kənd təsərrüfatı mərkəzləri formalaşmışdı.

Vətənin torpağı, hər guşəsi onun üçün müqəddəs və əziz idi. Heydər Əliyevin vətən məhəbbəti hər hansı etnik, regional amillərin fəvqində dayanmış, ilahi məhəbbəti idi. Heydər Əliyev «Yardımlıya da, Lənkərana da, Qusara da, Gəncəyə də, Naxçıvana da eyni münasibət bəsləyir, qətiyyən fərq qoymurdu» [72, 208]. Lakin etiraf etməliyəm ki, ümummilli liderimizin Naxçıvana münasibəti Azərbaycanın digər bölgələrinə olan münasibətindən fərqli səciyyə daşıyırdı.

Birincisi, Heydər Əliyev peşəkar tarixçi, təhlükəsizlik orqanlarının təcrübəli rəhbər işçisi kimi bu regionun hansı mürəkkəb geosiyasi və coğrafi şəraitdə yerləşdiyini, ermənilərin tarixən bu torpağı ələ keçirmək üçün hansı fəndlərə əl atdığını çox gözəl bilir, buna görə də muxtar respublikanın təkcə sosial-iqtisadi cəhətdən inkişafına deyil, hərbi-siyasi cəhətdən möhkəmlənməsinə, burada Azərbaycanın milli mədəni, sosial-demoqrafik faktorlarının daha da artaraq mütləq üstünlük təşkil etməsinə çalışırdı. Bu məqsədlə hələ sovet hakimiyyəti illərində muxtar respublikada iri sənaye potensialının yaradılmasına, kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsinə, sosial infrastrukturun, elm, təhsil sisteminin formalaşmasına, ziyalı təbəqəsinin, kadr potensialının yüksəldilməsinə şərait yaradan kompleks qərarlar vermişdi.

İkincisi, Heydər Əliyevə qədər Naxçıvan MSSR-nin iqtisadiyyatı və mədəniyyəti çox ləng inkişaf edirdi, bir çox göstəricilərə görə muxtar respublika bütövlükdə Azərbaycan SSR-dən və onun ayrı-ayrı rayonlarından, xüsusən DQMV-dən çox geridə idi. Məsələn, 1960-cı illərin sonlarında adambaşına düşən sənaye məhsulunun həcmi Azərbaycan üzrə 828 manat, DQMV üzrə 700 manat təşkil etdiyi halda, Naxçıvan MSSR üzrə bu göstərici 263 manat təşkil edirdi. Pərakəndə ticarətin həcmi isə müvafiq olaraq 382, 358, 267 manat təşkil etmişdi [27, v.199]. Mərkəzi hakimiyyət Dağlıq Qarabağın iqtisadi və sosial inkişafına daha çox diqqət ayırırdı, təbii sərvətlərlə zəngin olan Naxçıvan MSSR-də isə məhsuldar qüvvələrin inkişafına bilərəkdən etinasızlıq göstərirdi. Zəngəzurun Ermənistanla verilməsi ilə

Azərbaycandan təcrid vəziyyətinə salınmış Naxçıvanı iqtisadi cəhətdən zəif inkişaf etmiş regiona çevirmək, bu yolla naxçıvanlıları ata-baba torpaqlarından didərgin salmaq siyasəti yeridilirdi.

Çox təəssüf ki, Azərbaycanın əvvəlki rəhbərliyi də Naxçıvana laqeyd və ögey münasibət göstərirdi, muxtar respublikanın inkişafı üçün kifayət qədər əməli addımlar atmırdı.

Hakimiyyətə gəldikdən sonra Naxçıvana qarşı yeridilən ayrı-seçkilik siyasətini açıq şəkildə tənqid edən Heydər Əliyev bu ədalətsizliyi aradan qaldırmaq, Naxçıvanı da daxil olmaqla Azərbaycanın bütün bölgələrinin dinamik, proporsional inkişafını təmin etmək üçün ciddi fəaliyyətə başladı, həyata keçirilmiş kompleks təşkilatı-siyasi, iqtisadi, mədəni tədbirlər nəticəsində muxtar respublikanın ahəngdar inkişafı təmin edildi. Lakin Heydər Əliyev respublikadan getdikdən sonra Azərbaycanın yeni iqtidarları sələflərinin Naxçıvana münasibətdə yeritdiyi «ənənə»ni bərpa edərək, muxtar respublikanı yenidən taleyin ümidinə buraxdılar. «Naxçıvanı bir apendisit kimi kəsib atmağa» (Heydər Əliyev) belə hazır oldular. Lakin Heydər Əliyevin siyasi düşüncəsi yenidən Naxçıvanı onu gözləyən fəlakətlərdən xilas etdi, bu qədim diyarı sabitliyə və tərəqqiyə qovuşdurdu.

Üçüncüsü, Heydər Əliyev Naxçıvanın milli dövlətçilik tarixində yerini və rolunu həmişə yüksək qiymətləndirir, naxçıvanlılarda həmişə milli qürurunu, milli istiqlalçılıq ruhunu, müstəqilliyə bağlılığını, azərbaycançılığın möhkəm olduğunu qeyd edirdi [114, 141-145].

Əlbəttə, naxçıvanlıların milli dəyərlərə belə sıx bağlılığı kompleks tarixi, geosiyasi, hətta coğrafi amillərlə bağlıdır. Millilik, azərbaycançılıq Naxçıvanda həmişə yüksək olmuşdur. Bununla yanaşı muxtar respublika əhalisində milli mədəni dəyərlərin, vətənpərvərlik ruhunun daha da yüksəlməsində Heydər Əliyevin Azərbaycanda bu istiqamətdə həyata keçirdiyi məqsədyönlü siyasətin də çox böyük təsiri olmuşdur. Ona görə də heç də təsadüfi deyildir ki, 80-ci illərin sonlarında – 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda vüsət alan milli istiqlalçılıq uğrunda mübarizədə naxçıvanlılar ön cərgədə idilər. Həmin dövrdə azadlıq və müstəqillik istiqamətində Heydər Əliyevin başçılığı altında Naxçıvanın atdığı cəsarətli addımlar Azərbaycan xalqı tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanmış və respublikada gedən siyasi proseslərə öz müsbət təsirini göstərmişdi.

Dördüncüsü, Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətinin mühüm dövrlərindən biri olan 1990-1993-cü illər bilavasitə Naxçıvanla əlaqədardır. Taleyin hökmü ilə muxtar respublika üçün çox mürəkkəb bir dövrdə Naxçıvanda yaşayıb fəaliyyət göstərməli olan Heydər Əliyev bu torpaqda bütövlükdə Azərbaycan üçün taleyüklü olan qərarlara imza atdı, müstəqil dövlətçiliyin konseptual istiqamətlərini müəyyənəşdirdi. Heydər Əliyev sonralar bu

dövrü nəzərdə tutaraq həmin illərin onun üçün əziz, çox şərəfli illər olduğunu, bu torpağa daha da yaxından bağlandığını etiraf etmişdi [69, 477].

Ermənistan tərəfindən hərbi, iqtisadi blokadaya alınmış muxtar respublikanın düşmənlərinə keçməməsi, siyasi, iqtisadi və mədəni böhrandan çıxarılması yalnız Heydər Əliyevin misilsiz, fədakar fəaliyyəti sayəsində mümkün olmuşdur.

Nəhayət, bir amili də nəzərdən qaçırmmaq lazım deyil ki, bütün insanlar kimi Heydər Əliyevin də öz kiçik vətəninə xüsusi sevgisi və ehtiramı var idi. Özünün də qeyd etdiyi kimi, o, bu torpaqda doğulmuş, burada təhsil almış, buradan həyata addımlamış, daim bu torpaqla bağlı olmuş, buna görə də bütün dövrlərdə öz doğma torpağına xidmət etmək üçün əlindən gələni etmişdir [114, 145].

Heydər Əliyevin həyat və fəaliyyəti Azərbaycan xalqı üçün elə bir tükənməz xəzinədir ki, bu xəzinədən qədirbilən xalqımız hələ neçə əsrlər faydalanacaq, onun zəngin və çoxşaxəli irsindən öyrənərək ibrət dərsi alacaqdır. Neçə illər, əsrlər keçsə də, onun siyasi düşüncəsi milyonlarla insanı özünə cəlb edəcək, bu böyük insanın tarixi irsindən, dövlətçilik ənənəsindən, idarəçilik məktəbindən neçə-neçə nəsillər bəhrələnəcəklər.

Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqı qarşısında xidmətləri təkcə onun ölkəmizə rəhbərlik etdiyi dövrlər ərzində həyata keçirdiyi əzəmətli işlərlə məhdudlaşmır. O, həm də ölkənin gələcək inkişaf perspektivlərini və yollarını müəyyənləşdirməklə böyük missioner rolunu oynamışdır.

Onun nəzəri-ideoloji irsinin, inkişaf strategiyasının öyrənilməsi, ideyalarının tədqiqi və təbliği hələ uzun dövr ərzində Azərbaycanda ictimai elmlərin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri olacaqdır.

Heydər Əliyevin davamlı inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsini Azərbaycanın bütün bölgələrinin ahəngdar surətdə inkişafı təşkil edirdi.

Bu baxımdan Heydər Əliyevin Azərbaycan bölgələrinin inkişaf strategiyasının hərtərəfli araşdırılması və təhlili mühüm nəzəri və əməli əhəmiyyət kəsb edir.

Ulu öndərimizin inkişaf strategiyası təkcə Azərbaycanın və onun mərkəzi rayonlarının sosial-iqtisadi inkişafı məsələləri ilə məhdudlaşmır, bu strategiya bütün bölgələrdə mədəniyyətin, təhsilin çiçəklənməsini, onların ixtisaslı kadrlarla təmin edilməsini, eyni zamanda yerlərdə milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasını, tarixi abidələrimizə diqqət və qayğı göstərilməsini, tarixinin dərinədən öyrənilməsinə özündə ehtiva edir.

Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının tarixinin, mədəniyyətinin tədqiqini və öyrənilməsini daim diqqət mərkəzində saxlamış, tarix elminin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Naxçıvanın çoxəsrlik tarixini yüksək qiymətləndirən Heydər Əliyev Azərbaycanın bu zəngin tarixə malik

bölgəsinin qədim və orta əsrlər, yeni dövr tarixini hərtərəfli araşdırmağı tövsiyə edirdi. Milli lider qeyd edirdi: «Azərbaycanın bir hissəsi olan Naxçıvanın tarixi ilə əlaqədar görək çox fundamental əsərlər yaradaq, bu əsərlərlə də təkcə iddiaçılara cavab vermək yox, bütün dünyaya Azərbaycanın qədim zəngin tarixini, mədəniyyətini göstərək» [5, 1999, 11 fevral].

Heydər Əliyev Naxçıvanın tarixini təkcə Bakıda deyil, həm də muxtar respublikanın özündə hərtərəfli öyrənilməsinə təşkil etmək üçün bir sıra dəyərli addımlar atmış, onun təşəbbüsü ilə hələ 70-ci illərin əvvəllərində Naxçıvan şəhərində yaradılmış Dövlət Pedaqoji İnstitutunda və Regional Elm Mərkəzində bölgənin sosial-iqtisadi inkişafının, təbii ehtiyatlarının araşdırılması ilə yanaşı, onun ədəbi mühitinin, tarixinin, arxeoloji və etnoqrafik abidələrinin tədqiqi ilə bağlı mühüm işlər aparılmış, dəyərli elmi nəticələr əldə edilmişdi.

Heydər Əliyevin ikinci dəfə rəhbərliyə qayıdışından sonra bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Naxçıvanda da elmin, təhsilin, milli ziyalılığın yeni inkişaf dövrü başlandı, bölgənin tarixi keçmişinin, müasir sosial-iqtisadi, mədəni, inkişaf məsələlərinin obyektiv araşdırılması və öyrənilməsi üçün geniş imkanlar açıldı. Bu baxımdan Heydər Əliyevin Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsinin yaradılması haqqında 7 avqust 2002-ci il tarixli sərəncamı mühüm əhəmiyyətə malik tarixi qərardır. AMEA Naxçıvan Bölməsinin yaradılması haqqında qərar Naxçıvanın respublikanın zəngin elmi mərkəzinə çevrilməsi istiqamətində atılmış mühüm addımdır. Qısa müddət ərzində bölmənin (bütövlükdə MR alimlərinin) regionun sosial-iqtisadi, mədəni, tarixi problemlərinin öyrənilməsi sahəsində qazandığı nailiyyətlər Heydər Əliyevin uzaqgörənliyini bir daha sübut edir.

Azərbaycan MEA Naxçıvan Bölməsinin yaradılmasına həsr olunmuş 12 avqust 2002-ci il tarixli müşavirədə Heydər Əliyev bölmənin qarşısında duran vəzifələr haqqında demişdi: «Mən bununla Naxçıvan Muxtar Respublikasının indiyə qədər az öyrənilmiş qədim tarixinin, mədəniyyətinin, elminin, ədəbiyyatının yenidən dərinədən araşdırılması və onlar haqqında elmi əsərlərin ... hazırlanması məqsədi daşıyıram. Eyni zamanda, Naxçıvanın özünəməxsus təbiəti, təbii sərvətləri, torpağı, təbii abidələri də, təəssüflər olsun ki, indiyə qədər lazımı dərəcədə öyrənilməyib, bəlkə də düz olardı deyim ki, heç öyrənilməyibdir. Bunlara, mənim irəli sürdüyüm məsələlərin öyrənilməsinə böyük ehtiyac var» [5, 2002, 15 avqust].

Heydər Əliyev Naxçıvanın muxtariyyət statusunun möhkəmləndirilməsi istiqamətində də cəhanşümul işlər görmüşdü. Onun təşəbbüsü ilə hələ 1974-cü ildə Naxçıvan MSSR-nin 50 illiyi ittifaq səviyyəsində geniş qeyd olunmuşdu. O, Naxçıvana rəhbərlik etdiyi 1990-1993-cü illərdə bölgənin muxtariyyət statusunun beynəlxalq müqavilələrlə təsbit olunduğunu

bütün dünyaya bəyan edərək erməni təcavüzünün qarşısını qətiyyətlə almağa nail oldu. Heydər Əliyev Naxçıvanın bir Azərbaycan diyarı kimi yaşamasının, inkişaf etməsinin onun muxtariyyət hüququnun sayəsində mümkün olduğunu aydın dərək edərək gələcəkdə də Naxçıvan üçün bunun vacibliyini qeyd etmiş, Naxçıvanın muxtar dövlətçilik statusunun daha da möhkəmləndirilməsi üçün sonrakı dövrlərdə də əməli addımlar atmışdır. Azərbaycanın 1995-ci ildə qəbul edilmiş konstitusiyası ilə Naxçıvan MR-in statusu əbədi müəyyənləşdirilmişdir.

Nəhayət, tarixi-siyasi əhəmiyyətini və xalqımızın tarixində özünəməxsus yer tutduğunu nəzərə alaraq Heydər Əliyevin 4 fevral 1999-cu il tarixli fərmanı ilə Naxçıvan MR-in 75 illiyi respublikada geniş şəkildə qeyd edilmişdi.

Bütövlükdə Naxçıvan MR-in təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, sosial-iqtisadi, mədəni inkişafı, onun muxtariyyət statusunun möhkəmləndirilməsi, bilavasitə Heydər Əliyevin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Ona görə də, Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə Heydər Əliyevin Naxçıvanın tərəqqisi naminə göstərdiyi çoxşaxəli fəaliyyətinin araşdırılması və təhlili Əliyevşünaslığın nəzəri və əməli istiqamətlərini öyrənmək baxımından mühüm aktualıq kəsb edir. Digər tərəfdən təqribən 40 il ərzində Naxçıvan MR-də cərəyan etmiş sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi, mədəni proseslərin obyektiv araşdırılması, qazanılmış təcrübənin ümumiləşdirilməsi bütövlükdə Azərbaycan cəmiyyətində bu dövrdə baş vermiş dəyişikliklərin tarixi köklərini öyrənmək, gələcək perspektivlərini müəyyənləşdirmək baxımından da mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Monoqrafiyada 1969-cu ildən 2003-cü ilə qədərki zaman kəsiyində Naxçıvan MR-də hadisələr və proseslər, muxtar respublikanın inkişaf məsələləri tədqiqatə cəlb edilmişdir.

Azərbaycan tarixinə haqlı olaraq Heydər Əliyev dövrü kimi daxil olmuş bu illəri Naxçıvan Muxtar Respublikasının da tarixinin tərəqqi və yüksəliş illəri kimi qiymətləndirmək düz olardı. Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan MR-in həmin dövrdə əldə etdiyi uğurlar məhz Heydər Əliyev şəxsiyyəti və strategiyası ilə bağlıdır. Ümumilikdə Heydər Əliyevin başçılığı altında Naxçıvan MR üç inkişaf mərhələsindən keçmişdir: 1969-1987-ci illər; 1990-1993-cü illər və 1993-2003-cü illər.

1969-cu ildə hakimiyyətə gəldikdən sonra Heydər Əliyevin Azərbaycanda uzaqgörənliklə, siyasi əzmlə, qətiyyətlə həyata keçirdiyi tədbirlər bütün respublikada olduğu kimi, Naxçıvan MSSR-nin də iqtisadi, ictimai-siyasi həyatına öz müsbət təsirini göstərdi, muxtar respublika qısa zaman kəsiyində əsrlərə bərabər inkişaf yolu keçdi. Naxçıvan MSSR-nin tərəqqisini milli məqsəd hesab edən Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi tədbirlər

nəticəsində muxtar respublikanın sənaye və kənd təsərrüfatının dirçəldilməsində, yeni təsərrüfat sahələrinin yaradılmasında, sosial sahənin inkişafında, infrastrukturun genişləndirilməsində mühüm nailiyyətlər əldə edilmiş, mədəniyyət, elm, təhsil sahələri yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdırılmış, ziyalı kadr potensialı yaranmışdı. Möhtərəm Heydər Əliyevin qayğısı sahəsində Naxçıvan şəhərində və muxtar respublikanın rayonlarında iri sənaye, kənd təsərrüfatı, sosial obyektlər tikilərək istifadəyə verilmiş, əhalinin maddi rifah halında, mədəni-təhsil səviyyəsində çox mühüm kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermişdi.

Lakin 1987-ci ildə Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması ilə bütün Azərbaycanın, o cümlədən Naxçıvanın tarixində yenidən çətin günlərin, faciəli proseslərin əsası qoyuldu.

Azərbaycanda hakimiyyət uğrunda mübarizə torpaqlarımızın bir-birinin ardınca işğalı ilə müşayiət olunurdu. Respublika rəhbərliyi tərəfindən taleyin ümidinə buraxılmış Naxçıvan Muxtar Respublikası erməni təcavüzü qarşısında əliyalın qalmışdı. Yalnız Heydər Əliyevin 1990-cı ilin yayında bu torpağa gəlişi ilə Naxçıvan MR məhv olmaq təhlükəsindən xilas oldu, nəcətini və gələcək inkişafını tapdı.

Heydər Əliyevin 1990-1993-cü illərdə Naxçıvandakı fəaliyyəti təkcə muxtar respublikanı məhv olmaqdan, mərhumiyyətlərdən və məşəqqətlərdən xilas etmədi, eyni zamanda Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin qazınması istiqamətində ilk ciddi addımlarla tarixə düşdü, ölkəmizin gələcək inkişafının bir sıra konseptual istiqamətləri Heydər Əliyev tərəfindən məhz həmin dövrdə Naxçıvanda işlənib hazırlandı.

Bu dövrdə Naxçıvanı iqtisadi və sosial böhrandan çıxarmaq məqsədi ilə, blokadanın çətinliklərini aradan qaldırmaq üçün qonşu İran İslam Respublikası (İİR) və Türkiyə Cümhuriyyəti ilə iqtisadi və siyasi əlaqələr quruldu. Araz çayı üzərində «Ümid» körpüsü və keçid məntəqələri yaradıldı. İlk dəfə iqtisadi islahatlara və özəlləşdirilmə tədbirlərinə də Naxçıvandan başlanıldı.

1993-2003-cü illəri əhatə edən üçüncü dövr Ümummilli Lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında ölkəmizin bütün regionlarının bərabər inkişafı ilə xarakterizə edilir. Heydər Əliyevin Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonra ölkədə aparılan siyasi, iqtisadi islahatlar, quruculuq işləri Naxçıvan MR-in inkişafında da öz müsbət təsirini göstərməyə başlamış, muxtar respublika ictimai-iqtisadi həyatın bütün sahələrində böyük nailiyyətlərə imza atmışdır. İqtisadiyyatın dirçəldilməsi, əhalinin sosial, ictimai-siyasi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, idarəçilikdə mövcud olan boşluqların aradan qaldırılması istiqamətində uğurlu addımlar atıldı. Heydər Əliyev Naxçıvan MR-in sosial-iqtisadi problemlərinə daim diqqət yetirmiş, muxtar

respublikadakı vəziyyətlə yerindəcə tanış olmaq üçün dörd dəfə Naxçıvana səfər etmişdi. Milli liderimiz Naxçıvan Muxtar Respublikasının muxtariyyət statusunun möhkəmləndirilməsi üçün də bir sıra addımlar atmış, onun rəhbərliyi altında hazırlanmış Azərbaycan Konstitusiyası və Naxçıvan MR Konstitusiyasında Naxçıvanın muxtar dövlətçiliyi əbədi təsbit edilmişdir.

«Heydər Əliyev və Naxçıvan Muxtar Respublikasının inkişaf tarixi (1969-2003-cü illər)» mövzusu tarixşünaslıqda bilavasitə ayrıca tədqiqat obyekti olmasa da, mövzu ilə bağlı bir çox məqamlar tarixi, siyasi, iqtisadi ədəbiyyatda öz əksini tapmışdır. Tədqiqatımızın predmetinə uyğun ədəbiyyatın təsnifatını şərti olaraq iki qrupa ayırmağı məqsədəuyğun hesab edirik.

Birinci qrupa ulu öndərimiz Heydər Əliyevin həyatına, ictimai-siyasi fəaliyyətinə, dövlətçilik baxışlarına həsr edilmiş əsərlər daxildir. Son dövrdə Azərbaycanda və xaricdə Əliyevşünaslığın nəzəri və əməli məsələlərinə aid bir sıra mühüm əsərlər yazılmış, həmin əsərlərdə Heydər Əliyevin çoxşaxəli, zəngin fəaliyyətinin bir çox istiqamətləri təhlil edilmişdir. Qeyd edək ki, Heydər Əliyevin həyat və fəaliyyətinə həsr edilmiş monoqrafiyalarda, dissertasiyalarda böyük öndərin nəzəri irsi, müxtəlif sahələrdə həyata keçirdiyi siyasəti əks etdirən əsərlər, kitablar tarixşünaslıq nöqteyi-nəzərdən təhlil edilmişdir. Digər tərəfdən, Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətinə, nəzəri irsinə həsr edilmiş ədəbiyyat çox geniş olduğundan (çox təəssüf ki, onların bir çoxunda müəlliflərin subyektiv yanaşmaları üstünlük təşkil edir – Ə.Q.) biz bilavasitə tədqiqat mövzusunə aid olan əsərlərə müraciət etməyə üstünlük verməli olduq.

Bu baxımdan R.Mehdiyevin, Y.Mahmudovun, İ.Hüseynovanın, İ.Hacıyevin, M.Qasımlının, E.Axundovanın, İ.Zeynalovun, O.Sultanovun, Ə.Məmmədovun və başqalarının əsərləri diqqəti cəlb edir [1;3; 4; 78-87; 103; 105; 120-127; 129-133; 135; 146; 190; 195; 198; 216; 217].

Bu əsərlər Heydər Əliyevin inkişaf strategiyasının ayrı-ayrı istiqamətlərini öyrənmək baxımından mühüm mənbə olmaqla yanaşı, ulu öndərin Naxçıvana başçılıq etdiyi dövrdə həyata keçirdiyi tədbirlərin işıqlandırılması baxımından da böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Mövzuya aid ikinci qrup ədəbiyyatda Naxçıvan MR-in sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni inkişafına həsr olunmuş əsərlər daxildir. Bu qrup ədəbiyyatda tədqiq olunan problemləri xronologiya baxımından iki hissəyə bölmək mümkündür.

1970-80-ci illərdə Naxçıvan MSSR-nin sosial-iqtisadi inkişafı, əhəlinin maddi rifah halının və mədəni səviyyəsinin yüksəlməsi, sosial strukturlarda dəyişikliklər və b. məsələlər həmin dövrdə yazılmış bir sıra monoqrafiyalarda, broşürlərdə, yubiley nəşrlərində, məqalələrdə [75; 106-107; 111;

117;119; 140; 141; 143; 144, 152; 187; 201; 202; 211], dissertasiyalarda [223; 224; 225; 226; 248] dövrün ruhuna uyğun şəkildə işıqlandırılmışdır.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra Naxçıvan MR-in müasir tarixinə, iqtisadi və mədəni inkişafına, ictimai-siyasi həyatında baş verən proseslərə həsr edilmiş əsərlər mövzusunun daha dərinə tədqiq edilməsində mühüm rol oynamışdır. Naxçıvan MR-in 75 və 80 illik yubileylərinin geniş şəkildə qeyd edilməsi, muxtar respublikada elmin və təhsilin inkişafına göstərilən dövlət qayğısı və himayəsi, burada tarixi tədqiqatların daha da genişlənməsinə, yeni tarixçi nəslinin yetişməsinə, Naxçıvanın tarixinə, xüsusən müasir tarixinə dair sanballı əsərlərin meydana çıxmasına şərait yaratmışdır. Bu əsərlərdə bilavasitə tədqiqatımızın mövzusu ilə əlaqədar bir sıra məsələlərə toxunulmuş, zəngin faktik materiallar, rəqəmlər orada öz əksini tapmışdır [59; 61; 62; 63; 74; 79; 80; 81; 108; 109; 110; 114; 128; 142; 147; 148; 153; 192; 193; 194; 203; 204].

Naxçıvan MR-də 1990-2003-cü illərdə cərəyan edən ictimai-siyasi proseslərin, sosial-iqtisadi inkişafın əsas mərhələlərini, Heydər Əliyevin inkişaf strategiyasının muxtar respublikada həyata keçirilməsinin nəticələrini və özəlliklərini araşdırmaq baxımından Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri Vasif Talıbovun məqalə və çıxışları geniş təhlil edilmiş, ümumiləşdirilmələr aparılarkən bir sıra hallarda oradakı faktlara və nəticələrə istinad edilmişdir [205; 206; 207; 208; 209; 210].

Monoqrafiya zəngin və çoxşaxəli mənbələr əsasında yazılmışdır.

Bu mənbələr sırasında Heydər Əliyevin böyük nəzəri, elmi irsini əks etdirən mənbələr xüsusi yer tutur. Heydər Əliyevin həm sovet hakimiyyəti, həm də müstəqillik dövründəki məruzələri, nitqləri, müsahibələri, xatirələri tariximizin təqribən 40 illik dövrünün öyrənilməsi baxımından əvəzsiz mənbədir. Onun əsərlərində xalqımızın tarixi, milli mədəni dəyərlərimiz, iqtisadiyyatımız haqqında, Azərbaycanın ayrı-ayrı regionları haqqında çox dəyərli və qiymətli fikirlər, elmi-nəzəri cəhətdən ümumiləşdirilmiş müddəalar, nəticələr vardır.

Heydər Əliyevin bilavasitə mövzuya aid fikirləri bir sıra çap olunmuş əsərlərində [64-73; 112-113; 220-221] öz əksini tapmışdır.

1996-cı ildə çapdan çıxmış «Qayıdış» sənədlər toplusu [112,113] tədqiqatımız üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu topluda Heydər Əliyevin 1990-1993-cü illərdə Naxçıvanda fəaliyyətini əks etdirən sənədlər və materiallar, o cümlədən Heydər Əliyevin çoxsaylı müsahibələri, görüşləri, Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri kimi imzaladığı qərarlar toplanmışdır. Heydər Əliyevin prezidentliyi dövründə imzaladığı fərman və sərəncamların bir neçəsi Naxçıvan MR-in sosial-iqtisadi problemlərinin həlli, ictimai-

siyasi həyatı ilə bağlı olduğundan onlardan dəyərli tarixi mənbə kimi istifadə edilmişdir.

Heydər Əliyevin prezidentliyi müddətində Naxçıvana səfərləri, burada keçirdiyi görüşlər haqqında materialların, nitq və çıxışlarının toplandığı məcmuələr əsərin mənbə bazasının genişləndirilməsində xüsusi rol oynamışdır [5, 2002, iyun, avqust; 114; 191]. Naxçıvan MR-in 75 illiyi və 80 illiyi ilə bağlı fərman və sərəncamlar mövzusunun öyrənilməsi baxımından dəyərli sənədlər sayılır. Heydər Əliyevin Naxçıvan MR-in 75 illiyi, Naxçıvan MR-in Konstitusiyasının hazırlanması ilə bağlı çıxışlarında Naxçıvanın siyasi və iqtisadi tarixi, keçdiyi yolun mərhələləri əhatəli təhlil edilmiş, tarixçilərimiz qarşısında bir sıra konseptual məsələlər qoyulmuşdur [114; 5, 1998, 16 yanvar]. Buna görə də monoqrafiyada bu çıxışlar dərindən təhlil edilmişdir.

Lakin Heydər Əliyevin Naxçıvan MSSR-nin sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni inkişaf problemləri ilə bağlı fikirlərinin əks olunduğu materiallar, xüsusən 1969-1987-ci illərdə etdiyi məruzələr, çıxışlar indiyədək çap olunmadığından və arxivlərdə saxlanıldığından bu sənədlər elmi dövriyyəyə ilk dəfə daxil edilərək geniş istifadə edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivinin 1-ci fondunda Heydər Əliyevin Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi işləyərkən KP qurultaylarında, KP MK-nın plenumlarında, büro iclaslarında etdiyi məruzə və çıxışlarında Naxçıvan MR ilə bağlı fikirləri öz əksini tapmışdır [57, 58, 59, 60, 62, 63, 66, 67, 70 və s. siyahılarda saxlanılan işlər]

Yeri gəlmişkən, həmin iclaslarda Naxçıvan MSSR rəhbərliyinin çıxışlarında muxtar respublikanın ümumi inkişaf göstəriciləri haqqında məlumatlardan da geniş istifadə edilmişdir.

Həmin fondun sənədlərində Heydər Əliyevin imzaladığı Azərbaycan KP MK-nın və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Naxçıvan MSSR-in sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı müxtəlif qərarlar, sərəncamlar, proqramlar monoqrafiyada ilk dəfə olaraq elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir [s.57, iş 81, 89; s.58, iş 48, 69, 134; s.59, iş 54, 76, 88, 89, 304, 305; s.60, iş 51; s.61, iş 17, 74, 125; s.62, iş 93, 96, 103; s.63, iş 33; s.64, iş 37; s.65, iş 103; s. 66, 4,8, 90, 124; s.67, iş 67, 70, 80, 86, 118, 127; s.68, iş 84, 91, 149; s.70, iş 5, 11, 31 və s.].

Azərbaycan KP MK-nın I katibi vəzifəsində işləyərkən Heydər Əliyevin Naxçıvana səfərləri, Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsinin konfranslarında, muxtar respublika fəallar yığıncaqlarında etdiyi çıxışlar, əhali ilə çoxsaylı görüşlərini əks etdirən materiallar Naxçıvan MR Dövlət Arxi-

nin 1-ci fondunda saxlanılır [s.3, iş 3; s.9, iş 31; s.12, iş 39; s.16, iş 79]. Bu materiallar mövzusunun öyrənilməsində olduqca mühüm mənbə hesab edilir.

Azərbaycan Respublikası və Naxçıvan MR Dövlət Arxivlərinin bir sıra fondlarında, eləcə də Naxçıvan MR nazirlik və idarələrinin arxivlərində saxlanılan sənədlər və materiallar da əsərin faktoqrafik bazasını təşkil etmişdir [168; 182; 183].

Monoqrafiyanın mühüm mənbə bazasını Azərbaycan Respublikası və Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf göstəricilərini özündə əks etdirən statistik məcmuələr, yubiley nəşrləri, ensiklopediyalar təşkil edir [58, 96, 97, 98, 99, 138, 139, 142, 147, 148; 149, 150, 151, 152, 153, 154, 185, 186, 188, 189, 218, 219, 227, 228, 234, 235, 236, 237, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245]. Bu sənədlərdə Naxçıvan MR-də iqtisadi inkişafa, istehsalın artımına, əhalinin maddi, mədəni-məişət, təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsinə dair zəngin rəqəmlər öz əksini tapmışdır.

Monoqrafiyada Azərbaycan KP qurultaylarının, plenumlarının, Naxçıvan VPK konfranslarının nəşr edilmiş materiallarında Naxçıvan MSSR-in ictimai-siyasi vəziyyəti, iqtisadi inkişafı ilə bağlı məlumatlardan geniş istifadə edilmişdir.

Bütün bunlarla yanaşı, mövzusun tədqiqi zamanı dövrü mətbuat, xüsusən «Правда», «Kommunist», «Şərq qapısı», «Sovet Naxçıvanı», «Советский Нахичевань», «Azərbaycan», «Həyat», «Xalq qəzeti», «Azərbaycan gəncləri» qəzetləri və s. mətbu orqanlardakı materiallar geniş təhlil edilmiş, mövzu ilə bağlı digər mənbələrdə öz əksini tapmış bir sıra məqamlara aydınlıq gətirilməsi üçün istifadə edilmişdir.

Göründüyü kimi, son dövrlərdə Heydər Əliyevin sosial-iqtisadi, milli-mədəni inkişaf strategiyasının öyrənilməsi sahəsində çox işlər görülsə də, bu strategiyanın mühüm tərkib hissəsi olan Azərbaycan regionlarının tarazlı inkişafı məsələsi kompleks şəkildə tədqiqat obyektı olmamışdır. Ona görə də təqdim olunan monoqrafiyada əsas məqsəd Heydər Əliyevin zəngin nəzəri irsini, mövcud tarixi ədəbiyyatın, arxiv və statistik materialların, mətbu orqanların məlumatlarının təhlili əsasında, onun Azərbaycana rəhbərlik etdiyi 1969-2003-cü illərdə Naxçıvan MR-in sosial-iqtisadi və mədəni inkişafında oynadığı rolunu, tarixi xidmətlərini araşdırmaqdan, bölgənin göstərilən dövrdə inkişaf dinamikasının əsas mərhələlərini, meyillərini, xüsusiyyətlərini və yekunlarını müəyyənləşdirməkdən, ictimai-siyasi və mədəni həyatda baş vermiş dəyişiklikləri və prosesləri ümumiləşdirməkdən ibarətdir.

Əsərin elmi yeniliyi bir sıra amillərlə şərtlənir. Hər şeydən əvvəl ilk dəfə olaraq burada böyük öndərin inkişaf və tərəqqi strategiyasının mühüm tərkib hissəsi olan Azərbaycan regionlarının inkişaf strategiyası Naxçıvan MR-in materialları əsasında tədqiq edilmiş, Naxçıvan MR-in təqribən qırx

illik iqtisadi, sosial-siyasi, mədəni-mənəvi inkişaf prosesi kompleks şəkildə araşdırılmış, muxtar respublikanın bu dövrdə əldə etdiyi nailiyyətlərin və uğurların bilavasitə Heydər Əliyev faktoru ilə qırılmaz surətdə bağlı olduğu sübut edilmişdir.

Monoqrafiyanın materialları və nəticələri Azərbaycanın müasir iqtisadi və siyasi tarixinin tədqiqində, ümumiləşdirilmiş əsərlərin, eləcə də Naxçıvan MR-in müasir tarixinə aid əsərlərin, dissertasiyaların yazılmasında mühüm mənbə rolunu oynaya bilər.

Azərbaycanda Heydər Əliyev tərəfindən həyata keçirilmiş sosial-iqtisadi, siyasi islahatların, xüsusən regional inkişaf konsepsiyasının tarixi köklərini, mərhələlərini, nəticələrini, ümumiyyətlə, Heydər Əliyevin nəzəri irsini və dövlətçilik siyasətini öyrənmək baxımından əsər çox faydalı ola bilər.

Tədqiqatın nəticələri ali məktəblərin bakalavr və magistr pillələrində təhsil alan tələbələrə xüsusi proqramların oxunmasında, tədris proqramları və vəsaitlərinin hazırlanmasında da istifadə oluna bilər.

Zənnimizcə, monoqrafiya bütövlükdə bir sıra praktik fəaliyyət sferalarında, o cümlədən idarəetmə, təbliğat, milli vətənpərvərlik tərbiyəsində, gənclərlə iş sahələrində geniş istifadə edilə bilər.

I BÖLMƏ

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ XX ƏSRİN 70-80-Cİ İLLƏRİNDƏ NAXÇIVAN MUXTAR SOVET SOSIALİST RESPUBLİKASININ İNKİŞAF STRATEGİYASI

I FƏSİL

NAXÇIVAN MUXTAR SOVET SOSIALİST RESPUBLİKASINDA İQTİSADI VƏ SOSIAL İNKİŞAFIN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

1.1. Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının iqtisadiyyatında əsaslı irəliləyişlər

XX yüzillik Azərbaycan tarixində öz əhəmiyyətinə görə mühüm bir dövrü təşkil edir. Bu qısa tarixi zaman kəsiyində Azərbaycan xalqı böyük tə-rəqqi dövrü yaşamış, ictimai, iqtisadi, mədəni həyatda əzəmətli uğurlara nail olmuşdur. Ən böyük nailiyyətlərdən biri heç şübhəsiz, bütün Şərqdə ilk de-mokratik respublikanın – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması və fəaliyyət göstərməsidir. Lakin AXC-nin süqutundan sonrakı sovet dövründə xalqımız böyük faciələr və məhrumiyyətlərlə üzləşsə də, bu dövrdə, xüsusilə 1970-ci illərdə onun iqtisadiyyatı, mədəniyyəti, elm və təhsili sürətlə inkişaf etmişdi. Bu gün müstəqil Azərbaycanımızın əldə etdiyi nailiyyətlərin təməlini həmin dövrdə yaradılmış iqtisadi və mədəni potensial təşkil edir.

XX əsrin 60-cı illərində Azərbaycan SSR-nin iqtisadi və sosial inkişafında müəyyən nailiyyətlər əldə edilmişdir. 1960-1970-ci illər ərzində ictimai məhsul 35 faiz, milli gəlir 34 faiz, sənaye məhsulu 37 faiz, əsas istehsal fondları isə 34 faiz artmışdır [196, 17]. Bu uğurlara baxmayaraq iqtisadiyyata rəhbərlikdə ciddi səhvlərə və subyektivizmə yol verildiyindən 1960-cı illərdə onun inkişaf sürəti nisbətən azalmağa başlamışdı. Belə ki, 1970-ci ilədək iqtisadiyyatın artımı sürətlə aşağı düşməkdə idi. Əgər 1951-1960-cı illərdə məhsul istehsalı 104 faiz artmışdysa, 1961-1970-ci illərdə bu göstərici cəmi 94 faiz təşkil etmişdi. 60-cı illərin sonlarında sənayenin inkişafına, həmçinin ictimai əməyin məhsuldarlığının artım sürətinə görə Azərbaycan SSR müttəfiq respublikalar arasında axırıncı yerlərdən birini tuturdu. İdarəetmədə ciddi nöqsanlar, iqtisadi planlaşdırmada, məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsində hökm sürən çatışmazlıqlar və volyuntarizm

halları, eləcə də mərkəzi rəhbərlik tərəfindən respublika iqtisadiyyatının bir sıra sahələrinin inkişafına qarşı yaradılmış süni maneələr də Azərbaycanın iqtisadi inkişafını ləngidirdi. Sənayenin aparıcı sahələri olan neft sənayesi, kimya, maşınqayırma sahələrinin müəyyən inkişafına baxmayaraq, səkkizinci beşillikdə xalq təsərrüfatı üzrə ümumi plan tapşırıqları, o cümlədən əsas sənaye sahəsi hesab edilən neft sənayesi üzrə plan tapşırıqları yerinə yetirilməmişdi. Sənaye istehsalının ümumi artımı nəzərdə tutulduğundan 1,6 dəfə əvvəzinə 1,37 dəfə artmış, orta illik artım sürəti isə əvvəlki beşillikdən xeyli aşağı düşmüşdü [146, 15]. Sənaye istehsalında artım sürətinin aşağı düşməsi neft və qaz hasilatının azalması, maşınqayırma sahəsində inkişafın ləng getməsi, yeni istehsal obyektlərinin yaradılmasına lazımı əhəmiyyət verilməməsi ilə əlaqədər idi. Məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması sahəsində demək olar ki, heç bir əsaslı tədbir görülmürdü. Respublikada istehsal edilən sənaye məhsullarından heç biri dövlət keyfiyyət nişanı almamışdı [196, 18].

Həmin dövrdə iqtisadiyyatın ümumi göstəricilərinin aşağı düşməsinin obyektiv səbəbləri olsa da, subyektiv amillərdən birbaşa asılılığı daha çox diqqəti cəlb edir ki, onların ayrı-ayrılıqda tədqiq edilməsinə ehtiyac vardır.

İqtisadi dinamikliyin azalmasının başlıca səbəblərindən biri dövlət intizamının pozulması, köhnə sahələrin yenidən qurulması və modernləşməsi proseslərinin həyata keçirilməməsi idi.

60-cı illərdə respublikanın sosial-iqtisadi cəhətdən geri qalmasında başlıca amillərdən biri də sənayedə mövcud potensialdan düzgün istifadə edilməməsi idi. İqtisadi inkişafın genişləndirilməsi birinci növbədə yaranmış potensialdan tam, səmərəli şəkildə istifadə olunmasını tələb edirdi.

Respublika iqtisadiyyatında nəzərə çarpan geriləmələr 60-cı illərin sonlarında özünü daha açıq şəkildə büruzə verməyə başlamışdı. Belə ki, 1969-cu ildə SSRİ-də ümumi milli məhsul 43 faiz artdığı halda, Azərbaycan SSR-də bu artım cəmi 22 faiz təşkil etmişdi. Bu göstərici bütün müttəfiq respublikalar arasında ən aşağı göstərici idi. Ümumi milli məhsulun adam-başına düşən istehsal göstəricisi də başqa müttəfiq respublikalarla müqayisədə ilbəlil azalırdı. Əslində 60-cı illərin sonunda Azərbaycan SSR bütün sahələrdə dərin böhran, tənəzzül əzəfini yaşayırdı. Bütün bunlar xalqın güzəranına, onun mənəvi-psixoloji vəziyyətinə mənfi təsir göstərirdi.

Respublika iqtisadiyyatında mövcud olan neqativ tendensiyaaların qısa müddətdə aradan qaldırılması, iqtisadi sabitləşmə əsasında dinamik inkişafın təmin olunması, köklü struktur dəyişikliklərin aparılması, sosial-mənəvi iqlimin yaxşılaşdırılması üçün zəruri addımlar atılması tələb olunduğu halda, real vəziyyətin mənzərəsi, problemlərin daf olunmasında uğursuzluqlar silsiləsi işin gedişinin bədbin sonluğundan xəbər verirdi.

Qeyd olunan bütün nöqsanlar Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi, qədim və zəngin tarixə malik Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının mürəkkəb və çətin həyat problemlərinə çevrilmişdi. Naxçıvan MSSR-nin 1970-ci ilə qədərki inkişafı çox ziddiyyətli xarakter daşımışdır. Ümumiyyətlə, 1956-60-cı illərdə sənaye məhsulunun həcmi cəmi 6 faiz, 1961-1965-ci illərdə 8 faiz, 1956-70-ci illərdə isə 14 faiz artmışdı [145, 26]. İnkişafı kənd təsərrüfatından asılı olan yüngül sənaye, yeyinti sənayesi sahələri əsasən durğunluq dövrünü yaşamış, 60-cı illərin II yarısındakı olan təqribən 40 il ərzində Naxçıvan MSSR-nin iqtisadiyyatı Azərbaycan SSR-nin bir sıra başqa bölgələrinə nisbətən aşağı inkişaf səviyyəsində olmuş, sənaye məhsulunun artım sürətinə görə o keçmiş SSRİ-nin muxtar respublikaları arasında sonuncu yerlərdən birini tutmuşdu.

Bir sıra sənaye məhsullarının istehsalı, xüsusən əsaslı tikinti sahəsində uzun müddətli geriləmələr mövcud idi. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı və satış planları yerinə yetirilmir, xüsusən heyvandarlıqda məhsuldarlığa görə Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası Azərbaycan SSR-nin orta göstəricilərindən dəfələrlə geri qalırdı.

Əlbəttə, Naxçıvan MSSR-nin bir çox sahələrdə bu cür geriləmələrinin səbəbi subyektiv amillərlə bağlı idi ki, bunlardan bəzilərinə qeyd etmək yerinə düşərdi. Məsələn, mərkəzi hakimiyyət Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin sosial-iqtisadi inkişafına daha çox diqqət yetirir, təbii ehtiyatlarla zəngin olan Naxçıvan MSSR-də məhsuldar qüvvələrin inkişafını isə bilərəkdən aşağı səviyyədə saxlayırdı. Daşnakların tarixi riyakarlığı və sovet imperiyasının xeyir-duası ilə qədim torpağımız olan Zəngəzurun Ermənistanı verilməsi nəticəsində Azərbaycanın əsas ərazisindən ayrı düşmüş Naxçıvan MSSR-i iqtisadi cəhətdən zəif inkişaf etmiş regiona çevirmək və bu yolla azərbaycanlıları bu torpaqlardan didərgin salmaq siyasəti yeridirdi. Buna görə də əvvəllər olduğu kimi 50-60-cı illərdə də erməni millətçiləri muxtar respublikada iqtisadi inkişafın qarşısını almaq üçün fitnəkar fəaliyyətlərini davam etdirir və bu məsələdə sovet rəhbərliyində kök salmış havadarlarına arxalanırdılar. Səkkizinci beşillik ərzində Naxçıvan MSSR-nin iqtisadiyyatında, o cümlədən sənaye məhsulu istehsalında müəyyən artım müşahidə olunsada, (1966-1970-ci illərdə Azərbaycanda sənaye istehsalının həcmi 37 faiz, sənayedə əmək məhsuldarlığı 27 faiz artdığı halda, Naxçıvan MSSR-də bu göstəricilər müvafiq olaraq 206 faiz və 69 faiz təşkil edirdi [145, 30], Naxçıvan MSSR Azərbaycanın bir sıra regionlarından geri qalırdı. Məsələn, göstərilən dövrdə DQMV-nin təkə sənaye məhsulunun həcmi 225 faiz artmışdı. Naxçıvanda isə bu göstərici xeyli aşağı idi. Naxçıvan MSSR-nin sosial-iqtisadi inkişafına dair bir çox məsələlər, Azərbaycan SSR-nin müvafiq nazirlik və idarələrinin laqeyd münasibəti

sayəsində hələ də öz həllini tapmamışdı. Möhtərəm Heydər Əliyev məhz bunu nəzərdə tutaraq göstərdi: «Naxçıvana ögey münasibət olubdur. Ona görə də açıq danışım, Naxçıvanda əsas quruculuq işi, sənayenin, kənd təsərrüfatının inkişafı – bunların hamısı 1970-ci illərdən başlayaraq gedibdir. Gedin Naxçıvana, sayın, əgər keçmiş xanların tikdikləri binaları, yaxud da tarixi abidələri istisna etsək, 1970-ci ilə qədər və 1970-ci ildən sonra Naxçıvanda nə tikilib, nə yaradılıb. Bu təkcə Naxçıvanda belə deyil, bunu Azərbaycanın hər yerinə aid etmək olar» [5, 1998-ci il, 17 yanvar].

Azərbaycanın ərazisinin 6,4 faizini, əhalisinin isə 4,0 faizini təşkil etməsinə, zəngin təbii ehtiyatlara malik olmasına baxmayaraq, Naxçıvan MSSR Azərbaycan SSR-nin ümumi sənaye məhsulu istehsalının cəmi 1,2 faizini təşkil edirdi [145, 31].

Negativ proseslərin, iqtisadi və sosial tənəzzülün qarşısını almaq üçün Azərbaycan rəhbərliyində artıq köklü kadr dəyişikliyinə zərurət yaranmışdı. Radikal dəyişikliklərə qadir işgüzar və nüfuzlu rəhbərə koskin ehtiyac duyulurdu. Nəhayət, Azərbaycan xalqı Heydər Əlirza oğlu Əliyevin şəxsində belə bir rəhbəri qazanmış oldu. 1969-cu il iyulun 14-də keçirilmiş Azərbaycan KP MK-nın plenumunda Heydər Əliyevin Azərbaycan rəhbərliyinə irəli çəkilməsi ilə respublikanın iqtisadi və ictimai həyatının bütün sahələrində əsl tərəqqi və çiçəklənmə dövrü başlandı.

Azərbaycan KP MK-nın 1969-cu il avqust plenumu Azərbaycan SSR-nin həyatında mühüm hadisə oldu. Plenumda respublika iqtisadiyyatında yaranmış böhranlı vəziyyətin dərin elmi təhlili verildi, iqtisadi və sosial inkişafın əsas vəzifələri və onların həlli yolları müəyyənləşdirildi. Mövcud böhrandan qısa zamanda xilas olmaq və əsaslı dönüş yaratmaq üçün konkret tədbirlər planı işlənib hazırlandı. Azərbaycan KP MK-nın 1969-cu il avqust, dekabr, 1970-ci il mart və avqust plenumlarında qarşıda duran vəzifələr daha da konkretləşdirildi. İnzibati idarəçiliyin gücləndirilməsi, dövlət və plan intizamının möhkəmləndirilməsi kadrlara qarşı tələbkarlığın və məsuliyyətin artırılması istiqamətində atılan addımlar sayəsində qısa müddət ərzində iqtisadi və sosial inkişafda yüksək nəticələr əldə edildi.

Heydər Əliyev eyni zamanda, ittifaq rəhbərliyindəki nüfuzundan və şəxsi əlaqələrindən istifadə edərək respublika iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinin inkişafı üçün müvafiq qərarların qəbul edilməsi və böyük həcmdə vəsaitlərin ayrılmasına nail oldu.

Məhz Heydər Əliyevin yorulmaz səyləri və ardıcıl siyasəti nəticəsində Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Soveti «Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatının inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında» 23 iyul 1970-ci il [222, 1970, 16 avqust], «Azərbaycan SSR-nin xalq təsərrüfatını daha da inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında» 25 iyul 1970-ci il [220, 8], «Azərbaycan SSR-

də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da intensivləşdirmək tədbirləri haqqında» 1975-ci il 9 iyul, «1976-1980-ci illərdə respublikada sənayenin ayrı-ayrı sahələrinin inkişaf etdirilməsinə dair Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsi təkliflərinin nəzərdən keçirilməsi nəticələri barəsində» 1976-cı il 27 iyul [239], «Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da ixtisaslaşdırmaq, özümçülüüyü və şərabçılığı inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında» 1979-cu il 22 fevral tarixli [100, 1979, 17 mart] və başqa mühüm qərarlar qəbul etdi, bu qərarlar respublikanın iqtisadi və sosial inkişafında həlledici rol oynadı.

Heydər Əliyevin ilk dəfə rəhbərliyi ilə keçən Azərbaycan KP-nin XXVIII qurultayında iqtisadiyyatın mövcud durumu təhlil edildi, onun geridəqalma səbəbləri araşdırıldı və xalq təsərrüfatının bütün sahələrinin intensiv inkişaf etdirilməsi üçün konkret proqram müəyyənləşdirildi. Qurultayın qətnaməsində həlli vacib vəzifələr aydın şəkildə ifadə olunmuşdu: Respublika iqtisadiyyatının geriləməsinin tezliklə qarşısının alınmasının, IX beşilliyin vəzifələrinin, Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin «Azərbaycan SSR-nin xalq təsərrüfatının daha da inkişaf etdirilməsi tədbirləri haqqında» və «Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında» qərarlarının şərtsiz yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi, xalq təsərrüfatına rəhbərliyin yaxşılaşdırılmasına, ictimai istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, iqtisadiyyatın bütün sahələrinin intensiv inkişafının təmin edilməsinə, elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsinə və əmək məhsuldarlığının artırılmasına nail olmaq [230, 86].

Doqquzuncu beşilliyin vəzifələrinin uğurla yerinə yetirilməsi nəticəsində bütün əsas göstəricilər üzrə Azərbaycan iqtisadiyyatında çoxillik tənəzzülün qarşısı alınmış və rekord nailiyyətlər əldə edilmişdi. Beş il ərzində sənaye istehsalı planda nəzərdə tutulmuş 43-45 faiz əvəzinə 50 faiz artmışdı. Kənd təsərrüfatı istehsalının orta illik həcmi səkkizinci beşillikdən 34 faiz çox olmuşdu [231, 17, 35]. 1976-80-ci illərdə də müəyyən edilmiş sosial və iqtisadi vəzifələr uğurla həyata keçirilmiş, iqtisadiyyatın və mədəniyyətin bütün sahələrində əhalinin maddi və mənəvi ehtiyaclarının təmin edilməsindəki nəticələr doqquzuncu beşilliyin göstəricilərini ötüb keçmişdi. Doqquzuncu beşillikdə 51,5 mlrd. Manata qarşı onuncu beşillikdə ümumi məhsulun həcmi 75 mlrd. manat təşkil etmişdi. Onuncu beşillikdə əmək məhsuldarlığı 28 faiz artmışdı [232, 13-14].

Heydər Əliyevin müdrik rəhbərliyi altında həyata keçirilən ardıcıl və məqsədyönlü iqtisadi və sosial siyasət nəticəsində 70-ci illərdə uzun müddətli geriliyə son qoyulmuş, təsərrüfatın bütün sahələrində sabit və yüksək sürətli, dinamik artım əldə edilmişdi. Sənaye istehsalının orta illik artım sürəti 8,2 faiz təşkil etmişdi ki, bu da 1961-1970-ci illərlə müqayisədə

19 faiz çoxdur. 1971-1980-ci illərdə əmək məhsuldarlığı 1,7 dəfə artmış, məhsul artımının 75 faizi bunun hesabına əldə edilmişdi. 1980-ci ildə isə bu rəqəm 81 faiz təşkil etmişdi. Bu illərdə sənaye istehsalı 2,2 dəfə artmışdır [232, 22-23].

1971-1980-ci illər kənd təsərrüfatının inkişafında da həlledici mərhələ oldu. Heydər Əliyevin hakimiyyətinin ilk illərində kənd təsərrüfatında qazanan uğurlar xüsusən nəzərə cərpəcək dərəcədə idi. Çünki bu zamana qədər kənd təsərrüfatı məhsulları tədarükü və istehsalı sahəsində planlar mütəmadi yerinə yetirilmirdi. Dənli bitkilərin məhsuldarlığı Azərbaycan əkinçiliyinin bütün tarixi ərzində 10 sentnerdən yuxarı qalxmamışdı. 1973-cü ildə isə artıq məhsuldarlıq 14 sentnerə çatmışdı. Əvvəlki illərdə pambığın məhsuldarlığı 15-17 sentner təşkil edirdisə, 1972-ci ildə bu göstərici 22 sentnerə çatdırıldı. Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu isə 2 dəfə artmışdı. On il ərzində 5,5 mln ton pambıq, 7 mln 399 min ton üzüm, 5 mln ton tərəvəz tədarük edilmişdi. Kolxoz və sovxozlarda əvvəlki onilliklə müqayisədə dövlətə 1,5-3 dəfə çox heyvandarlıq məhsulu təhvil verilmişdi [232, 40-41].

Ulu öndərimizin özünün də qeyd etdiyi kimi, əvvəllər kənd təsərrüfatı işçilərinin bir çoxu, hətta alimlər belə bu nəticələrin əldə edilməsinə inanmırdılar. Azərbaycanda hər inəkdan süd sağımı 1970-ci ilədək 700 litr həddində olurdu. Bir çox kənd təsərrüfatı mütəxəssisləri, respublikada uzun illər rəhbər vəzifələrdə işləmiş adamlar iddia edirdi ki, Azərbaycan inəyi bundan artıq süd verməyə «qabil deyildir». 1973-cü ildə Azərbaycan SSR-də orta hesabla hər inəkdan 1200 litrdən artıq süd sağılmışdı ki, bu da əvvəlki illərdən təqribən 2 dəfə çox idi [159, v.97-98].

Heydər Əliyevin prinsiplial, ardıcıl, qızgın fəaliyyəti nəticəsində 1950-1960-cı illərdə çox aşağı səviyyədə olan, bütün göstəricilər üzrə geridə qalan respublika iqtisadiyyatı artıq üçüncü beşillik dövrü idi ki, dinamik, sabit, orta ittifaq səviyyəsindən daha yüksək irəliləyişlərə inkişaf edirdi. Sənaye, kənd təsərrüfatı, sosial inkişafın bütün sahələri üzrə dövlət plan və öhdəlikləri hər il artıqlaması ilə yerinə yetirilirdi. Əmək məhsuldarlığı, məhsulun keyfiyyəti, gəlirlər, rentabellik və ictimai istehsalın digər mühüm göstəriciləri dayanmadan artırdı. Sadə adamların iş və məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün çox işlər görülmüş, əhalinin rifah halı xeyli yüksəlmişdi. Azərbaycan elmi keyfiyyətli məhsuldar qüvvəyə çevrilmiş, onun mədəniyyəti, təhsili, səhiyyəsi yeni zirvələrə yüksəlmişdi.

Həmin illərdə respublikada qazanılmış uğurların əsas amillərindən biri Heydər Əliyevin başçılığı altında Azərbaycan rəhbərliyinin apardığı ahəngdar, məqsədyönlü təşkilati-siyasi iş idi. Rəhbərlikdə kollegiallıq, tələbkarlıq prinsipləri bərqərar olunmuş, kadrların seçilməsi, yerləşdirilməsi və tərbiyəsi işinin təkmilləşdirilməsi, partiya, dövlət, əmək intizamının möhkəmlən-

dirilməsi, tapşırılan sahəyə kadrların məsuliyyətinin artırılması istiqamətində ardıcıl işlər həyata keçirilirdi. Qanunçuluğun pozulmasına, vəzifəli şəxslərin xidməti vəzifələrindən sui-istifadə etmələrinə, proteksionizmə, rüşvətxorluğa qarşı amansız mübarizə aparılırdı.

13 il ərzində Heydər Əliyevin başçılığı altında Azərbaycan xalqının qazandığı uğurları digər statistik göstəricilər də təsdiq edir. Həmin 13 il ərzində milli gəlirin 2,5 dəfə artımı təmin edilmişdir. Adambaşına milli gəlir təqribən iki dəfə artmışdır. Bu dövrdə respublikada sənaye istehsalı 2,1 dəfə artmış, 13 il ərzində 101,5 mlrd. manatlıq məhsul istehsal edilmişdir ki, bu da əvvəlki 50 ildəkinə bərabər və ya əvvəlki 30 ildəkindən iki dəfə çox idi. Bu zaman xalq istehlak malları istehsalı 3 dəfə artmışdı [55, v.25].

Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 13 ildə 2,7 dəfə artmışdır. Taxıl, pambıq, üzüm, meyvə, tərəvəz və tütünün məhsuldarlığı xeyli yüksəlmişdi. Bütövlükdə kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığı 2,2 dəfə artmış, su təsərrüfatı tikintisinə 2 mlrd. manatdan çox vəsait qoyulmuşdur, bu da əvvəlki 50 ildəkindən (800 mln. manat) iki dəfə çoxdur [55, v.25].

13 il ərzində iqtisadiyyatın inkişafına 21,3 mlrd. manat kapital yönəldilmişdir ki, bu da əvvəlki 50 ildəkindən 1,5 dəfə artıqdır. 250 müəssisə, sex və istehsal obyektı tikilmiş, əsas fondlar 18,6 mlrd. manat artmış (əvvəlki 25 ildəkindən 1,6 dəfə çox – Ə.Q.), fond verimi 1,3 dəfə yüksəlmişdir [55, v.26].

Arxayınlıqla atılmış sıçrayışlı addımların, qazanılmış möhtəşəm uğurların, böyük nəticələrin əldə edilməsində Azərbaycanın siyasi rəhbərliyinin fəaliyyətində əsas istiqamət geniş xalq kütlələri ilə sıx əlaqə, tənqid və özünü-tənqid, çatışmazlıqlara prinsiplial münasibət, qərarların qəbul edilməsində aşkarlıq, ictimai rəyin daim öyrənilməsi və nəzərə alınması, kütlələrin təşəbbüsünə və yaradıcılığına istinad təşkil edirdi. Bu dövrdə respublikada ideoloji işə kompleks yanaşmada böyük təcrübə əldə edilmiş, ideya-siyasi, əmək və mənəvi tərbiyənin sıx birliyi təmin olunmuşdu. Cəmiyyətdə işgüzar əhval-ruhiyyə, sağlam mənəvi atmosfer, möhkəm sosial və millətlərarası münasibətlər hökm sürürdü.

1970-80-ci illərdə Azərbaycan SSR qazandığı müvəffəqiyyətlərə görə «Oktyabr İnqilabı» və «Xalqlar Dostluğu» ordenləri ilə təltif olunmuş, onuncu beşilliyin planlarını vaxtından əvvəl yerinə yetirdiyinə görə respublika üçüncü dəfə Lenin ordeninə layiq görülmüşdü. On iki il dalbadal respublika ümumittifaq sosializm yarışının qalibi olmuş və buna görə də «Qırmızı Bayraq»larla təltif olunmuşdu.

Bütün bunlar Azərbaycan rəhbərliyinin qısa müddətdə həyata keçirdiyi əməli tədbirlərin nəticələri idi. Heydər Əliyevin obrazlı şəkildə dediyi kimi, axı zavod, fabrik və mədənlər elə həmin zavod, fabrik və mədənlər-

dir, torpaqlar elə həmin torpaqlardır, tarlalar həmin tarlalardır. Nəticələr isə tamam başqadır [159, v.98-99].

Bu danılmaz bir həqiqətdir ki, 13 il ərzində Azərbaycana rəhbərlik edən Heydər Əliyev respublikanın əldə etdiyi uğurlara və müvəffəqiyyətlərə böyük şəxsi töhfə vermişdi. Özünün təşkilatçılıq qabiliyyəti, müstəsna əməksevərliyi, işə yaradıcı münasibəti, prinsipiallığı və nöqsanlara qarşı barışmazlığı ilə o bütün Azərbaycan xalqının böyük nüfuzunu və dərin hörmətini qazanmış, xalqın bütün təbəqələri içərisində uğurlu bir örnək kimi ruh yüksəkliyi yaratmışdı.

Buna görə də təsadüfi deyildir ki, 1982-ci ilin noyabrında Heydər Əliyevin Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü seçilməsi və SSRİ Nazirlər Sovetinin sədrinin birinci müavini təyin edilməsi bütün respublika əhalisinin hədsiz sevincinə səbəb olmuşdu. Həmin dövrdə Azərbaycan KP MK-ya daxil olan məktublarda insanlar bu hadisəni yüksək qiymətləndirərək öz sevinc və fəxrətlərini bildirirdilər.

Qeyd edildiyi kimi Heydər Əliyevin Azərbaycanın siyasi rəhbəri seçilməsi ilə Naxçıvan MSSR-nin iqtisadi inkişafında da ciddi dönüş baş vermişdi. İlk aylardan başlayaraq Azərbaycan SSR-nin bütün regionları kimi muxtar respublikanın da iqtisadi və mədəni tərəqqisinin əsası qoyuldu. Azərbaycan rəhbərliyinin göstərişlərinə uyğun olaraq doqquzuncu beşillikdə Naxçıvan MSSR-nin xalq təsərrüfatının inkişaf planı işlənib hazırlandı.

Əsaslı vəsait artırıldı, əgər səkkizinci beşilliyin üç ilində – 1966-1968-ci illərdə Naxçıvan MSSR-nin iqtisadiyyatına cəmi 91 mln. manat kapital qoyulmuşdusa (hər il orta hesabla 30,3 mln. manat), Heydər Əliyevin rəhbərlik etdiyi ilk iki il ərzində – (1969-1970-ci illərdə) bu rəqəm 105 mln. manat təşkil etmişdi. Sənaye məhsulunun 1969-1970-ci ildə artımı 83 faiz olmuşdu ki, bu da əvvəlki üç ildəkindən 4,1 dəfə çox idi [145, 31].

Heydər Əliyevin Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi seçildiyi ilk üç il ərzində (1969-1973-cü illərdə) muxtar respublikada sənayenin inkişaf sürəti 25,5 faiz təşkil etmiş, sənaye məhsulunun artımının yarından çoxu əmək məhsuldarlığının artırılması hesabına əldə edilmişdir. 1973-cü ildə bu göstərici 80 faizə çatmışdı. Həmin dövrdə kənd təsərrüfatının inkişafında da uğurlar əldə edilmişdi. Taxıl istehsalı 30 faiz, tütün 8,9 faiz, tərəvəz 4 dəfə, süd 54 faiz, ət 45 faiz, yumurta 80 faiz artmış, taxıl bitkilərinin və heyvandarlığın məhsuldarlığı artmışdı. Sosial problemlərin həllində, əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılmasında bir sıra uğurlar nəzərə çarpırdı. Həyata keçirilmiş tədbirlər nəticəsində ilk 4 il ərzində səkkizinci beşilliklə müqayisədə 2,2 dəfə çox sənaye məhsulu satılmışdı [26, v.111].

Bir çox sahələrdə olduğu kimi, həmin illərdə muxtar respublikada tikinti quraşdırma sahəsinin inkişafına diqqət artırıldı. 1969-1970-ci illərdə

bu sahəyə 76 mln. manat əsaslı vəsait qoyuldu ki, bu rəqəm əvvəlki iki ildəkindən (58 mln. manat Ə.Q.) xeyli çox idi. Bütövlükdə 1971-1975-ci illərdə əsaslı tikintiyə 210 mln manat, tikinti quraşdırma işlərinə isə 175 mln. manat vəsait ayrılmışdı (177, v.14). Bu isə əvvəlki 46 il (1925-1970-ci illər) ərzində qoyulmuş vəsaitdən dəfələrlə çox idi. 1970-ci illərin ilk üç ili ərzində Naxçıvan MSSR-də yeni sənaye müəssisələri – alüminium qablar zavodu, tikiş fabriki, dəmir-beton məmulatı zavodunun birinci növbəsi, iki şərab zavodu və s. işə salındı. Doqquzuncu beşilliyin ilk üç ili ərzində 1968-1970-ci illərdəkindən 1,5 dəfə çox sənaye məhsulu, o cümlədən 1,6 dəfə çox xalq istehlak malları istehsal edildi və satıldı [100, 1974, 27 fevral]. Əlbəttə, bütün bu göstəricilər həm də əhalinin iş yerləri ilə təmin olunması, rifah halının yaxşılaşdırılması demək idi.

Bununla bərabər, sənaye, nəqliyyat və tikinti sahələrində hələ də ciddi nöqsanlar var idi.

Düzdür, Azərbaycan SSR-də ümumi məhsul istehsalının həcminə görə Naxçıvan MSSR-nin payı 1,2 faizdən 1,4 faizə qalxsa da, muxtar respublikanın sənaye potensialının artırılması üçün mövcud imkanlardan lazımcına istifadə edilmirdi. Buradakı sənaye müəssisələri işçi qüvvəsinin sayına görə çox kiçik müəssisələr (20-50 işçi qüvvəsinə malik) idi. Sənaye müəssisələrinin strukturunun təhlili göstərir ki, həm kəmiyyət, həm də texnoloji prosesin yerinə yetirilməsi növbəsinə görə bu müəssisələr ilkin formalaşma mərhələsində idilər. Sənaye müəssisələrinin yerləşməsi müasir prinsiplərə cavab vermirdi, ərazicə bir birindən aralı idilər. Onlar arasında əlaqə olmadığından, buraxdıqları məhsul xammal və ya yarımfabrikat şəklində muxtar respublikadan kənara çıxarıldı [35, v.85].

Muxtar respublikanın sənayesinin inkişafının mühüm çatışmazlıqlarından biri də o idi ki, kəşf edilmiş ən müxtəlif xammal ehtiyatları yerində emal edilməyindən hazır məhsul səviyyəsinə qədər çatdırılmırdı. Muxtar respublikanın 100 mindən çox əhalinin yaşadığı bir çox rayonlarında (Culfa, Şəur), ümumiyyətlə, sənaye obyektləri yox idi.

Naxçıvan MSSR-nin imkanları nəzərə alınaraq burada nəinki respublika, eləcə də ittifaq əhəmiyyətli iri, müasir istehsal müəssisələrinin tikilməsinə ehtiyac duyulurdu. Müasir elmin, texnikanın, müxtəlif texnologiyaların nailiyyətlərinə əsaslanan belə istehsal gələcəkdə böyük sosial-iqtisadi nəticələr verməklə bərabər, muxtar respublikanın mədəni simasının kökündən dəyişməsinə, sosial strukturunda ciddi dəyişikliklərə gətirib çıxara bilərdi.

Azərbaycan KP MK və Respublika Nazirlər Soveti muxtar respublikanın sənayesinin və kənd təsərrüfatının inkişafına dair bir sıra qərarlar qəbul etsələr də respublika nazirlikləri və idarələri bu qərarları pis yerinə yetirirdilər, muxtar respublika rəhbərliyinin təkliflərinə, tənqidi çıxışlarına

reaksiya vermirdilər. 1975-ci ilə qədər Naxçıvanda evtikmə kombinatının tikilməsi, mövcud sənaye-istehsal güclərinin (elektrotexnika, avtotəmir zavodu, mebel fabriki və s.) müasir texnika əsasında yenidənqurulması və genişləndirilməsi məsələsi həll edilməmiş qalırdı [35, v.86].

Naxçıvan MSSR-də bir sıra sənaye müəssisələrində (Elektrotexnika zavodu, Paraqçay filiz mədəni, Sirab mineral sular zavodu, Avtomobil təmiri zavodu və b.) plan tapşırıqları yerinə yetirilmir, bəzi müəssisələrdə quraşdırılmış avadanlığın gücündən 70-80 faiz istifadə edilirdi [35, v.88].

Xalq istehlakı malları istehsalında da ciddi nöqsanlar mövcud idi. Sənaye müəssisələrində malların çeşidini genişləndirmək, onu təzələmək və məhsulun keyfiyyətini yüksəltmək sahəsində lazımi iş aparılmırdı.

Muxtar respublikanın çox zəngin təbii və xammal ehtiyatlarından lazımcına istifadə edilmirdi. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, o zaman Azərbaycan SSR-də öyrənilmiş 350 mineral su mənbəyindən 132-si Naxçıvan MSSR ərazisində yerləşirdi. 1970-ci ildə Ümumittifaq Dequstasiya Şurasında «Badamlı» mineral suyu 32 su arasında ən yaxşı «süfrə suyu» seçilmişdi. Ancaq onun ehtiyatlarının yalnız 2,7 faizindən istifadə olunurdu. Digər mənbənin, «Yesentuki-17» suyunun analoqu olan «Sirab» suyunun isə yalnız 7,4 faizindən istifadə olunur, muxtar respublika ərazisindəki digər mineral su mənbələrindən, o cümlədən müalicəvi Vayxır suyundan isə ümumiyyətlə istifadə olunmurdu [16, v.85]. Badamlı mineral sular zavodu 1968-ci ildən istehsal planlarını yerinə yetirmirdi. Respublika rəhbərliyi isə geridə qalan müəssisədə təşkilati-texniki tədbirlər həyata keçirmək əvəzinə, planları ilbəl artırmağı üstün tuturdu. Muxtar respublika rəhbərliyi dəfələrlə mineral su xəttinin, Naxçıvan-Sirab-Badamlı dəmir yolu qolunun və ya xəttinin tikintisi barədə məsələ qaldırsa da, buna əməli işlə cavab verilmirdi [16, v.86].

Naxçıvan MSSR-də mövcud olan imkanlardan və ehtiyat mənbələrindən heç də tam istifadə edilmədiyini belə bir fakt da sübut edirdi ki, doqquzuncu beşilliyin üç ili ərzində muxtar respublika üzrə sənaye istehsalının, xüsusilə kənd təsərrüfatı istehsalının artım sürəti bütövlükdə Azərbaycan SSR üzrə olduğundan xeyli aşağı idi.

Muxtar respublika rəhbərliyi bir sıra zavod və fabriklərin iş geriliyinin aradan qaldırılması, yeni müəssisələrin tikilməsi, Naxçıvan torpağının zəngin faydalı qazıntı yataqlarının kəşf olunması və işlədilməsi məsələlərində əzmkarlıq göstərmirdi. Hər il nəzərdə tutulmuş əsaslı vəsait qoyuluşunun xeyli hissəsindən istifadə edilmir, əsas fondların işə salınması da yarıtmaz vəziyyətdə qalırdı. 1971-1973-cü illərdə muxtar respublika zəhmətkeşlərinə nəzərdə tutulduğundan 30 min kv. metr az mənzil verilmişdi [100, 1974, 27 fevral]. Naxçıvanın sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı respublika səviyyəsində

qəbul edilmiş qərarlar ilə respublika nazirlikləri və idarələri tərəfindən yerinə yetirilmirdi. Ona görə də, muxtar respublika rəhbərliyi bu məsələ ilə bağlı birbaşa Heydər Əliyevə müraciət etməli olmuşdu [35, v.86].

Qarşıda isə mühüm vəzifələr dururdu. Beşillik ərzində 10 mln. şərti konserv bankası, 1000 ton ət, 25 min kubmetr dəmir-beton məmulatı, 150 mln. mineral su butulkası, 80 min ton daş duz, 54 ton barama, 310 ton qəndari məmulatı, 1 mln. ədəd kərpic və digər sənaye məhsulu istehsalı nəzərdə tutulurdu. VIII beşilliklə müqayisədə bütün istehsalı 60 faiz, üzüm 2,9 dəfə, tərəvəz 3,7 dəfə, süd 2,4 dəfə, yumurta 30 faiz artırılmalı idi [177, v.6-8].

Muxtar respublikanın iqtisadi inkişafı sahəsində mövcud vəziyyət Heydər Əliyevi daim narahat etdiyindən o, bu vəziyyəti dəyişdirmək üçün bir sıra əməli addımlar atmalı oldu. Bu baxımdan muxtar respublikanın iqtisadi inkişafı üçün Azərbaycan KP MK və respublika hökumətinin «Naxçıvan MSSR-nin xalq təsərrüfatının daha da inkişaf etdirilməsi tədbirləri haqqında» 8 yanvar 1974-cü il tarixli qərarının mühüm əhəmiyyəti oldu [27, v.187-201]. Bu qərar Heydər Əliyevin muxtar respublikaya, onun sənayesinin, kənd təsərrüfatının inkişafına, naxçıvanlıların rifahının yüksəlməsinə göstərdiyi diqqətin birbaşa təzahürü idi. Qərarın muxtar respublikanın gələcək iqtisadi və mədəni inkişafında əhəmiyyətini nəzərə alaraq onun qəbul edilməsini şərtləndirən amillərin nəzərdən keçirilməsini məqsəddə uyğun hesab edirik.

1971-ci il oktyabrın 8-də Azərbaycan KP Naxçıvan VPK katibi A.Hüseynov və Naxçıvan MSSR Nazirlər Sovetinin sədri Y.Nəbiyevin imzası ilə Azərbaycan KP MK-ya məktub ünvanlandı [27, v.199-201]. Məktubda göstərilirdi ki, son 10 ildə Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Naxçıvan MSSR üzrə qəbul etdikləri bir sıra qərarlar sayəsində muxtar respublikanın xalq təsərrüfatının daha da inkişafı, zəhmətkeşlərin rifah halının yüksəldilməsi və mədəni-məişət xidmətlərinin yaxşılaşdırılması üzrə müəyyən işlər görülmüşdür. Qəbul edilmiş qərarların nəticəsi olaraq Naxçıvan MSSR-də daha geniş miqyasda mənzil, məktəb, kinoteatr, əhaliyə xidmət obyektləri tikilməyə başlanmışdı.

Sənayedə də əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdi. Naxçıvan tütün-fermentasiya, sirab, mineral sular, Əbrəqunis və Şahbuz şərab zavodlarının istifadəyə verilməsi, elektrotexnika və avtotəmir zavodlarının təşkili, Ordubad baramaçıqan və Naxçıvan tikəş fabriklərinin yenidən qurulması və genişləndirilməsi və s. nəticəsində muxtar respublikada ümumi sənaye məhsulunun həcmi 23 mln. manatdan 52 mln. manata qalxmışdır [27, v.199].

Kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək məqsədi ilə bir sıra su təsərrüfatı obyektləri, o cümlədən Nəhrəm su anbarı, Sədərək, Qaraçuğ, Culfa, Yayıcı və Dəstə nasos stansiyaları inşa edilmişdi ki, bu da suvarılan torpaqların su ilə

təminatının yaxşılaşmasına, üzümçülüğün və tütünçülüğün inkişafına, onların bazasında ixtisaslaşdırılmış sovxozlar yaradılmasına təkan vermişdir.

Bütün bunlarla yanaşı məktubda respublikanın orta göstəriciləri və Azərbaycanın digər rayonları ilə müqayisədə Naxçıvan MSSR-nin iqtisadiyyatının və mədəniyyətinin çox aşağı səviyyədə inkişafı qeyd edilir və sübut kimi 1970-ci ilin bəzi statistik göstəricilərinə istinad edilirdi. Azərbaycan SSR üzrə adambaşına ümumi sənaye məhsulunun həcmi 828 manat, DQMV üzrə 700 manat təşkil etdiyi halda, Naxçıvan MSSR üzrə bu rəqəm cəmi 263 manat, pərakəndə ticarətin həcmi isə müvafiq olaraq 382, 358, 267 manat təşkil edirdi. Naxçıvan MSSR-də xalq təsərrüfatının digər sahələri üzrə də gerilik müşahidə olunurdu [27, v.199].

Bu geriliyin əsas səbəbi kimi yuxarıda göstərilmiş qərarlarda nəzərdə tutulmuş bir sıra mühüm məsələlərin Azərbaycan SSR-nin əksər nazirlik və idarələri tərəfindən qeyri-qənaətbəxş həll edilməsi göstərilirdi.

Muxtar respublikada torpaq balansında suvarılan torpaq kimi qeydə alınan torpaqların suvarılması məsələsi hələ də tam həll edilməmişdi. Hətta ən münbit illərdə belə 52 min hektar torpağın cəmi 8 min hektarı su ilə normal təmin olunurdu; 3,9 min hektar torpaq yalnız 17 faizdən 35 faizə qədər, 17,8 min hektar torpaq 31 faizdən 50 faizə qədər, 17,6 min hektar torpaq 51 faizdən 75 faizə qədər, 4 min hektar torpaq isə 76 faizdən 100 faizə qədər su ilə təmin olunurdu [27, v.200].

Respublikanın kənd təsərrüfatının gələcək inkişafının asılı olduğu Arpaçay su qovşağının tikintisi ilə əlaqədar kolxozlardan alınmış 4300 hektar suvarılan torpaqların əvəzi ödənilməmiş, tikintisi 1975-ci ildə başa çatdırılması nəzərdə tutulan Arpaçay su anbarının inşası çox ləng aparılmışdı. Bu su anbarından asılı olan torpaqlarda suvarma sistemlərinin tikintisinə başlanılması məsələsi də həll edilməmiş qalırdı. Culfa və Ordubad rayonlarının təsərrüfatlarının su təminatı da öz həllini gözləyən məsələlərdən idi.

Muxtar respublikada kənd tikintisi çox yarıtmaz gedirdi. Kənd əhalisinin dördü üç hissəsi elementar tələblərə cavab verməyən, düz damlı (şifersiz) torpaq evlərdə yaşayırdı.

Kəndlərin əksəriyyətində məktəblər, mədəni-məişət obyektləri yarasız binalarda yerləşirdi, hamamlar və içməli su mənbələri yox idi. Bir çox işlərin görülməsinə baxmayaraq, muxtar respublikanın paytaxtının abadlıq səviyyəsi müasir tələblərə cavab vermirdi.

Respublikanın qazlaşdırılması məsələsi həll edilmir, Mincivan-Mehri avtomobil yolunun tikintisi ildən-ilə təxirə salınırdı.

Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsi və Naxçıvan MSSR Nazirlər Soveti tərəfindən dəfələrlə qaldırılmış məsələlər – mineral su mənbələrindən səmərəli istifadə olunması, tikintinin istehsal bazasının möhkəmləndirilməsi,

məsi, yerli tikinti materiallarının istehsalının genişləndirilməsi, sovxozların mərkəzi malikanələrinin abadlaşdırılması, tikilməsi və digər həyati məsələlər öz həllini hələ də tapmamışdı.

Məktubda daha sonra göstərilirdi ki, 1974-cü il fevralın 9-da Naxçıvan MSSR-in yaradılmasının 50 illiyi tamam olur. Respublika zəhmətkeşləri bu şərəfli tarixi layiqli qarşılaşmağa hazırlşırlar. Lakin Azərbaycan SSR-in bəzi nazirlik və idarələri onların qarşısında qoyulan məsələlərə heç də həmişə vaxtında reaksiya vermirlər. Bəzi hallarda onların baxılması və həlli yolverilməz dərəcədə ləngidilir, bəzən də əsassız olaraq təxirə salınır.

Bütün deyilənləri nəzərə alaraq muxtar respublika rəhbərliyi Azərbaycan KP MK-dan və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetindən Naxçıvan MSSR iqtisadiyyatının və mədəniyyətinin daha da inkişaf etdirilməsi məsələlərinə baxmağı və müvafiq qərarlar qəbul etməyi xahiş edirdi [27, v.201].

Heydər Əliyev muxtar respublika rəhbərliyinin bu məktubuna dərhal münasibət bildirmiş və məsələni Mərkəzi Komitənin Büro iclasına çıxarmışdı. Heydər Əliyevin imzası ilə qəbul edilmiş Azərbaycan KP MK Bürosunun 22 oktyabr 1971-ci il tarixli qərarında H.İbrahimova, H.Seyidova, B.Baxşəliyevə və M.Xəlilova Azərbaycan KP Naxçıvan VPK və Naxçıvan MSSR Nazirlər Sovetinin məktubunda muxtar respublikanın iqtisadi və mədəni inkişafı ilə bağlı irəli sürülmüş məsələlərə üç ay müddətinə baxılması və Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin müvafiq qərar layihəsinin hazırlanması tapşırılmışdı [17, v.187].

Qərar layihəsi göstərilən müddətdə hazırlanaraq təkliflərini bildirmək üçün respublikanın bütün nazirlik və idarələrinə göndərilmişdi [22, v. 145]. Məhz buna görə də qərarın qəbulu prosesi bir qədər çox çəkmişdi. Bu zaman qərar layihəsinə bir sıra maddələr əlavə edilmiş, bəzi maddələrə isə yenidən baxılmışdı. Qərar layihəsi hətta mərkəzi orqanlarla razılaşdırılmışdı.

Nəhayət, 1974-cü il 8 yanvar tarixində Azərbaycan KP MK birinci katibi Heydər Əliyevin və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri Əli İbrahimovun imzaları ilə «Naxçıvan MSSR-nin xalq təsərrüfatının daha da inkişaf etdirilməsi tədbirləri» haqqında Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin birgə qərarı qəbul edildi. Qərarda son illərdə Naxçıvan MSSR iqtisadi və mədəni inkişafında müəyyən uğurlar əldə edildiyi, 1966-1970-ci illərdə sənaye istehsalı həcmimin 2,1 dəfə və hər il orta hesabla 16 faiz artdığı, muxtar respublikada üzümçülüğün, tütünçülüğün və digər kənd təsərrüfatı sahələrinin uğurla inkişaf etdiyi, geniş tikintinin aparıldığı vurğulanır, bununla yanaşı Naxçıvan MSSR-in bir sıra göstəricilər üzrə orta respublika səviyyəsindən geri qaldığı qeyd edilirdi. Göstərilirdi ki, Azərbaycan SSR Dövlət Plan Komitəsi, bir sıra respublika nazirlik və idarələri, Azərbaycan KP Naxçıvan VPK, Naxçıvan MSSR Nazirlər Soveti

muxtar respublikanın sənayesinin, kənd təsərrüfatının inkişafı, əsaslı tikinti məsələləri ilə kifayət qədər məşğul olurlar.

34 maddədən ibarət qərarda muxtar respublikanın sosial-iqtisadi, mədəni inkişafının təmin edilməsi üçün Azərbaycan SSR-nin müvafiq nazirlik və idarələri, Naxçıvan VPK və Nazirlər Soveti qarşısında konkret vəzifələr qoyulmuş, onların yerinə yetirilməsi müddəti dəqiq müəyyənləşdirilmişdi. Naxçıvan MSSR-in iqtisadiyyatını və mədəniyyətini daha da inkişaf etdirmək məqsədi ilə Azərbaycan KP MK və respublika hökuməti Naxçıvan VPK və Naxçıvan MSSR Nazirlər Sovetindən muxtar respublikanın xalq təsərrüfatına rəhbərliyi yaxşılaşdırmağı, sənaye, kənd təsərrüfatı və əsaslı tikinti sahəsində beşilliyin planlarını yerinə yetirməyi, muxtar respublika qarşısında qoyulmuş vəzifələrin uğurla həyata keçirilməsi üçün zəhmətkeşlərin bütün qüvvəsini səfərbər etməyi tələb etmiş, Azərbaycan SSR Dövlət Plan Komitəsinə digər müvafiq nazirlik və idarələrlə, Naxçıvan MSSR Nazirlər Soveti ilə birgə mövcud istehsal güclərindən daha yaxşı istifadə edilməsi və yeni istehsal müəssisələrinin istismara verilməsinin sürətləndirilməsi əsasında, ictimai istehsalda əmək qabiliyyətli əhəlidən daha çox istifadə etməklə 1974-1975-ci illər üçün xalq təsərrüfatı planlarında əvvəlki dövrlə müqayisədə muxtar respublikanın sənayesinin daha yüksək sürətlə inkişafının təminatını tələb etmişdi. Qərarda nəzərdə tutulmuş bütün işlər 1974-1975-ci illər ərzində yerinə yetirilməli idi. Naxçıvan MSSR-nin gələcək inkişafında mühüm rol oynayacaq bu qərarın həyata keçirilməsinə Heydər Əliyev şəxsən nəzarət edirdi. Bunun nəticəsi olaraq qərarda öz əksini tapmış vəzifələrin əksəriyyəti vaxtında yerinə yetirilmişdi [27, v.188-189].

Qərarın qəbulundan bir ay sonra Heydər Əliyev Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsinin XXX konfransında şəxsən iştirak edərək muxtar respublikadakı sosial-iqtisadi vəziyyətin, ideoloji işin dərin elmi-siyasi təhlilini verdi, mövcud nöqsanları açıq göstərdi və onların həlli yollarını müəyyənləşdirdi. Muxtar respublika rəhbərliyinin iş metodlarını kəskin tənqid edən Heydər Əliyev konkret faktlara əsaslanaraq iqtisadiyyatın inkişaf sürətini artırmaq, ideoloji işi gücləndirmək, kadrların məsuliyyətini yüksəltmək sahəsində Azərbaycan rəhbərliyinin həyata keçirdiyi tədbirlərin, bütün mənfə hallara qarşı mübarizə ruhunun Naxçıvan MSSR rəhbərliyinin fəaliyyətində lazımınca öz əksini tapmadığını, bəzi partiya və sovet rəhbərlərinin sözlərində və işlərində qətiyyət, prinsiplilik və səmimiyyətin hiss olunmadığını açıq şəkildə bəyan etmişdir. Heydər Əliyev muxtar respublikanın vilayət və rayon partiya komitələrini, Nazirlər Sovetinin, Ali Soveti Rəyasət Heyətinin və nazirliklərin fəaliyyətini kəskin tənqid edərək onlardan əməli nəticələr çıxarmağı, iş üslubunu və metodlarını yaxşılaşdırmağı, müəssisələrlə əlaqələri möhkəmləndirməyi, prinsipsizliyə və laqeydliyə yol verməməyi, eyni

zamanda, Azərbaycan SSR-nin nazirliklərinin və baş idarələrinin muxtar respublikanın əsas ehtiyaclarına daha çox diqqət yetirmələrini tələb edirdi [157, v.105].

Heydər Əliyev konfransda belə bir fakta diqqəti cəlb etmişdi ki, Naxçıvanda həm sənayenin, həm kənd təsərrüfatının, həm də digər başqa xalq təsərrüfatı sahələrinin inkişaf sürəti Azərbaycanın orta inkişaf sürətindən aşağıdır. Buna görə o, bu sahələrin, xüsusən sənayenin inkişaf etdirilməsi üçün bütün tədbirlərin görülməsini təkidlə tələb edirdi [159, v.105].

Heydər Əliyev tərəfindən Naxçıvanın iqtisadiyyatının inkişafına göstərilən diqqət və qayğı sənayenin ayrı-ayrı sahələrinin inkişaf göstəricilərinə öz əksini tapırdı.

Naxçıvan MSSR-nin sənaye strukturunda tikinti materialları sənayesinin mühüm yer tutmasına baxmayaraq, 1970-ci illərin əvvəllərinə qədər geniş potensiala malik bu sahə demək olar ki, başlı-başına buraxılmışdı. Hələ Naxçıvan VPK-nın XXX konfransında çıxış edərkən Heydər Əliyev qeyd etmişdi ki, hamı bilir ki, Naxçıvanı faydalı qazıntılarla zəngindir, lakin nə vaxta qədər bununla öyünəcəklər, bəs nə zaman faydalı qazıntılardan respublika zəhmətkeşlərinin xeyri üçün istifadə olunacaqdır [200, 1974, 24 fevral]. Heydər Əliyev Azərbaycan Tikinti Materialları Sənayesi Nazirliyi, Geologiya Komitəsi ilə yanaşı, Naxçıvan MSSR Nazirlər Sovetini də təşəbbüskarlıq və əzmkarlıq göstərmədiyinə görə kəskin tənqid etmişdi. O, belə bir faktı da xatırlatmışdı ki, son on il ərzində bir əlvan metal yatağı da sənaye miqyasında istifadəyə verilməmiş və hamı buna dözmüşdür [200, 1974, 24 fevral].

1973-cü ildə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Bürosu Naxçıvanda yerli kərpic istehsalının başlanması haqqında məsələni müzakirə edərək, bu barədə müvafiq qərar qəbul etmişdi. Lakin bu qərar yerinə yetirilmədiyinə görə Heydər Əliyev Azərbaycanın müvafiq nazirliyinin və muxtar respublika rəhbərliyinin qarşısında ciddi tələblər qoymalı olmuşdu.

Muxtar respublikanın və əhalinin artan tələbatı, həmçinin tikinti materiallarının uzaqdan daşınmasının çox baha başa gəldiyini nəzərə alınaraq 70-80-ci illərdə bu sahənin inkişafına xüsusi diqqət yetirildi. Azərbaycan KP MK və respublika hökuməti 8 yanvar 1974-cü il tarixli qərarında Azərbaycan SSR Tikinti Materialları Sənayesi Nazirliyinə 1974-cü ildə, 1976-1980-ci illərdə Naxçıvan MSSR-də yerli tikinti materialları istehsalının inkişafının texniki-iqtisadi əsaslandırılmasını hazırlamaq və onuncu beşillikdə həyata keçirmək tapşırılmışdı [27, v.188]. Qərarda həmçinin yem briketlərinin, yalayıcılarının hazırlanması üçün Naxçıvan yatağındakı duz dənələrinin istifadə olunması imkanlarının öyrənilməsi, bu məqsədlə Naxçıvan duz mədəninin yem briketlərinin, yalayıcıları sexinin bərpa və

genişləndirilməsi nəzərdə tutulurdu [27, v.188]. Bütün bunların nəticəsi olaraq 1973-cü ildə gücü 20 min kubmetr olan dəmir-beton məmulatları zavodu, 1977-ci ilə yenə həmin gücdə yığıma dəmir beton məmulatları zavodu, 1979-cu ildə 50 mln ədəd butulka istehsalı gücündə şüşə tara zavodu, 1982-ci ildə 10 min kubmetrlik Şahtaxtı travertin bloklar karxanası, 1984-cü ildə iri panelli evtikmə zavodu tikilərək istifadəyə verildi. 1983-cü ildə 21,9 min kubmetr dəmir beton məmulatı, 31,4 min kubmetr əmtəə betonu, 27,6 min kubmetr travertin bloku, 2,7 mln ədəd körpici və s. istehsal edilmişdi [241, 28]. 1971-1980-ci illərdə ümumi məhsul istehsalı üzrə tikinti materialları sənayesinin xüsusi çəkisi 2,7 faizdən 3,8 faizə, sənaye istehsal heyətinə görə isə 8,3 faizdən 9,1 faizə çatdı [9, v.182]. Tikinti materialları sənayesi dəmir-beton məmulatları, tikinti daşı, mərmər, üzlük plitələr, körpici, travertin bloku və s. istehsalından ibarət olmaqla çoxsahəli xarakter daşıyırdı və əsasən yerli tələbatı ödəyirdi. Bununla yanaşı, muxtar respublikada istehsal olunmuş üzlük plitə, travertin bloku SSRİ-nin başqa regionlarına ixrac olunurdu. Şahtaxtı travertinindən hazırlanmış üzlük plitələr metro, kinoteatr, inzibati binaların tikintisində tətbiq olunurdu. Bu qiymətli materiala tələbat ildən-ilə artırdı. Təkcə 1983-cü ildə istehsal olunmuş 27,6 min kubmetr travertinin 10 min kubmetri Moskva, Leningrad, Minsk, Daşkənd və Soçi şəhərlərinə ixrac olunmuşdu. 1985-ci ildə bu qiymətli tikinti materialının istehsalı 47,7 min kubmetrə çatdırılmışdı [145, 38].

Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə muxtar respublikada üzlük materialların istehsalının daha da inkişaf etdirilməsi sahəsində çox böyük işlər görülmüş, üzlük plitələrin buraxılması üzrə yeni müasir müəssisələr yaradılmış, istehsal olunan məhsulun keyfiyyəti yaxşılaşmışdır. Muxtar respublikada yüksək dekorativ xüsusiyyətlərə malik travertinlər, mərmərləşmiş əhəng daşları, monsoptilər, tuflar, konqlameratlar yatağı aşkar edilmişdi. Lakin Naxçıvan MSSR-də yerli tikinti materiallarının, xüsusən üzlük materialların istehsalı səviyyəsi Heydər Əliyevi əsla qane etmirdi. Azərbaycan SSR Dövlət Plan Komitəsi, Geologiya İdarəsi tərəfindən yeni bəzək daşları yataqlarının axtarılması, kəşf edilmiş ehtiyatların təsdiqi, Naxçıvan MSSR-də üzlük materialların istehsalı üzrə yeni müəssisələrin yaradılması məsələləri heç də səmərəli həll edilmirdi.

Bu sahədə işlərin ləng getməsinə göstərən amillərdən biri də 17 mln. kubmetr ehtiyata malik Buzqov və Qarabağlar travertin yataqlarının, 2,3 mln. kubmetrlik Ulya-Noraşen mərmərləşmiş əhəng daşı yatağının sənaye istehsalına cəlb edilməməsi idi [56, v.89-90].

Təbii daşdan blokların hazırlanmasının texniki səviyyəsi aşağı idi. Yeni Şahtaxtı travertin karyerinin tikintisi gecikdirilir, Qızılvəng stansiya-

sında plitə istehsalı sexinin genişləndirilməsinə də diqqət yetirilmir, mövcud gücün yalnız yarısından istifadə olunurdu.

Naxçıvan MSSR-nin partiya və sovet orqanları üzlük materialları istehsalının inkişafı üzrə vəzifələrin həll edilməsində qətiyyət göstərmir, yeni müəssisələrin tikintisi və mövcud güclərin mənimlənməsi gedişinə zəif nəzarət edir, bu sahədə çalışan işçilərin iş və məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması məsələsi ilə kifayət qədər məşğul olurdular. Bütün bunlar Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 19 fevral 1982-ci il tarixli «Naxçıvan MSSR-də üzlük materialların istehsalının daha da inkişaf etdirilməsi tədbirləri haqqında» qərarında öz əksini tapmışdı. Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Heydər Əliyevin və Nazirlər Sovetinin Sədri Həsən Seyidovun imzaladıqları 15 maddədən ibarət qərarla Naxçıvanda üzlük materialların istehsalının genişləndirilməsi üçün kompleks təşkilatı və iqtisadi tədbirlər müəyyənləşdirilmişdi. Qərarla təbii daşdan blok və plitələrin hasilatının genişləndirilməsi, sənaye istehsalı hasilatına cəlb etmək məqsədi ilə yeni üzlük material yataqlarının axtarışının sürətləndirilməsi, üzlük plitələrin istehsalı üzrə müəssisələrin yaradılması, Kilit, Buzqov, Qarabağlar, Qızılvəng karyerlərinin işə salınması, bu sahədə çalışanlar üçün mənzil, məktəb, uşaq bağçaları və digər sosial-mədəni obyektlərin tikintisi nəzərdə tutulmuşdu [56, v.90-95]. Çox təəssüf ki, hadisələrin sonrakı gedişi nəzərdə tutulmuş layihələrin həyata keçirilməsindən qarşısına bir çox əngəllər çıxırdı. Bu gün Naxçıvan MR iqtisadi inkişafının ən mühüm vəzifələrindən biri də Naxçıvanın tikinti materialları istehsalı mərkəzinə çevrilməsi barədə Heydər Əliyevin ideyasının həyata keçirilməsidir.

Məlum olduğu kimi, iqtisadi siyasətin mühüm istiqamətlərindən olan struktur problemlərinin uğurlu həlli, birinci növbədə, elmi-texniki tərəqqini müəyyən edən və sənayenin digər sahələrinin dinamik inkişafına təkan verən maşınqayırma sənayesinin inkişaf etdirilməsindən asılıdır.

Maşınqayırma və metal emalı muxtar respublika sənayesinin yeni və sürətlə inkişaf edən sahələri idi. Kifayət qədər əmək ehtiyatlarına malik Naxçıvan MSSR şəraitində bu əməkətlü sahələrin inkişafı mühüm iqtisadi və sosial vəzifələrin, həmçinin birinci növbədə əmək qabiliyyətli əhəlinin ictimai istehsalata daha geniş şəkildə cəlb edilməsinə təminat verirdi [117, 90].

1972-ci ilin martında Azərbaycan KP MK Bürosunda elektrotexnika sənayesinin işi haqqında məsələ müzakirə olunarkən Naxçıvanda elektrotexnika zavodunun tikilməsi və tam gücündə işə başlaması ilə bağlı ciddi nöqsanlar olduğu göstərildi.

Heydər Əliyev 1974-cü ilin fevralında Naxçıvanda çıxış edərkən yenidən zavodun vəziyyətini kəskin tənqid edərək bildirmişdi: «1966-cı ildə

tikintisində başlanan zavod indiyə qədər tikilib qurtarmamışdı. Səkkiz il ərzində 1,8 milyon smeta dəyərinin cəmi 1 milyonu xərclənmişdir. Axı belə zavodu bir ilə işlətmək olar». O, zavodun məhsullarının keyfiyyətinin də aşağı olduğunu qeyd etmişdir [159, v.106].

Görülən tədbirlər öz nəticəsini verirdi. 1980-ci ildə bu sahələrin payına muxtar respublika sənayesində məşğul olanların 14,2 faizi və ümumi məhsulun 3,5 faizi düşürdü, halbuki 1970-ci ildə bu göstəricilər müvafiq olaraq 6,6 və 2,1 faiz təşkil edirdi [140, 53].

Sənayenin bu sahəsində muxtar respublika üçün vacib olan bir sıra sənaye məhsulları, o cümlədən elektrotexnika məhsulları, istehsal təyinatlı metal məhsullar, təsərrüfat və məişət təyinatlı metal qablar istehsal edilir, maşın və avadanlıqların təmiri və modernləşdirilməsi həyata keçirilirdi. Maşınqayırma sənayesinin ən iri müəssisəsi olan Naxçıvan elektrotexnika zavodunda tənzimləyici aparatlar, drossellər, starter tutqacları, elektrotexniki məmulatlar, eləcə də müxtəlif xalq istehlak malları istehsal olunurdu. 1980-ci illərin birinci yarısında muxtar respublikanın maşınqayırma sənayesində istehsal olunan məhsulun bir qayda olaraq 50-55 faizi, sənaye istehsal heyətinin 35-40 faizi bu müəssisənin payına düşürdü [145, 36].

Naxçıvan aliminum qablar zavodu, Şahbuz avtomobil təmiri zavodu, Naxçıvan məişət texnikası zavodu da maşınqayırma və metal emalı sənayesinin tərkibinə daxil idi və müxtəlif təsərrüfat, məişət xarakterli məhsullar istehsal edir və ya xidmət göstərirdilər. 1980-ci ildə bu sənaye sahəsinin müəssisələrində istehsal həcmi 1970-ci ildəkindən 3,9 dəfə çox olmuşdur [176, v.7].

1970-ci illərə qədər potensial imkanların mövcud olmasına baxmayaraq, muxtar respublikada elektrik enerjisi istehsalı çox zəif inkişaf etmişdi. 1970-ci ildə burada cəmi 0,5 mln. kVt. saat elektrik enerjisi istehsal edilmişdi ki, bu da istehsalın və əhəlinin artan tələbatını ödəmək iqtidarında deyildi. Heydər Əliyevin bilavasitə təşəbbüsü ilə 1970-ci illərdə İranla birlikdə gücü 21 min kVt olan Araz Su Elektrik Stansiyası tikilib istifadəyə verildi. Azərbaycan KP MK və respublika Nazirlər Sovetinin 8 yanvar 1974-cü il tarixli qərarında Naxçıvan MSSR-in elektrik enerjisi ilə etibarlı təmin edilməsi vəzifəsi irəli sürülmüş, 1974-cü ildə Naxçıvan şəhərinin mərkəzi hissəsinin elektrik şəbəkəsinin bərpa edilməsi və 1975-ci ildə kabelə keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu [27, v.188]. 1977-ci ildə Qərçivan-Naxçıvan dairəvi elektrik xəttinin işə salınması muxtar respublikanı müntəzəm elektrik enerjisi ilə təmin etməyə imkan verdi [200, 1977, 21 iyul]. 1980-ci ildə muxtar respublikada 73,3, 1985-ci ildə isə 68,7 milyon kVt. saat elektrik enerjisi istehsal olunmuşdu [145, 36].

Yeri gəlmişkən, Heydər Əliyevin Naxçıvanda yerli enerji istehsalını genişləndirmək təşəbbüsü 90-cı illərin əvvəllərində muxtar respublikanın Ermənistan tərəfindən nəqliyyat və enerji blokadasına alındığı zaman öz tarixi uzaqgörənliyini bir daha sübut etdi. Vaxtında həyata keçirilmiş bu xeyirli işin nəticəsi ulu öndərimizin xalqının rifahı üçün həyata keçirdiyi digər uzaqgörən işləri kimi elini xata-bələdan qoruyan sərəfə çevrildi. Bədənəm qonşularımız muxtar respublikaya gələn bütün elektrik xətlərini kəsib blokadaya saldığı bir vaxtda Araz SES Naxçıvan camaatını qışın soyuğundan, aclıqdan, böhrandan xilas etdi.

1970-80-ci illərin birinci yarısında Naxçıvan MSSR-nin ərazisində sənaye müəssisələrinin yerləşməsində əsaslı dəyişikliklər baş verdi. Naxçıvan və Ordubad şəhərləri ilə yanaşı İliç (Şəhur), Şahbuz və Culfa rayonlarının mərkəzlərində və şəhər tipli yaşayış məntəqələrində də sənaye müəssisələri tikilməyə başlanmışdı. Əgər 1970-ci ildə muxtar respublikada istehsal olunan sənaye məhsulunun 64,2 faizi Naxçıvan şəhəri və Babək rayonunun payına düşürdüsə, 1980-ci ildə onların xüsusi çəkisi 44 faizə, 1985-ci ildə isə 46,5 faizə düşdü. Şəhur, Culfa, Ordubad, Şahbuz rayonlarında isə sənaye məhsulu istehsalının xüsusi çəkisi xeyli artdı. 1980-ci ildə istehsal olunan sənaye məhsulunun 37 faizi və sənaye istehsal heyətinin 12 faizi Culfa şəhərinin, Şahbuz qəsəbəsinin, Sədərək, Əbrəqunis, Xanlıqlar kəndinin payına düşürdü [9, v.192].

1970-1980-ci illərin I yarısında Naxçıvan MSSR-də sənayenin inkişafının mühüm cəhətini yüngül və yeyinti sənayesi sahələrinin artımı təşkil edirdi. 1980-ci ildə bu iki sənaye sahəsinin payına muxtar respublikadakı bütün sənaye məhsulunun 90 faizi düşürdü. Bir sıra yeyinti və yüngül sənaye məhsullarının istehsalına görə muxtar respublika Azərbaycanda mühüm yer tuturdu. Məsələn, 80-ci illərin sonunda Naxçıvan MSSR-nin payına respublikada istehsal olunan mineral suların 90 faizi, xam ipəyin 5,2 faizi, şərabçılıq sənayesi məhsulunun 5 faizi, konserv istehsalının 3,3 faizi düşürdü [9, v.192].

Yüngül sənaye Naxçıvan MSSR-nin ənənəvi sənaye sahəsi kimi 70-ci illərdə öz inkişaf dövrünü yaşayırdı. Muxtar respublika sənayesinin ümumi məhsulunun 1970-ci ildə 62 faizi, 1975-ci ildə 76,1 faizi, 1980-ci ildə isə 77,5 faizi, sənaye istehsal heyətinə görə isə müvafiq olaraq 24,6, 34,4, 26,5 faizi bu sahənin payına düşürdü. 1970-ci illə müqayisədə 1980-ci ildə yüngül sənaye işçilərinin sayı 26,4 faiz, əmək məhsuldarlığı isə 49 faiz artmışdı [140, 48].

Heydər Əliyevin Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda ipəkçiliyin inkişafı üçün atdığı addımlar sayəsində bu sahə dirçəlməkdə idi. Bu baxımdan Azərbaycan SSR-də ipəkçiliyin daha da inkişaf etdirilməsi tədbirləri

haqqında Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 17 mart 1971-ci il tarixli qərarı mühüm rol oynadı [18, v.49-53].

Həmin qərarla Azərbaycanda ipəkçilik sahəsinin dərin təhlili verilmiş, bu sahənin inkişafı üçün konkret tədbirlər müəyyənləşdirilmişdi. Qeyd edilmişdi ki, Azərbaycanda ipəkçiliyin zəif irəliləyişinin əsas səbəbləri ipəkçiliyin yem bazasının inkişafındakı çatışmazlıqlar, elmin və qabaqcıl təcrübənin tətbiqindəki xətlər, respublikada barama toxumu tədarükü zavodlarının olmamasıdır.

Məsələ ondadır ki, ipəkçilik sənayesinin tarixən respublikamızın sənaye sahələrindən hesab olunmasına baxmayaraq, ipəkçiliyin yem bazasının təminatı səmərəli şəkildə qurulmamışdı. Tut ağaclarının yetişdirilməsində əkinə yarasız torpaqlardan, yol kənarlarından, yamaclardan və s. istifadə etməkdənsə, onlar ancaq plantasiya şəklində əkilirdi ki, bu cür üsul ehtiyacı ödəmirdi. Muxtar respublikada bu nöqsanlar daha aydın şəkildə görünürdü.

Bütün bunları nəzərə alaraq həmin qərarla 1971-1975-ci illərdə Naxçıvan MSSR-də 20 tonluq baramanın ilkin emalı bazasının tikintisi, yolların, kanalların və sahələrin kənarlarında 94 hektar, 84 min yüksək gövdəli tut ağacının əkilməsi planlaşdırılmışdı [18, v.55, 58].

Lakin öz məhsulunu SSRİ-nin 9 şəhərinə göndərən fabrik artıq mövcud tələblərə cavab vermirdi. Avadanlıq köhnə olduğu üçün, xammal göndərilməsində fasilələrə yol verildiyi üçün müəssisə geri qalırdı. 1980-ci ildə fabrikdə olan Heydər Əliyev problemi həll etmək üçün yeni yüksək səviyyəli mexanikləşdirilmiş müəssisə tikməyi Azərbaycan Yüngül Sənaye Nazirliyi qarşısında vacib məsələ kimi qoydu [100, 1980, 27 may]. Görülən tədbirlər nəticəsində Ordubad Baramaaçma fabriki daha da genişləndirildi, müəssisədə yeni maşın və dəzgahlar quraşdırıldı, istehsalın mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması üzrə tədbirlər həyata keçirildi, yeni istehsal və köməkçi sexlər yaradıldı. Qısa müddət ərzində müəssisədə yenidənqurma işləri aparılması, yeni avadanlıqlar quraşdırılması, xammal istehsalının artırılması üçün tədbirlər görülməsi nəticəsində əmək məhsuldarlığı xeyli yüksəldi, məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması ilə yanaşı çox çeşidliyi də təmin edildi.

Ən geniş yüngül sənaye sahəsi sayılan ipəkçiliyin irihəcmli Ordubad Baramaaçma fabriki 1980-ci ildə muxtar respublikanın ümumi sənaye məhsulunun 8,2 faizini istehsal edirdi və sənayedə məşğul olanların 13,1 faizini birləşdirirdi [140, 48]. 1982-ci ildə isə muxtar respublikanın yüngül sənayesində işləyənlərin 27 faizi və məhsulun 65 faizi bu müəssisənin payına düşürdü. 1982-ci ildə burada 109 ton xam ipək istehsal olunmuşdu ki, bu da 1970-ci ildəkindən 2,2 dəfə çox idi [241, 28].

Naxçıvan MSSR-də yüngül sənayenin mühüm sahələrindən birini də tikiş sənayesi təşkil edirdi. Bu sahənin müəssisələri muxtar respublikanın bütün rayon və şəhərlərində olan məişət xidməti kombinatının nəzdində fəaliyyət göstərirdi. Bunlardan ən iriləri Naxçıvan tikiş fabriki, Naxçıvan istehsal kombinatı və fərdi tikiş fabriki idilər. Müəssisələr yerli əhalinin və Azərbaycanın digər rayonlarının əhalisinin tələbatını ödəmək üçün geniş çeşiddə məhsullar buraxırdı. 70-ci illərdə Naxçıvan fərdi tikiş fabriki əsaslı surətdə yenidən qurulmuş, genişləndirilmiş və texniki bazası müasirləşdirilmişdi.

Lakin kifayət qədər sürətlə inkişaf etməsinə baxmayaraq, 1970-ci illərdə ümumi sənaye çərçivəsində yüngül sənayenin xüsusi çəkisi xeyli aşağı düşmüşdü. Yüngül sənayenin muxtar respublikanın ümumi məhsul istehsalında xüsusi çəkisi 1970-ci ildəki 30,9 faizdən 1980-ci ildə 12,5 faizə düşmüşdü. Bunun əsas səbəbi 70-ci illərdə muxtar respublikada digər sənaye sahələrinin təşəkkül tapması və sürətlə inkişaf etməsi idi. Buna baxmayaraq, 1980-ci ildə 1970-ci illə müqayisədə tikiş malları istehsalının həcmi 2,5 dəfə artmışdı [140, 48].

Heydər Əliyev Naxçıvanda yüngül sənayenin inkişafı üçün bir sıra qərarların qəbul edilməsinə nail olmuşdu. Belə ki, Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1971-ci il 14 yanvar tarixli qərarı ilə Naxçıvan şəhərində altı trikotaj fabrikinin tikintisi barədə mühüm qərar qəbul edilmişdi [200, 1974, 29 mart]. 1974-cü il 8 yanvar tarixli digər qərarla isə fabrikin inşasının texniki sənədlərinin hazırlanması və fabrikin tikintisinin başa çatdırılması nəzərdə tutulmuşdu [27, v.188]. O, yüngül sənaye obyektlərinin tikintisi ilə şəxsən maraqlanır, muxtar respublikada istehsal edilən məhsulların keyfiyyətinin yüksəldilməsi məsələsinə daim diqqətdə saxlayırdı.

Heydər Əliyevin Naxçıvan MSSR-də yüngül sənayenin inkişafında ən mühüm xidmətlərindən biri Naxçıvan şəhərində Xalça Kombinatının tikintisinə nail olması idi. Bu həm bütövlükdə muxtar respublikanın sənayesinin inkişafında mühüm hadisə olmaqla bərabər, işçi qüvvəsindən daha səmərəli istifadə edilməsi, xüsusən qadınların istehsalata cəlb edilməsi üçün böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Bu kombinatın əhəmiyyətini Heydər Əliyev hələ 1978-ci ilin oktyabrın 15-də Naxçıvanda çıxışında göstərərək demişdi: «Mən sizə deyə bilərəm ki, çox böyük çətinliklə Naxçıvan şəhərində yeni xalça kombinatının tikilməsinə nail oldum. Mən bunu çox istədim, istədim ki, burada tikilsin. Çünki sənayeni inkişaf etdirmək lazımdır. Burada tikiləcək xalça kombinatı Kirovabaddakından (indiki Gəncə) da böyük olacaqdır və ondan da yüksək keyfiyyətli məhsul istehsal edəcəkdir» [160, v.62].

1981-ci ildə Naxçıvan şəhərində altı geyimləri fabrikinin istifadəyə verilməsi ilə muxtar respublikanın yüngül sənayesinin inkişafında yeni dövr

başlandı. Tam istehsal gücünə düşməməsinə baxmayaraq, artıq 1983-cü ildə burada 678 nəfər (bütün yüngül sənaye işçilərinin 23 faizindən çoxu) işləməklə 5,6 milyon ədəd müxtəlif trikotaj məhsulları istehsal edilmişdi [145, 39].

Heydər Əliyev hələ 1980-ci ildə Naxçıvana səfərində fabrikin tikildiyi obyektə baş çəkmiş, onun tezliklə başa çatdırılmasını tövsiyə etmişdir. Heydər Əliyev qeyd etmişdi ki, bu tikinti təkcə Naxçıvanın iqtisadiyyatının inkişafı üçün deyil, həm də mühüm sosial problemlərin həlli, əmək qabiliyyətli əhalinin işlə daha yaxşı təmin edilməsi üçün əhəmiyyətlidir. O, tikinti-quraşdırma işlərinin sürətindən və keyfiyyətindən razı olmadığını bildirmişdi, Dövlət Plan Komitəsindən, müvafiq nazirlik və baş idarələrdən yaranmış vəziyyəti dərhal düzəltməyi tələb etmişdi [100, 1980, 27 may].

Bununla Heydər Əliyev o dövrdə Naxçıvanda istehsal sahələrini genişləndirmək və müasirləşdirmək haqqında qərarlar qəbul edilməsi ilə kifayətlənmir, həm də çox ciddi şəkildə işin icra keyfiyyətinə nəzarət edirdi.

Yeyinti sənayesi Naxçıvan MSSR-nin nisbətən geniş şəkəbəyə malik olan, daha çox çeşidli məhsul istehsal edən sənaye sahəsi idi. 70-ci illərdə Heydər Əliyevin bu sahəyə diqqəti konkret göstəricilərlə ifadə olunurdu. Məhsul istehsalının həcminə görə o, digər sənaye sahələri arasında birinci yeri tuturdu. Onun payına sənaye istehsalının 76,8 faizi, eləcə də sənaye istehsalında məşğul əhalinin 31,9 faizi düşürdü. 1970-ci illə müqayisədə 1980-ci ildə yeyinti sənayesi işçilərinin sayı və əmək məhsuldarlığı 2 dəfə artmışdı (140, 49). Doqquzuncu beşillikdə yeyinti sənayesinin artım sürəti bütövlükdə sənayenin artım sürətindən 1,5 dəfə, onuncu beşillikdə isə 1,4 dəfə yüksək olmuşdur. Əhalinin ərzaq məhsullarına artan tələbatı, kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafı muxtar respublikada yeyinti sənayesinin kompleks inkişafına şərait yaratmışdı. 1970-1985-ci illərdə muxtar respublikada tikilib istifadəyə verilmiş 21 müəssisədən 11-i (53 faizi) yeyinti sənaye müəssisəsi idi. 1970-85-ci illərdə 5 ilkin şarab zavodu, quşçuluq fabriki, pivo zavodu, pendir zavodu, süd zavodu, yeni pendir zavodu, dayırman kombinatı, mineral su zavodu, çörək bişirmə müəssisəsi və b. tikilib istifadəyə verilmiş, mövcud müəssisələrdə yenidənqurma işləri aparılmışdı [145, 40]. Nəticədə Naxçıvanda çoxsahəli yeyinti sənayesi kompleksi formalaşmışdır.

Bütün bu uğurlara baxmayaraq, Naxçıvan MSSR əhalisinin ərzaqla təmin edilməsi sahəsində ciddi problemlər Heydər Əliyevi daim narahat edirdi. 1974-cü ildə Naxçıvanda çıxışında muxtar respublikanın əhalisinin süd, kolbasa və digər məhsullara tələbatının ödənilməməsinə ürək ağrısı ilə qeyd edərək, yerli rəhbərlərdən qısa bir zamanda ciddi tədbirlər görməyi tələb etmişdi [163, v.107].

Yeyinti sənayesinin ən inkişaf etmiş sahələrindən biri şarabçılıq idi. Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə bu sahə daha sürətlə inkişaf etməyə başlamışdı. Bunu 1970-1982-ci illərdə muxtar respublikada həmin sahənin inkişaf dinamikasını əks etdirən rəqəmlər sübut edir. Əgər 1970-ci ildə yeyinti sənayesi məhsulunun 57,5 faizi və burada işləyənlərin 17,3 faizi şarabçılıq sənayesinin payına düşürdüsə, 1978-ci ildə bu göstəricilər 64,5 faiz və 22,1 faiz təşkil etmişdi. 1982-ci ildə bütün sənaye məhsulunun 42 faizi və yeyinti sənayesi məhsulunun 63 faizi şarabçılıq sənayesinin payına düşürdü [145, 41].

1970-ci ildə muxtar respublikada 75 min dekalitr şarab istehsal edildiyi halda, bu rəqəm 1983-cü ildə 319, 1985-ci ildə isə 536 min dekalitrə çatdırılmışdı. Həmin göstəricilər 1970-ci ilə nisbətən müvafiq olaraq 4,2 və 7,1 dəfə çox idi [241, 28; 145, 41]. 1985-ci ildə Naxçıvan MSSR-də 10 iri şarabçılıq müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi. Məhz bu dövrdə Naxçıvan şarab zavodu ilk dəfə olaraq müxtəlif markalı hazır şarab məhsulları istehsalına başlamışdı.

Heydər Əliyev Naxçıvanda şarabçılığın inkişafına şəxsən nəzarət edir, bölgəyə səfərlərində şarab zavodlarının tikintisinə, şarabçılıq müəssisələrinə, üzümçülük sovxozlarına hökmən baş çəkirdi.

Yeyinti sənayesinin ən iri müəssisəsi Ordubad Konserv zavodu idi. Yeyinti sənayesi işçilərinin 31,2 faizini məhsul istehsalının 5,4 faizini özündə toplamış bu zavod, 1980-ci ildə Naxçıvan MSSR-nin sənaye sahəsi işçilərinin 8,6 faizini birləşdirir və ümumi məhsulun 3,4 faizini istehsal edirdi [140, 50]. 1971-1980-ci illərdə istehsalın artım sürətini yüksəltmək üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirildi. 1975-ci ildə Dəstə sovxozu və Ordubad Konserv zavodu əsasında Ordubad aqrar-sənaye birliyi yaradıldı. 1978-ci ildə isə M.S.Ordubadi adına sovxozun və Naxçıvan MSSR-in 40 illiyi adına sovxozun əsasında yaradılmış Y.Məmmədəliyev adına Bağçılıq sovxozu həmin birliyin tərkibinə verildi. Sonralar Birlik daha da genişləndirildi. Onun texniki təchizatı yaxşılaşdırıldı, əmək tutumlu istehsal proseslərinin 90 faizindən çoxu avtomatlaşdırıldı. Nəticədə 1970-ci illə müqayisədə 1980-ci ildə konserv istehsalı 2,6 dəfə artırılaraq 26 mln. şərti bankaya çatdırıldı [242, 12]. Buraxılan məhsulun keyfiyyəti də yaxşılaşırdı. 1980-ci ildə 8 növ üzrə məhsul keyfiyyət nişanı ilə buraxılırdı ki, bu da ümumi məhsulun 25,4 faizini təşkil edirdi [215, 1980, 30 iyun]. 1985-ci ildə zavodun istehsal gücü 34,5 milyon bankaya çatdırılmış onun istehsal etdiyi məhsullar, xüsusilə gül, tut, qoz mürəbbələri respublika və ittifaq bazarında yüksək qiymətləndirilirdi.

Müəssisənin sonrakı inkişafında, istehsal gücünün artırılmasında Heydər Əliyevin 1980-ci ildə burada, eləcə də Y.Məmmədəliyev adına sovxozda olaraq, iş prosesi ilə yaxından maraqlanması böyük rol oynadı.

Sovxozda olarkən bağçılar ondan nasos, boru, daş yığan texnika göndərilməsinə xahiş etmiş, o isə bu barədə dərhal müvafiq respublika təşkilatlarına öz göstərişlərini vermişdir [100, 1980, 27 may].

Heydər Əliyevin iqtisadi strategiyasına uyğun olaraq 1970-ci illərdə Naxçıvan MSSR-də o zaman yerli sənaye adlandırılan sənaye sahəsi də inkişaf etməyə başladı. Artıq 1980-ci ildə muxtar respublikada yerli sənaye üç müəssisə ilə, o cümlədən fəaliyyətdə olan Naxçıvan sənaye kombinatı və alüminium qablar zavodu, eləcə də tikintisi başa çatmaqda olan üzlük materiallar zavodu ilə təmsil olunmuşdu. Gələcəkdə Ordubadda 500 nəfərlik əllə toxunan xalçaçılıq fabriki, eləcə də rayon mərkəzlərində tikilmiş mallarının istehsalı ilə məşğul olacaq istehsal sahələri və bədii sənət mərkəzlərinin təşkili planlaşdırılırdı [47, v.109].

Naxçıvan MSSR-nin zəngin təbii ehtiyatlarından yerli sənaye çərçivəsində istifadə məqsədyönlü və metodik iş tələb edirdi. Bu işin həyata keçirilməsi və ona planauyğun rəhbərlik muxtar respublikada Yerli Sənaye Nazirliyinin aparat bölməsinin yaradılmasını şərtləndirirdi. Onun əsas vəzifəsi yerli xammal ehtiyatlarını üzə çıxarmaq, onları istehsal sahəsinə cəlb etmək, müəssisələrin fəaliyyətinə rəhbərlik etmək və yeni istehsal sahələri təşkil etməkdən ibarət idi.

Yerli təbii ehtiyatlardan maksimal dərəcədə istifadə etməklə muxtar respublikada sənayeni inkişaf etdirmək, mövcud əmək ehtiyatlarını ictimai faydalı əməyə cəlb etmək, istehsalın həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq məqsədi ilə Heydər Əliyev 8 iyul 1980-ci ildə Naxçıvan MSSR-də Yerli Sənaye Nazirliyinin yaradılması barədə qərara imza atdı [48, v.166].

Heydər Əliyevin iqtisadi strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri də respublikanın və onun bölgələrinin zəngin təbii ehtiyatlarından səmərəli şəkildə, xalqın rifahı naminə istifadə edilməsi idi. Bu baxımdan Naxçıvanın zəngin mineral su mənbələrindən muxtar respublikanın iqtisadi inkişafı üçün istifadə edilməsi ilə bağlı 70-ci illərdə kompleks tədbirlər planı işlənib hazırlandı və həyata keçirildi. Bu illər ərzində Badamlı və Sirab mineral su zavodlarının istehsal gücü xeyli artırıldı. İstehsal proseslərinin avtomatlaşdırılmasına və mexanikləşdirilməsinə diqqət artırıldı, yenidənqurma işləri genişləndirildi. 1979-cu ildə Naxçıvan şəhərində şüşə tara zavodunun tikilib istifadəyə verilməsi mineral su zavodlarının şüşə taralarla təminatını yaxşılaşdırmağa imkan verdi. 1980-ci ildə 98,5 milyon şüşə mineral su buraxıldı ki, bu da 1970-ci ildəkindən 2,6 dəfə çox idi [241, 12]. Heydər Əliyev layihəyə görə həcmi 50 milyonluq butulka istehsalına hesablanmış şüşə qablar zavodunun həcmi 80 milyona qaldırmağa nail olmuş, sonralar müəssisənin istehsal tutumunu 200 milyona çatdırmağa göstəriş vermişdi [160, v.18]. Nəticədə Naxçıvanın mineral suları nəinki Azərbaycanda, həmçinin

respublikadan kənarda özünə çoxlu istehlakçı qazanmış və artıq 1980-ci illərdə istehsal olunmuş mineral suyun 60 faizindən çoxu muxtar respublikadan kənara ixrac edilirdi.

Heydər Əliyevin şəxsən özü su doldurma zavoduna və şüşə qablar zavoduna getmiş, bu obyektlərin vaxtında və keyfiyyətlə təhvil verilməsini tələb etmişdi. Çıxışlarında Azərbaycan Yeyinti Sənayesi Nazirliyinin, muxtar respublika rəhbərliyinin Naxçıvan mineral sularının istehsalının artırılması istiqamətində yarıtmaz işini bir neçə dəfə tənqid etmişdi.

Muxtar respublikanın qiymətli təbii sərvəti sayılan duzun hasilatında da 1970-ci illərdə mühüm göstəricilər əldə edildi. Duz mədəninin maddi-texniki bazası genişləndirildi. Duzun qablaşdırılması və nəqli sahəsində əməli tədbirlər həyata keçirildi. Bu isə hasilatın artmasına müsbət təsir göstərdi. 1970-ci ildə 62,1 min ton, 1980-ci ildə 81,8 min ton, 1983-cü ildə isə 104 min ton duz çıxarılmışdı. 1985-ci ildə Azərbaycanda istehsal edilmiş 118 min ton duzun hamısı Naxçıvanın payına düşürdü [9, v.192].

Muxtar respublikanın yeyinti sənayesinin aparıcı müəssisələrindən biri olan Naxçıvan ət-süd kombinatı yerli əhalini ət və süd məhsulları ilə təmin etməklə bölgənin iqtisadiyyatında mühüm rol oynayırdı. Kombinat yeyinti sənayesinin bütün məhsulunun 6,1 faizini istehsal edirdi. 1980-ci ildə məhsul istehsalı 1,6 min tona çatmışdı ki, bu da 1970-ci ildəkindən 481 ton çox idi [241, 28].

1970-ci illərdə Tütün fermentasiya zavodu da böyük uğurlar qazanmışdı. 1980-ci ildə burada 7,4 min ton fermentləşdirilmiş tütün istehsal edilmişdi ki, bu da 1975-ci ilin göstəricisindən 0,5 min ton çox idi [243, 12].

Muxtar respublikada buraxılan məhsulların keyfiyyətinə də diqqət artırılmışdı. Hələ 1975-ci ildə burada istehsal edilən 70 növ sənaye məhsulundan yalnız biri dövlət keyfiyyət nişanına layiq görülmüşdüsə [31, v.85], 1980-ci illərin sonlarında keyfiyyət nişanı ilə buraxılan məhsulların sayı 14 dəfə artmış, 40 yeni məhsul istehsalının seriya buraxılışına başlanmışdı [46, v.32]. Əgər 1976-cı ildə dövlət keyfiyyət nişanlı məhsulların ümumi istehsal həcmində xüsusi çəkisi 0,01 faiz olmuşdursa, 1980 ildə həyata keçirilmiş tədbirlər nəticəsində bu rəqəm 4,8 faizə çatdırılmış, həmin ildə 6 məhsul növünə keyfiyyət nişanı verilmişdi [41, v.101].

Beləliklə, Heydər Əliyev başda olmaqla respublika rəhbərliyinin həyata keçirdiyi məqsədyönlü siyasət nəticəsində Naxçıvan MSSR-nin yüngül və yeyinti sənayələrinin inkişafı yüksək səviyyəyə çatdırılmış, sahədaxili strukturu təkmilləşdirilmiş, bu isə öz növbəsində muxtar respublika iqtisadiyyatında bu sahənin rolunun artmasına gətirib çıxarmışdı.

1970-ci ildə muxtar respublika sənayesinin ayrı-ayrı sahələrində əldə edilmiş uğurlar sənayenin bütövlükdə inkişafı üçün əsas oldu.

Həmin dövrdə 970129 min manat sənaye məhsulu istehsal edilmiş [199, 1981, 29 mart], 1970-ci illə müqayisədə 1980-ci ildə ümumi sənaye məhsulu istehsalı 261 faiz artmışdı. 1971-1980-ci illərdə sənaye istehsalının orta illik həcmi 7,9 faiz olmuşdu [188, 12].

Bu illər ərzində Naxçıvan MSSR-nin sənayesinin dinamik və proporsional inkişafının daha bir göstəricisi əmək məhsuldarlığının 1970-ci illə müqayisədə 1980-ci ildə 2 dəfə artması oldu. Məhsul istehsalının artımının 80 faizi əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi hesabına əldə edilmişdi [106, 19].

Sənaye müəssisələrinin işində qazanılmış uğurlarla yanaşı ciddi nöqsanlar da var idi. Bəzi partiya və təsərrüfat işçiləri kəmiyyət göstəricilərinə uyaraq məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına, çoxçeşidliliyə, istehsal güclərindən səmərəli istifadə edilməsinə, köhnəlmiş avadanlıq və texnikanın yeniləri ilə əvəz edilməsinə, avtomatlaşdırmaya və istehsalın yenidən qurulmasına ciddi say göstərmirdilər. Bunun nəticəsində muxtar respublika sənayesində yüksək keyfiyyət kateqoriyalı məhsulun xüsusi çəkisi Azərbaycan SSR üzrə sənayenin müvafiq göstəricisindən qat-qat geri qalırdı [199, 1981, 14 yanvar].

Naxçıvanda olarkən partiya təsərrüfat rəhbərləri qarşısında çıxışlarında Heydər Əliyev respublikanın iqtisadiyyatını dərinlən təhlil edir, müsbət irəliləyişlərini göstərməklə yanaşı, öz tənqidi fikirlərini də yerli-yerində nəzərə çatdırırdı [161, v.60-69].

O, muxtar respublikanın partiya təşkilatlarından, əmək kollektivlərindən sənaye istehsalını artırmağı, mövcud imkanlardan və ehtiyat mənbələrindən daha yaxşı istifadə etməyi, istehsal müəssisələrinin səmərəliliyini yüksəltməyi, yeni sənaye müəssisələri üçün ixtisaslı fəhlələr və mütəxəssislər hazırlanmasını tələb edirdi [200, 1978, 18 oktyabr].

1978-ci ilin oktyabrında Naxçıvanda olarkən o bir daha muxtar respublikada sənayenin yüksək səviyyədə inkişaf etdirilməsi zəruriliyindən danışaraq bu sahədə işin zəif getdiyini qeyd etmişdi. «Çox təəssüf ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasında bu sahədə iş getməyib. Bunu mən ürək ağrısı ilə keçən görüşlərimizdə demişəm. İndi də deyirəm. Çünki nə qədər ki, vəziyyət yaxşılaşmayıb, bizim də ürəyimiz ağrıyacaqdır. Ona görə də o ürək ağrısını gizlətmək olmaz. Onu görə həmişə deyəsən. Mən sizə həm xoş sözlər demək istəyirəm, həm də necə deyərlər, narazılığımı bildirmək istəyirəm. Ancaq siz hələ bütün imkanlarınızdan istifadə etmirsiniz. Biz həmişə çalışırıq sizin muxtar respublikaya kömək edərkən» [161, v.62-63]. Bu sözlər Heydər Əliyevin Naxçıvanın inkişafı, xüsusən sənayenin inkişafı üçün necə can yandırıdığını əyani sübut edirdi.

1980-ci ilin mayında muxtar respublika partiya və təsərrüfat fəalları yığıncağında Heydər Əliyev 70-ci illərdə muxtar respublikada mühüm

müvəffəqiyyətlər qazandığını, lakin regionun göstəricilərinin orta respublika səviyyəsindən hələ də aşağı olduğunu təəssüf hissi ilə qeyd etmiş, bunun əsas səbəbi kimi isə əvvəlki illərdə Naxçıvanın xeyli geri qalmış olduğunu göstərmişdi. O, Naxçıvan MSSR xalq təsərrüfatının daha da yüksəlməsinə dair proqramın hazırlandığı haqda məlumat verərək göstərdi ki, proqramın əsas məqsədi gələcəkdə diyarın daha yüksək sürətlə inkişafını təmin etmək, onu Azərbaycanın ən qabaqcıl regionlarından birinə çevirməkdən ibarətdir. Heydər Əliyev bunun üçün muxtar respublikanın sənaye potensialını durmadan artırmağı, yeni sənaye obyektlərini yaratmağı, mövcud obyektlərin gücünü artırmağı qarşıda dayanan ən vacib məsələlərdən olduğunu göstərdi.

Heydər Əliyev Naxçıvanın iqtisadiyyatının sonrakı dövrlər üçün daha da yüksəldilməsi sahəsində böyük işlər gördü. Onun göstərişi ilə Azərbaycanın və Naxçıvanın nazirlik və baş idarələri on birinci beşillik üçün Naxçıvan MSSR-nin sosial-iqtisadi inkişaf planının tapşırıqlarını müəyyən etmişdilər [161, v.62-63]. Bu isə muxtar respublikanın gələcək inkişafının Heydər Əliyevin daim diqqət mərkəzində olduğunu daha bir əyani sübutu idi.

Beləliklə, bütövlükdə 1970-ci illərdə Naxçıvan MSSR-də sənayenin kompleks inkişafı və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi ilə bağlı mühüm işlər görülmüş, yüngül və yeyinti sənayeləri ilə yanaşı energetika, dağ mədən, maşınqayırma, metal emalı kimi yeni sənaye istehsalı yaradılmış və inkişaf etdirilmişdi. Yerli kənd təsərrüfatı xammalı və faydalı qazıntılar əsasında ət-süd, tütün-fermentasiya istehsalı, eləcə də mineral sular istehsalı genişləndirilmiş, muxtar respublika iqtisadiyyatında sənayenin xüsusi çəkisi əhəmiyyətli dərəcədə artmış, onun strukturunda mühüm dəyişikliklər baş vermişdi.

İqtisadiyyatın proporsional və dinamik inkişafı nəqliyyat və rabitə sisteminin kökündən yaxşılaşdırılmasını tələb edirdi. Azərbaycan rəhbərliyinin qayğı və diqqəti sayəsində 1970-ci illərdə muxtar respublikada nəqliyyatın və rabitənin inkişafında mühüm uğurlar əldə edildi. Məsələn, 1970-ci illə müqayisədə 1980-ci ildə ümumi istifadəli nəqliyyatın bütün növlərinin yük dövriyyəsi 256 faiz, sərnişin dövriyyəsi 211 faiz artmışdı [188, 58].

1970-ci illərdə bütün rabitə vasitələrinin təkmilləşdirilməsi sahəsində də müəyyən uğurlar əldə edilmişdi. Rabitə müəssisələrinin sayı artmış, onların iş keyfiyyəti yaxşılaşdırılmışdı. 1980-ci ildə onların gəlirləri 1970-ci ilin göstəricilərindən 2 dəfə artaraq 3481 min manat təşkil etmişdi [188, 59]. Əlbəttə, az vaxtda bu misilsiz göstəricilərin əldə edilməsi Heydər Əliyevin uzaqgörən, müdrik layihələrinin və bu layihələrin həyata keçirilməsində göstərdiyi can yağışının, tükənməz zəhmətinin nəticəsi idi.

İqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafında, xalqın maddi rifah halının yaxşılaşdırılmasında əsaslı tikintinin mühüm rol oynadığını nəzərə alan Heydər Əliyev Azərbaycan SSR-də, o cümlədən Naxçıvan MSSR-də bu sahənin inkişafına xüsusi diqqət yetirirdi. 70-ci illərdə Azərbaycan KP MK plenumlarında, büro iclaslarında, Mərkəzi Komitənin keçirdiyi müşavirələrdə əsaslı tikinti məsələləri müntəzəm müzakirə edilir, planların yerinə yetirilməsi, sahənin səmərəliliyinin artırılmasına yönəlmiş kompleks tədbirlər müəyyənləşdirilirdi.

Bu baxımdan Azərbaycan KP MK-nın 1971-ci ilin iyulunda keçirilmiş plenumu xüsusi rol oynadı. Respublikada əsaslı tikintinin yaxşılaşdırılması məsələlərinə həsr edilmiş həmin plenumda Heydər Əliyev bu sahədə böyük çatışmazlıqların və nöqsanların olduğunu, xüsusən Naxçıvan MSSR-nin əsaslı tikinti sahəsində çox geridə qaldığını bildirmişdi.

Naxçıvan MSSR-də əsaslı tikintinin geridə qalmasına səbəb bir tərəfdən tikinti işlərinin təşkilində ciddi nöqsanlara yol verilməsi idisə, digər tərəfdən muxtar respublikanın özündə zəruri tikinti bazasının formalaşdırılmaması idi. Təkcə onu demək kifayətirdi ki, 1970-ci illərə qədər Naxçıvanda dəmir-beton məmulatları zavodu yox idi. Hələ 1968-ci ildə Naxçıvanda bu zavodun bünövrəsi qoyulsa da, tikinti-quraşdırma işləri ləng gedirdi, 3 il ərzində smeta dəyərinin cəmi 40 faizi xərclənmişdi [16, v.86].

Buna görə də Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin Bürosunun 1972-ci ilin oktyabr tarixli iclasında MK-nın 1971-ci il iyul plenumunun qərarlarının yerinə yetirilməsi sahəsində Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsinin işi geniş müzakirə edildi. Büronun iclasına Azərbaycan KP MK-nın tikinti və şəhər təsərrüfatı şöbəsinin hazırladığı 8 şəhifəlik arayış təqdim edilmişdi. Arayışda əsaslı tikintiyə rəhbərlik sahəsində Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsinin fəaliyyəti ciddi təhlil edilmiş, muxtar respublikada bu sahədə ciddi nöqsanlar olduğu göstərilmişdi [21, v. 88].

Azərbaycan KP MK Bürosunun bu məsələ ilə bağlı qəbul etdiyi qərarla göstərilirdi ki, Azərbaycan KP Naxçıvan VPK əsaslı tikintinin yaxşılaşdırılması üzrə plenumda qoyulmuş praktik vəzifələri həyata keçirmək üçün zəruri təşkilati işlərin aparılmasını təmin etməmiş, bu mühüm sahə bəzi hallarda VPK-nın, rayon və şəhər partiya komitələrinin, Naxçıvan MSSR Nazirlər Sovetinin, nazirlik və idarələrin, rayon icraiyyə komitələrinin diqqətindən yayınmışdır. Qərarla həm də planda nəzərdə tutulmuş kapital qoyuluşlarının, yeni sənaye və mədəni-məişət obyektlərinin tikintisinin ildən-ildə ləngidilməsi, bunun isə muxtar respublikanın xalq təsərrüfatının inkişafının sürətləndirilməsinə, iqtisadiyyatının gücləndirilməsinə mənfi təsir etməsi, inşaatda tikinti-quraşdırma və tamamlama işlərinin aşağı səviyyədə olması, obyektlərin bir sıra hallarda böyük nöqsanlarla təhvil

verilməsi, kadr sahəsində, əməyin və istehsalın təşkilində, elmi-texniki tərəqqinin, qabaqcıl təcrübənin tətbiqində ciddi nöqsanların olduğu da göstərilmişdi. Muxtar respublikanın zəngin təbii ehtiyatlarından yerli tikinti materialları istehsalından çox pis istifadə olunması, uzun müddət ərzində tikinti sənayesi və tikinti təşkilatlarının gücünün zəif artırılması qərarla xüsusi qeyd edilmiş, göstərilmişdi ki, VPK və muxtar respublika Nazirlər Soveti əsaslı tikintinin vəziyyətini dərindən təhlil etmir və işin mahiyyətinə varmırlar. Konkret rəhbərlik avazına müxtəlif növ müşavirələrin keçirilməsi ilə işi məhdudlaşırırlar, qəbul etdikləri qərarların isə çoxu elə kağız üzərində qalır. Geriliyin yaranmasında, Naxçıvan MSSR-də əsaslı tikintinin qeyri-qənaətbəxş vəziyyətdə olmasında Azərbaycan SSR Dövlət Plan Komitəsi, Sənaye Tikinti, Tikinti Materialları Sənayesi nazirlikləri və digər respublika təşkilatlarının da günahı olduğu bildirilir, onların muxtar respublika ərazisindəki bölmələrinə zəif rəhbərlik etdikləri, istehsal bazalarının inkişaf etdirilməsi, yerli tikinti materialları istehsalının artırılması, tikintinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, maliyyələşdirilməsi və təchiz edilməsi üçün zəruri tədbirlər görmədikləri qeyd edilmişdir. Büronun məsələ ilə bağlı qəbul etdiyi 9 bəndlik qərarla Naxçıvan VPK-nın əsaslı tikintiyə rəhbərlik sahəsindəki fəaliyyəti qeyri-kafi hesab edilmiş, bu sahəyə münasibətin kökündən dəyişdirilməsi, tikinti işlərinin təşkilində ciddi qüsurların qısa müddətdə aradan qaldırılması tələb edilmişdi.

Qərarla həm Azərbaycanın, həm də muxtar respublikanın müvafiq idarə və təşkilatları qarşısında konkret tapşırıqlar qoyulmuş, qərarın yerinə yetirilməsi barədə hesabat verilməsi Naxçıvan VPK-dan tələb edilmişdi [21, v.1-9].

1974-cü ildə Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsinin XXX konfransında Heydər Əliyev diqqəti muxtar respublikada əsaslı tikinti sahəsində mövcud olan nöqsanlara yönəldərək onların aradan qaldırılmasını muxtar respublika rəhbərliyindən tələb etmiş, hər il nəzərdə tutulmuş əsaslı vəsait qoyuluşuna xeyli hissəsindən istifadə edilmədiyini də irad kimi qeyd etmişdir (1971-73-cü illərdə 85 milyon manat əsaslı vəsaitdən istifadə edilməmişdi – Ə.Q.). 1971-1973-cü illərdə muxtar respublika əhalisinə nəzərdə tutulduğundan 24,4 min kv.metr az mənzil verilmişdi [159, v.108]. Heydər Əliyev Naxçıvanda inkişaf etmiş tikinti sənayesi yaratmağı, əsaslı tikintinin bütün problemləri ilə dərindən və operativ məşğul olmağı tələb edirdi. Bu tələb-karlığın nəticəsində doqquzuncu və onuncu beşilliklərdə Naxçıvan MSSR-də artıq əsaslı tikinti sahəsində mühüm irəliləyişlər əldə edilmişdi. 1971-1975-ci illərdə muxtar respublika üzrə əsaslı tikintiyə 210 milyon manat, tikinti-quraşdırma işlərinə isə 175 milyon manat ayrılmışdı [177, v.14]. Onuncu beşillikdə isə bu göstəricilər müvafiq olaraq 290 milyon və 240

milyon manata çatdırılmışdı [166, 1976, 17 dekabr]. Tikinti təşkilatlarının maddi-texniki bazası möhkəmləndirilmiş, 1971-1980-ci illərdə xalq təsərrüfatına 372 milyon manat əsaslı vəsait qoyulmuşdu ki, bu da 1961-1970-ci illərdən 138 milyon manat çox idi. İstehsal proseslərinin mexanikləşdirilməsində də müəyyən uğurlar əldə edilmişdi. 1970-ci ildə tikinti təşkilatlarında 129 ekskavator, 93 buldozer, 63 qaldırıcı kran var idisə, 1980-ci ildə onların sayı müvafiq olaraq 149, 132 və 82-ə çatdırılmışdı [9, v. 21].

1980-ci ildə tikintidə əməyin mexanikləşdirilməsi 55,2 faizdən 66,7 faizə çatdırılmış, tikinti-quraşdırma işlərinin mexanikləşdirilməsi yüksəlmişdi [9, v.21].

1976-cı ildə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Naxçıvan MSSR-də yeni tikinti təşkilatı – Naxçıvan Meliorasiya və Su Tikintisi Tresti yaradıldı [35, v. 90].

Doqquzuncu və onuncu beşilliklərdə Naxçıvan MSSR-də tikintidə işlərin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş tədbirlər bu sahədə əmək məhsuldarlığını artırılmasına da imkan vermişdir. Nəticədə tikintidə əmək məhsuldarlığı 1971-1980-ci illərdə 77,1 faiz artmışdı [35, v. 90].

1970-ci illərdə əsaslı tikintinin inkişafında onun işçi qüvvəsi və müəssisələrlə təminatın məsələsi mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. 1980-ci ildə tikintidə işləyənlərin sayı muxtar respublikada 5 min nəfərə çatmışdı [10, v.121]. Əsaslı tikintinin işçi qüvvəsi ilə təminatının respublika göstəricilərindən aşağı səviyyədə olmasına, sabit istehsalat kollektivlərinin yaradılmasının əsaslı tikintinin miqyasından geri qalmasına baxmayaraq, 70-ci illərdə Naxçıvan MSSR-də tikinti geniş vüsət almışdı. Mənzil tikintisinin miqyası da xeyli genişlənmişdi. Dövlət və kooperativ müəssisələri və təşkilatları tərəfindən ümumi sahəsi 270,1 min kvadratmetr yaşayış evi tikilərək istifadəyə verilmişdi ki, bu da 1961-1970-ci illərin göstəricilərindən 81,0 min kvadratmetr çox idi. Naxçıvan şəhərində yaşayış binalarının tikintisini sürətləndirmək məqsədilə Heydər Əliyevin göstərişi ilə 1980-ci ildə evtikmə kombinatının tikintisinə başlanmışdı və elə həmin ilin mayında tikintiyə baş çəkərək işin gedişi ilə maraqlanan rəhbər 1981-ci ilin axırına qədər müəssisənin hazır olmasını bir vəzifə kimi qarşıya qoymuşdu.

Heydər Əliyev Naxçıvana gələrkən sənaye müəssisələrinin tikintisi ilə bağlı vəziyyətlə yerində tanış olmağa, necə deyirlər, ilkin mənbədən məlumat almağa üstünlük verirdi. O, 1978-ci ilin oktyabrında altı tikotaj fabrikinin tikintisinə gedərək müəssisənin baş korpusunun, məişət binalarının, digər obyektlərin tikildiyi sahələrə baxmış, tikinti işlərinin sürətinin və keyfiyyətinin aşağı olması barəsində bir sıra tənqidi mülahizələrini söyləmişdir. Yaxın vaxtlarda fabrikin yaxınlığında xalça kombinatı tikintisinin başlanacağı ilə əlaqədar olaraq, o, bu rayonda yaşayış massivi, mədəni məişət ob-

yektləri yaratmaq vəzifəsini qarşıya qoymuşdu. Sonra o, Şüşə qablar zavodunun tikintisində olmuş, inşaatçı fəhlələrlə söhbət edərək onların əmək, məişət şəraiti ilə, ərzaq və sənaye məhsulları ilə təchizatının təşkili ilə maraqlanmış, mineral sular zavodunun tikintisi ilə də tanış olmuş və öz tövsiyələrini vermişdi [200, 1978, 18 oktyabr].

Təkcə onuncu beşillikdə 20-dən çox yeni xalq təsərrüfatı obyektı təhvil verilmiş, 14,8 min şagird yeri olan məktəb tikilmişdi ki, bu da əvvəlki beşillikdəkindən 52 faiz çox idi [44, v.93].

1981-1985-ci illərdə isə daha 7 sənaye müəssisəsi tikilib istifadəyə verildi, bir neçə sənaye müəssisəsi əsaslı surətdə yenidən quruldu. Sənaye müəssisələrinin əksəriyyəti yeyinti, yüngül və tikinti materialları istehsalı sahəsinə aid idi. 1985-ci ildə Naxçıvan sənayesi 100-dən çox müəssisə ilə, o cümlədən 50 müstəqil balansda olan iri dövlət müəssisəsi ilə təmsil olunmuşdu.

Ümumilikdə 1970-85-ci illərdə muxtar respublikada iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə aid 783 milyon manatlıq əsas fondlar tikilib istifadəyə verildi [145, 32].

Beləliklə, 1970-ci illərdə Heydər Əliyevin Naxçıvan MSSR-nin əsaslı tikintisini yaxşılaşdırmaq və genişləndirmək sahəsində səyləri öz müsbət nəticələrini göstərdi. Bu dövrdə əsaslı tikintinin maddi-texniki bazası gücləndirilmiş, əmək məhsuldarlığı artmış, inşaat-quraşdırma işlərinin həcmi yüksəlmişdi. Bütün bunlar muxtar respublikanın iqtisadiyyatının dinamik inkişafında əsaslı tikintinin rolunun artmasına gətirib çıxarmışdı.

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə kənd təsərrüfatı da böyük inkişaf yolu keçmişdir. Kənd təsərrüfatının inkişafı isə əhalinin çoxluq təşkil edən hissəsinin maddi rifahının yaxşılaşması, onun sosial-mədəni cəhətdən inkişaf etməsi demək idi.

Araşdırmalar sübut edir ki, 1970-ci ilədək Azərbaycan iqtisadiyyatının digər mühüm sahələri kimi kənd təsərrüfatı da zəif inkişaf etmiş, onun artım sürəti nəzərə cərpacaq dərəcədə azalmışdı. Bu sahədə əldə edilən nəticələr səkkizinci beşillikdə nəzərdə tutulmuş göstəricilərdən xeyli geridə qalırdı. Səkkizinci beşillikdə məcmu ictimai məhsul orta hesabla 35 faiz, milli gəlir 34 faiz artdığı halda, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı cəmi 27 faiz artmışdı. Ümumiyyətlə, 1950-1960-cı illərdə Azərbaycanın kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək sahəsində həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində bu sahədə ümumi məhsul istehsalı 1,9 dəfə çoxalsa da [237, 90-94], kənd təsərrüfatında vəziyyət qeyri-qənaətbəxş olaraq qalırdı. Rentabelliyyəni aşağı olmasa, aqrotexniki qaydaların ciddi şəkildə pozulması, kompleks mexanikləşdirilmənin, elmi nailiyyətlərin və qabaqcıl təcrübənin istehsalata ləng tətbiqi vəziyyəti daha da ağırlaşdırırdı. Xüsusən 60-cı illərin II yarısında kənd

təsərrüfatının inkişaf sürəti nəzərdə tutulduğundan xeyli geri qalırdı (29 faiz əvəzinə 23 faiz) [196, 18]. Mühüm strateji məhsul olan pambığın istehsalı xeyli aşağı düşmüşdü. İctimai heyvandarlıqda mövcud olan ənənəvi gerilik davam edirdi. Torpaqlarda meliorasiya-irriqasiya işləri bərbad vəziyyətdə idi. Nəticədə respublikada kənd təsərrüfatı bitkilərinin və xüsusən heyvandarlığın məhsuldarlığı göstəriciləri müttəfiq respublikalar üzrə ən axırıncı yerləri tuturdu. Kəndin sosial-mədəni inkişafı da ümumölke səviyyəsindən çox aşağı idi. Kənd əhalisinə məişət, səhiyyə, mədəni xidmətin səviyyəsi qeyri-qənaətbəxş idi. Kənd yerlərində kənd təsərrüfatı məhsullarını emal edən sənaye obyektləri yox idi. Əmək şəraiti dözülməz olduğundan və kütləvi işsizlik ucbatından gənclərin böyük əksəriyyəti şəhərlərə üz tutmağa məcbur olurdu. Xüsusən respublikanın dağ və dağətəyi rayonlarında yerləşən kəndlərin boşalma təhlükəsi artmışdı.

Oxşar proseslər Naxçıvan MSSR-nin kənd təsərrüfatında da müşahidə edilirdi. Muxtar respublikanın kənd təsərrüfatının zəif inkişafını nəzərə alaraq hələ 1954-cü ilin dekabrında Azərbaycan KP MK və respublika Nazirlər Soveti, «1955-1960-cı illərdə Naxçıvan MSSR-də kənd təsərrüfatının daha da inkişaf etdirilməsi haqqında» xüsusi qərar qəbul etmişdi. Bu qərarla muxtar respublikanın kəndlərində məhsuldar qüvvələrin inkişaf etdirilməsi, irriqasiya-meliorasiya işlərinin, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı sahələrinin genişləndirilməsi nəzərdə tutulurdu. Lakin qərarda nəzərdə tutulanlar lazımi səviyyədə yerinə yetirilmədiyindən muxtar respublikanın aqrar bölməsində durğunluq davam edirdi. Nəticədə kənd təsərrüfatından asılı olan digər iqtisadi sahələrin də inkişafı ləng gedirdi.

Muxtar respublikada kənd təsərrüfatının zəif inkişaf etməsinin bir sıra obyektiv və subyektiv səbəbləri var idi. Muxtar respublikanın mürəkkəb təbii-coğrafi şəraiti, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların azlığı, suvarma şəbəkəsinin, nəqliyyat sisteminin, emal sənayesinin zəif inkişaf etməsi kənd təsərrüfatında məhsuldarlığa mənfi təsir göstərir, məhsulun maya dəyərini artırır. Eyni zamanda, qabaqcıl aqrotexniki qaydaların pis tətbiqi edilməsi, məşinlərdən, gübrələrdən, əkin suyundan səmərəli istifadə olunmaması kimi amillər də məhsuldarlığa mənfi təsir göstərirdi. Muxtar respublika iqtisadiyyatının, o cümlədən kənd təsərrüfatının uzun müddət geridə qalmasının bir səbəbi də Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan rəhbərlərinin Naxçıvana daim ögey münasibət göstərmələri olmuşdur [5, 1998, 15 yanvar].

Azərbaycanın əvvəlki rəhbərliyinin Naxçıvana ögey münasibəti haqqında fikirləri Heydər Əliyev hələ 1974, 1978, 1980-ci illərdə ardıcıl olaraq açıq şəkildə nəzərə çatdırmışdı. 1974-cü ilin fevralında muxtar respublikanın iqtisadi inkişafındakı geriliyi həm vilayət partiya təşkilatının imkanlarından uzun müddət lazımınca istifadə etməməsi, həm də Azərbaycan nazirlik

və idarələrinin Naxçıvan MSSR-də iqtisadiyyatın inkişafı məsələlərinə ciddi fikir verməmələri ilə bağlı idi [159, v.105]. Eyni fikirləri o 1980-ci ildə də təkrar edərək göstərmişdi: «Muxtar respublika iqtisadiyyatının göstəriciləri orta respublika səviyyəsindən aşağıdır. Bunun əsas səbəbi əvvəlki illərdə onun xeyli geri qalmasıdır. Muxtar respublikaya vaxtı ilə lazımi qayğı göstərilməyib, istehsal qüvvələri əvvəlki mərhələlərdə kifayət qədər inkişaf etdirilməyib, onlardan səmərəli istifadə olunmayıb. Biz son on ildəki müvəffəqiyyətləri 1969-1970-ci illərə qədər respublikada əldə olunan səviyyə ilə müqayisə edirik. Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasında bu müddətdə olan dəyişiklikləri 1969-1970-ci illərin səviyyəsi ilə müqayisə edəndə inkişaf templəri heç də respublikanın orta səviyyəsindən aşağı deyil, ancaq respublikanın inkişafının mütləq rəqəmləri ilə müqayisə edəndə xeyli aşağıdır. Çünki 1970-ci ilə qədər ümumrespublika səviyyəsi Naxçıvan MSSR-nin səviyyəsindən xeyli yuxarı idi. Məhz buna görə də bu on il içərisində Naxçıvan MSSR-də işlər orta respublika səviyyəsindən daha sürətlə getməli idi ki, bu gerilik aradan götürülsün» [200, 1980, 5 iyun].

Bütün dövrlərdə olduğu kimi, keçən əsrin 50-60-cı illərinə qədər də erməni millətçilərinin ziyanı Naxçıvana, xüsusilə aqrar sənaye kompleksinin inkişafına təsirsiz düşmürdü və sovet rəhbərliyi tərəfindən bunun qarşısı vaxtında alınmırdı [145, 27-29]. 1966-70-ci illərdə Naxçıvan MSSR-də kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi məqsədilə həyata keçirilən tədbirlər bu ənənəvi təsərrüfat sahəsinin, nəhayət, nisbətən canlanmasına səbəb oldu. 1965-ci illə müqayisədə 1970-ci ildə qaramalın sayı 8 faiz, xırdə buyuzlu mal-qaranın sayı isə 6 faiz artmışdı. Həmin dövrdə dənli bitkilərin əkin sahəsi 3 faiz azaldığı halda yığılan məhsul 631 ton, üzüm 23.065 ton, tütün 605 ton artmışdı. Lakin muxtar respublikada kənd təsərrüfatının inkişafı ümumrespublika göstəricilərindən, o cümlədən DQMV-dən geri qalırdı. Azərbaycan SSR ərazisinin 6,4 faizini təşkil etməsinə baxmayaraq, respublika üzrə kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalında Naxçıvan MSSR-nin payı cəmi 1,0 faiz təşkil edirdi [145, 30-31].

1969-cu ildə Heydər Əliyev cənablarının hakimiyyətə gəlişi bütün sahələrdə olduğu kimi kənd təsərrüfatında da bir canlanma, dirçəliş yaratdı.

1970-80-ci illərin əvvəllərində respublikada kənd təsərrüfatının maddi bazasının genişləndirilməsinə əsaslanan təsərrüfatçılıq üsullarından daha səmərəli istifadə edilməsi ilə yanaşı, torpaq fondunun intensiv yollarla mənimsənilməsi sistemi gücləndirildi. Yeni texnika və texnologiyaların, səmərəli əkinçilik sistemlərinin tətbiqi, növbəli əkinçilik sisteminin genişləndirilməsi, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların, xüsusilə də yeni əkin yerlərinin istifadəyə verilməsi vəziyyəti yaxşılaşdırıldı. Əkin sahələrinin məhsuldarlığını artırmaq məqsədi ilə mədəni gübrələrin, bitkiləri xəstəlikdən və ziyan-

vericilərdən qoruyan kimyəvi vasitələrin tətbiqi genişlənməyə başladı.

Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərlik etdiyi 1969-1982-ci illərdə kənd təsərrüfatının respublika iqtisadiyyatında rolu daha da artmağa başlamışdı. Ümumi kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalı səkkizinci beşilliyə (1966-1970) nisbətən 1971-1975-ci illərdə 134 faiz, 1976-1980-ci illərdə 196 faiz, 1981-1982-ci illərdə 251 faiz artmışdı. Həmin dövrdə bitkiçilik məhsulları müvafiq olaraq 145, 232 və 310 faiz, heyvandarlıq məhsulları isə 119, 146 və 169 faiz artmışdı. Doqquzuncu beşilliyə nisbətən onuncu beşillikdə dənli bitkilər istehsalı 38,6 faiz, pambıq istehsalı 48,3 faiz, tərəvəz istehsalı 57,5 faiz, üzüm istehsalı 2,2 dəfə, çay istehsalı 54 faiz artmışdır. Heyvandarlıq sahəsində ənənəvi geriliyə son qoyulmuş, ət tədarükü 21 faiz, süd istehsalı 21 faiz, yumurta istehsalı 25 faiz çoxalmışdı [146, 29-32]. Azərbaycanda aqrar sahənin ümumi məhsulunun həcmi 1981-1985-ci illərdə orta hesabla 1966-1970-ci illərin orta səviyyəsinə nisbətən 2,6 dəfə çoxaldı [237, 321]. Əkinçiliyin bütün sahələrində məhsul istehsalının həcmi artmışdı. Məsələn, 1981-1985-ci illərdə 1966-1970-ci illərə nisbətən orta illik məhsul istehsalı taxıl üzrə 710,5 min tondan 1.2395 min tona, pambıq 327,7 min tondan 861,4 min tona, tütün 21,2 min tondan 56,9 min tona, kartof 122,5 min tondan 189,8 min tona, tərəvəz 364,5 min tondan 890,4 min tona, meyvə və giləmeyvələr 82,8 min tondan 317,5 min tona çatdırıldı [236, 321]. Əlbəttə, müraciət olunan bu rekord göstəricilər təsadüfün möcüzəsi deyildi, Heydər Əliyev düşüncəsinin uzaqgörən, məqsədyönlü siyasətinin, islahatçı təfəkkürünün, düşünülmüş strategiyasının və bir də əzmlı zəhmətinin danılmaz bəhrəsi idi.

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbər seçilməsi ilə Naxçıvan MSSR-nin kənd təsərrüfatının inkişafında da əsaslı dönüş baş verdi. Doqquzuncu və onuncu beşilliklərdə respublika rəhbərliyi muxtar respublikanın kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə, əkinçilik və heyvandarlıq məhsulları istehsalının artırılmasına yönəlmiş bir sıra kompleks tədbirlər həyata keçirdi.

1970-ci ildən başlayaraq muxtar respublikanın kənd təsərrüfatının planlaşdırılmasında buraxılmış çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün işlər aparılmağa başlandı. Qeyri-rentabelli, yüksək maya dəyərinə malik pambıqçılıq Naxçıvan MSSR-də yüksək məhsuldarlığa malik üzümçülük və tütünçülükə əvəz edildi. Bu ideyanın əsas təşəbbüskarı məhz Heydər Əliyev oldu.

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə mərkəz Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı üç mühüm tarixi qərar (Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin «Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında» 23 iyul 1970-ci il tarixli, «Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da intensivləşdirmək tədbirləri haqqında» 9 iyul 1975-ci il

və «Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da ixtisaslaşdırmaq, üzümçülüüyü və şərabçılığı inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında» 23 fevral 1979-cu il tarixli qərarlar) qəbul etdi. Bu sənədlərdə həm Azərbaycan SSR-də, həm də onun tərkib hissəsi olan Naxçıvan MSSR-də kənd təsərrüfatının geniş inkişaf proqramı əks olunmuşdu.

Azərbaycan KP MK və respublika Nazirlər Sovetinin 8 yanvar 1974-cü il tarixli qərarında muxtar respublikada kənd təsərrüfatı istehsalını artırmaq barədə bir sıra mühüm maddələr öz əksini tapmışdı. Bu qərarlar sırasında muxtar respublikada heyvandarlığın inkişafı məqsədi ilə yem bazasının möhkəmləndirilməsi, təsərrüfatların su təchizatının yaxşılaşdırılması, tədarük, texniki xidmət müəssisələrinin yaradılması, kolxoz və sovxozlarda mədəni-məişət obyektlərinin tikintisi və s. var idi.

1970-ci illərdə respublika partiya təşkilatının və hökumətinin qərarlarına uyğun olaraq muxtar respublikada kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, onun mexanikləşdirilməsi, kimyalaşdırılması, torpaqların meliorasiyasına dair mühüm işlər həyata keçirilmişdi.

Heydər Əliyevin başçılığı altında həyata keçirilən əməli iqtisadi, təşkilati tədbirlər nəticəsində artıq doqquzuncu beşillikdə muxtar respublikada kənd təsərrüfatının səmərəliliyinin yüksəldilməsinə və plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə nail olundu. Əvvəlki beşilliklə müqayisədə doqquzuncu beşillikdə 3,7 dəfə çox taxıl və üzüm, 2 dəfə çox tütün, 4,2 dəfə çox tərəvəz, 1,3 dəfə çox meyvə, 1,5 dəfə çox süd istehsal olunmuş, bütün kənd təsərrüfatı məhsulları

üzrə dövlət planları yerinə yetirilmişdi. Kolxoz və sovxozların ümumi gəliri 191 faiz, təmiz gəliri isə iki dəfə artmışdı. İctimai istehsalın artımı əsasında əməkçilərin maddi rifah halı da yaxşılaşmışdı. Kəndlinin orta illik əmək haqqı 1,7-2 dəfə artmışdı [31, v.83].

1970-ci illə müqayisədə əsas kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığı da əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdi.

Kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsində onun texnika və texniki vasitələrlə təminatı həlledici əhəmiyyət daşıyırdı. Əgər 1970-ci ildə muxtar respublikanın kənd təsərrüfatında 442 traktor, 100 taxıl-yığan kombayn, 394 yük avtomobili var idisə, 1975-ci ildə onların sayı müvafiq olaraq 994-ə, 134-ə, 704-ə, 1980-ci ildə isə 1149-a, 146 və 880-ə çatdırıldı [118, 45].

Kənd təsərrüfatının mühüm şərti kolxoz və sovxozların elektriklə tam təminatı idi. Elektrikləşdirmə əmək məsəflərini azaltmaqla bərabər, fiziki əməyi yüngülləşdirmək, əmək məhsuldarlığını artırmaq, istehsalın geniş avtomatlaşdırılması imkanı idi. Doqquzuncu və onuncu beşilliklərdə kənd təsərrüfatının elektrik enerjisinə olan tələbatını təmin etmək üçün bir sıra

tədbirlər hazırlanmış və həyata keçirilmişdi. 70-ci illərdə kolxoz və sovxozlarda elektrik stansiyaları və elektrik dizelləri dövlət energetika sistemi ilə əvəz edildi. Araz çayı üzərində su elektrik stansiyası tikilib istifadəyə verildi. Bütün kolxozlar, təsərrüfatlar arası kənd təsərrüfat müəssisələri tamamilə elektriklişdirildi. 1970-ci ilə nisbətən 1980-ci ildə muxtar respublikada elektrik enerjisi istehlakı 3,4 dəfə artdı [9, v.192].

Kənd təsərrüfatının sürətli inkişafının təmin edilməsində meliorasiya və torpaqların irriqasiyası mühüm yer tuturdu. Naxçıvanda su təminatı ciddi problemə çevrilmişdi. Bu məsələnin həlli üçün Sovet hakimiyyətinin əvvəlki illərində bir sıra işlər görülsə də, yalnız Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişindən sonra bu istiqamətdə ciddi dönüş yarandı. 70-ci illərdə Naxçıvan MSSR-də meliorasiya və irriqasiya işlərinin yaxşılaşdırılması üçün zəruri tədbirlər həyata keçirildi. 1975-ci ildə Hidromeliorasiya Tikinti Tresti, 1979-cu ildə isə Naxçıvan MSSR Su Təsərrüfatı idarəsi bazasında Naxçıvan MSSR Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Nazirliyi yaradıldı [211, 33].

Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 8 yanvar 1974-cü il tarixli qərarında Naxçıvan MSSR-də meliorasiya və irriqasiya sahəsində bir sıra işlərin, o cümlədən Naxçıvan şəhərindəki 6 km-lik Bazarçay kanalının betonlaşdırılması, Şahbuz rayonunun suvarılan torpaqlarının su təminatını yaxşılaşdırmaq üçün Durnalı, Ağbulaq, Qeysi-Gözlə su tutarlarının tikintisi, İliç (indiki Şərrur) və Naxçıvan rayonlarının (indiki Babək rayonu) bəzi kolxoz və sovxozlarının şoranlaşmış torpaqlarının meliorasiyası, Sirab su anbarının tikintisi və s. işlərin görülməsi nəzərdə tutulmuşdu [27, v.189].

Heydər Əliyevin göstərişinə əsasən hələ 1971-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti sədrinin müavini Şamil Rəşidzadənin yanında Naxçıvan MSSR meliorasiya və su təsərrüfatının cari və perspektiv məsələlərinə dair müşavirə keçirilmiş, orada muxtar respublikanın təsərrüfatlarının su ilə təminatının yaxşılaşdırılmasına dair tədbirlərin işləniş hazırlanması qərara alınmışdı [23, v.15-17].

Göstərilən dövrdə su təsərrüfatı qurğularının tikintisinə kapital qoyuluşu əhəmiyyətli dərəcədə artmışdı. Təkcə doqquzuncu beşillikdə Naxçıvan MSSR-nin su probleminin həlli üçün 66 milyon vəsait sərf olunmuşdu. 1971-1980-ci illərdə bu məqsədlə ayrılmış vəsait 4,3 dəfə artmış və bu sahəyə 119 milyon manat kapital qoyulmuşdu. Doqquzuncu və onuncu beşilliklərdə 60-cı illərə nisbətən su təsərrüfatı qurğularının tikintisi 7 dəfə artmışdı [211, 33]. 70-ci illərdə 1,35 mlrd. kubmetr həcmə malik Araz, 150 milyon kubmetrlik Arpaçay və 12,7 milyon kubmetrlik Sirab su anbarı istismara verildi. Nurs, Bənənyar sututarları tikildi. Eyni zamanda, kiçik suvarma qurğularının tikintisi də genişləndirildi. 1980-ci ildə muxtar

respublikada 22 su anbarı var idi. Nəticədə 1971-1980-ci illərdə 4863 ha suvarılan torpaq sahəsi istifadəyə verildi, 40575 ha suvarılan torpağın meliorasiya və su təminatı yaxşılaşdırıldı, 636 ha torpaq sahəsində əsaslı yuma aparıldı, 6838 ha torpağın səthi hamarlaşdırıldı.

Arpaçay su tikintisinin 1977-ci ildə istifadəyə verilməsi 46 min hektar əkin sahəsinin suvarılmasına, 2 min hektara yaxın yeni suvarılan torpaq sahəsinin dövrüyyəyə buraxılmasına imkan yaratdı ki, bu da yenə Heydər Əliyevin səyləri və nəzarəti ilə həyata keçirilmişdi.

O dövrün ən böyük su tikintilərindən olan Arpaçay su anbarının tikintisinə Heydər Əliyev çox böyük diqqət yetirirdi.

Azərbaycanın keçmiş rəhbərliyinin günahı ucbatından su anbarının tikintisi nəzərdə tutulduğundan xeyli sonra - 1969-cu ildə başlanmışdı. 1975-ci ildə başa çatdırılması nəzərdə tutulmuş, smeta dəyəri 57 mln. manat olan və 30 min hektar torpağı suvarmağa imkan verəcək obyektin tikintisi üçün 1969-cu ildə ayrılmış 3,5 mln. manatın yalnız 1,4 mln. manatı xərclənmişdi. Planda nəzərdə tutulmuş bütün işlərin hamısında geriləmə müşahidə olunurdu [21, v.24].

Ulu öndər Naxçıvanın gələcək inkişafı üçün strateji əhəmiyyət daşıyan bu obyektin tikintisi ilə bilavasitə məşğul olmağa başladı. Hər şeydən əvvəl tikinti ilə bilavasitə məşğul olacaq idarə - «Arpaçay-hidro tikinti» tresti yaradıldı. 1972-ci ilin 17 oktyabrında o, Azərbaycan KP MK bürosunda «Naxçıvan MSSR-də Arpaçay üzərində su anbarının tikintisinin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması tədbirləri haqqında» məsələnin müzakirəsinə nail oldu. Məsələ ilə bağlı qəbul edilmiş qərarda bu vəziyyətin yaranmasının əsas səbəbləri göstərilmişdi. Qeyd edilmişdi ki, tikintinin davam etdiyi 3 il ərzində kompleksin smeta dəyərinin yalnız 20 faizi xərclənmiş, tikinti quraşdırma işləri isə yalnız 17 faiz yerinə yetirilmişdir [21, v.24].

Qərarda tikinti işlərinin təşkilində və idarə edilməsində səhvlər və nöqsanların buraxıldığı, tikinti materialları, mexanizmləri və avtonəqliyyatdan səmərəsiz, böyük itkilərlə istifadə edilməsi, istehsalat və əmək intizamının aşağı olması, kadrların seçilməsi və yerləşdirilməsi, təbiəti edilməsi üzrə zəif iş aparılması, fəhlələr üçün zəruri mədəni-məişət şəraitinin yaradılmaması göstərilir və qeyd edilirdi ki, Naxçıvan MSSR-nin partiya və sovet təşkilatları anbarın tikintisinə lazımi diqqət yetirməmiş, tikintidə işlərin vəziyyəti ilə maraqlanmamış və tikintinin təşkilinin yaxşılaşdırılması, iş sürətinin artırılması üçün vaxtında tədbirlər görməmişlər. Heydər Əliyevin imzası ilə qəbul edilmiş qərarda Azərbaycanın tikinti ilə məşğul olan təşkilatlarından və muxtar respublika rəhbərliyindən obyektin vaxtında - 1975-ci ildə təhvil verilməsini təmin etmək üçün bütün əlavə tədbirlərin görülməsi tələb edilirdi. [21, v.24-27].

1974-cü ilin oktyabrında Naxçıvan MSSR-nin 50 illiyi ilə əlaqədar muxtar respublikada olan Heydər Əliyev Arpaçay su qovşağının tikintisinə baş çəkmiş, tikintinin tezliklə başa çatdırılması üçün tapşırıqlar vermişdi. O, İranla birgə çəkilən Araz su qovşağında da olmuş, Naxçıvançayın üzərində Vayxır dəryaçasının yaradılması və Əlinəcəy suvarma sisteminin yenidən qurulması haqqında da planlarının olduğunu nəzərə çatdırmışdı [200, 1974, 5 oktyabr]. Lakin sonrakı ictimai-siyasi proseslər bu planların həyata keçirilməsinə imkan vermədi. O, yalnız ikinci dəfə prezident seçildəndən sonra bu arzularını gerçəkləşdirə bildi.

1978-ci ilin oktyabrında yenidən muxtar respublikaya gələn rəhbər Azərbaycan SSR-nin müvafiq qurumları qarşısında 1979-cu ilin mayınadək kompleksin tikintisində yarımçıq qalmış işlərin başa çatdırılması və kompleksin istifadəyə verilməsi, aşağı su buraxıcı qurğunun və sağ sahil kanalının çəkilişinə başlanılması kimi yeni vəzifələr qoydu [200, 1978, 18 oktyabr]. O, partiya təsərrüfat fəalları yığıncağındakı çıxışı ilə kifayətlənməyərək yenidən Arpaçay dəryaçasında olmuş, kompleksin inkişafı ilə bağlı öz tövsiyələrini vermişdi.

1980-ci ilin mayında Heydər Əliyev növbəti dəfə Arpaçay dəryaçasının vəziyyəti ilə maraqlanmış, Sirab və Batabat dəryaclarına getmişdi. O, muxtar respublikada kənd təsərrüfatı istehsalının yüksəlişinin həlledici amili olan su təsərrüfatının genişləndirilməsində nöqsanların olduğunu da göstərmiş, su obyektlərinin tikintisini sürətləndirməyi və mühüm su mənbəyi kimi kəhrizlərin, artezianların, çeşmələrin imkanlarından istifadə etməyi tövsiyə etmişdi.

Kənd təsərrüfatının sürətlə inkişafı istehsalın kimyalaşdırılmasından da çox asılı idi. 70-ci illərdə Naxçıvan MSSR-nin kənd təsərrüfatında mineral gübrələrdən daha səmərəli istifadə edilməyə başlanılmışdı. Bu işi yaxşılaşdırmaq üçün 1979-cu ildə kolxoz və sovxozlarda 35449 ton gübrə, zəhərləyici maddə, herbisid və stimulyator istifadə olunmuşdu ki, bu da 1970-ci illərlə müqayisədə 4,5 dəfə çox idi [199, 1982, 6 iyul].

Heydər Əliyevin kənd təsərrüfatının inkişaf strategiyasının ən mühüm istiqamətlərindən biri də bu sahəyə ixtisaslı kadrların cəlb edilməsi idi.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, bu sahəyə böyük diqqət ayırmagın özü də ulu öndərimizin çox uzaqgörən fəaliyyətinin bir cəhəti kimi qiymətləndirilməlidir. Torpağın gübrələnməsi əgər səriştəsiz, ixtisasız kadrlar tərəfindən aparılarsa, əlbəttə, gələcəkdə onun xeyrindən çox zərərini görmək olardı. Odur ki, Heydər Əliyev aqrar sahənin ixtisaslı kadrlara, təcrübəli işçilərə tapşırılmasına xüsusi fikir verirdi.

Haqqında danışılan dövrdə artıq kənd təsərrüfatının ali və orta ixtisas təhsilli kadrlarla təmin edilməsində böyük uğurlar əldə edilmişdi. 1980-ci

ildə Naxçıvan MSSR-nin kənd təsərrüfatında ali təhsilli mütəxəssislərin sayı 486 nəfərə çatmışdı ki, bu da 1970-ci ilə müqayisədə 49 faiz çox idi. Kənd təsərrüfatında mütəxəssislərin ümumi sayı 1,9 dəfə artmışdı. Kənd təsərrüfatında çalışan mexanizatorların sayı 1970-ci ildə 1184 nəfərdən 1980-ci ildə 1805 nəfərə çatmışdı [10, v.192].

1970-ci illərdə Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalının sənaye əsasına keçirilməsi, onun təmərküzləşməsi və ixtisaslaşmasına Heydər Əliyev xüsusi diqqət yetirirdi. Kənd təsərrüfatının ixtisaslaşdırılması sahəsində elmi cəhətdən əsaslandırılmış tədbirlər həyata keçirilir, əmək bölgüsünün dərinləşməsi prosesi sürətlənirdi.

Naxçıvan MSSR-nin özündə təsərrüfatlararası kooperasiya və aqrosənaye inteqrasiyası əsasında kənd təsərrüfatı istehsalının təmərküzləşməsi və ixtisaslaşdırılması istiqamətində əhəmiyyətli işlər görülmüşdü. Ordubad rayonunun meyvə-tərəvəz və ipəkçilik üzrə ixtisaslaşdırılması qərara alınmış, bu məqsədlə Ordubad aqrar-sənaye birliyi yaradılmışdı [39, v.79]. 1971-1980-ci illər ərzində muxtar respublikada ixtisaslaşdırılmış 18 üzümçülük, 1 tərəvəzçilik, 1 qoyunçuluq, 6 tütüncülük sovxozu və aqrosənaye inteqrasiyası əsasında işləyən 6 sovxoz-zavod yaradılmışdı [201, 19]. Heydər Əliyevin imzası ilə 10 fevral 1981-ci ildə Azərbaycan KP MK bürosu Şahbuz, Culfa və Ordubad rayonlarının iqtisadi cəhətdən zəif olan 16 kolxozu əsasında 9 qoyunçuluq, 3 atçılıq və 3 südçülük sovxozunun yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Azərbaycan KP MK Bürosu 2 iyun 1981-ci il tarixli qərarı ilə Naxçıvan MSSR-də daha iki yeni ixtisaslaşdırılmış üzümçülük və südçülük sovxozu yaradıldı [51, v.145-148]. Kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü, saxlanılması, emalı və göndərilməsi zamanı yol verilən böyük itkilərin qarşısını almaq məqsədi ilə 1982-ci ildən bütün ölkədə olduğu kimi, muxtar respublikada da aqrar-sənaye birlikləri yaradılmağa başlandı və bu iş 1985-ci ildə başa çatdırıldı.

Heydər Əliyev respublikanın digər rayonlarına olduğu kimi, Naxçıvana səfərlərində də kolxoz və sovxozların işi ilə əyani şəkildə tanış olur, kəndlilərin həyatı, məişət qayğıları ilə maraqlanır, onların problemlərini özlərindən eşitməyə üstünlük verirdi [200, 18 oktyabr, 1978, 100, 1980 27 may].

1980-ci ilin aprelində Naxçıvan MSSR-də təbii fəlakət baş vermişdi. Qışdan çoxlu miqdarda yığılmış qar kütlələrinin yazın gəlişi ilə sürətlə əriməsi və ardıcıl leysan yağışları çaylarda suyun səviyyəsini kəskin şəkildə artırmış, daşqınlar başlamış və aprel 13-də güclü sel bir sıra yaşayış məskənlərini və kənd təsərrüfatı sahələrini öz altına almışdı. Ayın 16-da isə temperatur kəskin sürətdə aşağı düşmüş, qar yağmış, küləyin sürəti 25-30 metrə çatmışdı. Təbii fəlakətin nəticələrinin aradan qaldırılması üçün

respublika və rayon komissiyaları yaradılmışdı. Komissiyanın gəldiyi nəticəyə görə 15801 ha üzüm sahəsindən 74 faizi, o cümlədən məhsuldar plantasiyaların 85,4 faizi, 2615,5 ha məhsuldar meyvə bağından 2396 ha və ya 92 faizi, 554 ha tut plantasiyasından 76 faizi tam yararsız hala düşmüşdü. Tütün və tərəvəz sahələrinə də ciddi ziyan dəymişdi. Bütövlükdə muxtar respublikanın kənd təsərrüfatına 27249 min manat, o cümlədən fərdi bölməyə 5143,3 min manat həcmində ziyan dəymişdi. Təbii fəlakət təkcə kənd təsərrüfatına zərər vurmamış, xalq təsərrüfatının digər sahələri də tələfata uğramışdı. Elektrik xətlərinə 42 min, avtomobil yollarına 758 min, su təsərrüfatı qurğularına 526 min, inşaat obyektlərinə 2991,7 min, rabitəyə 7,7 min, heyvandarlığa 15,8 min manat ziyan dəymişdi [45, v.14-15]. Bütövlükdə muxtar respublikanın təbii fəlakət nəticəsində aldığı itki 31650 min manat həcmində ölçülürdü. Naxçıvanın partiya, sovet və təsərrüfat orqanları təbii fəlakətin nəticələrinin aradan qaldırılması üçün zəruri tədbirlər görsələr də, muxtar respublikaya əlavə kömək göstərilməsinə ehtiyac yaranmışdı.

Təbii fəlakət baş verdikdən dərhal sonra Heydər Əliyev Azərbaycanın müvafiq orqanlarına muxtar respublikaya zəruri yardım göstərilməsi barədə göstəriş vermiş, təbii fəlakət zonasına texnika, tikinti materialları və s. göndərilmişdi. Lakin bütün bu tədbirlər təbii fəlakətin nəticələrini tam aradan qaldırmağa kifayət etmirdi. Buna görə də Naxçıvan VPK-nın I katibi K.Rəhimovun imzası ilə Sov.İKP Siyasi Bürosunun üzvlüyünə namizəd, Azərbaycan KP MK-nın I katibi Heydər Əliyevə göndərilən 5.V.1980-ci il tarixli arayış-məktubda təbii fəlakətin Naxçıvan MSSR iqtisadiyyatına vurduğu zərər barədə bir daha ətraflı məlumat verilmiş, bir sıra məsələlərin (bu məsələlər məktubda konkret göstərilmişdi) həllində Naxçıvan MSSR-ə əməli kömək göstərmək üçün ondan Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə, respublika Dövlət Plan Komitəsinə və müvafiq nazirlik və idarələrə lazımı göstərişlər vermək xahiş edilmişdi [45, v.16-17].

Heydər Əliyev məktuba dərhal cavab olaraq 8 may 1980-ci ildə Ə.İbrahimov, H.İbrahimov və H.Seyidova oradakı məsələləri nəzərdən keçirməyi və Azərbaycan KP MK bürosunun və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin müvafiq qərar layihəsini hazırlayaraq büroya təqdim etməyi tapşırırmışdı [45, v.14]. Təbii fəlakətdən sonra əhaliyə və rəhbərliyə mənəvi dəstək olmaq, onlara öz köməyini göstərmək üçün o, fəlakət zonasına getmiş və bir həftə Naxçıvanda qalmışdı. Vəziyyətlə yerində ətraflı tanış olduqdan sonra, nəhayət, 27 may 1980-ci ildə Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Kabineti Heydər Əliyev və Ə.İbrahimov tərəfindən imzalanmış 20 maddəlik qərar qəbul etdi. Qərarda Azərbaycan SSR və Naxçıvan MSSR partiya, sovet və təsərrüfat orqanlarından, nazirlik və idarələrindən muxtar respublikada təbii fəlakətin nəticələrinin tezliklə aradan qaldırılması

üçün lazımı tədbirlər görmək, kolxoz və sovxozlara, vətəndaşların təsərrüfatlarına dəymiş ziyanın məbləğini müəyyənləşdirmək və bu ziyanı ödəmək üçün müvafiq addımlar atmaq tələb edilirdi.

Qərarda təbii fəlakətdən ziyan çəkmiş dövlət və fərdi təsərrüfatların müxtəlif vergilərdən və icbari sığortalardan azad edilməsi, vətəndaşlara 2,0 mln. manat həcmində birdəfəlik pul yardımı göstərilməsi, muxtar respublikaya maddi-texniki ehtiyatlar göndərilməsi, kolxoz və sovxozlara kreditlərin ayrılması, fəlakətdən zərər çəkmiş əhaliyə satılmaq üçün əlavə tikinti materialları, ərzaq və sənaye malları ayrılması nəzərdə tutulurdu.

Qəbul edilmiş qərarda həmçinin respublikanın Dövlət Plan Komitəsindən, nazirlik və idarələrindən Naxçıvan VPK və muxtar respublikanın Nazirlər Soveti ilə birgə Naxçıvan MSSR-nin sosial-iqtisadi məsələlərini nəzərdən keçirmək və öz təkliflərini təqdim etmək tələb edilmişdi [45, v.3-7].

Həmin illərdə ölkənin kənd təsərrüfatı qarşısında duran ən ümdə məsələlərdən biri də taxıl istehsalının inkişaf etdirilməsi problemi idi. 1970-ci ildə Azərbaycanda dənli bitkilər bütövlükdə 622 min hektardan çox sahəni tuturdu ki, bu da bütün əkin sahələrinin 52 faizini təşkil edirdi. 70-ci illər - 80-ci illərin əvvəllərində taxılçılıq mədəniyyətinin yüksəldilməsinə və dənli bitkilərin sort tərkibinin yaxşılaşdırılmasına diqqət artırıldı, məhsuldarlıq yüksəldildi. Nəticədə 1970-ci ildəki nisbətən 1985-ci ildə Azərbaycan SSR-də əkin sahələri 128 min hektar azalsa da, taxıl yığımı bu dövrdə təqribən 1,8 dəfə artmışdı [235, 72].

Taxılçılıq Naxçıvan MSSR-nin kənd təsərrüfatında da mühüm yer tuturdu. Muxtar respublikanın torpaq-iqlim şəraiti burada dənli və bir sıra aqrotexniki bitkilərin inkişafı üçün əlverişli idi. Bununla belə, muxtar respublikanın kolxozlarında dənli və paxlalı bitkilərin əkin sahəsi cəmi əkin sahəsinin 57 faizini, yem bitkilərinin əkin sahəsi isə 18,8 faizini təşkil edirdi. Dənli bitkilərin sahələrinin azalmasına baxmayaraq, taxıl istehsalı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdı. Əgər 1970-ci ildə 23655 ha əkin sahəsindən 21443 ton taxıl yığılmışdısa, 1980-ci ildə 11428 ha-dan 26436 ton yığılmışdı [243, 24-29]. Taxıl istehsalının artması əsasən intensivləşdirmə hesabına əldə edilmişdi. Belə ki, 1970-ci ildə kolxoz və sovxozlarda hər hektardan 9,5 sentner məhsul yığılmışdısa [243, 24-29], 1975-ci ildə bu göstərici 13,2 sentnerə, 1980-ci ildə isə 23,2 sentnerə çatmışdı [236, 318]. Lakin bu göstərici SSRİ-nin başqa iqtisadi rayonları ilə müqayisədə çox aşağı idi.

Heydər Əliyev Naxçıvanda olarkən öz çıxışlarında muxtar respublikada kənd təsərrüfatını daha da inkişaf etdirmək, bitkiçiliyin və heyvandarlığın məhsuldarlığını yüksəltmək üçün konkret vəzifələr irəli sürmüşdü.

Ümumiyyətlə, etdiyi çıxışlar, qoyduğu vəzifələr, verdiyi tövsiyə və tapşırıqlar hər dəfə öz dəqiqliyi, müdrikliyi ilə bir daha Heydər Əliyevin

Naxçıvan MSSR-nin iqtisadiyyatının çox mürəkkəb bir sahəsi olan kənd təsərrüfatına, onun inkişaf perspektivlərinə yaxından bələd olduğunu sübut edirdi.

Muxtar respublikanın kənd təsərrüfatının aşağı səviyyəsi, məhsuldarlığın respublikanın orta göstəricilərindən geri qalması, əkilən sahələrdən səmərəli istifadə olunmaması daim onu narahat edir və o, bu narahatçılığı dafələrlə muxtar respublika rəhbərliyinin diqqətinə çatdırırdı.

1980-ci ildə Naxçıvanın partiya sovet fəallarının yığıncaqlarında Heydər Əliyev bu problemi nəzərdə tutaraq deyirdi: «İndi desək ki, muxtar respublikada uzun illər ərzində taxılın məhsuldarlığı hər hektardan 6-7 sentner yuxarı qalxmamışdır, buna heç kəs inanmaz. Ancaq bu həqiqətdir. İndi sual vermək olar ki, bəs vaxtilə buna necə dözüblər? Bəli, nəinki dözüblər, hələ ola bilsin ki, bunu nailiyyət də hesab ediblər» [163, v.109]. 1970-ci ildə muxtar respublika üzrə hər hektardan 21,5 sentner taxıl götürüldüyü təqdirdə Heydər Əliyev bunun yenə az olduğunu göstərmiş, 1972-1973-cü illərdə taxılın məhsuldarlığının aşağı olması səbəbi ilə muxtar respublika rəhbərliyini tənqid etmişdi. Heydər Əliyevin bu tənqidi fikirləri öz nəticəsini tezliklə Naxçıvanda taxılçılıqda məhsuldarlığın artmasında göstərdi. 1982-ci ilin oktyabrında partiya sovet təsərrüfat fəallarının yığıncağında Heydər Əliyev Naxçıvanda artıq 30 sentner taxıl götürüldüyünü yaxşı fakt kimi qeyd etmişdi (100, 1982, 5 oktyabr).

1970-ci illərdə və 80-ci illərin I yarısında üzümçülük özlünün yüksək inkişaf sürəti ilə muxtar respublikanın ən mühüm sahələrindən birinə çevrilmişdi. Həmin dövrdə üzüm plantasiyaları 11 dəfə genişlənmiş, üzüm istehsalı 2,3 dəfə artmışdı. 1970-ci ildə üzümün məhsuldarlığı hər hektardan 36,7 sentner idisə, 1975-ci ildə bu rəqəm 44,6, 1980-ci ildə isə 52,7 sentner olmuşdu. Halbuki hələ 1970-ci illərin əvvəllərində kənd təsərrüfatının bu sahəsi çox geridə qalırdı. Dövlət tapşırıqları çox ciddi kəsirlə yerinə yetirilirdi. Təsərrüfatlarda aqrotexniki qaydalara əməl edilmirdi, əmək intizamı çox aşağı səviyyədə idi [100, 1982, 5 oktyabr].

Heydər Əliyev şərabçılıqla bağlı sahələrin inkişafına xüsusi diqqət yetirməklə bu işə bilavasitə rəhbərlik etmişdir. O, «Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da ixtisaslaşdırmaq, üzümçülüğü və şərabçılığı inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında» Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin 1979-cu il 22 fevral tarixli xüsusi qərar qəbul etmələrinə nail olmuş, həmin ilin noyabrında Azərbaycan KP MK-nın xüsusi plenumunu keçirərək orada respublikada üzümçülüğün və şərabçılığın inkişafı ilə bağlı sahələrin inkişafını mühüm iqtisadi vəzifə kimi qarşıya qoymuşdu. Azərbaycan KP MK-nın 1979-cu ilin noyabr plenumunda bu qərarın yerinə yetirilməsi üzrə respublika partiya təşkilatlarının vəzifələri haqqında məsələ

müzakirə edilərək Azərbaycanın kənd təsərrüfatının uzunmüddətli strateji inkişaf proqramı müəyyən edilmişdi [41, v.117]. Təkcə Naxçıvan MSSR üzrə 1979-1985-ci illərdə 19,4 min hektar yeni üzüm sahəsinin yaradılması [19, v.102], 1985-ci ildə üzüm istehsalının 230 minə, 1990-cı ildə isə 400 minə çatdırılması nəzərdə tutulurdu [40, v.123]. Həmin qərara əsasən on il ərzində muxtar respublikanın üzümçülük və şərabçılıq üzrə ixtisaslaşması nəzərdə tutulmuşdu. Nəticədə Azərbaycan SSR-də üzümçülüğün təbii-iqtisadi zonalar üzrə ixtisaslaşdırılması, üzümçülük sahələrinin genişləndirilməsi prosesi getdikcə güclənmiş və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında bu sahənin xüsusi çəkisi artmışdı. Üzüm plantasiyalarının sahəsi 1970-ci ildəki 212,6 min hektardan 1985-ci ildə 268 min hektara çataraq 2,2 dəfə artmış oldu. Azərbaycan SSR-də 70-ci illərin sonlarında ildə orta hesabla 2 milyon ton üzüm istehsal edərək SSRİ-də birinci yeri tuturdu.

Cəlilabad, Şamaxor, Xanlar, Ağdam kimi Naxçıvan MSSR-də üzümçülük rayonuna çevrilmiş, muxtar respublika ərazisində ixtisaslaşmış üzümçülük sovxozları yaradılmışdı.

1974-cü ildə Heydər Əliyev Naxçıvanda üzümçülüğün inkişafı üçün yaxşı imkanlar olduğunu qeyd etmiş, tarixən burada süfrə üzüm sortlarının çox olduğunu xatırlatmışdı. Lakin 70-ci illərin əvvəllərində üzümçülük muxtar respublikada böhran vəziyyətində idi, üzümlüklərin məhsuldarlığı Azərbaycanın göstəricilərindən təqribən iki dəfə az idi (1971-ci ildə 38,5 sentnerə qarşı 21,7 sentner, 1972-ci ildə isə 25,5 sentnerə qarşı 19 sentner). Muxtar respublikada üzümlüklərdə seyrəklik də çox idi (30 faiz). Bu cür nöqsanların tezliklə aradan götürülməsini arzulayan rəhbər təsərrüfat işçilərinə belə tövsiyə edirdi: «Əgər siz üzümçülüğü Naxçıvan diyarında əkinçiliyin əsas sahəsinə çevirmək istəyirsinizsə, onda üzümçülüğün bütün problemləri ilə məşğul olmalısınız. Özlünüz şitil yetişdirməli, çubuq, tənək tədərək etməlisiniz» [159, v.110-111].

Sonrakı illərdə də Naxçıvanda olarkən o, üzümçülük təsərrüfatlarına baş çəkməyi unutmur, ən kiçik məqamlara qədər işin gedişi ilə tanış olurdu. O, Naxçıvanda üzümçülüğün inkişafı üçün böyük ehtiyat mənbələrinin olduğunu, seyrəkliyin olduqca çox – 41 faiz təşkil etdiyini onların diqqətinə çatdırır, plantasiyalarda işlərin keyfiyyətini yaxşılaşdırmağı, seyrəkliyi ləğv etməyi, suvarma imkanlarından maksimum istifadə etməyi və s. bir vəzifə kimi irəli sürürdü [160, v.63-64].

Heydər Əliyevin Naxçıvan MSSR-də üzümçülüğün inkişafına payğı və diqqətini aşağıdakı rəqəmlər də sübut edir. 1970-ci illərin sonlarında muxtar respublikada 19 ixtisaslaşdırılmış üzümçülük sovxozu yaradılmış, üzümlüklərin sahəsi 12.759 hektara çatdırılmış, 1969-cu ilə müqayisədə 1979-cu ildə üzüm istehsalı 5,3 dəfə artmışdı. Üzümçülük təsərrüfatları

təkcə 1976-1979-cu illərdə 17 mln. manat xalis gəlir əldə etmişdilər ki, bu da bütün doqquzuncu beşillikdəkindən (7 mln. 400 min manat) xeyli çox idi. Həmin dövrdə sovxoz fəhlələrinin əmək haqqı da 1,2 dəfə artmışdı [40, v.123].

Heydər Əliyev 1980-ci ildə Naxçıvanda üzüm təsərrüfatında olarkən Azərbaycan SSR Dövlət Üzümçülük və Şərabçılıq Komitəsindən, Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Nazirliyinin rəhbərliyindən Naxçıvan MSSR-də üzümçülüynün problemlərinə diqqət yetirməyi tələb etmişdi. Naxçıvan üzümçüləri qarşısında çıxış edən Heydər Əliyev diyarın ənənəvi süfrə üzüm sortlarının - «Mələyi», «Kişmiş», «Xəlili», «Şəfayi» sortlarının əvvəlki şöhrətini qaytarmağı vacib vəzifə kimi qarşıya qoymuşdu. O, həmçinin, əhalidən üzümün satın alınmasının təşkilinə xüsusi fikir verməyi, fərdi bağlarda məhsul itkisinə yol verməməyi tələb etmişdi [100, 1980, 27 may].

1982-ci ilin oktyabrında Naxçıvanda olarkən Heydər Əliyev üzümçülər qarşısında plantasiyaların məhsuldarlığını artırmaq, məhsulun keyfiyyətini yüksəltmək, Naxçıvan torpağında qədimdən məşhur olan süfrə üzüm sortlarının yetişdirilməsini sürətləndirmək kimi yeni vəzifələr qoydu [100, 1982, 5 oktyabr].

Lakin alkoqolizmə qarşı qondarma və uğursuz bir şəkildə aparılan mübarizə kampaniyası Azərbaycan SSR-nin, eləcə də Naxçıvan MSSR-nin ağır zəhməti hesabına yaradılmış üzümçülük plantasiyalarını yerlə-yeksan etdi. Plantasiyaların dağıdılması üzümçülüynü, şərabçılığı dərin böhrana saldı. Muxtar respublika ərazisində yerləşən şərab zavodlarının, şərabçılıq müəssisələrinin fəaliyyəti iflic oldu. Heydər Əliyev Sov. İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü olarkən bu ağılsız siyasətə öz kəskin etirazını bildirsə də, bu dağıdıcı hərəkəti dayandıra bilmədi.

Doqquzuncu və onuncu beşilliklərdə muxtar respublikada tərəvəzçiliyin inkişafında da müəyyən uğurlar əldə edilmişdi. 1970-ci illə müqayisədə tərəvəz istehsalı 1980-ci ildə 7,7 dəfə artmışdı. Həmin ildə kolxoz və sovxozlar hər hektardan 99 sentner tərəvəz almışdılar ki, bu da 1970-ci ildəkindən 4,9 dəfə çox idi. 1982-ci ildə isə tərəvəz istehsalı 17912 tona çatmışdı [241, 35].

1970-ci illərdə muxtar respublikada kənd təsərrüfatının ən rentabelli sahəsi olan tütünçülüynün inkişafına da diqqət yetirilirdi. Həmin dövrdə 6 ixtisaslaşmış tütünçülük sovxozu yaradılmışdı [199, 1982, 6 iyul]. Burada işlərin əksəriyyəti əl əməyinə əsaslandığından təsərrüfatların mexanikləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Tütün istehsalı 1970-ci ildə 3096 tondan 1981-ci ildə 6396 tona çatdırılmış, bu zaman hər hektarın məhsuldarlığı müvafiq olaraq 14,5 sentnerdən 24,0 sentnerə yüksəlmişdi [188, 40; 189, 35-39].

Muxtar respublikada ənənəvi təsərrüfat sahəsi olan heyvandarlığın inkişafı üçün geniş imkanlar olsa da, 70-ci illərə qədər bu sahədə də geriləmə davam edirdi. Ümumi kənd təsərrüfatı məhsulunun 20 faizi heyvandarlığın payına düşsə də, mal-qaranın və quşçuluğun məhsuldarlığı hələ də aşağı olaraq qalırdı. Orta süd sağımının göstəricilərinə görə muxtar respublika Azərbaycan SSR üzrə göstəricilərdən xeyli geri qalırdı.

1974-cü ildə VPK-nın XXX konfransındakı çıxışında Heydər Əliyev muxtar respublikada heyvandarlığın geridə qalmasına aid konkret faktlar və rəqəmlər göstərmiş, bu sahədə məhsuldarlığın artırılması, əhalinin ət və süd məhsulları ilə təminatının yaxşılaşdırılması vəzifəsini tezliklə həll edilməsini muxtar respublika rəhbərliyi qarşısında bir tələb kimi qoymuşdu [200, 1974, 12 mart]. 70-80-ci illərdə muxtar respublikada heyvandarlığın inkişafı üçün kompleks işlər aparılmışdı. Həyata keçirilən tədbirlər sırasında bu sahənin ixtisaslaşdırılması, mal-qaranın cinsinin yaxşılaşdırılması, təmərküzləşmə və təsərrüfatlararası kooperasiyaların yaradılması kimi tədbirlər xüsusi yer tuturdu. Bu tədbirlərin nəticəsi olaraq ictimai heyvandarlığın inkişafında müsbət dəyişikliklər baş verdi. 1970-ci ilə nisbətən 1980-ci ildə muxtar respublikanın kolxoz və sovxozlarında ət istehsalı 2,1 dəfə (Azərbaycanda 1,4 dəfə), süd istehsalı 2,8 dəfə (Azərbaycanda 1,6 dəfə), yumurta istehsalı 3,4 dəfə (Azərbaycanda 1,7 dəfə), yun istehsalı 1,3 dəfə (Azərbaycanda 1,3 dəfə) artmışdı. Əgər 1970-ci ildə hər furaj inəkdən orta hesabla 544 litr süd sağılmışdısa, hər toyuqdan 49 yumurta, hər 100 qoyundan 80 quzu alınmışdısa, 1980-ci ildə bu göstəricilər müvafiq olaraq 1264; 121; 87 təşkil etmişdir [243, 26].

Heydər Əliyev 1970-80-ci illərdə Naxçıvan MSSR kənd təsərrüfatının üzümçülük, taxılçılıq, meyvəçilik və maldarlıq üzrə ixtisaslaşmasının perspektivlərini görürdü və artıq bu prosesin başlanmasına rəvac vermişdi. Ancaq hələ də heyvandarlığın inkişaf göstəriciləri orta respublika göstəricilərindən aşağı səviyyədə idi.

Belə ki, 1982-ci ildə SSRİ-də adambaşına 58 kq ət və ət məhsulları düşürdüsə, Azərbaycanda bu göstərici 32 kq-a, muxtar respublikada isə cəmi 24,3 kq-a bərabər idi. Heyvandarlığın inkişafı hər şeydən əvvəl yemədən asılı idi. 1981-ci ildə hər şərti başa burada cəmi 9,8 sentner yem vahidi hazırlanmışdı [54, v.72]. Ona görə də Heydər Əliyev muxtar respublikada yem bazasının möhkəmləndirilməsi üçün yeni suvarılan və azad edilən torpaqlar hesabına taxıl və yem bitkilərinin əkin sahələrinin genişləndirilməsini tövsiyə edirdi. O, bunu 1978, 1980, 1982-ci illərdə Naxçıvana səfərlərində dafələrlə qeyd etmiş, muxtar respublika rəhbərlərindən vəziyyəti düzəltməyi tələb etmişdi. Məsələn, 1978-ci ilin oktyabrında Naxçıvanda olarkən Naxçıvan MSSR-də maldarlığın çox geridə olduğunu ürək ağrısı ilə

bildirərək, bir sıra konkret rəqəmlər göstərmiş (təhvil verilən malın orta çəkisi ümumi Azərbaycan SSR üzrə 260 kq olduğu halda, burada 215 kq, hər inəkdən sağılan südün miqdarı isə ümumölkə üzrə 1500 litr olduğu halda, burada 1071 litr təşkil edirdi), bunu biabırçı vəziyyət adlandırmış və bu biabırçılığı aradan qaldırmağı tələb etmişdi [160, v.65]. 1982-ci ildə Naxçıvanda olarkən burada yem tədarükünün artırılması, süd sağımı və qaramalın çəki artımının yüksəldilməsi üçün konkret təkliflər irəli sürmüşdü [100, 1982, 5 oktyabr].

1970-ci illərdə Naxçıvan MSSR-də heyvandarlığın mühüm sahəsi olan sənaye quşçuluğunun da əsası qoyuldu. Heydər Əliyevin göstərişi ilə Naxçıvanda qabaqcıl texnologiyaya əsaslanan quşçuluq kompleksləri quraşdırıldı. Naxçıvan və Ordubadda yeni quşçuluq fabrikləri istifadəyə verildi [160, v.65].

Görülən işlər kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının və əmək məhsuldarlığının əhəmiyyətli dərəcədə artmasına kömək etdi. Muxtar respublikanın kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 1970-ci ildə 16.932 min manatdan 1980-ci ildə 54.389 min manata qədər, yaxud 3,2 dəfə artmışdı [199, 1982, 6 iyul]. 1980-ci ildə kənd təsərrüfatı müəssisələrinin xalis gəliri 8 mln. 92 min manat təşkil etmişdi ki, bu da 1970-ci ildəkindən 2,7 dəfə çox idi [10, v.28].

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artması onun dövlətə satışının da artmasına gətirib çıxarırdı. Belə ki, 1970-ci ilə müqayisədə dövlətə taxıl satışı 1980-ci ildə 2,4, tütün 2,6, üzüm 2,4, tərəvəz 8,8, yun 1,5, yumurta 2,6, ət 1,7, süd isə 1,9 dəfə artmışdı [200, 1980, 5 iyun].

Bütövlükdə 1970-ci ildən 1980-ci ilə qədərki dövrdə Naxçıvan MSSR-də ümumi kənd təsərrüfatı istehsalı hər il ardıcıl, dinamik sürətlə artırdı. Bitkiçilik və heyvandarlıq sahəsində hər il yüksək artım sürəti əldə edilirdi. Bunu aşağıdakı rəqəmlər də sübut edir. Taxıl istehsalı 1970-ci ildə 20,5 min ton, 1980-ci ildə 27 min ton, 1985-ci ildə 36,8 min, tütün istehsalı müvafiq olaraq 3,1 min, 6,4 min, 2,1 min, tərəvəz 8,4, 16,3, 14,2, üzüm 23,3, 62,1, 146,3 min təşkil etmiş, məhsuldarlıq həmin illərdə 1 hektardan: taxıl üzrə 9,3, 23,2 və 34,7 sentner, tütün 14,5, 23,3, 27,8, kartof 85, 94, 43, tərəvəz 96, 137, 116, üzüm 39,9, 64,7, 103,8 sentner təşkil etmişdir. 1971-ci ildə muxtar respublikada iribuynuzlu mal-qaranın sayı 63,7, 1981-ci ildə 69, 1986-cı ildə 72,5 min baş, qoyun və keçilərin sayı isə müvafiq olaraq 254,8, 292,2 və 281,7 min baş olmuşdur. Bütün təsərrüfat kateqoriyalarında əsas heyvandarlıq məhsullarının istehsalı üzrə ət (kəsilmiş çəkiddə) 1970-ci ildə 3,7, 1980-ci ildə 5,7, 1985-ci ildə 6,4 min ton; müvafiq olaraq süd 18,9, 27,2, 33,3 min ton; yumurta 18,4, 37,9, 46,8 milyon ədəd; yun 0,4, 0,5 və 0,4 min ton; barama 72,6, 88,3 və 122,8 ton təşkil etmişdi [189, 87-88].

Kənd təsərrüfatının əsas istehsal fondları 1980-ci ildə 105,6 milyon manat təşkil edirdi ki, bu da 1970-ci ildəkindən 2,4 dəfə çox idi.

Təsərrüfatlarda rentabellik 8,3 faiz, kənd təsərrüfatında işləyən bir nəfərin əmək məhsuldarlığı 2,2 dəfə, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin xalis gəliri 3,6 dəfə artmışdı [189, 88].

Heydər Əliyevin böyük təşkilatçılıq fəaliyyəti nəticəsində muxtar respublikanın kənd təsərrüfatı dinamik inkişaf yoluna çıxmış, əhalinin ərzaq məhsulları ilə təminatında müsbət dəyişikliklər baş vermişdi. Müqayisə üçün biz 1969-1979-cu illəri və 1965-1982-ci illərin göstəricilərini təhlil etmişik.

1969-1979-cu illərdə Naxçıvan MSSR-də kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 2,4, taxıl istehsalı 2, tütün 2,3, üzüm 5,3, tərəvəz 6,7, meyvə 9,8, bostan məhsulları 5,4, ət 1,7, süd 2,6, yumurta 2,9, yun 1,9, barama 1,3 dəfə artmışdı. Kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığı iki dəfədən çox artmışdı [38, v.122]. 1965-ci ilə müqayisədə 1982-ci ildə muxtar respublikada əməyin fondla təchizatı 2,6 dəfə artmış, təsərrüfatlara mineral gübrələrin verilməsi 4 dəfə, kolxoz və sovxozlarda əmək məhsuldarlığı 2,2 dəfə, heyvandarlığın ixtisaslaşdırılması və təmərküzləşdirilməsi, onun sənaye əsasına keçirilməsi üzrə mühüm işlər görülmüşdü. Bütün bunlar isə həmin dövr ərzində əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artmasına imkan yaratmışdı: taxıl 1,9 dəfə, üzüm 4 dəfə, tərəvəz və bostan məhsulları 2,7 dəfə, ət 1,6 dəfə, süd 2,4 dəfə, yumurta 3,2 dəfə artmışdı. 1965-ci ilə müqayisədə 1982-ci ildə ərzaq məhsullarının istehlakı ət və ət məhsulları üzrə 1,6 dəfə, süd və süd məhsulları üzrə 1,4 dəfə, yumurta 2,5 dəfə, tərəvəz və bostan məhsulları üzrə 2,8 dəfə, meyvə üzrə 2,6 dəfə artmışdı. Yeddiilliyin orta illik göstəriciləri ilə müqayisədə 1982-ci ildə taxıl bitkilərinin məhsuldarlığı - bostan məhsulları 34,9 sentner, hər inəkdən və camışdan sağım 979 litr, hər iri buynuzlu malın orta təhvil çəkisi 81 kq artmışdı. Nəticədə kənd təsərrüfatının orta illik ümumi məhsulu 3,2 dəfə, kolxoz və sovxozların xalis gəliri 3,6 dəfə, kənd təsərrüfatında işləyən hər bir adamın orta illik əmək haqqı 2 dəfə yüksəlmişdi [54, v.70-71].

Beləliklə, materialların və faktların elmi təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, 1969-cu ildən sonra Naxçıvan MSSR-nin kənd təsərrüfatında köklü dəyişikliklər baş vermiş, kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, əkinçilik və heyvandarlıq məhsullarının istehsalı və tədarükü sahələrində, kəndin sosial inkişafında nəzərə çarpacaq uğurlar əldə edilmişdi. Bu isə öz növbəsində muxtar respublika əhalisinin həyat səviyyəsinin daha da yüksəlməsinə kömək etmişdir.

Nəzərdən keçirilən faktlar Heydər Əliyevin bütün sahələrdə olduğu kimi, aqrar islahat sahəsində də çox dəqiq və düzgün siyasət yeritdiyini, xal-

qın rifahının yaxşılaşdırılması üçün böyük səylə və səmərə ilə fəaliyyət göstərdiyini bir daha təsdiqləyir.

Naxçıvan MSSR-nin iqtisadi inkişafının, maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinin əsas faktorlarından biri də muxtar respublikanın SSRİ-nin respublikaları ilə iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsi idi. Muxtar respublikaya digər respublikalardan layihə sənədləri, maşın və avadanlıqlar, dəzgahlar, müxtəlif tikinti materialları daxil olurdu ki, bu da istehsal texnologiyalarının təkmilləşdirilməsinə, əmək prosesinin avtomatlaşdırılmasına, buraxılan məhsulun keyfiyyətinin artmasına kömək edirdi. Göstərilən dövrdə muxtar respublikadan sənaye məhsulunun ixracı da xeyli artmışdı. Məsələn, Naxçıvan elektrotexnika zavodu 1971-ci ildə öz məhsulunu yalnız Mordovo MSSR-dəki bir zavoda göndərmişdisə, 1985-ci ildə onun məhsullarını RSFSR-in 10 şəhəri alırdı. Zavodun məhsulları başqa respublikalara da göndərilirdi. Naxçıvanın digər sənaye müəssisələri də həmin dövrdə öz ixrac potensialını xeyli artırırmışdı. Naxçıvan alüminium qablar zavodu 14 şəhərə məhsul göndərirdi. Moskva şəhərindəki Dövlət Universitetinin, Kreml Qurultaylar Sarayının, «Naməlum əsgər» abidəsinin, Ostankino telemərkəzinin, QİYŞ-in binasının, «Rusiya» mehmanxanasının və digər binaların inşasında üzlük material kimi Şərrur travertininə istifadə olunmuşdu [248, 11-12]. Məhsul ixracında yüngül və yeyinti sənayesi müəssisələri də iştirak edirdilər. Naxçıvan tikiş fabriki, trikotaj fabriki, Ordubad konserv zavodu bu sahədə əsas yerləri tuturdu. Ordubad konserv zavodunun məhsullarının 80 faizi digər respublikalara göndərilirdi. Onuncu beşillikdə zavod ölkənin müxtəlif şəhərlərinə 12 mln. 80 min şirə, kompot və konserv göndərmişdi [200, 1980, 3 avqust]. 1985-ci ildə zavod öz məhsullarını Azərbaycandan kənarda yerləşən 500-dən çox təşkilata göndərmişdi [248, 13].

Heydər Əliyev Naxçıvan MSSR-nin kompleks şəkildə inkişaf etdirilməsinə, bütün rayonların sosial-iqtisadi, mədəni tərəqqisinə çalışırdı. O, muxtar respublikaya səfərlərində təkcə Naxçıvan şəhəri ilə məhdudlaşmır, ətrafdakı rayonlara baş çəkərək oradakı problemlər, əhalinin güzəranı ilə də maraqlanırdı. Bu baxımdan onun 1980-ci ilin mayında Naxçıvan MSSR-ə səfəri xüsusi diqqətə layiqdir. Səfər müddətində Heydər Əliyev muxtar respublikanı başdan-başa - Sədərkənd Ordubada, Batabata qədər gəzmış, əhali ilə yüzdən çox görüş keçirmişdi. Həmin səfərin əsas məqsədi Naxçıvanın gələcək inkişaf planını hazırlamaq idi. Heydər Əliyev özü ilə bərabər Azərbaycan SSR-nin bir çox nazirlərini, idarə başçılarını gətirmiş, Vilayət Partiya Komitəsi və rayon partiya komitələrində birgə müzakirə və təhlillər aparmışdı.

1980-ci illərin əvvəllərində Heydər Əliyevin başçılığı ilə Naxçıvan MSSR-nin iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair proqramlar hazırlan-

mağa başlandı. Proqramda muxtar respublika sənayesinin durmadan inkişaf etdirilməsi, yeni iri sənaye obyektlərinin yaradılması, mövcud obyektlərin gücünün xeyli artırılması nəzərdə tutulurdu. Bütün bunlar Naxçıvanın iqtisadi simasını dəyişərək, onun böyük bir mərkəz kimi tanınmasına imkan yaradacaqdı. Kənd təsərrüfatı sahəsində də bir sıra mühüm tədbirlərin görülməsi nəzərdə tutulurdu [163, v. 109-110].

Bütövlükdə 1969-1985-ci illər Naxçıvan MSSR-nin iqtisadi inkişafında mühüm mərhələ təşkil edir. Həmin illərdə muxtar respublika iqtisadiyyatının bütün sahələrinə ümumilikdə 900 milyon manat sərmayə qoyulmuş, 783 milyon manatlıq əsas fondlar tikilib istifadəyə verilmişdi. 1969-1985-ci illərdə 21 iri sənaye müəssisəsi tikilmiş və bir neçəsində əsaslı yenidənqurma işləri aparılmışdı. Muxtar respublikanın imkanlarından səmərəli istifadə olunması hesabına sənaye məhsulunun həcmi 1985-ci ildə 1970-ci ilə nisbətən 4,6 dəfə (Azərbaycan üzrə 2,7 dəfə) artmışdı.

Sənaye məhsulu istehsalının sürətli artımı 80-ci illərin birinci yarısı üçün də xarakterik idi. Belə ki, sənaye məhsulunun həcmi 1970-ci ilə nisbətən 1980-ci ildə 1,66 dəfə artmışdı. Bütün mühüm sənaye məhsulları istehsalı, o cümlədən elektrik enerjisi 35 dəfə, ipək xammalı 2,2 dəfə, konservlər 137 dəfə, daş duz iki dəfəyə qədər, mineral sular və şərab məhsulları bir neçə dəfə artmışdı. Bir sıra sənaye məhsullarının istehsal həcminə görə Naxçıvan MSSR-nin Azərbaycan SSR iqtisadiyyatında rolu xeyli artmışdı. 1985-ci ildə Azərbaycan SSR-də istehsal edilən duzun hamısı (118 min ton), mineral suların əsas hissəsi (147,5 milyon litr), konservlərin 6 faizə qədəri (35 milyon şerti banka), ipək xammalın 23 faizindən çoxu (107 ton), üzlük travertin və butulka istehsalının hamısı, şərab məhsullarının xeyli hissəsi Naxçıvan MSSR-nin payına düşürdü [145, 29-30].

1985-ci ildə Naxçıvan MSSR istehsal edilən sənaye məhsulunun həcminə görə Azərbaycanın 10 iqtisadi rayonu içərisində Bakı-Sumqayıt, Kür-Araz, Gəncə-Daşkəsən, Şəki-Zaqatala, Lənkəran-Astara iqtisadi rayonlarından sonra DQMV ilə 6-7-ci yerləri bölüşürdü. Azərbaycan SSR-in sənaye məhsulunun istehsalında Naxçıvan MSSR-nin xüsusi çəkisi 2 dəfədən çox artaraq 1970-ci ildə 1,1 faizdən 1985-ci ildə 2,3 faizə çatmışdı [145, 33].

Çox təəssüf ki, 1969-1982-ci illərdə – Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə Azərbaycanda əldə edilmiş yüksək sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi 1980-ci illərin ortalarında başlayaraq getdikcə aşağı düşməyə başladı. M.Q.Qorbaçovun «yenidənqurma» adlanan avantürist siyasəti dövründə bütün ölkədə olduğu kimi, Azərbaycan SSR-də də əsas iqtisadi göstəricilər aşağı düşməklə bərabər, bəzi göstəricilər hətta mənfi olmuşdu. Məsələn, Azərbaycan SSR-də məcmu ictimai məhsulun orta illik artım sürəti 1976-1980-ci illərdə 7,8 faiz, 1981-1985-ci illərdə 4,7 faiz təşkil etmişdisə,

1986-1989-cu illərdə 0,1 faiz təşkil etmişdi. Həmin dövrlərdə milli gəlir istehsalı müvafiq olaraq 8 faiz, 4,4 faiz və 0,9 faiz olmuşdu. Sənaye mallarının orta illik artım sürəti 8,0, 4,4 və 1,4 faiz, əsas istehsal vasitələri istehsalı (A qrupu) 7,5, 5,4 və 3,1 faiz, istehlak malları istehsalı isə 9,3, 1,6 və 2,8 faiz olmuşdu [146, 94].

Sonrakı dövrlərdə iqtisadi tənəzzül daha da güclənmiş, 1990-cı ildə ümumi daxili məhsul istehsalı 11,7 faiz, ümumi ictimai məhsul 10,5 faiz, 1993-cü ildə isə müvafiq olaraq 23,1 faiz və 20,9 faiz təşkil etmişdi [146, 93-94].

Sosial-iqtisadi göstəricilərin azalma meyli Naxçıvan MSSR-də daha aydın təzahür etməyə başlamış, 80-ci illərin sonu – 90-cı illərin əvvəllərində muxtar respublikanın iqtisadiyyatı böhran vəziyyətinə düşmüşdü. Muxtar respublikanın əsas istehsal sahələrinin (yüngül və yeyinti sənayeləri, tikini materialları sənayesi, əlvan metallurgiya və s.) inkişaf sürəti kəskin surətdə azalmışdı. 1985-1991-ci illərdə sənaye istehsalı 26,6 faiz, sənayedə əmək məhsuldarlığı 36,2 faiz, fond verimi 51,7 faiz aşağı düşmüşdü. Göstərilən dövrdə ictimai kənd təsərrüfatı bölməsində məcmu məhsul 25,5 faiz, heyvandarlıqda isə 34 faiz azalmışdı. Qaramalın sayı 10,9 min baş, dəvənin sayı 31,1 min baş, quşların sayı 372,2 min baş azalmışdı. Bu sahədə əmək məhsuldarlığı 33,9 faiz aşağı enmişdi. Bütün bunlar istehsal olunan milli gəlirin də təqribən 5 dəfə aşağı düşməsinə gətirib çıxarmışdı [146, 104].

Bütövlükdə ümumi məhsulun həcmi 1990-cı ildə 1985-ci ilə müqayisədə 92,6 faiz (Azərbaycanda 99,1 faiz), 1989-cu ilə nisbətən isə 95,9 faiz olmuşdu [145, 47].

Ermənistanın Azərbaycana qarşı 1988-ci ildə başlayan təcavüzü Naxçıvan MSSR-nin iqtisadiyyatına xüsusilə ağır zərbə vurdu.

Muxtar respublikanın Ermənistan tərəfindən nəqliyyat və iqtisadi blokadaya alınması regional iqtisadiyyatı iflic vəziyyətə salmaqla bərabər, əhalini aclıq təhlükəsi ilə üz-üzə qoydu. 1990-cı ildə tale möhtərəm Heydər Əliyevi Naxçıvana yetirməklə bu qədim torpağı real işğal təhlükəsindən qorudu. Dahi insanın dövlətçilik təcrübəsi, dönməz iradəsi, sarsılmazlığı və fədakarlığı Naxçıvanı böyük fəlakətlərdən qurtardı. Heydər Əliyevin Naxçıvana gəlməsi ilə Naxçıvanın, bütövlükdə Azərbaycanın tarixində yeni inkişaf mərhələsi başlandı. Mühəribə məhrumiyyətləri içərisində çapalayan Azərbaycan yeni, sabaha inamlı bir şəraitdə yaşamaq şansı qazandı.

1.2. Əhalinin maddi həyat səviyyəsinin yüksəlməsi və sosial strukturda dəyişikliklər

Heydər Əliyevin respublikaya birinci dəfə rəhbərlik etdiyi 70-ci illər və 80-ci illərin əvvəllərində Azərbaycan SSR-nin, o cümlədən onun ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının iqtisadi həyatında baş verən müəttəqqi dəyişikliklər cəmiyyətin sosial-mədəni həyatına, əhalinin maddi rifah halının yüksəldilməsinə, maddi və mədəni tələbatlarının daha dolğun ödənilməsinə əsaslı təsir göstərdi. Məlum olduğu kimi, xalqın həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi birinci növbədə maddi istehsalın genişlənməsindən, milli gəlirin artım sürətindən asılıdır.

1970-ci illərdə Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasətin məntiqi nəticəsi olaraq Azərbaycanın milli gəliri, xüsusən onun istehlakə yönəlmiş hissəsi daha da artdı. 1971-1981-ci illərdə respublikada adambaşına milli gəlirin artım sürəti əvvəlki onilliyə nisbətən 2,7 dəfə çoxalmışdı. [232, 73]. Doqquzuncu beşilliyə nisbətən onuncu beşillikdə milli gəlir 42 faiz artmış, onun dördü üç hissəsi əhalinin şəxsi istehlakına yönəldilmişdi. On birinci beşilliyin iki ilində (1981-1982-ci illərdə) milli gəlirin artım sürəti daha da güclənmişdi.

Onillik ərzində adambaşına düşən milli gəlir 50% artmışdı ki, bu da 1961-1970-ci illərdəkindən 4,5 dəfə çox idi [232, 73]. Bütövlükdə Azərbaycan SSR-də milli gəlirin artım sürəti orta ittifaq səviyyəsindən yüksək olmuşdur.

Azərbaycan xalqının maddi rifah halının yaxşılaşdırılmasının əsas göstəricilərdən biri real gəlirlərin artması idi. 1970-ci ilə müqayisədə respublikada adambaşına düşən real gəlir 1975-ci ildə 17 faiz, 1980-ci ildə 42 faiz, 1982-ci ildə 51 faiz artmışdır [58, 84]. Real gəlirlərin yüksəlməsinə əmək haqlarının artımı da böyük təsir göstərmişdi. Onuncu beşilliyin sonlarında yalnız əmək haqqı əhalinin bütün gəlirlərinin 2/3 hissəsini, o cümlədən fəhlə və qulluqçuların gəlirlərinin 3/4 hissəsini, kolxozçuların gəlirlərinin yarısını təşkil etmişdir [196, 195]. Azərbaycan SSR-də fəhlə və qulluqçuların orta aylıq əmək haqqı 1970-ci ildəki 109,6 manatdan 1975-ci ildə 125,1 manata, 1980-ci ildə isə 148,4 manata qalxmışdı [238, 192].

Ümumrespublika göstəricilərindən az olsa da, Naxçıvan MSSR-də də fəhlə və qulluqçuların orta aylıq əmək haqqı artmış, 1970-ci ildəki 94 manatdan 1980-ci ildə 138,6 manata çatmışdı [106, 19].

Heydər Əliyev muxtar respublikada iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi ilə kifayətlənmir, əhalinin rifah halının daha da yaxşılaşdırılmasına çalışırdı.

1971-1980-ci illər ərzində muxtar respublikada sənaye işçilərinin orta aylıq əmək haqqı 32,6 faiz, meşə təsərrüfatı əməkçilərininki 10,7 faiz, rabitə

işçilərininki 20,1 faiz, tikintidə çalışanlarınki 68,7 faiz, ticarət işçilərininki 36,7 faiz, müəllimlərininki 28,3 faiz, həkimlərin orta aylıq əmək haqqı isə 27,6 faiz artmışdı [9, v.23].

Göründüyü kimi, əhalinin orta aylıq əmək haqqı ilbəil yüksəlirdi. Göstərilən dövrdə Naxçıvanın kənd təsərrüfatının inkişafı muxtar respublika kolxoz və sovxozlarının iqtisadi göstəricilərinin yaxşılaşmasına, onların gəlirlərinin artmasına gətirib çıxarmış, bu da öz növbəsində kolxozçuların əmək haqqının əhəmiyyətli dərəcədə artmasına şərait yaratmışdı. 1970-ci ildə kolxozçuların aylıq pul gəlirləri 57 manat, 1975-ci ildə 69 manat, 1980-ci ildə isə 94 manat təşkil etmişdi. Sovxoz işçilərinin orta aylıq əmək haqqı isə həmin dövrdə müvafiq olaraq 73 manat, 81 manat və 110 manat olmuşdu [245, 49].

Heydər Əliyevin idarəçiliyi müddətində əhalinin real pul gəlirinin önəmli şəkildə yüksəlməsi müşahidə edilirdi. Əlbəttə, burada bir çox başqa amillərin də xüsusi rolu vardı və bu şərtlərin ən çox nəzəri cəlb edənə əksər mallar və xidmətlər üzərində sabit qiymətlərin qorunub saxlanılması idi. Məsələn, SSRİ-də ət və süd məhsullarının qiyməti 1962-ci ildən, çörək, bitki yağı, şəkər və s. 1955-ci ildən dəyişdirilməmişdi. Telefon ödənişləri, ictimai nəqliyyatda gediş haqları 1948-ci ildən, mənzil haqqı isə 1928-ci ildən sabit qalmışdı. Hətta bəzi sənaye mallarına qoyulan pərakəndə satış qiymətlərinin aşağı salınması nəticəsində əhali əlavə gəlirlər əldə etmişdi [249, 49].

Əhalinin real gəlirləri ictimai istehlak fondlarından aldığı imtiyaz və güzəştlər, xüsusilə milli gəlirin yığım fonduna nisbətən istehlak fondunun daha sürətlə artırılması ilə yüksəlirdi. Doqquzuncu beşillikdə Naxçıvan MSSR əhalisi ictimai istehlak fondlarından 32,4 milyon manat məbləğində imtiyaz və güzəştlər almışdı. Onuncu beşillikdə bu məbləğ 39 milyon manata çatmışdı [200, 1980, 25 dekabr].

Əhalinin real gəlirlərinin artmasını əmanət kassalarında pul əmanətlərinin çoxalması da sübut edirdi. Əgər 1970-ci ildə Naxçıvan MSSR-də pul əmanətlərinin məbləği 7,2 min manat təşkil edirdisə, 1975-ci ildə bu məbləğ 12,6 min manata, 1980-ci ildə isə 27,3 min manata çatmışdı [188, 74].

1970-ci illərdə Naxçıvan MSSR-də bütün ölkədə olduğu kimi sosial təminat və sığorta sisteminin yaxşılaşdırılması və təkmilləşdirilməsi sahəsində mühüm tədbirlər həyata keçirilmiş, fəhlə, qulluqçu və kolxozçuların təqaüdlərinin minimum məbləği artmış, əlillərin pensiya təminatı yaxşılaşdırılmışdı. Aztəminatlı ailələrdəki uşaqlara müavinətlər təyin edilmişdi. Ali məktəb və orta ixtisas tələbələrinə, texniki peşə məktəbləri şagirdlərinə verilən təqaüdlərin həcmi artırılmış, ümumtəhsil məktəblərinin şagirdlərinin dərslərlə pulsuz təminatına başlanılmışdı.

Əhalinin sosial təminatı ilə əlaqədar tədbirlər arasında pensiya təminatı mühüm yer tuturdu. Əgər doqquzuncu beşillikdə muxtar respublikada təqaüddülərə, qocalara, əlillərə, çoxuzyüvlü və aztəminatlı ailələrə 42908 min manat xərclənmişdisə, onuncu beşillikdə bu məbləğ 55249 min manat təşkil etmişdi [9, v.193]. Həmin dövrdə əhalinin bir sıra kateqoriyalarının pensiya və müavinətlərinin həcmi bir neçə dəfə artırılmışdı. Nəticədə fəhlə və qulluqçuların orta aylıq təqaüdlərinin məbləği muxtar respublikada 1970-ci ildəki 36,4 manatdan 1975-ci ildə 48,9 manata, 1980-ci ildə isə 56,1 manata qədər yüksəlmişdi [9, v.193].

İctimai istehlak fondlarından pul ödənişlərinin bir forması da müavinətlər hesab edilirdi. 1970-ci illərdə Naxçıvan MSSR-də əhaliyə ödənilən müavinətlərin həcmi xeyli artmışdı. Muxtar respublikada müavinət alan ailələrin sayı 1970-ci ildəki 415-dən 1975-ci ildə 795-ə, 1980-ci ildə isə 1063-ə çatmışdı. Bu müavinətlərin ümumi məbləği isə həmin illərdə müvafiq olaraq 8.300, 15.900, 21.260 manat təşkil etmişdi. 1974-cü ildən başlayaraq Naxçıvanda hər ailə üzvünə 50 manatdan az gəlir düşən aztəminatlı ailələrdə 8 yaşına qədər hər uşağa 12 manat müavinət verilirdi. 1976-1980-ci illərdə bu məqsəd üçün 6.000.598 manat dövlət vəsaiti xərclənmişdi [9, v.193].

Kənd təsərrüfatı sistemində kolxoz və sovxozlar, müxtəlif təsərrüfatlararası birliklər əsas forma olmaq etibarilə maddi istehsalda həlledici rol oynasalar da, əhalinin ərzaq mallarına olan tələbatının ödənilməsi zərurəti yardımçı təsərrüfatların rolunu və əhəmiyyətini xeyli artırır. Muxtar respublikada 1980-ci ildə əhalinin istifadəsində 4,9 min ha yardımçı torpaq sahəsi var idi ki, bu da 1970-ci ildəkindən 1,1 min ha çox idi. Təkcə 1980-ci ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin icazəsi ilə muxtar respublikada 232,99 ha torpaq yardımçı təsərrüfat fonduna keçirilmiş və 1863 ailə şəxsi yardımçı torpaq sahələri almışdı. Onlardan 952 ailə İliç (Şəur), 376 ailə Babək, 118 ailə Şahbuz, 270 ailə Culfa, 147 ailə isə Ordubad rayonu ərazisində yaşayırdı [181, v.7-8].

SSRİ-də 1982-ci ildə qəbul edilmiş ərzaq proqramının yerinə yetirilməsi işində şəxsi yardımçı təsərrüfatların dəstəyinə ehtiyac böyük idi. Buna görə də bütün ölkədə olduğu kimi, Azərbaycan SSR-də və Naxçıvan MSSR-də də 80-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq şəxsi yardımçı təsərrüfatlara, bağ-bostan kooperativlərinə məxsus torpaq sahələrinin həcmi genişləndirilməyə başlandı. Artıq 1985-ci ildə Azərbaycan SSR-də istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsulunun 25,5 faizi yardımçı təsərrüfatların payına düşürdü. 1970-ci ildə muxtar respublikada şəxsi yardımçı təsərrüfatlar tərəfindən dövlətə 806,4 ton ət, 140,3 ton yun, 1156 min ədəd yumurta, 7300 ton üzüm və 1248,9 bostan məhsulları satılmışdısa, 1980-ci ildə bu göstəricilər

müvafiq olaraq 848 ton, 254,6 ton, 1207 min ədəd, 9290 ton, 2622 ton olmuşdu [176, v.17-18; 175, v.43].

Maddi istehsalın, o cümlədən geniş istehlak malları istehsalının inkişafı, həmçinin real gəlirlərin artması nəticəsində istehlakın səviyyəsi yüksəlir, strukturu yaxşılaşdırdı.

1974-cü ilin fevralındakı çıxışında Heydər Əliyev Naxçıvan partiya sovet təsərrüfat orqanlarından muxtar respublika əhalisinin rifah halının yaxşılaşdırılması ilə bağlı bütün problemləri ən qısa müddətdə, 2-3 il ərzində həll etməyi tələb etmiş [159, v.115] və bu işi şəxsən öz nəzarətinə götürmüşdü. Sonrakı səfərlərində o bu istiqamətdə görülən işlərin hesabatını dinləyir, qarşıya yeni vəzifələr qoyurdu.

Pərakəndə ticarət dövryyəsinin artmasında Azərbaycan KP MK-nın 1974-cü ilin iyulunda keçirilmiş plenumunun respublika əhalisinə göstərilən ticarət və məişət xidmətinin daha da yaxşılaşdırılması tədbirləri haqqında qərarı mühüm rol oynadı [100, 1974, 17 iyul].

Pərakəndə ticarət dövryyəsi 1970-ci ilə nisbətən 1982-ci ildə 79 faiz çoxalmışdı. Bu zaman pərakəndə ticarət dövryyəsinin strukturunda uzunmüddətli istifadə mallarının xüsusi çəkisi daha sürətlə artmışdı. Belə ki, 1970-ci ildə ümumi mal dövryyəsi strukturunda ərzaq mallarının xüsusi çəkisi 52 faiz, qeyri-ərzaq mallarının xüsusi çəkisi isə 48 faiz olduğu halda, 1981-ci ildə bu göstəricilər müvafiq olaraq 47 faiz və 53 faiz təşkil etmişdi. 1970-82-ci illərdə adambaşına düşən mal dövryyəsi orta hesabla 25,5 faiz, o cümlədən ərzaq məhsulları üzrə 16 faiz, qeyri-ərzaq malları üzrə isə 35 faiz artmışdı [146, 44].

Naxçıvan MSSR əhalisinin istehlak strukturunda da mütərəqqi dəyişikliklər baş vermişdi. Əgər 1970-ci ildə adambaşına hesabına qeyri-ərzaq malları ümumi ticarət dövryyəsinin 38,5 faizini təşkil edirdisə, 1980-ci ildə bu göstərici 45,6 faizə çatmışdı. 1970-ci illə müqayisədə 1980-ci ildə adambaşına düşən ərzaq məhsullarının həcmi 57 faiz, qeyri-ərzaq mallarının həcmi isə 75 faiz artmışdı [9, v.192].

Naxçıvan MSSR-də ticarətin inkişafına Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 8 yanvar 1974-cü il tarixli məlum qərarı çox müsbət təsir göstərdi. Həmin qərarın 26 və 28-ci maddələrinə uyğun olaraq Naxçıvan şəhərində univerməq və ikimərtəbəli kafe, Ordubad şəhərində kolxoz bazarı və univerməq, Culfa şəhərində kitab mağazası, kəndlərdə 23 mağaza və digər ticarət obyektləri tikilmişdi [27, v.193].

Bütün bunlar Naxçıvan MSSR-də ticarət dövryyəsinin artmasına öz müsbət təsirini göstərmişdi. Muxtar respublikada adambaşına düşən ticarət dövryyəsi 1970-ci ildə 262 manatdan 1980-ci ildə 386 manata qədər, yaxud 41 faiz artmışdı [236, 323]. 70-ci illərdə muxtar respublika əhalisinin

uzunmüddətli məişət əşyalarına tələbatı da əhəmiyyətli dərəcədə artmışdı. Həmin illərdə dövlət və kooperativ ticarət xətti ilə əhaliyə 15340 soyuducu, 7872 paltaryuyan maşın, 32237 televizor, 26928 radio və radioqəbuledici satılmışdı [10, v.161].

Əldə olunmuş uğurlara baxmayaraq, bu sahədə hələ bir çox problemlər öz həllini tapmamış qalırdı.

Vilayət Partiya Komitəsinin XXX konfransındakı çıxışında Heydər Əliyev Naxçıvanda ticarət sahəsində mövcud olan nöqsanlar barədə konkret faktlar göstərmiş, muxtar respublikanın partiya, sovet, inzibati orqanlarının bu nöqsanlara qarşı pis mübarizə apardığını və bu barədə ona çoxlu siqnallar gəldiyini bildirmiş, hamılıqla çalışıb ticarətdə qayda yaratmağı tələb etmişdi. Heydər Əliyev əhaliyə göstərilən məişət xidmətləri ilə bağlı çoxlu şikayətlər aldığını, muxtar respublikada məişət xidmətlərinin orta göstəricisinin respublikanın müvafiq göstəricilərindən xeyli aşağı olduğunu nəzərə çatdırmışdı [159, v.116]. Bu dövrdə respublika rəhbərliyinin təklifi ilə Naxçıvanda əhaliyə göstərilən ticarət xidmətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində bir sıra tədbirlər hazırlanaraq həyata keçirilmişdi. Vilayət Partiya Komitəsinin «Muxtar respublika əhalisinin ticarət və mədəni-məişət xidmətinin yaxşılaşdırılması sahəsində Vilayət Partiya Təşkilatının vəzifələri haqqında» [167, v.54], «Naxçıvan MSSR-də mütərəqqi ticarət forma və metodlarının daha da geniş tətbiq edilməsi tədbirləri haqqında» [167, v.7], «Naxçıvan MSSR əhalisinin ticarət xidmətlərinin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında» və digər qərarları ticarət xidmətinin qismən yaxşılaşmasında müəyyən rol oynadı. Bu sahədəki mövcud problemlərin aradan qaldırılması üçün ticarətin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Ticarət və ictimai-iaşə şəbəkəsinin genişləndirilməsi və bu müəssisələrin müasir avadanlıqlarla təmin edilməsi üçün ayrılan vəsaitlərin həcmi 1970-ci ildə 449 min manat təşkil etmişdisə, 1980-ci ildə bu məbləğ 798 min manata çatdırılmışdı. 1971-1980-ci illərdə ticarət müəssisələrinin tikintisi və avadanlıqların alınması üçün 7319773 manat xərclənmişdi [10, v.161].

Təkcə 1971-1975-ci illərdə Naxçıvan şəhərində qastronom, idman malları mağazası, 2 təsərrüfat mağazası, mebel mağazası və ikimərtəbəli «Uşaq aləmi» mağazası tikilib istifadəyə verilmişdi [177, v.29]. 1976-1980-ci illərdə isə muxtar respublikada 80-ə yaxın ictimai iaşə və ticarət müəssisəsi tikilmişdi. Nəticədə, Naxçıvan MSSR-də ticarət müəssisələrinin sayı 1970-ci ildə 574-dən 1980-ci ildə 671-ə çatmış, yaxud 16,8 faiz artmışdı [188, 72]. Ancaq bununla belə əhalinin hər on min nəfərinə düşən pərakəndə ticarət müəssisələrinin sayına görə Naxçıvan MSSR ümumrespublika göstəricilərindən geri qalırdı. Əgər 1980-ci ildə ticarət müəssisələrinin sayı Azərbaycan SSR üzrə 1970-ci illə müqayisədə təqribən 2,4 dəfə artmışdisə,

Naxçıvan MSSR üzrə bu artım cəmi 1,8 dəfə idi [140, 95].

İnsanların ərzaq məhsullarına tələbatının ödənilməsində, onların əmək şəraitinin yaxşılaşdırılmasında, əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsində, əhalinin, xüsusilə evdar qadınların əməyinin yüngülləşdirilməsində ictimai işə mühüm rol oynayırdı. 70-ci illərdə muxtar respublikada ictimai işə müəssisələrinin şəbəkəsi əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməmişdi. Əgər 1970-ci ildə bölgədə 358 belə müəssisə fəaliyyət göstərirdisə, 1980-ci ildə onların sayı 474-ə çatmış və ya 75 faiz artmışdı [188, 72]. Həmin illərdə ictimai işə müəssisələrində oturmaq yerlərinin sayı 9,9 mindən 14,8 minə çatmış və ya 66 faiz artmışdı. 1970-ci ilə nisbətən 1980-ci ildə ictimai işə-də əmtəə dövriyyəsinin həcmi 5,2 milyon manatdan 10,6 milyon manata çatmışdı [188, 72].

Həmin dövrlərdə ölkə üzrə bütün müəssisə və təşkilatlarda, ümumtəhsil müəssisələrində ictimai işə müəssisələri şəbəkəsinin genişlənməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdi. 1980-ci ildə muxtar respublikada sənaye və ticarət müəssisələrində 6994 yerlik (1970-ci ildə 4679 yerlik) ictimai işə müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi [10, v.168].

Göz qarşısındakı nailiyyətlərlə yanaşı, muxtar respublikanın ticarət və ictimai işə müəssisələrinin işində, ticarətin təşkilində müxtəlif metodların tətbiqində, əhaliyə xidmətdə ciddi çatışmazlıqlar da var idi. Alıcıların çəkiddə və hesabda aldadılması geniş hal almışdı. Heydər Əliyev bu barədə söz açaraq Naxçıvanda zəhmətkeşlərin mənafeyinə ziyan vuran hallara qarşı heç bir güzəşt etmədən kəskin mübarizə aparmağı tələb edirdi.

İctimai işənin təşkilində də bir sıra nöqsanlar var idi. Hazırlanan yeməklər müasir kulinariya tələblərinə cavab vermirdi, tərəvəz, süd yeməkləri, un məmulatları çatışmırdı. Məktəblilər isti yeməklərlə, yarımfabrikatlarla, süd məhsulları və un məmulatları ilə vaxtılı-vaxtında təmin olunmurdular və s. Kadrların seçilməsi, yerləşdirilməsi sahəsində də ciddi nöqsanlar hökm sürürdü. Qadınların, xüsusən qızların ticarət və ictimai işəyə cəlb edilməsi işinə ciddi diqqət yetirilmirdi. Bu isə bir tərəfdən muxtar respublikada əmək ehtiyatlarından düzgün istifadə edilməməsinə gətirib çıxarırdı, digər tərəfdən isə gender siyasətində əyintilərə səbəb olurdu.

Əhalinin maddi həyat səviyyəsinin mühüm amillərindən biri də mənzil-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmasıdır. Heydər Əliyevin sosial-iqtisadi strategiyasının tərkib hissəsinə əhalinin mənzillə təmin edilməsi də daxil idi. Respublikanın bütün regionları kimi Naxçıvan MSSR-də də əhalinin mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılması sahəsində böyük nəticələr əldə edilmişdi. 1970-ci illərdə muxtar respublikada 580,1 min kv. metr mənzil sahəsi tikilərək istifadəyə verilmişdi ki, onun da 270,1 min kv. metri dövlət və kooperativ təşkilatları tərəfindən tikilmişdi [236, 322]. Həmin dövrdə Naxçıvan

MSSR-də fəhlə və qulluqçular tərəfindən ümumi sahəsi 105,8 min kv. metr, kolxozçu və kənd ziyalıları tərəfindən isə 204,2 min kv. metr yaşayış evi tikilmişdi [236, 322]. Bütünlükdə 1970-1980-ci illərdə muxtar respublikada 96 min nəfər (hər üç ailədən biri) öz mənzil şəraitini yaxşılaşdırmağa nail olmuşdu [199, 1980, 27 dekabr].

Bütün respublikada olduğu kimi, Naxçıvan MSSR-də də şəhər və kəndlərin abadlaşdırılması sahəsində çox mühüm işlər görülmüşdü. Muxtar respublikanın paytaxtı Naxçıvan şəhəri Heydər Əliyevin bilavasitə diqqət və qayğısı sayəsində kiçik əyalət şəhərindən böyük, abad və gözəl şəhərə çevrilməyə başlamışdı. 1974-cü il 8 yanvar tarixli qərarda Naxçıvan şəhərinin yaşıllaşdırılması bu iş üzrə təsərrüfat hesablı idarənin təşkili haqqında bənddə öz əksini tapmışdı [27, v.194].

1974-cü ildə Azərbaycanın siyasi rəhbəri kimi ilk dəfə Naxçıvana səfərə gələn Heydər Əliyev demişdi: «Mən Naxçıvanda təqribən səkkiz il əvvəl olmuşam. İndi şəhərin bəzi küçələrindən keçərkən onları tanıya bilmədim. Əlbəttə, bu fərqli haldır. Axı əsrlər boyu Naxçıvanda evlər gildən, ən yaxşı halda çiy kərpicdən tikilirdi. Lakin bununla birlikdə demək lazımdır ki, muxtar respublika paytaxtının siması günün tələblərinə cavab vermir. Şəhərdə yaraşığı, enli prospektlər, mədəni-məişət ocaqları daha çox olmalıdır və daha çox ola bilərdi. Burada adamlar gil evlərdən – belə evlər hətta şəhərin mərkəzində də vardır – yeni, abad mənzillərə köçməyə layiqdirlər» [159, v.105].

1978-ci ilin oktyabrında yenidən Naxçıvana gələn Heydər Əliyev muxtar respublikanın şəhər və kəndlərinin abadlaşdırılmasına xüsusi qayğı göstərməyi, içməli su problemini təcili həll etməyi, öz ömrünü başa vurmuş daxmaların yerində müasir məhəllələr salmağı, şəhərin baş planında fərdi layihələr üzrə orijinal binalar tikməyi təklif etmişdi. O, trikotaj fabrikinin, xalça fabrikinin, şüşə qablar zavodunun, Badamlı sudoldurma zavodunun tikintisi ilə tanış olmuş, üçmərtəbəli pioner və məktəblilər sarayının, həmçinin uşaq parkının açılışında iştirak etmişdi. Ümumiyyətlə, istər Naxçıvan şəhərinin, istərsə də muxtar respublikanın digər şəhər və kəndlərinin abadlaşdırılması Heydər Əliyevin diqqət yetirdiyi əsas məsələlərdən biri idi. 1978-ci ilin oktyabrında Naxçıvan MSSR partiya-təsərrüfat fəalları yığıncağında Heydər Əliyev üzünü muxtar respublika rəhbərlərinə tutaraq demişdi: «Şəhəri abadlaşdırmaq lazımdır. Bu palçıq divarlar, palçıqlı evlər Naxçıvandan gərək silinsin, gərək daş evlər tikilsin... Şəhər gərək gözəlləşsin. Ona görə gərək arxitektorlar da, rəssamlar da, inşaatçılar da yaxşı işləsinlər» [160, v.66].

O, Naxçıvan şəhərinin gələcək tikintisinin baş planının layihəsini özünə Bakıya apararaq Büro üzvləri ilə birlikdə müzakirə etmişdi. Onun

təşəbbüsü ilə Naxçıvanda Evtimə kombinatı tikilmiş və bununla yaşayış binalarının sürətlə tikilməsinə imkan yaranmışdı. Fərdi layihələr əsasında gözəl binalar tikməyi, şəhərdə yeni mədəniyyət ocaqlarının, inzibati binaların tikintisini sürətləndirməyi tövsiyə edən Heydər Əliyev Naxçıvan şəhərindəki Qızlar bulağı kompleksinin əsas ideyacı və təşəbbüskarı oldu. 1980-ci ildə o, Naxçıvanda kompleksin tikintisi ilə tanış olmuş, istirahət kompleksinin qısa müddətdə, həm də keyfiyyətli iş ilə istifadəyə verilməsini tapşırırmışdı. O, Möminə Xatun məqbərəsinə baxaraq Əcəmi sənətinin incilərini bundan sonra da yaşatmağı, bu üslubda binaların tikilməsinə, abidədəki ornamentlərdən geniş istifadə edilməsinə diqqət yetirməyi tövsiyə etmişdi.

1980-ci ilin mayında Naxçıvana növbəti səfərində Heydər Əliyev muxtar respublikanın qəsəbə və kəndlərinin, o cümlədən Naxçıvan şəhərinin abadlaşdırılması məsələsinə yenidən diqqətli cəlb etmişdi. Naxçıvan şəhərinin gələcək inkişaf planına baxaraq onu bəyənmiş, bu baş plana əsasən yaraşqlı binalar tikməyi, prospektlər, meydanlar salmağı VPK, Azərbaycan SSR və Naxçıvan MSSR Nazirlər Sovetləri, respublika nazirlikləri qarşısında mühüm vəzifə kimi qoymuşdu. Heydər Əliyev bildirirdi: «Əgər bu baş plan da nəzərdə tutulmuş bütün tədbirlər həyata keçirilsə, Naxçıvan şəhəri qısa müddətdə daha da gözəlləşər və abadlaşar. Biz bunu çox arzu edirik və istəyirik» [163, v.113].

Həmin dövrdə onlarla ictimai və yaşayış binası istismara verilmiş, qısa zaman kəsiyində 3 mikrorayon tikilərək əhalinin istifadəsinə verilmişdi [199, 1980, 27 dekabr]. Əvvəlki illərdən fərqli olaraq Naxçıvan şəhərində fərdi layihələr üzrə 9-12 mərtəbəli yaşayış evləri tikilmişdi.

Zəhmətkeşlərin ixtiyarına, həmçinin, yeni park və xiyabanlar verilmiş, orta əsrlər tarixinin qiymətli memarlıq abidəsi olan Möminə Xatun məqbərəsi ətrafındakı ərazi abadlaşdırılmış, qədim şəhəri daha da gözəlləşdirən Qızlar bulağı kompleksinin tikintisi başa çatdırılmışdı.

Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərlik etdiyi müddət tarixə Azərbaycan kəndinin sosial-iqtisadi və mədəni tərəqqisi dövrü kimi düşmüşdür. Buna Naxçıvan MSSR-nin şəhər və kəndlərinin sosial-mədəni inkişaf səviyyəsi bariz sübutdur.

1970-ci illərdə muxtar respublikada əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılmasından danışıq Heydər Əliyev 1980-ci ilin yayında qeyd edirdi ki, muxtar respublikanın şəhərlərinin, kəndlərinin, küçə və yollarının ümumi vəziyyəti, görünüşü xeyli yaxşılaşmışdır. Bunlar hamısı göz qabağındadır. Ən böyük dəyişiklik, ümumiyyətlə, muxtar respublikanın sakinlərinin hamısının, xüsusən zəhmət adamlarının həyat tərzinin xeyli yüksək səviyyəyə qalxması ilə bağlıdır. Bunu həm Naxçıvan şəhərinin, həm də rayonların, kəndlərin hamısının təmsalında görmək olar [200, 1980, 5 iyul]. O, buna

misal olaraq Şahbuz rayonundakı, onun kəndlərindəki vəziyyəti göstərir, onların mövcud vəziyyətini 20 il əvvəlki vəziyyətlə müqayisə edərək xeyli dəyişikliklər olduğunu bildirirdi. Təkcə kəndlərin simasında deyil, əhalinin xarici görünüşü, geyim formaları və əhval-ruhiyyəsidəki müsbət dəyişikliklər də Heydər Əliyevə böyük təsir bağışlamışdı [163, v.113].

Azərbaycan KP MK və respublika hökumətinin Naxçıvan MSSR-də xalq təsərrüfatının daha da inkişaf etdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında 8 yanvar 1974-cü il tarixli qərarında Naxçıvan şəhərində tikinti işlərinin yaxşılaşdırılması, Ordubad şəhərinin tarixi hissəsinin müfəssəl planının hazırlanması nəzərdə tutulmuşdu [27, v.191].

Bu dövrdə baş planlar əsasında Cavidabad, Böyükdüz, Qaraxanbəyli kimi yeni kəndlər salınmış və Şərir rayonunun Təzəkənd və Danzik, Babək rayonunun Süst kəndlərinin əhalisi yeni kəndlərə köçürülmüşdü [200, 1977, 23 sentyabr; 199, 1982, 25 iyul]. Kəndlərdə 70-ci illərdə tikilmiş yaşayış sahələri 204,2 min kv. metr təşkil etmiş, 20 mindən çox insan özü üçün yeni abad ev tikdirmişdi [199, 1982, 25 iyul; 236, 322].

Bütün bunların nəticəsində muxtar respublikada bir çox kəndlər abadlaşmış, onların sosial simaları dəyişərək müasir yaşayış məntəqələrinə çevrilmişdi. Amma bir çox hallarda kəndlərdə yaşayış evləri plansız şəkildə, mövcud qaydalara əməl edilmədən tikilirdi ki, bu da kəndin ümumi görünüşünə, üslub və səliqəsinə xələl gətirirdi.

Heydər Əliyev Azərbaycanın şəhər və kəndlərinin yaşıllaşdırılması məsələsinə ümummilli məsələ kimi baxaraq partiya sovet təsərrüfat rəhbərlərindən bu məsələni daim diqqətdə saxlamağı tələb edirdi. Mürəkkəb və çətin iqlim şəraiti olan Naxçıvanda yaşıllaşdırma məsələsinə bölgənin sosial inkişafının mühüm tərkib hissəsi kimi baxırdı. Naxçıvana aid qəbul edilmiş qərarlarda muxtar respublikanın şəhərlərinin yaşıllaşdırılması zəruriliyi xüsusi qeyd edilirdi. Məsələn, Azərbaycan KP və Nazirlər Soveti 8 yanvar 1974-cü il tarixli məlum qərarında Naxçıvan, Ordubad və İlic şəhərlərində ümumşəhər parklarının tikilməsi və abadlaşdırılması, Naxçıvan şəhərində yaşıllaşdırma idarəsinin təşkili, şəhərin su təchizatı sisteminin yenidən qurulması və genişləndirilməsi məsələsi öz əksini tapmışdı [200, 1974, 29 mart; 27, v.194]. Bu qərara uyğun olaraq 1974-cü ilin martında Naxçıvan VPK nəzdində abadlıq və yaşıllaşdırma işlərinə baxan xüsusi komissiya yaradılmışdı.

1970-ci illərdən başlayaraq Naxçıvan MSSR-də əhaliyə göstərilən məişət xidmətlərinin kəmiyyət və keyfiyyətinin yüksəldilməsi sahəsində böyük uğurlar əldə edilmişdi. Bunu muxtar respublikada müvafiq müəssisələrin sayının artması da sübut edirdi. Əgər 1970-ci ildə burada 380 məişət xidməti obyektı fəaliyyət göstərirdisə, 1975-ci ildə onların sayı 401-ə,

1980-ci ildə 539-a çatmışdı. On il ərzində əhaliyə göstərilən məişət xidmətlərinin həcmi 1182,6 min manatdan 2954 min manata qədər artmışdı. Muxtar respublikada məişət xidməti müəssisələrində işləyənlərin sayı xeyli artaraq 1970-ci ildə 713-dən 1980-ci ildə 1305 nəfərə çatmışdı. 70-ci illərdə muxtar respublika əhalisinə 360 növ məişət xidməti göstərilirdi [199, 1980, 25 dekabr]. Göstərilən xidmətlərin çeşidi və keyfiyyəti də daim artmaqda idi. Bununla yanaşı, xidmət müəssisələri az və kiçik olduğundan əhalinin maddi və mənavi tələbatlarına cavab vermirdi. Bu tip müəssisələrin yeni texniki avadanlıqlarla təchizatı ümumrespublika səviyyəsindən geri qalırdı. Nəticədə Naxçıvan MSSR-də adambaşına məişət xidmətlərinin orta illik həcmi (7 manat 27 qəpik) Azərbaycan SSR-də ən aşağı göstərici idi [180, v.37]. Kənd əhalisinin məişət xidmətinin təşkilində də nöqsanlar var idi. 1980-ci ildə muxtar respublika kəndlərinin 34 faizində əhaliyə məişət xidməti göstərilirdi.

Əhalinin məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmasında onun içməli su ilə təmin edilməsi xüsusi rol oynayırdı. 1970-ci illərdə muxtar respublikada yeni kəndlərin əmələ gəlməsi, mövcud şəhər və kəndlərin genişləndirilməsi ilə əlaqədar şəhər və kənd əhalisinin içməli suya tələbatı da artmışdı. Bunu nəzərə alaraq, 70-ci illərdə əhalinin içməli su ilə tam təminatı üçün bir sıra tədbirlər görülmüş, yeni su kəmərləri çəkilmişdi.

Məlum 1974-cü il tarixli qərarda əhalinin içməli su ilə təmin edilməsi ilə bağlı görülməli işlər də (bənd 8 və 29) öz əksini tapmışdı [27, v.189, 193].

1978-ci ilin oktyabrında Naxçıvanda olarkən Heydər Əliyev bir daha Naxçıvanın içməli su ilə təchizatı məsələsi ilə dərinlən məşğul olmağı və bütün mövcud ehtiyatlardan maksimum istifadə etməyi vacib məsələ kimi qarşıya qoydu [160, v.66].

Muxtar respublikanın ən böyük rayonlarından olan Şərur (İliç) rayonunun əhalisi Arpaçayın suyundan (suyu daşdan keçirməklə) istifadə edirdi. 1971-1980-ci illərdə bu rayonda çoxlu subartezian quyu su qazıldı. 1979-cu ildə Daşarx kəndi yaxınlığındakı böyük bulaqdan Daşarx-Naxçıvan su kəmərinin çəkilməsi nəticəsində rayonun bütün kəndləri içməli su ilə təmin edildi. Bu kəmərin hesabına Babək rayonunun əhalisinin də içməli suya tələbatı qismən ödənilirdi. Həmin rayonun S.M.Kirov adına sovxozuna 8 km-lik, H.Aslanov adına kolxozuna isə 3 km-lik su xətti çəkilmişdi. Arınc kəndindən çəkilmiş yeni su xətti Şahbuz qəsəbəsinin əhalisini içməli su ilə təmin etməyə imkan verdi.

1978-1979-cu illərdə muxtar respublikada yeni su kəmərlərinin çəkilməsi, subartezian quyularının qazılması, su mənbələrinin yenidənqurulması və genişləndirilməsi sayəsində Yaycı, Ərazin, Xanağa, Bənənyar,

Qazançı (Culfa rayonu), Nəzərabad (Babək rayonu) və digər kəndlərin əhalisinin içməli suya tələbatı müəyyən səviyyədə təmin edilmişdi [200, 1977, 4 mart]. 1980-ci ildə muxtar respublikanın şəhər tipli qəsəbələrində 61,7 kilometrlik mərkəzləşdirilmiş su kəməri fəaliyyət göstərirdi. Əgər 1970-ci ildə şəhərlərdə və şəhər tipli qəsəbələrdə hər adambaşına bir günə 145 litr su düşürdüsə, 1975-ci ildə bu göstərici 218 litrə, 1980-ci ildə isə 266 litrə çatmışdı. Naxçıvan və Ordubad şəhərlərinin əhalisinin suya tələbatını ödəmək məqsədi ilə yeni su kəmərlərinin inşası nəzərdə tutulurdu [199, 1980, 27 dekabr].

Naxçıvan MR əhalisinin məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmasında elektrik enerjisi və qazla təminat məsələsi də mühüm yer tuturdu. Artıq 70-ci illərin sonunda muxtar respublika tam elektrifikasişmışdı, elektrik əhalinin məişətində mühüm yer tutmuşdu. 1971-1980-ci illərdə muxtar respublikanın yaşayış məntəqələrinin qazlaşdırılması sahəsində əhəmiyyətli işlər görülmüş, bu isə əhalinin sanitariya-gigiyenik şəraitinin yaxşılaşdırılmasına, əmək sərfinin azalmasına, bütövlükdə əhalinin sosial-mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərmişdi.

1974-cü ilin fevralında Heydər Əliyev Naxçıvan camaatına muxtar respublikada məişət qazının daimi dövryyəsinə dair söz vermişdi [200, 1974, 12 mart].

Magistral qaz kəmərinin çəkilməsinə böyük vəsait tələb olunduğunu əsas götürən SSRİ Qaz Sənayesi Nazirliyi 1975-ci ildə başlanılması nəzərdə tutulan bu tikintini bir neçə dəfə təxirə salmağı təklif etsə də, Heydər Əliyev Naxçıvana qaz kəməri çəkilişini əvvəldən nəzərdə tutulmuş vaxtda başlamağı təklif etmişdi.

1970-ci illərdə Heydər Əliyevin söyləri nəticəsində Azərbaycanın şəhər və kəndlərinin qazlaşdırılması sahəsində çox ciddi addımlar atılmışdı. Təkcə 1971-1976-cı illərdə qazlaşdırmanın inkişafına 56 mln. manat məbləğində vəsait sərf olunmuş, 3,1 min km magistrallıq və yarıdımçı qaz kəməri çəkilərək istismara verilmiş, 46 yaşayış məntəqəsi, 9 şəhər və rayon qazlaşdırılmışdı. Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin 9 iyul 1975-ci il tarixli «Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalının daha da intensivləşdirilməsi tədbirləri haqqında» qərarında Yevlax-Stepanakert-Naxçıvan qaz xəttinin çəkilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Buraxılış qabiliyyəti ildə 2,4 mlrd. kubmetr, ümumi uzunluğu 367,5 km olan və 213,5 km-i Azərbaycan ərazisindən keçən qaz kəməri Naxçıvan MSSR, DQMV və kəmərlə yaxın digər rayonları, ümumilikdə 587 yaşayış məntəqəsini, 187 kolxozu və 83 sovxozu qazlaşdırmaq imkanı verəcəkdi. Qaz kəmərinin tikintisi iki növbədə həyata keçirilməli idi. Birinci növbənin – 285 kilometrlik Yevlax-Stepanakert-Gorus hissəsinin (o cümlədən Azərbaycan ərazisində 153,5 km-lik sahənin)

tikintisinin 1978-ci ildə, ikinci növbənin – 121,6 km-lik Gorus-Naxçıvan hissəsinin (Azərbaycan üzrə 60,5 km) inşasının isə 1979-cu ildə başa çatdırılması nəzərdə tutulmuşdu [57, v.187].

Lakin qaz kəmərinin böyük iqtisadi və sosial əhəmiyyətə malik olmasına baxmayaraq, onun tikintisi çox ləng gedirdi. Kəmərin tikintisinə zəruri işçi qüvvəsi və maddi-texniki ehtiyatlar cəlb edilməmişdi. Tikintiyə kapital qoyuluşuna da fikir verilmir, tikinti-quraşdırma işləri çox aşağı səviyyədə aparılırdı.

Azərbaycan Dövlət Plan Komitəsi və Baş Qaz İdarəsi şəhər və kəndlərin qazla təmin edilməsində lazımı tələbkarlıq göstərmədiyindən Naxçıvan MSSR-in qazlaşdırılması məsələsində ciddi problemlər yaranmışdı. Buna görə də Heydər Əliyev muxtar respublikanın qazlaşdırılması məsələsini öz nəzarətinə götürməli olmuşdu. 1977-ci il mayın 6-da Azərbaycan KP MK-nın Bürosu Yevlax-Stepanakert-Naxçıvan qaz kəmərinin tikintisinin və respublikanın kəməre yaxın şəhər və kəndlərinin qazlaşdırılmasının sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında müzakirələr keçirərək qərar qəbul etdi [37, v.119]. Qərarla Yevlax-Stepanakert-Naxçıvan qaz kəmərinin tikintisi ilə məşğul olan idarələrin işi qeyri-qənaətbəxş hesab edilmiş və onlardan qaz kəmərinin 1979-cu ildə başa çatdırılması üçün təsirli tədbirlər görmək tələb edilmişdi.

1978-ci ilin oktyabrında Naxçıvanda olarkən Heydər Əliyev bu işdə hansı maneələrlə üzləşdiyini üstüörtülü şəkildə olsa da etiraf etmişdi: «Naxçıvana qaz çəkilməsi məsələsini biz həll elədik. Sizə deyə bilərəm ki, çox böyük çətinliklə. Çünki bilirsiniz ki, Yevlaxdan buraya qaz kəməri çəkmək asan məsələ deyil. Burada biz bir neçə prinsipi əsas götürdük. Həm Naxçıvanı təmin etmək, həm Dağlıq Qarabağ Vilayətinin, həm də Ermənistanın bu arada olan rayonlarını təmin etmək. Bunların hamısını biz birlikdə müzakirəyə qoyaraq Mərkəzi Komitədən (Sov. İKP MK-dan – Ə.Q.) razılıq aldıq və indi artıq onu həll edirik» [160, v.66].

1980-ci ildə o, muxtar respublikada olarkən kənd və qəsəbələrin qazla təmin edilməsi işinin ləng getməsi haqqında öz tənqidlərini yenidən dilə gətirməli olmuşdu [199, 1980, 5 iyun].

Nəhayət, 1980-ci ildə Yevlax-Stepanakert-Naxçıvan qaz kəmərinin çəkilib istifadəyə verilməsi muxtar respublika üçün mühüm sosial-iqtisadi və siyasi hadisəyə çevrildi.

Naxçıvanın coğrafi-siyasi şəraitini, muxtar respublikanın sosial-iqtisadi həyatında nəqliyyatın mühüm rol oynadığını nəzərə alaraq bu sahənin inkişafına respublika rəhbərliyi xüsusi diqqət yetirirdi. Azərbaycan KP MK və Respublika Nazirlər Sovetinin 8 yanvar 1974-cü il tarixli qərarında Naxçıvan dəmiryol stansiyasının yenidən qurulması, Nəraşen stansiyasında

yeni vağzal binasının, piyada körpüsünün tikintisi, Culfa-Nəraşen dəmiryol xəttinin elektrifikasişdırılması, Nəraşen və Naxçıvan stansiyalarında mənzil, xəstəxana və digər məişət obyektlərinin inşası da nəzərdə tutulmuşdu [27, v.191-192]. 70-ci illərdə Bakı-Nəraşen dəmir yolunun İmişli stansiyasına qədər elektrifikasişdırılması, Naxçıvan, Culfa, Şəhur, Ordubad dəmiryolu vağzallarının təmir edilməsi əhalinin dəmiryolu nəqliyyatından səmərəli istifadə etməsinə imkan verdi. Naxçıvan dəmiryolu vağzalında SSRİ-nin istənilən məntəqəsinə və əksinə, bütün marşrutlar üzrə plaskart biletlərin satışının təşkili səmərəli daşınmasının artmasına gətirib çıxardı [200, 1974, 28 aprel]. Nəticədə 1970-ci illə müqayisədə 1980-ci ildə dəmiryolu ilə səmərəli daşınması 1,1 dəfə artmış oldu [9, v.199].

1970-ci illərdə Naxçıvan MSSR-də yolların tikintisi və təmiri, avtomobil nəqliyyatının inkişafı sahəsində də əhəmiyyətli işlər görülmüşdür. Azərbaycan KP MK və Respublika Nazirlər Sovetinin 8 yanvar 1974-cü il tarixli qərarının 23-cü maddəsinə əsasən 1975-ci ildə Culfa şəhərində avtovağzalın, Naxçıvan şəhərində 250 maşınliq, İliç (Şəhur) qəsəbəsində isə 50 avtoməşinliq avtobaza və qarajın, Ordubad, Şahbuz və İliçdə avtostansiyaların tikilməsi, Azərbaycan-Naxçıvan-Ordubad yolunda və Naxçıvan-Biçənək aşırımında 6 körpünün inşası və s. nəzərdə tutulmuşdu. Həmin qərarla Naxçıvan VPK və Naxçıvan MSSR Nazirlər Sovetinə yolların tikintisi, əsaslı təmiri və saxlanılması planlarının uğurla yerinə yetirilməsində yol təşkilatlarına zəruri kömək göstərilməsi, onlara kifayət qədər işçi qüvvəsinin ayrılması, yolların təmirində kolxoz, sovxoz və müəssisələrin fəal iştirakını təmin etmək tapşırılmışdı.

Naxçıvan vətəndaşlarının minik avtomobillərinə texniki xidmətin yaxşılaşdırılması, o cümlədən 1975-ci ildə texniki xidmət stansiyasının tikilməsi də qərarla öz əksini tapmışdı [27, v.192]. 1970-80-ci illərdə 422 kilometr uzunluğunda yol çəkilmiş və bir sıra yollar əsaslı təmir edilmişdi. Muxtar respublikada aşağıdakı istiqamətlərdə yeni yollar salınmışdı: Naxçıvan-Tənənəm aşırımını, Gümüşlü-Çağazir, Maxta-Qarabürç, Aşağı Buzov – Yuxarı Buzov, Yaycı-Dizə-Kırma, Culfa-Cuğa, Milax-Teyvaz, Camaldın-Qızılcə-Kırma, Ordubad-Dizə, Remeşin-Kükü, Şahbuzkənd-Keçili, Aşağı Remeşin – Yuxarı Remeşin, Badamlı-Şada, Kömrü-Gecəzur və s. Bu yolların əksəriyyətinin Naxçıvanın Ermənistanla həmsərhəd dağlıq ərazilərində çəkildiyini nəzərə alsaq, onların Azərbaycan və Naxçıvanın gələcəyi üçün strateji əhəmiyyəti aydın olar. Həmin dövrdə həmçinin Gilançay, Əlinçəy üzərindən, Üstüprü, Çənnab, Nehrəm kəndlərində körpülər tikilmiş, Çeşməbasarla Güznüt arasındakı körpü əsaslı təmir edilmişdi [106, 21-22].

Tarixi ədalətsizlik nəticəsində doğma Azərbaycanın digər ərazilərindən ayrı düşmüş, Ermənistan tərəfindən anklav vəziyyətinə salınmış doğma

Naxçıvanın coğrafi-strateji vəziyyətini dərinlən dərk edən Heydər Əliyev muxtar respublikanın nəqliyyat problemlərinin həlli üçün əlindən gələni edirdi.

Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi işləyərkən Heydər Əliyev ermənilərin bütün təzyiqlərinə baxmayaraq Moskva qarşısında Azərbaycanın əsas ərazisini Naxçıvanla birləşdirən ən qısa avtomobil yolunun çəkilməsi məsələsini qaldırmış və mərkəzin razılığını ala bilmişdi. Bu yolun ən əlverişli yeri isə Zəngilan-Mehri-Ordubad istiqaməti idi. Heydər Əliyevin prinsipial və qətiyyətli mövqeyi Ermənistan SSR rəhbərliyinin bu yolun çəkilməsinə razılıq verməsi ilə nəticələndi. 1974-cü ildə tikintisinə başlanılan yolun çəkilişi 1980-ci ildə başa çatdırılmalı idi. Bu yolun 48 km-i Mehri rayonu ərazisindən keçməli idi. Lakin «erməni barmagı» yenə öz işini görürdü. 1977-ci ilin sonuna qədər mərkəzi hakimiyyət orqanları yolun texniki-iqtisadi əsaslandırma variantlarından başqa heç nə təqdim etməmişdilər [37, v.92]. Heydər Əliyevin söyləri nəticəsində 1982-ci ilə qədər Zəngilandan Ermənistan sərhədinə qədər olan məsafədə yol çəkilsə də, onun Moskvaya rəhbər vəzifəyə gətməsindən sonra ermənilər bu yolun tikintisinə qarşı çıxaraq, yolun Mehri vasitəsilə Naxçıvana deyil, dağlardan keçməklə Ermənistanın mərkəzi rayonlarına çəkilməsinə israr etməyə başladılar. Lakin Azərbaycan xalqının maraqlarını hər şeydən üstün tutan Heydər Əliyev ermənilərin niyyətlərini əvvəlcədən duymuş, respublika rəhbərliyindən bu məsələ ilə ciddi məşğul olmağı tələb etmişdi. Eyni zamanda o, Ermənistan rəhbərliyi ilə də bir neçə dəfə bu barədə söhbətlər aparmış, lakin bunun bir nəticə vermədiyini görərək vəziyyəti SSRİ rəhbərliyinə, o cümlədən Nazirlər Sovetinin sədri N.Tixonova çatdırmışdı. Heydər Əliyevin təkidli ilə yolun çəkilməsi ilə bağlı məsələ SSRİ hökumətinin iclasında müzakirə edilmiş, ermənilərin iddiaları rədd edilərək yolun çəkilməsinin davam etdirilməsinə qərar verilmişdi. Lakin 80-ci illərin sonunda ermənilərin Dağlıq Qarabağ avartürasına başlamaları Heydər Əliyevin bu strateji layihəsinin başa çatdırılmasına imkan vermədi.

Həmin dövrdə nəqliyyat sektorundakı irəliləyişlər muxtar respublikanın həyatında çox müsbət dəyişikliklər yaratdı. Naxçıvan şəhərindən birbaşa Azərbaycanın Gəncə, Yevlax, Qazax şəhərlərinə gedən avtobus marşrutu xətləri, eləcə də, muxtar respublika paytaxtından rayon mərkəzlərinə və kəndlərinə də gediş-gəliş nəqliyyatı fəaliyyətə başladı.

1980-ci ildə muxtar respublika əhalisinə 138 marşrut üzrə nəqliyyat xidməti göstərilirdi ki, bu da 1970-ci ilin göstəricisindən 3,2 dəfə artıq idi. Bütövlükdə 1980-ci ildə 203 yaşayış məntəqəsindən 191-nə sənişin daşıyan avtomobil nəqliyyatı işləyirdi. On il ərzində - 1971-1980-ci illərdə avtomobil nəqliyyatı ilə sənişin daşınması 2,5 dəfə artmışdı [9, v.193].

Naxçıvanın anklav vəziyyətini nəzərə alaraq Heydər Əliyev respublikanın müvafiq idarələrinin qarşısında muxtar respublikanın hava nəqliyyatının inkişaf etdirilməsini ən mühüm strateji vəzifə kimi qoymuşdu. Bilavasitə onun təşəbbüsü ilə «Naxçıvan MSSR-nin xalq təsərrüfatını daha da inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında» Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 8 yanvar 1974-cü il tarixli birgə qərarında Azərbaycan Mülki Aviasiya İdarəsinə tapşırılmışdı ki, 1974-cü il planında hazır layihə-smeta sənədləri əsasında Naxçıvan şəhərində aeroqazal tikilməsini nəzərdə tutsun [27, v.191].

Məhz Heydər Əliyevin iradəsi və söyləri nəticəsində Naxçıvanın mərkəzində hava limanının genişləndirilməsi, Bakı-Naxçıvan hava xətti ilə işləyən yararsızlaşmış təyyarələrin müasir «YAK-40» tipli təyyarələrlə əvəz edilməsi və bu məqsədlər üçün lazımı vəsaitin ayrılması kimi məsələlərin həyata keçirilməsi baş tutdu.

Görülən işlər Naxçıvanın nəqliyyat sisteminin genişləndirilməsi ilə yanaşı, əhaliyə göstərilən hava nəqliyyat xidmətinin yaxşılaşdırılmasına da kömək etdi. 1980-ci ildə bu nəqliyyat növü ilə 5160 sənişin daşınmışdı ki, bu da 1970-ci ildəkindən 2,1 dəfə çox idi [9, v.194].

1971-1985-ci illərdə Naxçıvan MSSR-də əhaliyə göstərilən rabitə xidmətinin təkmilləşdirilməsi sahəsində də mühüm işlər həyata keçirildi. Bu sahəni daim diqqət mərkəzində saxlayan Heydər Əliyev Azərbaycan KP MK və respublika hökumətinin 8 yanvar 1974-cü il tarixli məlum qərarında muxtar respublikanın bütün kənd sovetlərinin telefonlaşdırılmasını Rabitə Nazirliyi qarşısında bir vəzifə kimi qoymuş, Naxçıvan MSSR Nazirlər Sovetindən telefonlaşdırılması və radiolaşdırılması nəzərdə tutulan kənd sovetlərinin siyahısını Azərbaycan SSR Rabitə Nazirliyinə təqdim etməsini tələb etmişdi [27, v.193]. Nəticədə 1980-ci ildə muxtar respublikanın şəhər və kəndlərində quraşdırılmış telefon aparatlarının sayı 9934-ə çatmışdı ki, bu da 1970-ci ildəkindən 3611 ədəd çox idi [188, 58].

Muxtar respublikada radio və televiziya verilişlərinin müntəzəm və keyfiyyətli qəbul edilməsi üçün mühüm tədbirlər həyata keçirilmiş, Mingəçevir-Şuşa-Naxçıvan radio rele xəttinin çəkilməsi başa çatdırılmış, Paraqçay, Qoşa Düzə, Bist, Üstüptü, Dırmis, Badamlı, Kükü, Ərəfsə kəndlərində retranslyatorlar quraşdırılmışdı. Kəndlərin radiolaşdırılması sahəsində də müəyyən uğurlar əldə edilmişdi. 1975-ci ildə Ordubad rayonunun Vənənd kəndində, 1978-ci ildə Şahbuz rayonunun Badamlı, Kükü, Külüs kəndlərində, 1979-cu ildə isə Babək rayonunun Böyükdüz kəndində radioqovşaqlar fəaliyyətə başlamışdı. 1971-1980-ci illərdə 17.087 mənzil radiolaşdırılmış, 1980-ci ildə muxtar respublikada radionöqtələrin sayı 37.930-a çatdırılmışdı ki, bu da 1970-ci ildəkindən 1,7 dəfə çox idi [188, 59].

Göründüyü kimi, Heydər Əliyev bu illər ərzində Naxçıvanın abadlaşdırılması və əhalinin həyat şəraitinin, firavanlığının yüksəldilməsinə xidmət göstərəcək ən xırda təfərrüatları belə nəzərdən qaçırmır, bu yolda dayanan problemlərin hansı çətinliklər hesabına olursa-olsun, aradan götürülməsinin qayğısına qalırdı.

Əhalinin məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmasında, uşaqlı qadınların ictimai istehsalda daha geniş cəlb edilməsində məktəbəqədər uşaq tərbiyə müəssisələri mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. 1971-1980-ci illərdə muxtar respublikada 1340 yerlik məktəbəqədər müəssisə tikilərək istifadəyə verilmişdi. Daimi məktəbəqədər uşaq müəssisələrində 1970-ci ildə 2531, 1980-ci ildə 3629, 1985-ci ildə 4345 uşaq tərbiyə alırdı [189, 63]. Bununla yanaşı, Naxçıvanda bu tip müəssisələrin inkişaf səviyyəsi respublika səviyyəsindən aşağı idi, xüsusən kəndlərdə uşaqların məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinə cəlb edilməsi işi çox zəif idi. Məsələn, 1980-ci ildə bu müəssisələrdə tərbiyə alan 3629 uşaqdan yalnız 715-i, 1985-ci ildə isə 4345 uşaqdan 1200-ü kənd yerlərinin payına düşürdü [189, 63].

Azərbaycanın gənc nəslinə qayğı Heydər Əliyevin rəhbər seçildiyi gündən diqqətdə saxladığı əsas məsələlərdən biri idi. Onun rəhbərliyi dövründə uşaqların pioner düşərgələrində istirahətinə ayrılan vəsaitlərin həcmi xeyli artırılmış, pioner düşərgələrinin, uşaq istirahət mərkəzlərinin şəbəkəsi genişləndirilmişdi. Bunu Naxçıvan MSSR-nin təmsalında aydın görmək mümkündür. Məsələn, 1970-ci ildə muxtar respublikada cəmi 9 pioner düşərgəsi var idisə və orada 1660 məktəbli dincəlməmişdi, [15, v.15], 1980-ci ildə artıq 43 pioner düşərgəsində 9396 uşaq dincəlməmişdi [9, v.194].

Heydər Əliyev həmin dövrdə əhalinin sağlamlığının qorunmasına və möhkəmləndirilməsinə xüsusi fikir verirdi. Onun rəhbərliyi altında Azərbaycan SSR-də həyata keçirilən tədbirlərin nəticəsində bu sahədə əhəmiyyətli uğurlar əldə edilmişdi. Müalicə profilaktika müəssisələrinin, elmi-praktik mərkəzlərinin şəbəkəsi genişləndirilmiş, muxtar respublikada çoxlu sayda qadın məsləhətxanaları, uşaq poliklinikaları və ambulatoriyaları yaradılmış, həkimlərin və tibb işçilərinin sayı artmışdı. Respublika rəhbərliyinin göstərişlərinə uyğun olaraq Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsi və muxtar respublika hökuməti burada səhiyyə xidmətinin səviyyəsini yüksəltmək üçün bir sıra qərarlar qəbul etmişdi. Bu qərarlar sırasında Naxçıvan VPK-nın «Naxçıvan MSSR-də əhaliyə səhiyyə xidmətinin vəziyyəti və onun yaxşılaşdırılması tədbirləri haqqında» 5 avqust 1970-ci il tarixli qərarı və Muxtar Respublika Nazirlər Sovetinin «Uşaqların sağlamlığının qorunmasının vəziyyəti və onun daha da yaxşılaşdırılması tədbirləri haqqında» 14 fevral 1974-cü il tarixli, «Kənd səhiyyə müəssisələrinin iş, əmək şəraitinin və kənd əhalisinə səhiyyə xidmətinin daha da yaxşılaşdırılması tədbirləri haqqında»

29 may 1975-ci il tarixli və «Naxçıvan MSSR əhalisinə səhiyyə xidmətinin yaxşılaşdırılması haqqında» 13 may 1976-cı il tarixli qərarlarını göstərmək olar [158, v.102-104; 170 v.35; 171, v.42].

1970-ci illərdə səhiyyənin inkişafına yönəldilmiş vəsaitlərin həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artırılmış, səhiyyə obyektlərinin tikintisi genişləndirilmişdi. Təkcə həmin onilliyin birinci yarısında Naxçıvan şəhərində 150 çarpayılıq uşaq xəstəxanası, respublika xəstəxanası yanında yeni müalicə korpusu, 50 çarpayılıq endokrinoloji dispanser, İliç və Culfa rayonlarında hər biri 120 çarpayılıq xəstəxana, Babək rayonunun Didivar və Əznəbürd kəndlərində xəstəxanalar, Ordubad rayonunda sanitariya-epidemioloji stansiya tikilib istifadəyə verilmişdi [200, 1976, 24 fevral]. Sonrakı illərdə Naxçıvan şəhərində təcili yardım stansiyası, stomatoloji poliklinika, göz xəstəxanasının yeni korpusu, Şahbuz mərkəzi rayon xəstəxanası, Darıdağda balneoloji müalicəxana istifadəyə verilmiş, 1979-cu ildə Avropada üçüncü olaraq asmanın duzla müalicəsinin aparıldığı allergoloji xəstəxana yaradılmışdı [199, 1980, 26 iyul]. 1980-ci ildə muxtar respublikada 48 xəstəxana, 6 dispanser, bir ambulatoriya, 147 kənd mama-feldşer məntəqəsi, 4 kolxoz doğum evi fəaliyyət göstərirdi. Müalicə müəssisələrinin təmərküzləşməsi ilə əlaqədar onların sayı azalsa da, onlardakı çarpayılardan sayı artmışdı. Belə ki, muxtar respublikada 1970-ci ildə 1975, 1980-ci ildə 2530, 1985-ci ildə isə 2590 xəstəxana çarpayısı var idi. Hər min nəfərə düşən çarpayılardan sayı isə 1970-ci ildə 95,2-dən 1980-ci ildə 102,8-ə çatmışdı [189, 72].

Muxtar respublikanın səhiyyə müəssisələrinin ixtisaslı kadrlarla təminatı da yaxşılaşmışdı. 1971-1980-ci illər ərzində səhiyyə orqanlarına 400 həkim göndərilmişdi. 1970-ci ildə muxtar respublikada 262 həkim və 1435 orta tibb işçisi var idisə, bu rəqəmlər 1980-ci ildə müvafiq olaraq 591 və 1900, 1985-ci ildə isə 718 və 1293-ə bərabər idi. Hər on min nəfərə düşən həkimlərin sayı isə müvafiq olaraq 1970-ci ildə 12,6-dan 1980-ci ildə 24,1-ə, 1985-ci ildə 26,6-ə çatmışdı [189, 72]. Qadın və uşaqlara müalicə-profilaktika xidməti daha da inkişaf etməyə başlamışdı. 1970-ci ildə müqayisədə belə müəssisələrin sayı 2 dəfədən çox artmış (15-dən 34-ə), 1985-ci ildə isə 39-ə çatmışdı [189, 72]. Bütün bunlar əhalinin sağlamlığının möhkəmlənməsinə və xəstəliklərlə mübarizənin güclənməsinə kömək etmişdi. Muxtar respublikada ölüm göstəricisi ilbəil aşağı düşürdü. Belə ki, 1970-ci ildə hər min nəfərə ölüm həl 7,7 nəfər təşkil edirdisə, 1980-ci ildə bu göstərici 6,8 nəfərə düşmüşdü [188, 6].

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin 1969-1982-ci illərdə respublikaya rəhbərlik etdiyi dövrdə onun xüsusi diqqət və qayğısı nəticəsində respublikada bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafında da mühüm nailiyyətlər

əldə olunmuş, bir sıra mühüm idman kompleksləri, meydanları, sarayları tikilmiş, nəhəng sağlamlıq mərkəzləri yaradılmışdı.

Naxçıvan MSSR-də bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafı, onun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi istiqamətində həm respublika, həm də muxtar respublika səviyyəsində bir sıra tədbirlər həyata keçirilmiş, qərarlar qəbul edilmişdi. Azərbaycanda bədən tərbiyəçisi və idmançıların hazırlığının yaxşılaşdırılması işində respublika partiya sovet və təsərrüfat işçilərinin 1974-cü il 21 iyun tarixli iclası mühüm rol oynadı. Həmin iclasda respublikada bu sahədə mövcud vəziyyət ətrafı təhlil edildi. Heydər Əliyev yığıncaqda çıxış edərək kütləvi idman işinin inkişafına rəhbərliyin siyasi əhəmiyyətli iş olduğunu vurğulamış, bədən tərbiyəsi və idmanın partiya təşkilatlarının diqqət mərkəzində olmasını tələb etmişdi. Həmin il avqustun 6-da Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti «Respublikada bədən tərbiyəsi, idmanın vəziyyəti və onun daha da inkişaf etdirilməsi tədbirləri haqqında» qərar qəbul etdi. Qərarda bədən tərbiyəsi və idmanın kütləvilərinə nail olunması, idman qurğularının tikilməsi, şəhər və kəndlərdə bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafı, respublikada idmançıların ustalıqının, idmana rəhbərliyin yüksəldilməsi kimi məsələlər öz əksini tapmışdı.

Vilayət Partiya Komitəsi və Naxçıvan MSSR Nazirlər Sovetinin «Əməyə və SSRİ-nin müdafiəsinə hazıram» yeni ümumittifaq bədən tərbiyəsi kompleksinin qüvvəyə minməsi haqqında 29 aprel 1972-ci il tarixli birgə qərarı, həmçinin muxtar respublikanın Nazirlər Sovetinin «Naxçıvan MSSR-də bədən tərbiyəsinin inkişafı» haqqında (28 noyabr 1974 tarixli) qərarı bu baxımdan səciyyəvidir [168, v.28; 169, v.39]. Respublika hökumətinin qayğısı sayəsində muxtar respublikada idman qurğularının sayı artmaqda idi. Əgər 1970-ci ildə Naxçıvan MSSR-də 1 stadion, 92 basketbol, 203 voleybol, 84 futbol meydançası, 18 idman və 1 yüngül atletika zalı var idisə, 1980-ci ildə 2 stadion, 144 basketbol meydançası və 49 idman zalı fəaliyyət göstərirdi [9, 79].

1970-ci illərdə muxtar respublikanın bütün rayonlarında uşaq idman məktəbləri yaradılmışdı.

Ümumtəhsil, uşaq və yeniyetmə idman məktəblərinin və idman cəmiyyətlərinin ixtisaslı kadrlarla təminatı da xeyli yaxşılaşmışdı. 1970-ci ildə muxtar respublikada 139 bədən tərbiyəsi mütəxəssisindən 77-nin ali təhsili var idisə [175, v.193], 1980-ci ildə 332 idman mütəxəssisinin 171-i ali təhsilli idi [9, v.79].

Bu sahənin inkişafı özünü bədən tərbiyəsi və idmanın kütləvilərinin artmasında da göstərirdi. 1970-ci ildə 286 idman kollektivi var idisə [10, v.193], 1980-ci ildə onların sayı 330-a çatmış, bu kollektivlərdə məşğul olanların sayı müvafiq olaraq 27390-dan 45634-dək artmışdı [9, v.193].

1971-1980-ci illərdə müxtəlif idman növləri ilə məşğul olanların sayı 18244 nəfər artmış, bədən tərbiyəçilərinin sayı isə 1970-ci ildəki 28981 nəfərdən 94694 nəfərə çatmışdı. 1970-ci ildə 3959 I, II, III dərəcəli idmançı və 6421 ƏMH nişançısı hazırlandığı halda, 1980-ci ildə 2 idman ustalıqına namizəd, 7381 I, II, III dərəcəli idmançı, 18094 ƏMH nişançısı hazırlanmışdı [9, v.53]. İdman və bədən tərbiyəsi muxtar respublikanın kənd əməkçilərinin də həyatına daxil olmaqda idi. Kəndlərdə idman işinin təşkili üçün Azərbaycan SSR «Məhsul» Könüllü İdman cəmiyyətinin Naxçıvan Vilayət Şurası yaradılmışdı [10, v.43]. Əgər 1970-ci ildə cəmiyyətin 90 idman kollektivində 12521 nəfər var idisə [10 v.43], 1980-ci ildə «Məhsul» cəmiyyətinə daxil olan 105 bədən tərbiyəsi kollektivində idmanın müxtəlif növləri ilə 18835 nəfər məşğul olurdu [9, 193].

Əldə edilmiş uğurlara baxmayaraq, bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafı sahəsində mövcud imkanlardan hələ də tam istifadə edilmirdi. İdmanın inkişafına ayrı-ayrı təsərrüfat rəhbərlərinin laqeyd münasibəti mənfi təsir göstərirdi. Bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafını ləngidən səbəblərdən biri də zəruri maddi-texniki bazanın olmaması idi. Xüsusi kolxoz və sovxozlarda bu baxımdan vəziyyət daha pis idi. Qapalı idman komplekslərinin olmaması ucbatından burada qışda idman tədbirləri, demək olar ki, keçirilmirdi. Bəzi kəndlərdə idman qurğuları və meydançaları ümumiyyətlə yox idi. Gənclərin idmanla məşğulluğu işi plansız və pərakəndə bir şəkildə aparılırdı. 1980-ci ildə muxtar respublikada idman tədbirlərinə əhalinin yalnız 39 faizi cəlb edilmişdi ki, bu da orta respublika göstəricilərindən çox aşağı idi [152, v. 32].

Heydər Əliyevin inkişaf strategiyasında sosial, milli, demografik amillər xüsusi yer tuturdu. Xüsusən respublikanın müxtəlif bölgələrinin, o cümlədən Naxçıvan MSSR-nin sosial-iqtisadi inkişaf planları hazırlanarkən bu amillər hökmən nəzərə alınır. Naxçıvan MSSR özünün malik olduğu demografik inkişaf xüsusiyyətlərinə görə keçmiş SSRİ əhalisinin və əmək ehtiyatlarının ən çox sürətlə artmaqda olan əraziləri sırasına daxil idi. Muxtar respublika əhalisinin belə sürətlə artımının mühüm səbəblərindən biri burada doğumun daha yüksək olması ilə izah edilməlidir. 1985-ci ildə əhalinin hər min nəfərinə düşən artım səviyyəsi Azərbaycanda 22,6 nəfər idisə, Naxçıvanda bu rəqəm 25,0 nəfər təşkil edirdi [145, 73].

Naxçıvan MSSR-də əhalinin maddi rifah halının, mədəni-məişət şəraitinin yaxşılaşması, tibbi xidmət səviyyəsinin yüksəldilməsi əhalinin sayının artmasına da öz təsirini göstərmişdi. 1970-ci ildə muxtar respublika əhalisinin sayı 205,7 min, 1980-ci ildə 248,5 min, 1985-ci ildə isə 275,5 min nəfər təşkil etmişdir [189, 51].

1970-ci illərdə bütövlükdə Azərbaycan SSR-də əhali artımı 19,5 faiz təşkil edirdisə, muxtar respublika üzrə bu artım 20,3 faiz idi (0,8 faiz çox) [140, 5]. Bütövlükdə muxtar respublika əhalisinin sayı 1970-90-cı illərdə 99,5 min nəfər və ya 49,3 faiz artaraq 205,7 min nəfərdən 307,2 min nəfərə, o cümlədən şəhər yerlərində 39,8 min nəfər artaraq 51 min nəfərdən 90,8 min nəfərə (78%), kənd yerlərində isə 61,7 min nəfər artaraq 154,7 mindən 216,4 min nəfərə (39,9%) çatmışdı [189, 51].

Təhlil göstərir ki, Naxçıvan MSSR-də doğumun səviyyəsi özünün ən yüksək inkişaf göstəricisinə 1960-cı ildə (hər min nəfərə 54,0 doğum) çatmış, sonra isə tədricən azalmağa başlayaraq 1970-ci ildə 37, 1975-ci ildə 29,4, 1980-ci ildə 28,8 nəfər təşkil etmişdi. Nəhayət, 1985-ci ildə təbii artımın səviyyəsi yenidən yüksələrək hər min nəfərə 31,0 nəfər olmuş, sonra yenidən azalmağa başlamışdı [145, 71].

Ümumilikdə Naxçıvan MSSR-də doğumun səviyyəsi və təbii artım bütün illərdə Azərbaycan SSR-ə nisbətən yüksək olmuşdur. Belə ki, əhalinin hər min nəfərinə görə doğulan uşaqların sayı Naxçıvan MSSR-də Azərbaycan SSR-ə nisbətən 1970-ci ildə 6,6, 1975-ci ildə 4,3, 1980-ci ildə 3,6 nəfər, təbii artım isə müvafiq olaraq 5,6, 4,3 və 3,7 nəfər çox olmuşdur [140, 11; 145, 73]. Muxtar respublikada doğumun səviyyəsinə bir çox sosial, iqtisadi, demoqrafik, milli-etnik xarakterli faktorlar, o cümlədən qadınların ictimai və sosial vəziyyətində baş verən dəyişikliklər, əhalinin maddi və mədəni həyat səviyyəsinin dəyişilməsi, uşaqların sayının şüurlu surətdə nizamlanması, əhalinin yaş-cins strukturuna əvvəlki dövrlərin təsiri, nikahların və boşanmaların dinamikası, kənd və şəhər əhalisinin nisbəti və s. təsir göstərirdi.

Naxçıvan MSSR əhalisinin artım səviyyəsinə ölüm faktoru da mühüm təsir göstərirdi. Muxtar respublikada tibbi tədbirlərin geniş tətbiqi ilə əlaqədar ölüm əmsalı get-gedə azalırdı. Muxtar respublikada hər min nəfərə görə ölüm əmsalı 1959-cu ildə 7,8, 1970-ci ildə 7, 1980-ci ildə 6,9 arasında tərəddüd etmişdir [140, 16-17]. Digər mənbəyə görə, ölüm əmsalı 1975-ci ildə Naxçıvan MR-də 7,3 (Azərbaycanda 6,3), 1975-ci ildə 7,0 (Azərbaycanda 7,), 1985-ci ildə 6 (Azərbaycanda 6,8), 1990-cı ildə isə 5,0-ə (Azərbaycanda 6,1) bərabər olmuşdur. [145, 73].

Əhalinin sayı muxtar respublikada həm də miqrasiyanın mexaniki hərəkəti hesabına dəyişirdi. Bu, şəhər əhalisinin artmasında daha çox özünü göstərirdi. Şəhər əhalisi təkcə təbii amillər hesabına deyil, həm də əhalinin miqrasiyası hesabına artırdı. Bu isə istehsalın həcmnin və miqrasiyanın artması ilə birbaşa əlaqədar idi. Naxçıvan MSSR-də bütün əhalinin 1970-ci ildə 24,5, 1975-ci ildə 25,2, 1980-ci ildə 26,6, 1985-ci ildə 28,3 faizini şəhər əhalisi təşkil etmişdir [189, 51].

Göstərilən dövrdə əhalinin demoqrafik tərkibində baş verən ən mühüm dəyişikliklərdən biri də onun milli tərkibində baş verən dəyişikliklər idi. 1970-ci ilin siyahıyaalınmasına görə, burada yaşayan əhalinin 93,8 faizini azərbaycanlılar, 2,9 faizini ermənilər, 1,9 faizini ruslar, 1,4 faizini isə digər millətlər təşkil etmişlər. 1979-cu ildə bu göstəricilər müvafiq olaraq 95,7, 1,4, 1,6 və 1,3 faiz, 1989-cu ilin siyahıyaalınmasına görə isə 95,9, 0,6, 1,3 və 2,2 faiz təşkil etmişlər [189, 54]. Göründüyü kimi, regionun ən qədim sakinləri olan azərbaycanlılar 70-80-ci illərdə buranın əhalisinin mütləq əksəriyyətini təşkil edirdilər. Əsrin əvvəllərində erməni daşnaklarının Azərbaycan türklərinə qarşı yeritdiyi soyqırımı nəticəsində Naxçıvan bölgəsində azərbaycanlıların sayı aşağı düşsə də, sonradan ədalət tədricən bərpa olunmuş, azərbaycanlılar bu bölgənin əsl sahiblərinə çevrilmişlər. Buna əhalinin tərkibində baş verən təbii-demoqrafik dəyişikliklərlə yanaşı, respublikada həyata keçirilən düzgün milli siyasət də təsir göstərirdi.

Ermənilərin, eləcə də rusların sayının azalmasına gəlincə isə, bu, təbii proses olub SSRİ-də, Azərbaycan SSR-də və Ermənistan SSR-də əhalinin miqrasiyasında baş verən proseslərlə əlaqədar idi [145, 75-78].

Azərbaycan əhalisinin maddi rifahının yüksəldilməsinə nail olmuş Heydər Əliyev Naxçıvanda digər sahələrlə yanaşı, demoqrafik inkişafa da rəvac verdi. Vaxtilə rus çarlığının fitnəkar siyasət taktikasının bir hissəsi kimi bu torpaqlara köçürülmüş ermənilər öncüllüyü ələ ala bilmədiklərindən və onlar üçün yad olan bu diyarda mədəni və ictimai baxımdan özlərinə bir perspektiv görmədiklərindən köçüb getməyə üstünlük verdilər ki, bu da muxtar respublikanın yerli əhalisi olan azərbaycanlıların tam dominantlığını təmin etdi.

Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə Naxçıvan MSSR-nin demoqrafik vəziyyətində, sosial strukturunda baş verən ən mühüm dəyişikliklərdən biri də qadınların təhsilinin, mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsi məsələsi idi. Qadınların ictimai istehsalda cəlb olunması, qadın əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi ictimai tərəqqinin aparıcı amillərindən birinə çevrilmişdi.

1970-80-ci illərdə Naxçıvan qadınlarının təhsil səviyyəsində mütərəqqi dəyişikliklər baş vermişdi. Vaxtilə kütləvi savadsızlıq şəraitində yaşayan naxçıvanlı qadınların 1979-cu ildə böyük əksəriyyəti savadlı idi. Həmin dövrdə respublika rəhbərliyinin həyata keçirdiyi ardıcıl və prinsipial siyasət nəticəsində qızların mütləq əksəriyyəti təhsilə cəlb edilmişdi. Nəticədə muxtar respublikada ali və orta təhsilli əhali arasında qadınların sayı sürətlə artmışdı. Əgər 1970-ci ildə hər min nəfər qadına 10 ali və 254 orta təhsilli qadın düşürdüsə, 1979-cu ildə bu göstəricilər müvafiq olaraq 24 və 752 nəfər təşkil edirdi. 1979-cu ildə məşğul əhali arasında hər 1000 nəfər

qadından 42-si ali təhsilli, 717-si orta təhsilli idi [241, 9].

Naxçıvanda qadın əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmək, qadınların məşğulluq problemlərini həll etmək üçün müəyyən işlər görülsə də, vəziyyət bütövlükdə Azərbaycan SSR və SSRİ üzrə orta göstəricilərdən aşağı idi. 1980-ci ildə fəhlə və qulluqçular arasında qadınların xüsusi çəkisi Azərbaycanda 43%, SSRİ-də 51% təşkil etdiyi halda, Naxçıvanda bu göstərici 42% idi (1970-ci ildə 39%). Düzdür, 1985-ci ildə bu rəqəm bir qədər artmış (44,9%), lakin sonra yenidən aşağı düşmüşdü. 1980-ci ildə istehsalat cəlb edilməyən əhalinin 89,4%-ni qadınlar təşkil edirdi [140, 100-101].

Buna görə də muxtar respublikada qadınların istehsalat geniş cəlb edilməsi üçün müvafiq istehsal müəssisələrinin tikintisinə xüsusi diqqət yetirilirdi. 70-ci illərdə istifadəyə verilmiş alt trikotaj, fərdi tikis fabriklərində, xalça kombinatında, bir sıra yeyinti sənayesi müəssisələrində işləyənlərin əksəriyyətini qadınlar təşkil edirdi. Bütövlükdə 1970-80-ci illər işləyən əhali arasında qadınların sayının ən çox olduğu dövrdür. Həmin dövrdə işləyən qadınların sayı 14,6 min nəfərdən (1970-ci il) 26,4 min nəfərə (1980-ci il) çatmış və ya 1,8 dəfə artmışdı [189, 23-25].

1970-80-ci illərdə muxtar respublikada sosial-iqtisadi sahələrdə qadınların rolu xeyli yüksəlmiş, qeyri-istehsal və intellektual əməyin üstünlük təşkil etdiyi sahələrdə qadın əməyinin xüsusi çəkisi artmışdı.

Beləliklə, 1970-80-ci illərdə Heydər Əliyevin sosial-iqtisadi strategiyasının tərkib hissəsi olan xalqın sosial-mədəni tələbatının ödənilməsi, insanların həyatının yaxşılaşdırılması siyasəti bütün Azərbaycan SSR-də olduğu kimi, Naxçıvan MSSR-də də əməli sürətdə həyata keçirilmişdi. Muxtar respublikada sürətli iqtisadi inkişaf sosial sahənin də inkişafına təkan vermiş, sadə adamların həyat səviyyəsində və yaşayış tərzində mühüm dəyişikliklər baş vermişdi.

Naxçıvan şəhərinin, muxtar respublikanın digər şəhər və kəndlərinin abadlaşdırılması, əhalinin maddi gəlirlərin artması, sosial və məişət xidmətlərinin səviyyəsinin yüksəldilməsi, sosial-mədəni və səhiyyə sisteminin yaxşılaşdırılması istiqamətində diqqətləyiq nailiyyətlər əldə edilmis, muxtar respublika sosial inkişafın keyfiyyətə yeni mərhələsinə qədəm qoymuşdu.

Həmin dövrdə Naxçıvan MSSR böyük tikinti meydançasına çevrilmişdi. Respublikanın rəhbəri kimi Heydər Əliyevin Naxçıvana gəlişi mühüm obyektlərin, yaşayış sahələrinin istifadəyə verilməsi ilə əlamətdar oldu. Naxçıvan şəhərində on minlərlə əhalinin məskunlaşdığı üç mikrorayon, «Yeni Naxçıvan» yaşayış massivi, yeni məhəllələr əhalinin ixtiyarına verilmişdi. Hər il Naxçıvan şəhərində və rayon mərkəzlərində orta hesabla 35 min kv. metrlik mənzil sahəsi istifadəyə verilir ki, bu da əhalinin mənzilə olan tələbatını xeyli yaxşılaşdırmışdı [210].

Əhalinin məişət problemlərinin həlli sahəsində mühüm addımlar atılmış, onun qaz, elektrik, içməli su, rabitə, nəqliyyatla təminatı xeyli yaxşılaşmışdı.

Naxçıvan MSSR-nin yaşayış məntəqələrində çoxlu ictimai binalar, mədəniyyət sarayları, yaraşqlı parklar, xiyabanlar salınmış, onların siması kökündən dəyişmişdi.

Heydər Əliyevin yeritdiyi regional sosial-iqtisadi siyasət nəticəsində Naxçıvanın sosial sahələrində də böyük irəliləyişlər əldə edildi. Təhsil, yaş-cins strukturunun yeniləşməsi, əhalinin təbii artımı, qadınların sosial-iqtisadi səviyyəsinin yüksəldilməsi kimi sahələrdə tərəqqiyə nail olundu. Məhz Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə muxtar respublikanın demoqrafiyasının müsbət planda inkişafı əldə edildi.

II FƏSİL

HEYDƏR ƏLİYEV FENOMENİ VƏ NAXÇIVAN SOVET
SOSIALİST MUXTAR RESPUBLİKASININ İCTİMAİ-SİYASİ VƏ
MƏDƏNİ HƏYATİ2.1. Heydər Əliyev və Naxçıvan MSSR-də
ictimai-siyasi vəziyyət

XX əsrin 50-60-cı illərini SSRİ məkanında ictimai-siyasi, sosial həyatda bir dirçəliş, oyanış dövrü kimi qiymətləndirmək olar. Ancaq sosial həyatın heç də bütün sahələrində bu dirçəlişin əlamətlərini müşahidə etmək mümkün deyildi. Bunu hələ ki, SSRİ vətəndaşı olan insanın fikrində, düşüncəsində baş vermiş oyanış adlandırmaq daha doğru olardı. Əlbəttə, Azərbaycan SSR-də bu ümumi abu-havanın çərçivəsindən kənara çıxmırdı. Respublika həyatının bütün sahələri bir dönüşə, yeniliyə möhtac idi ki, bu da gələcəkdə ümummillə liderimiz olacaq öndərimizin idarəçiliyin sükranını ələ alması ilə baş tutdu.

Heydər Əliyevin 1969-cu ildə respublikaya rəhbər seçilməsi bütün Azərbaycanda olduğu kimi, onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan MSSR-nin ictimai-siyasi həyatında da dönüş nöqtəsi oldu. Heydər Əliyevin respublikada sağlam, işgüzar şəraitin yaradılması, kadrların seçilib yerləşdirilməsi, tapşırılan sahə üçün onların şəxsi məsuliyyətinin artırılması, neqativ hallara qarşı mübarizə sahəsində çoxcəhətli fəaliyyəti Naxçıvan MSSR-nin timsalında da öz müsbət həllini tapdı.

Heydər Əliyevin başçılığı altında Azərbaycan SSR-də iqtisadiyyata rəhbərliyin səviyyəsini yüksəltmək, partiya və sovet orqanlarının iş üslubu və metodlarını təkmilləşdirmək, kadrların seçilməsi və yerləşdirilməsi işini yaxşılaşdırmaq, dövlət intizamını möhkəmləndirmək, yabançı ünsürlərə qarşı mübarizəni gücləndirmək, kütlələrlə əlaqəni möhkəmləndirmək sahəsində ciddi tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Nəticədə dövlət tapşırıqlarının yerinə yetirilməsində respublikanın qarşısında duran sosial-iqtisadi problemlərin həllində bu tədbirlər böyük rol oynadı.

Heydər Əliyev vəzifəli şəxslərin uzun illər boyu öz mövqelərindən təmahlıq məqsədilə etdikləri bütün sui-istifadə hallarına, mənəvi normalardan hər cür kənara çıxılmasına qarşı ciddi mübarizə aparmağa başladı.

Əlbəttə, bu çox zəruri addım idi və qısa müddətdə öz nəticələrini vermiş, uğurların əldə olunmasında böyük rol oynayırdı.

Heydər Əliyevin cinayətkarlığa, neqativ hallara qarşı mübarizə əzmini Azərbaycan KP MK-nın «Respublikada cinayətkarlığa qarşı mübarizəni gücləndirmək tədbirləri haqqında» 7 mart 1971-ci il tarixli qərarı nümayiş etdirdi. Həmin qərarda bütün cinayət hallarının aşkarlanması, cinayətkarlığa qarşı vahid cəbhə təşkil edilməsi bir vəzifə kimi qarşıya qoyuldu.

Aparılan ardıcıl mübarizənin nəticəsi olaraq qısa müddət ərzində Azərbaycanda müstəsna dərəcədə yüksək mənəvi-siyasi şərait yaranmışdı. Əvəllər iqtisadiyyata rəhbərlikdə, kadrların seçilib yerləşdirilməsində, ideoloji işdə mövcud olmuş ciddi nöqsanları aradan qaldırmaq üçün Heydər Əliyevin gördüyü tədbirlər bütün Azərbaycan xalqı tərəfindən müdafiə edilir və bəyənilirdi.

Heydər Əliyevin ardıcıl fəaliyyəti nəticəsində adamlarda qanunların gücünə, həyata keçirilən tədbirlərin obyektivliyinə yaranan inamsızlıq aradan qaldırılmış, respublika rəhbərliyinin bütün namuslu adamların mənafeyi keşiyində möhkəm dayandığı haqda xalqda qəti inam yaranmışdı.

Heydər Əliyev respublikanın partiya, sovet, təsərrüfat orqanlarının fəaliyyətindəki nöqsanları prinsiplərlə ortaya çıxarır, aradan qaldırılması üçün qətiyyətli tədbirlər görürdü. 1974-cü ilin fevralında Naxçıvan VPK-nin XXX konfransında Heydər Əliyev bütün mənfə hallara, nalayiq hərəkətlərə qarşı daha qətiyyətli mübarizə aparacağını, kadrlara qarşı tələbkarlığı daha da yüksəldəcəyini açıq şəkildə bəyan etdi. Heydər Əliyev Naxçıvanda əldə edilən müvəffəqiyyətləri qiymətləndirməklə yanaşı, muxtar respublika partiyası, sovet və təsərrüfat orqanlarının işindəki nöqsanlardan danışmağı daha məqsədəuyğun sayırdı: «Biz görək əldə edilmiş nailiyyətləri həmişə düzgün qiymətləndirərək, özümüzə tənqidi yanaşsaq, diqqəti həll edilməmiş məsələlər üzərində cəmləşdirək, irəliyə baxaq, arxayınlığa, laqeydliliyə, xüsusən də lovgalığa yol verməyək» [200, 1974, 12 mart; 159, v. 104].

Həmin dövrdə Kommunist Partiyası sovet siyasi sisteminin əsas və aparıcı qüvvəsi olduğundan ictimai həyatın bütün sahələrinin inkişafı bilavasitə partiya-siyasi işin keyfiyyətindən, partiya komitələrinin fəaliyyətindən birbaşa asılı idi. Ona görə heç də təsadüfi deyil ki, Heydər Əliyev respublikada partiya-təşkilatı və partiya-siyasi işin yüksəldilməsi, Vilayət Partiya Komitəsinin, rayon partiya komitələrinin işində dönüş yaradılmasının muxtar respublikanın iqtisadi və sosial inkişafının əsas şərti hesab edir, əldə edilmiş nailiyyətlərlə yanaşı, muxtar respublikada ideoloji-siyasi işdə olan nöqsanları ört-basdır etmir, onlar haqqında açıq danışdı.

1974-cü ildə Heydər Əliyevin Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsinin XXX konfransındakı məruzəsi onun Azərbaycan SSR-nin siyasi lideri kimi

öz həmyerliləri qarşısında ilk çıxışı idi. Öz çıxışında o açıq şəkildə bildirmişdi ki, Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının sakinləri əməksevər, çalışqan camaatdır. Onlar çətinlikləri müvəffəqiyyətlə aradan qaldıran, heç zaman geri çəkilməyən, nikbinliyi, yaxşı siyasi əhval-ruhiyyəni həfz edən adamlardır... Açıq demək lazımdır ki, belə zəhmətsevər adamlarla Naxçıvan MSSR iqtisadiyyatını xeyli yüksək inkişaf səviyyəsinə qaldırmaq olardı [159, v.104-105].

Heydər Əliyev Naxçıvanın uzun müddət geridə qalmasının bir səbəbini Azərbaycanın müvafiq nazirliklərinin və idarələrinin (bütövlükdə siyasi hakimiyyətinin) fəaliyyətsizliyində, muxtar respublikaya lazımı diqqət yetirməməkdə görürdüsə, digər əsas səbəb kimi həm də Vilayət Partiya Təşkilatının mövcud imkanlardan lazımcına istifadə etməməsini göstərirdi.

Həmin konfransda Heydər Əliyev muxtar respublika rəhbərliyindən bölgənin iqtisadi, sosial problemlərini, o cümlədən əhalinin rifahının yaxşılaşdırılması ilə bağlı problemləri qısa müddət ərzində (2-3 ilə) həll etməyi qəti tələb etdi.

Naxçıvan VPK-nın XXX konfransında Heydər Əliyev muxtar respublikada kadrların seçilməsi, yerləşdirilməsi və tərbiyə edilməsi sahəsində vilayət, şəhər və rayon partiya komitələrinin, sovet və təsərrüfat orqanlarının fəaliyyətində olan ciddi nöqsanları prinsipliliklə tənqid etmiş və bu sahədə lazımı qayda yaradılmasını bir vəzifə kimi qarşıya qoymuşdu.

Heydər Əliyevin Azərbaycan KP MK-nın birinci katib seçilməsindən sonra Azərbaycan KP MK plenumlarında qəbul edilmiş qərarlar, xüsusən 1975-ci ildə keçirilmiş Azərbaycan KP MK plenumunda kadrların seçilməsi, yerləşdirilməsi və tərbiyə edilməsi məsələsinin müzakirəsi avqust (1969-cu il) plenumunda götürülmüş siyasi xəttin davamı idi. 1975-ci il plenumunda Heydər Əliyev Azərbaycan partiya təşkilatının, MK Bürosunun fəaliyyətini dərinədən və prinsipliliklə təhlil edərək, kadrlarla iş sahəsində hələ də ciddi səhvlərin və çatışmazlıqların olduğunu, liberalizmə, bürokratizmə, süründürməçiliyə, köhnəmiş iş metodlarına və üsullarına aludəçiliyə, yerli bazılığa, şəxsi sədaqət hissində yol verildiyini açıq göstərmişdi [30, v.73].

Heydər Əliyev həmin plenumda, eləcə də Naxçıvandakı çıxışlarında bu səhvlərin və çatışmazlıqların Naxçıvan VPK, sovet və təsərrüfat orqanlarının fəaliyyətində hələ də davam etdiyini nəzərə çatdıraraq onların tez bir zamanda aradan qaldırılmasını tələb etmişdi.

Heydər Əliyev ilk günlərdən Azərbaycan SSR-də ideoloji işi gücləndirmək üçün bir sıra radikal tədbirlər həyata keçirməyə başlamış, bu məqsədlə 1971-ci ilin oktyabrında Azərbaycan KP MK-nın xüsusi plenumunu çağırmışdı. Plenumda bu sahədə yol verilmiş ciddi nöqsanlar barədə açıqca, prinsipliliklə danışılmışdı. Xüsusən, kadrların bir hissəsi arasında hədsiz

dərəcədə varlanmaq, qənimətçilik, dostbazlıq və qohumbazlıq faktlarına, cah-cəlalı bağlar, evlər tikilməsi, torpaqların ələ keçirilməsi halları barədə respublika rəhbərliyinin aydın mövqeyini ortaya qoymuş, neqativ hallara qarşı kəskin mübarizə aparılmasını tələb etmişdi. Azərbaycanda rüşvət-xorluq və korrupsiyaya qarşı əsl müharibə elan edilmişdi. Ali məktəblərin, texnikumların, sovet, təsərrüfat orqanlarının, inzibati orqanların işçiləri arasında, səhiyyə idarələrində çoxlu sayda qanunsuzluqlar aşkara çıxarılmış, rüşvət-xorluq ifşa edilmişdi. Heydər Əliyev belə faktları nəinki ört-basdır etməməyi, onların həтта kütləvi informasiya vasitələrində geniş işıqlandırılmasını tələb edirdi.

Bütün respublikada olduğu kimi Naxçıvan MSSR-də də neqativ hallarla mübarizə istiqamətində müəyyən işlər görülmüş, bəzi məsul vəzifəli şəxslər cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmişdi. Heydər Əliyev bu işləri təqdir etsə də, görülmüş tədbirlərin səmərəliliyini artırmağı tələb edirdi. Həmin konfransda o zaman Naxçıvan VPK-nın I katibi işləmiş A.Hüseynov öz məruzəsində Naxçıvanda bu sahədə mövcud olan vəziyyətə dair bir neçə faktlar gətirmiş, konkret adlar və rəqəmlər göstərmişdi. Heydər Əliyev isə bildirmişdi ki, göstərilən faktlar muxtar respublikanın həyatının müxtəlif sahələrində yayılmış rüşvət-xorluq, qənimətçilik təzahürlərini heç də tam əhatə etmir. Buna görə də o, A.Hüseynovun məruzəsində məsələnin qoyuluş tərzini ilə razılaşmayaraq, məruzəçinin göstərilən faktları sadalayaraq əslində rüşvət-xorluğun mövcud olduğunu qeyd etməklə kifayətləndiyini, muxtar respublikada rüşvət-xorluğa qarşı lazımcına mübarizə aparılmadığını, rüşvət-xorların az ifşa edildiyini bir daha diqqətə çatdırmışdı. Heydər Əliyev Naxçıvan MSSR-də xidmət sahələrində, təsərrüfat orqanlarında, təhsil müəssisələrində, o cümlədən pedaqoji institutda, inzibati orqanlarda rüşvət-xorluğa təsadüf edildiyini nəzərə çatdıraraq muxtar respublikanın bütün partiya, sovet, ictimai təşkilatlarını, inzibati orqanlarını rüşvət-xorluğa qarşı amansız mübarizə aparmağa çağırırdı [159, v.124].

Heydər Əliyev konkret faktlara əsaslanaraq Naxçıvan MSSR-nin inzibati orqanlarının fəaliyyətində nöqsanların çox olduğunu, muxtar respublikanın daxili işlər, prokurorluq orqanlarının, Naxçıvan Ali Məhkəməsinin, xalq məhkəmələrinin cinayətkar ünsürlərə qarşı lazımcına mübarizə aparmadıqlarını açıq göstərərək bildirirdi ki, 1969-cu ildən sonra Azərbaycan SSR üzrə dövlət mülkiyyətini oğurlamaq, rüşvət-xorluq, qənimətçilik, vəzifədən sui-istifadə etmək üstündə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilənlərin sayı xeyli artsa da (əslində bu cinayətkarlığın artmasına deyil, cinayətkarlığın aşkarlanmasına və onunla mübarizənin güclənməsinə dəlalət edirdi – Ə.Q.), Naxçıvanda cinayətkarlığa qarşı mübarizənin güclənməsi hiss olunmur [159, v.117-124].

Heydər Əliyev muxtar respublika partiya, sovet, həmkarlar ittifaqı, komсомol, təsərrüfat orqanları barəsində tənqidi mülahizələr söyləyərkən onların işindəki ciddi səhvlərin və qüsurların əsas səbəbi kimi Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsi, Naxçıvan MSSR Ali Soveti və Nazirlər Sovetinin təşkilatçılıq işindəki ciddi nöqsanları göstərirdi. Kadrların seçilib yerləşdirilməsində, tərbiyə edilməsində ciddi səhvlərin və nöqsanların olduğunu göstərən Heydər Əliyev vilayət partiya təşkilatının yaxşı rəhbər kadrlar yetişdirmək işi ilə yarıtmaz məşğul olduğunu, muxtar respublika partiya təşkilatında kadrlar yetişdirmək sahəsində səmərəli işin aparıldığını hiss etmədiyini açıq şəkildə söyləmişdi. Bütün bunlara əsaslanaraq Heydər Əliyev son illərdə Azərbaycan KP MK-nin yeritdiyi xəttin, bütün nöqsanlara qarşı mübarizə aparmaq üçün görülmüş ciddi, qəti tədbirlərin Naxçıvan VPK-nın fəaliyyətində lazımcına öz əksini tapmadığını təəssüf hissi ilə qeyd edirdi.

Heydər Əliyev Naxçıvan MSSR-ə rəhbərlik edən şəxslərin fəaliyyəti ilə də bağlı tənqidi fikirlər söyləyirdi. Məsələn, Naxçıvan VPK-nın XXX konfransında VPK-nın I katibi A.Hüseynova və Nazirlər Sovetinin sədri Y.Nəbiyevə etdikləri çıxışlara görə irad tutan Heydər Əliyev onların çıxışında tənqidi təhlilin, faktların, partiya, sovet, təsərrüfat orqanlarının, kadrların fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində lazımi kəskinliyin və konkretliyin olmaması, nöqsanların aradan qaldırılması ilə bağlı konkret məsələlərin qoyulmamasına görə kəskin tənqid etmiş, muxtar respublika rəhbərlərinin hamısını adbaad çəkarək onun tənqidindən ciddi nəticələr çıxarmalarını tələb etmişdi və qeyd etmişdi ki, hər kəs işə can yandırmalı, təşəbbüskar və fəal olmalıdır. Ona görə ki, əks təqdirdə muxtar respublikanın qarşısında duran vəzifələri yerinə yetirmək olmaz. Hər kəs öz işinə, öz kollektivinə, öz diyarına, respublikasına can yandırmalıdır. Yalnız belə olduqda Naxçıvan MSSR-nin zəhmətkeşləri böyük və məsul vəzifələrin öhdəsindən gələ bilərlər [159, v.124-125]. Bu Heydər Əliyevin əsl dövlətçilik və vətənpərvərlik dərsi idi.

Heydər Əliyev təkcə Naxçıvan MSSR-nin rəhbərliyini tənqid etməklə kifayətlənməyərək Azərbaycan SSR-nin hökumət orqanlarından da Naxçıvan MSSR-ə münasibətlərini dəyişməyi, regiona kömək etməyi, daha artıq diqqət yetirməyi tələb edirdi. Artıq qeyd edildiyi kimi, onun təşəbbüsü ilə Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti Naxçıvan MSSR-nin xalq təsərrüfatını inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında xüsusi qərar qəbul etmişdi. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə muxtar respublikanın inkişafına yardım göstərilməsi üçün mümkün olan bütün məsələlərin həll edilməsi üçün Azərbaycan SSR-nin nazirlik və baş idarələrinin məsul nümayəndələrinin iştirakı ilə KP MK-da müntəzəm yığıncaqlar keçirilir və müvafiq qərarlar qəbul edilirdi [159, v.126].

Heydər Əliyev verdiyi tapşırıqlara şəxsən özü nəzarət edir, muxtar respublikada siyasi ab-havanı sağlamlaşdırmaq üçün prinsiplial addımlar atılmasına nail olurdu. Qısa müddətdə Naxçıvanın özünü doğrultmayan bir sıra vəzifəli şəxsləri (onlar arasında rayon PK-nın I katibləri, rayon icraiyyə komitələrinin sədrləri, nazirlər, hakimlər, prokurorlar, milis şöbələrində işləyənlər də var idi – Ə.Q.) vəzifələrindən azad edilmiş, bəziləri haqqında cinayət işi açılmışdı. Bu barədə Azərbaycan KP Naxçıvan VPK-nın 1974-cü il may plenumunda prinsiplial söhbət getmişdi [199, 1980, 30 may].

Bütün bu görülmüş tədbirlər qısa müddət ərzində öz müsbət nəticələrini göstərdi. Muxtar respublikanın iqtisadi və mədəni inkişafında mütləq dəyişikliklər hiss olunmağa başlamışdı. Naxçıvanlılarda ruh yüksəkliyi, yenilməz iradə, sabaha inam, qurub-yaratmaq əzmi daha da güclənmişdi. Qısa zaman kəsiyində muxtar respublikada qazanılmış uğurlar yüksək dövlət orqanları tərəfindən də yüksək qiymətləndirilmişdi. «Sovet xalqlarının mehriban dostluğunun möhkəmləndirilməsində böyük xidmətlərinə», «iqtisadi, ictimai, siyasi və mədəni quruculuqda böyük müvəffəqiyyətlərinə» görə və SSRİ-nin 50 illiyi münasibətilə Naxçıvan MSSR Xalqlar Dostluğu ordeni ilə təltif edilmişdi. 1974-cü il fevralın 21-də Heydər Əliyev özü bu ordeni Naxçıvan MSSR-in bayrağına sancaraq nitq söyləmişdi.

1974-cü ilin fevral ayının 9-da həminin, Naxçıvan MSSR-nin yaradılmasının 50 illiyi tamam oldu. «Kommunizm quruculuğunda qazandığı müvəffəqiyyətlərə görə» və muxtar respublikanın 50 illiyi ilə əlaqədar olaraq Naxçıvan MSSR Oktyabr İnqilabi ordeni ilə təltif olundu. Həmin ilin oktyabrında Naxçıvanda, Bakıda və Azərbaycan SSR-nin digər şəhərlərində bu yubiley geniş qeyd edildi. Naxçıvanda bayram mərasimlərində Heydər Əliyev özü iştirak edirdi. Bayram mərasimindəki nitqində o, Naxçıvanın muxtariyyət tarixinə qısaca nəzər salmış, muxtar respublikanın qazandığı uğurlardan danışmış, görülcək işləri təhlil etmişdi. Yubiley Heydər Əliyevin öz doğma torpağının vəziyyəti ilə daha yaxından tanışlığı üçün əlverişli məqam yaratdı. O, həmin günlərdə muxtar respublikanın rayonlarında, əmək kollektivlərində olmuş, sadə insanlarla görüşmüşdü. Bayram şənliklərinin keçirilməsi Naxçıvan MSSR-nin ictimai-siyasi həyatında böyük hadisəyə çevrilmişdi. Naxçıvan şəhərində, rayon mərkəzlərində yığıncaqlar və nümayişlər, məhsul bayramları, konsertlər təşkil edilmişdi. Naxçıvan şəhərində 1974-cü il 5 oktyabrda keçirilmiş nümayiş və şənliklərdə ulu öndərimiz də iştirak etmişdi.

Heydər Əliyevin dəfələrlə Naxçıvanda olması, onun sənaye, kənd təsərrüfatı müəssisələrinə, su təsərrüfatı obyektlərinə, yeni tikintilərə, elm və mədəni-məişət idarələrinə getməsi, fəhlələrlə, kəndlilərlə, mütəxəssislərlə, veteranlarla, gənclərlə, partiya və təsərrüfat rəhbərləri ilə söhbət aparması,

onların həyatı, müvəffəqiyyətləri, ehtiyacları, tələbatı, muxtar respublikanın, eləcə də onun hər bir rayonunun inkişaf perspektivləri ilə maraqlanması siyasi və əmək fəallığına yüksək təsir göstərmişdi. Heydər Əliyev Naxçıvanda olarkən muxtar respublikanın sosial-siyasi inkişafına dair bir sıra təkliflər irəli sürmüş, onların həyata keçirilməsi üçün əməli tədbirlər görülmüşdü. Məsələn, 1974-cü ildə Heydər Əliyevin Naxçıvana səfərindən sonra «Hüquq qaydalarının mühafizəsi işini yaxşılaşdırmaq və bu qaydaların pozulmasına qarşı mübarizəni gücləndirmək haqqında» Sov. İKP MK-nın qərarı ilə əlaqədar olaraq muxtar respublika inzibati orqanlarının fəaliyyətinə daha da təkmilləşdirmək sahəsində həyata keçirilmiş tədbirlər və qarşıda duran vəzifələrlə bağlı Naxçıvan VPK-nın plenumu keçirildi. Plenumda vətəndaşlara hüquqi yardım, qanunların və hüquq qaydalarının möhkəmləndirilməsi, cinayətkarlığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi sahəsində vəziyyət müzakirə edilmişdi.

Lakin bütün bu tədbirlərə baxmayaraq, Naxçıvan MSSR-də qanunçuluğun möhkəmləndirilməsi və cinayətkarlığa qarşı mübarizə sahəsində çox ciddi nöqsanlar hələ də mövcud idi. 1975-ci ilin ortalarında Heydər Əliyevin tapşırığı ilə Azərbaycan KP MK-nın inzibati orqanlar şöbəsi tərəfindən muxtar respublikada bu sahədə vəziyyət dərinlən araşdırılmış və geniş arayış tərtib edilmişdi. Arayışda muxtar respublikada qanunçuluğun möhkəmləndirilməsi və cinayətkarlığa qarşı mübarizə sahəsində müəyyən irəliləyişlərin olduğu göstəriləndə, bu sahədə aparılan işin ümumi xarakter daşdığı, muxtar respublikanın konkret xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmadığı qeyd edilmişdi. Arayışda göstərilirdi ki, hüquq pozuntuları, onların törədilməsi şəraiti öyrənilmir, hüquq qaydalarının pozulması profilaktikası qeyri-qənaətbəxş aparılır, xalq drujinaçılarının, yoldaşlıq məhkəmələrinin və ictimaiyyətin cinayətkarlığa qarşı mübarizədə iştirakının digər formalarının geniş imkanlarından istifadə olunmur, əmək kollektivləri və yaşayış yerlərdə qanunçuluğu pozanlara qarşı dözümsüzlük atmosferi yaradılmamışdır. Ayrı-ayrı işçilərin mədəni səviyyəsinin aşağı olması, siyasi qətiyyətsizliyi, Azərbaycan KP MK Bürosunun son illərdə çatışmazlıqlara qarşı apardığı böyük prinsipial mübarizə təcrübəsinin nəzərə alınmaması səbəbləri üzündən muxtar respublikada hüquq pozuntularına qarşı vahid mübarizə cəbhəsi yaranmamış, aparılan işin hüquqi xarakter daşımaması nəticəsində cinayətlərin sayının azalmağa əvəzinə, artmağa başlaması da nəzərə çatdırılırdı.

Arayışda muxtar respublikada əmək qanunvericiliyinə riayət edilməsi vəziyyətinin qeyri-kafi olduğu, prokurorluq və məhkəmələrin əmək münafişlərinin qarşısının alınması sahəsində fəaliyyətində ciddi qüsurların mövcudluğu qeyd edilirdi.

Arayışda sovet və təsərrüfat orqanlarının, həmkarlar ittifaqlarının qanunçuluğun və hüquq qaydalarının möhkəmləndirilməsi sahəsində fəaliyyətində ciddi nöqsanlar barədə çoxlu faktlar irəli çəkilirdi.

Muxtar respublikada müəllimlər arasında ideya-siyasi işin nəzarətsiz buraxılmasının nəticəsi olaraq 1973-1974-cü illərdə müxtəlif cinayətlər törətdiyi üçün 19 müəllim cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmişdi. Kişi müəllimlər tərəfindən məktəbli qızlara qarşı pozğun və zorakılıq hərəkətləri, nikah yaşına çatmamış məktəbli qızlarla nikaha girmə və s. hallara dair çoxlu faktlar üzə çıxarılmışdı ki, bu faktlar şagirdlərin mədəni tərbiyəsinə mənfi təsir göstərir, yetkinlik yaşına çatmayanlar arasında cinayətkarlığın artmasına gətirib çıxarırdı.

Təşkilati məsələlərdə qüsurların olması da cinayətkarlığa və qanunçuluğun pozulmasına qarşı mübarizənin səmərəliliyini aşağı salırdı. Partiya orqanları tərəfindən qəbul edilmiş qərarlar və tədbirlər əksər hallarda kağız üzərində qalırdı, onların icrasına lazımi nəzarət edilmirdi.

Muxtar respublikada dövlət mülkiyyətinin qorunması sahəsində iş də pis təşkil olunmuşdu. Oğurluq faktlarına qarşı dözümsüzlük atmosferi mövcud olmadığından, dövlət əmlakını dağdanlara qarşı da qətiyyətli mübarizə aparılmırdı və nəticədə dövlətə ciddi maddi ziyan vurulurdu. Bütün göstərilən faktların ümumi nəticəsi kimi arayışda məhkəmə orqanlarının oğurluq və vəzifə cinayətlərinə qarşı mübarizəsinin qeyri-kafi olduğu, bir çox hallarda onların oğurlara qarşı yumşaq münasibəti, onları cinayət məsuliyyətindən əsassız azad etmələri qeyd olunur, belə hallara prokurorluq və partiya orqanlarının bir qayda olaraq reaksiya verməmələri vurğulanırdı.

Muxtar respublikada rüşvətxorluğa qarşı mübarizənin də çox zəif aparıldığı arayışda öz əksini tapmışdı. Son illərdə respublikada cəmi bir neçə belə cinayətin açıldığı, prokurorluq və Sədm şöbəsi işçilərinin rüşvətxorları ifşa etmək üçün öz imkanlarından kifayət qədər istifadə etmədikləri, pozuntular və sui-istifadə halları haqqında vətəndaşların siqnallarına vaxtında reaksiya verməmələri təəssüflə qeyd olunurdu.

Naxçıvan MSSR Ali Məhkəməsinin, Prokurorluğunun və Ədliyyə Nazirliyinin fəaliyyətlərində ciddi qüsurların olmasını sübut edən bir çox faktlar arayışda öz əksini tapmışdı.

Arayışda təhqiqat işinin vəziyyəti də qeyri-qənaətbəxş hesab edilir, cinayətlərin gizlədilməsi, cinayət işinin qaldırılmasından əsassız imtina və cinayət işinə xətm verilməsi halları ciddi narahatçılıq yaradırdı.

Cinayətkarlıqla bağlı qeyri-münbit vəziyyətin əsas səbəblərindən biri inzibati orqanların kadrlarının seçilməsi, yerləşdirilməsi və tərbiyəsində buraxılan ciddi qüsurlar idi. 1974-cü ilin noyabrındakı vəziyyətə görə Naxçıvan MSSR DİN-in 10, rəis heyətinin 13 vəzifəsi boş qalmışdı

[33, v.20]. Rəis heyətinin yalnız 9 nəfəri və ya 8,1 faizi ali hüquq təhsilinə malik idi. Həç bir rayon milis şöbələrinin rəsmilərinin hüquq təhsili yox idi. İnzibati işçilər arasında siyasi tərbiyə işinin səviyyəsi də çox aşağı idi. 1974-cü ilin 10 ayı ərzində DİN-in 35 əməkdaşı və ya 32,1 faizi intizam qaydasında cəzalandırılmış, prokurorluğun demək olar ki, bütün işçiləri intizam cəzasına məruz qalmışlar [33, v.20].

Arayışda muxtar respublikada inzibati orqanların fəaliyyətindəki mövcud səhvlər həm də bu orqanlara partiya rəhbərliyinin zəif olması ilə əlaqələndirilmişdir. Rayon və şəhər partiya komitələri tərəfindən inzibati orqanların partiya təşkilatlarının fəaliyyəti yoxlanılmamış, onların katiblərinin hesabatları dinlənilməmişdir.

Arayışda göstərilən məsələlər Azərbaycan KP MK Bürosunun müzakirəsinə çıxarılmış və 1975-ci il oktyabrın 25-də büronun «Qanunçuluğun daha da möhkəmləndirilməsi və cinayətkarlığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi üzrə Naxçıvan MSSR-nin partiya təşkilatlarının işi haqqında» Heydər Əliyev tərəfindən imzalanmış qərarı qəbul edildi.

Qərarla Naxçıvan MSSR-də qanunçuluğun və hüquq qaydalarının qorunması sahəsində vəziyyətin təhlili verilmiş, bu sahədə çox ciddi qüsurların və çatışmazlıqların olduğu qeyd olunmuşdu. Buna görə də Azərbaycan SSR-nin siyasi rəhbərliyi Naxçıvan VPK-nın bürosundan sosialist qanunçuluğunun möhkəmləndirilməsi və hüquq pozuntularına qarşı mübarizənin gücləndirilməsi sahəsində muxtar respublikanın partiya təşkilatlarının işindəki ciddi çatışmazlıqlara diqqət yetirməyi tələb etmiş, muxtar respublikanın inzibati orqanlarının cinayətkarlıqla, xüsusən oğurluqla, rüşvətxorluqla, qətlərlə, qadınların şərəf və hüquqlarına qarşı cinayətlərlə, yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətkarlığı ilə mübarizə sahəsində işini qeyri-qənaətbəxş hesab etmişdir. Buna görə də qərarla qeyd olunmuş çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün təsirli tədbirlər hazırlayıb həyata keçirmək, partiya, həmkarlar, komsomol təşkilatlarının, sovet, inzibati, təsərrüfat və digər orqanların səylərini hüquq pozuntularının profilaktikası sahəsində işin canlandırılmasına dair partiya və hökumətin göstərişlərinin əməli surətdə həyata keçirilməsinə yönəltmək, hər bir qanun pozuntusunu qabaqlayıcı və tərbiyəvi tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsi üçün signal kimi qəbul etmək vilayət, şəhər və rayon partiya komitələrindən tələb edilmişdi.

Qərarla qanunçuluğun daha da möhkəmləndirilməsi və cinayətkarlığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsində partiya sovet, həmkarlar, komsomol təşkilatlarının, əmək kollektivlərinin rolunun və məsuliyyətinin artırılması, əhalinin ideya-siyasi və hüquqi tərbiyəsi sahəsində işin gücləndirilməsi, bu işdə KİV-in imkanlarından geniş istifadə olunması, cinayətkarlığa qarşı mübarizədə xalq drujinəciklərinin, yoldaşlıq məhkəmələrinin və ictimaiyyətin

iştirakının digər formalarının, rolunun artırılmasının vacibliyi vurğulanmışdı [33, v.5-6].

Qəbul edilmiş qərarla Azərbaycan SSR Prokurorluğundan, Ədliyyə Nazirliyindən və Ali Məhkəməsindən Naxçıvan MSSR-nin müvafiq tabeli orqanlarının fəaliyyətinə nəzarəti gücləndirmək, muxtar respublikanın inzibati orqanlarının işinin keyfiyyətini yüksəltmək üçün zəruri tədbirlər görmək, o cümlədən bu orqanları yüksək ixtisaslı kadrlarla möhkəmləndirmək tələb edilmişdi.

Azərbaycan KP MK Bürosu, Naxçıvan VPK və muxtar respublikanın Maarif Nazirliyinin diqqətini pedaqoji ictimaiyyət və orta məktəb şagirdləri arasında ideya tərbiyə işinin qeyri-qənaətbəxş səviyyədə olmasına cəlb edərək, onlardan muxtar respublikanın müəllim heyətinin tərkibini yaxşılaşdırmaq, məktəblərdə tədris prosesinin və kütləvi-siyasi tədbirlərin ideya məzmununa daim nəzarət etmək tələb edilmişdi [33, v.6-7].

Heydər Əliyev Naxçıvan MSSR-də olarkən neqativ hallara qarşı daha ciddi mübarizə aparmağı təxirəsalınmaz bir vəzifə kimi tapşırırmışdı. Sonrakı illərdə də inzibati orqanlar barəsində Naxçıvan rəhbərliyi səviyyəsində bir çox qərarlar qəbul edilmiş, bir sıra vəzifəli şəxslər partiya cəzası, inzibati cəza almış, orqanlardan qovulmuş, cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmuşlar. Lakin muxtar respublika hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətində yəna də ciddi qüsurlar var idi, inzibati orqanlar üzərində lazımi nəzarət həyata keçirilmirdi. Bu işə Heydər Əliyevin başçılığı altında Azərbaycan SSR-də qanunçuluğun təmin edilməsi sahəsində aparılan işə bir sıra hallarda uyğun deyildi.

Düzdür, muxtar respublikada məənəvi-psixoloji iqlimi yaxşılaşdırmaq, sağlam işgüzar şərait yaratmaq məqsədi ilə bir sıra addımlar atılmış Vilayət Partiya Komitəsində Culfa rayon partiya komitəsi haqqında, Daxili İşlər Nazirliyinin fəaliyyəti haqqında, Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda və Politeknik texnikumunda ciddi qanunsuzluqlar haqqında, Naxçıvan şəhər XDS icraiyyə komitəsinin işi haqqında, Naxçıvan ŞPK-nın işi haqqında, Şahbuz Rayon Partiya Komitəsində kadrlarla işin vəziyyəti haqqında və digər məsələlər müzakirə edilmiş, müvafiq qərarlar qəbul edilmişdi, lakin muxtar respublikada vilayət, rayon, şəhər partiya komitələrinin işində, sovet, təsərrüfat orqanlarının fəaliyyətində çox ciddi nöqsanlar var idi.

1978-ci ilin oktyabrında Heydər Əliyev Naxçıvana üçüncü dəfə səfər edərək buradakı iqtisadi, ictimai-siyasi vəziyyətlə tanış olmuş, muxtar respublikada siyasi, məənəvi-psixoloji iqlimin yaxşılaşdırılması, kadrların seçilməsi, yerləşdirilməsi, tərbiyə edilməsi, təsərrüfatsızlığa, rüşvətxorluğa, cinayətkarlığa qarşı qətiyyətli mübarizə aparılmasını təşkil etmək üçün tövsiyələrini vermiş, muxtar respublika rəhbərliyi qarşısında konkret vəzifələr qoymuşdu.

Heydər Əliyev Naxçıvanda bu istiqamətdə müəyyən işlər görüldüyünü təqdir etsə də, bunların lazımı səviyyəyə gəlib çatmadığını da qeyd edirdi. «Bilirsiniz məni acidan, incidən odur ki, bu məsələlər haqqında biz 1969-cu ilin avqust plenumundan sonra mütəmadi olaraq danışırıq. Çox kəskin qərarlar qəbul edirik. İbrət olmaq üçün çox böyük işlər görürük. Ancaq niyə, nə səbəbə, Naxçıvan partiya təşkilatında bu qərarlar, bu tələblər, respublika partiya təşkilatının bu xətti-hərəkəti öz yerini layiqincə tutmasın? Niyə – nə səbəbə?» Heydər Əliyev Naxçıvan VPK-nın XXX konfransındakı kəskin tənqidi çıxışını yada salaraq ondan sonra bu sahədə işin xeyli yaxşılaşacağına ümid etdiyini bildirmişdi. Ancaq rayon partiya komitələrinin, rəhbər partiya işçilərinin öz vəzifələrindən sui-istifadə etməsi, nizam-intizamı pozması, pis hərəkətlər etməsi onu göstərir ki, demək nəticə çıxarılmamışdır [160, v.23].

Heydər Əliyev açıq şəkildə bəyan edirdi: «Siz bizə öz sədaqətinizi bildirirsiniz. Sadıqlıq dildə olmamalıdır, ancaq əməldə olmalıdır. Ancaq sizin dediyinizlə, sözünüzlə, əməliniz bəzi hallarda bir-birinə uyğun gəlmir. Bəzən də zidd olur» [160, v.23].

Heydər Əliyev Şamaxı RPK-nın I katibi, MK üzvünün aqibətini nümunə gətirərək heç kimi bağışlamadığını, heç kimə güzəştə getmədiyini qətiyyətlə bildirirdi. «Yolundan çıxan adamı, bizim xətt-hərəkətə zidd gedəni kim olursa olsun, vəzifəsindən, mövqeyindən keçmiş xidmətindən, nə bilim kimin dostudur, kimin tanışdır, kimin xoşuna gəlir, kimin xoşuna gəlmir, bu hallardan asılı olmayaraq, hamıya eyni münasibət göstəririk. 9 ildən artıqdır ki, Azərbaycan partiya təşkilatında bu prinsip hökm sürür... bütün nöqsanlarla, ayrılıqlarla, oğurluqlarla, vəzifəsindən sui-istifadə edənlərlə, rüşvətxorlarla, dövlət malına xor baxanlarla, yolundan çıxan adamların hamısı ilə mübarizə aparmış və tam kəskinliyi ilə bundan sonra da mübarizə aparacağıq» [160, v.24].

Heydər Əliyev eyni zamanda bu işləri tam ədalətlə, obyektiv surətdə aparmağı, subyektivliyə yol verməməyi də tələb edərək deyirdi: «Ədalət bizim üçün ən böyük, ən müqəddəs məfhumdur. Bəli, hər şey görə ədalətli olsun. Ola bilər bir adam sənin xoşuna gəlmir. Ancaq o, düz işləyirsə sən onu görə qiymətləndirərsən, onu görə irəliyə çəkərsən. Ancaq ola bilər ki, sən bir adama xüsusi hüsn-rəğbətin var. Ancaq o, əyri yola gedirsə, sən xüsusi münasibətin heç vaxt sənə burada görə maneəçilik eləməsin. Sən görə, o adama da başqa adamlara olduğu kimi eyni münasibət göstərsən və eyni kəskinliklə onun səhvlərini aradan qaldırsan» [160, v.24]. Ona görə də o rəhbər işçiləri həm kəskin xətt-hərəkət aparmağı, bütün nöqsanlara qarşı barışmaz olmağı, həm də heç vaxt ədaləti yaddan çıxarmamağı tövsiyə edirdi.

Onun çıxışı muxtar respublika partiya, təsərrüfat kollektivlərində

geniş müzakirə edilir, bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün qüvvələr səfərbərliyə alınır. Heydər Əliyevin qarşıya qoyduğu vəzifələr 1978-ci il oktyabrın 28-də keçirilmiş Azərbaycan KP Naxçıvan VPK plenumunda geniş müzakirə edilərək müvafiq qərarlar qəbul edilmişdi.

Heydər Əliyevin irad və tövsiyələri əldə rəhbər tutularaq Naxçıvan MSSR-də kadrların tərkibinin daha da yaxşılaşdırılması, onlara tələbkərliliyin gücləndirilməsi, tapşırılan iş üçün onların məsuliyyətinin artırılması sahəsində müəyyən işlər görülmüş, partiya və sovet orqanlarının ixtisaslı kadrlarla möhkəmləndirilməsi üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdi. Kadrlarla iş VPK-nın Bürosunda, şəhər və rayon komitələrində müntəzəm müzakirə edilməyə başlamışdı.

Muxtar respublikada kadr ehtiyatının yaradılması istiqamətində də işlər gedirdi. Vilayət və rayon partiya komitələrində perspektivdə məsul vəzifələrə irəli çəkmək üçün işçilərin siyahısı yaradılmışdı.

Bütün bunlar rəhbər işçilərin, xüsusən partiya aparatı işçilərinin tərkibinin yaxşılaşmasına təsir göstərirdi. 70-ci illərin sonlarında muxtar respublikada artıq raykom katiblərinin hamısının ali təhsili var idi, onlardan 12-si (o cümlədən 5 qadının) ali partiya-siyasi təhsilə malik idi. 83 partiya komitəsi işçisindən 79-nun ali təhsili var idi. VPK-nın əsas nomenklaturasına daxil olan 488 işçinin demək olar ki, hamısı ali təhsilli idi [43, v.3-4].

Muxtar respublikada bir sıra məsul sahələrin gücləndirilməsi üçün tədbirlər görülmüş, mühüm təsərrüfat və siyasi vəzifələri əməli sürətdə həll etməyi bacarmayan bir çox şəxslər, o cümlədən Naxçıvan ŞPK I katibi M.Seyidov İliç RPK I katibi S.Həsənov, Şahbuz RPK I katibi Y.Bayramov, Əhaliyə Məişət Xidməti naziri A.Adıgözəlov, Naxçıvan şəhər, İliç və Culfa RİK-nın sədrləri M.Mürsəlov, F.Rzayev, Ə.İskəndarov, NDPI-nin rektoru İ.Məmmədov vəzifələrindən azad edilmişdi [43, v.4].

Bütün bunlar muxtar respublika əhalisinin rəhbərliyə etimadının artmasına, təsərrüfat və mədəni quruculuq vəzifələrinin uğurla həyata keçirilməsinə müsbət təsir göstərirdi.

Lakin muxtar respublikada kadrlarla iş, ehtiyat kadrlar formalaşdırılması sahəsində çox ciddi qüsurlar və çatışmazlıqlar yenə mövcud idi.

1979-cu ilin əvvəllərində Heydər Əliyevin sərəncamı ilə Naxçıvanda kadrlarla işin vəziyyətini araşdırmaq məqsədi ilə muxtar respublikaya Azərbaycan KP MK-nın məsul işçilərindən ibarət qrup göndərildi. Qrup muxtar respublikada kadrlarla işin vəziyyətini araşdırmış və doqquz səhifəlik arayış hazırlanmışdı [43, v.4-11].

Arayışda muxtar respublikada bu sahədə bir sıra irəliləyişlərin olduğu göstərilmiş, eyni zamanda ciddi səhvlərin və çatışmazlıqların mövcudluğu diqqətə çatdırılmışdır.

Sənəddə kadr məsələlərinin həlli zamanı heç də həmişə yüksək tələbkarlıq və prinsipiallıq göstərilməməsinə, bir sıra hallarda kadrların dostbazlıq, tanışbazlıq, qohumbazlıq, yerlibazlıq sayəsində irəli çəkilməsinə dair faktlar öz əksini tapmışdı. Bunun nəticəsində rəhbər vəzifələrə hazırlıqsız, səriştəsiz işçilər irəli çəkilişirdilər ki, onların da qarşıda qoyulmuş vəzifələri yerinə yetirə bilməməsi öz növbəsində böyük kadr dəyişikliklərinə gətirib çıxarırdı. Belə ki, arayışın yazıldığı vaxta qədərki 3 il ərzində VPK-nın 488 nomenklatura işçisindən 260-ı dəyişilmiş, onlardan 71-i öz işinin öhdəsindən gəlmədiyinə və qulluq vəzifəsindən sui-istifadə etdiyinə görə tutduqları vəzifədən azad edilmişdilər [43, v.6].

Kadr ehtiyatının lazımı səviyyədə olmaması ucbatından Vilayət Partiya Komitəsinin, şəhər və rayon partiya komitələrinin nomenklaturasına daxil olan 60 vəzifə vakant olaraq qalmışdı. VPK-nın inzibati orqanlar şöbəsinin müdiri vəzifəsi 1977-ci ilin noyabrından, Naxçıvan MSSR Nazirlər Soveti sədrinin üç müavini vəzifəsi 1976-cı ilin dekabrından, ədliyyə naziri vəzifəsi 1977-ci ilin aprelindən, maarif naziri vəzifəsi isə 1978-ci ilin fevralından boş qalmışdı.

Bir çox hallarda işi batırmış işçilər bir rəhbər vəzifədən digərinə keçirilirdi.

Kadrlarla iş və onların hazırlanmasında da ciddi nöqsanlar var idi. Kolxoz və sovxozların istehsal briqadalarının 43 faizinə qeyri-mütəxəssislər başçılıq edirdi. Muxtar respublikada 141 ferma müdirindən yalnız 2-nin ali təhsili və 62-nin orta ixtisas təhsili var idi. Eyni zamanda, bir çox ali təhsilli mütəxəssislər xüsusi hazırlıq tələb etməyən vəzifələrdə işləyirdi [43, v.8].

Muxtar respublikada qonclərin, qadınların rəhbər vəzifələrə irəli çəkilməsi sahəsində də çox ciddi nöqsanlar var idi. Rayon partiya komitələrinin nomenklaturasında qadınlar cəmi 13,6 faiz təşkil edirdilər (Şahbuzda isə cəmi 4,8 faiz, Culfada 6,6 faiz – Ə.Q.). Muxtar respublikada 32 sovxozdan 2-nə, 60 kənd sovetindən 5-nə, 494 istehsalat briqadasından yalnız 16-na qadınlar başçılıq edirdilər. Baxmayaraq ki, ictimai istehsalda çalışanların 47,6 faizini onlar təşkil edirdilər. Qadınların üstün mövqə tutmalı olduqları ticarət və məişət xidməti kimi sahələrdə işləyənlərin cəmi 25,0 və 18,0 faizini qadınlar təşkil edirdi [43, v.9].

Kadrlarla işdəki nöqsanların nəticəsi idi ki, bütövlükdə muxtar respublikanın iqtisadi göstəriciləri pis olmasa da, bir çox təsərrüfatlar öz imkanlarından aşağı səviyyədə işləyir, əmək məhsuldarlığı və dövlət tapşırıqlarını yerinə yetirmirdilər [43, v.11].

Naxçıvan MSSR-də kadrlarla iş və ehtiyat kadrların hazırlanması vəziyyəti 6 aprel 1979-cu ildə Azərbaycan KP katibliyində müzakirə edilərək qərar qəbul edildi. Heydər Əliyevin imzaladığı qərarla Naxçıvan

Vilayət Partiya Komitəsinin kadrlarının seçilməsi, yerləşdirilməsi və tərbiyə edilməsi sahəsində, eləcə də işçi ehtiyatının yaradılması sahəsindəki işində ciddi çatışmazlıqların olduğu qeyd olunmuş, Azərbaycan KP MK-nın təşkilat-partiya şöbəsinin bu məsələ ilə bağlı hazırladığı arayışa baxılması və zəruri tədbirlərin görülməsi üçün Azərbaycan KP Naxçıvan VPK-ya göndərilməsi, görülmüş işlər barədə Azərbaycan KP MK-ya və VPK-ya məlumat verməsi tələb edilmişdi [43, v.1].

Heydər Əliyev Naxçıvana hər gəlişində muxtar respublikada məənəvi-siyasi şəraitin sağlamlaşdırılması uğrunda, intizamı möhkəmləndirmək, hər cür naqisliyə, xüsusilə rüşvətxorluğa qarşı mübarizənin vacibliyini qeyd edirdi.

1980-ci ilin mayında Heydər Əliyevin Naxçıvana növbəti, dördüncü gəlişi də muxtar respublikada ictimai-siyasi hadisəyə, əsl toy-bayrama çevrildi. Naxçıvana Ermənistanın gələn Heydər Əliyev muxtar respublikaya özü ilə bərabər Ermənistan KP MK-nın I katibi K.Dəmirçiyani də gətirmişdi. Əslində bu addımın çox böyük siyasi mənası var idi. Bununla Heydər Əliyev Naxçıvanın ictimai-siyasi həyatı, buranın etnik-millət tərkibi, diyarın əsl sahiblərinin kim olması haqqında həqiqətin ona çatdırılması və özünün şahidi olması məqsədini güdürdü. Naxçıvanın Ermənistanla sərhədində yerləşmiş Sədərək kəndində izdihamlı mitinq keçirilmiş, Heydər Əliyev mitinqdə geniş nitq söyləmişdi. Bu səfərin özəlliklərindən biri də o idi ki, Heydər Əliyev muxtar respublikanın beş rayonuna baş çəkmiş, rayonlarda olarkən muxtar respublikanın sosial-iqtisadi inkişafı sahəsində görülən işlərlə tanış olmuş, rayonların partiya-təsərrüfat fəalllarının yığıncağında şəxsən iştirak və çıxış etmişdi. Bütün şəhər və kəndlərdə adamlar rəhbəri yüksək coşğunluqla salamlayırdılar. Həmin səfərdə oktyabrın 24-də Naxçıvan şəhərində partiya, əmək və müharibə veteranları ilə əl tutaraq bir-bir görüşmüş onların xidmətlərini yüksək qiymətləndirmiş, problemləri ilə yaxından tanış olmuşdu [199, 1980, 25 may].

Heydər Əliyev Naxçıvan MSSR partiya-təsərrüfat fəalllarının yığıncağında dərin və məzmunlu nitqində muxtar respublikada vəziyyətə qiymət vermiş, mövcud nöqsanların aradan qaldırılması yollarını da göstərmişdir.

Həmin səfəri zamanı Naxçıvan VPK Büro üzvləri, muxtar respublikanın rəhbərləri, Azərbaycan SSR-nin nazirlik və baş idarələrinin rəhbərləri ilə birgə Naxçıvan MSSR-nin gələcək inkişafı üçün proqram hazırlanması qərar alınmışdı. Proqramda muxtar respublikanın sənaye potensialının durmadan artırılması, yeni iri sənaye obyektlərinin yaradılması, mövcud obyektlərin gücünün artırılması nəzərdə tutulmuşdu. Təkliflər sırasına Ordubad baramaçılıq fabrikinin yenidən qurulması, İliç rayonunda iri konserv zavodunun tikilməsi, Ordubad konserv zavodunun köçürülməsi, burada

əllə toxunan xalça fabrikinin yaradılması muxtar respublikanın böyük sərəvətlərindən istifadə etmək üçün müəssisələrin tikilməsi və s. də daxil idi.

Kənd təsərrüfatı sahəsində də bir çox işlər görülməsi planlaşdırılırdı. Bu sahənin su təminatını yaxşılaşdırmaq üçün su obyektlərinin (o cümlədən Vayxır su hövzəsinin) tikilməsi nəzərdə tutulmuşdu.

Heydər Əliyev muxtar respublikanın bütün yaşayış məskənlərinin qazla təmin edilməsi vəzifəsini də irəli sürmüşdü. O, müasir tələblərə cavab verən yolların çəkilməsini, başqa sosial məsələlərin də həll olunacağını inamla söyləmişdi. Əslində bununla Heydər Əliyev Naxçıvan MSSR-nin gələcək sosial-iqtisadi inkişaf planını müəyyənləşdirmişdi. Bu planın mühüm tərkib hissəsini muxtar respublikada elmin, mədəniyyətin, təhsilin, bütün humanitar sahələrin inkişafı təşkil edirdi [163, v.112-115]. Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, bu planları həyata keçirmək şübhəsiz ki, asan məsələ deyil. Bizim borcumuz ondan ibarətdir ki, bu planları tərtib edək və onların həyata keçirilməsinə şərait yaradaq. Sizin də borcunuz ondan ibarətdir ki, ixtiyarınıza verilən bütün imkanlardan bacarıqla istifadə edəsiniz ki, o planlar vaxtı-vaxtında yerinə yetirilsin [163, v.122]. O bir daha təkrar edərək qeyd etmişdi: «Muxtar respublikaya yardım etmək üçün çox böyük işlər görürük. Biz Naxçıvan MSSR-nin inkişafı üçün böyük əsas yaratmışıq. Mən arzu edərdim ki, bu imkanatlardan, bu köməkdən Vilayət Partiya Komitəsi və Naxçıvan MSSR-nin bütün zəhmətkeşləri səmərəli istifadə etsinlər» [161, v.122].

Lakin sonrakı məlum hadisələr Heydər Əliyevin Naxçıvanın sosial-iqtisadi inkişafına dair işləyib hazırladığı geniş hərtərəfli proqramının reallaşmasına imkan vermədi. Yalnız Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra, Heydər Əliyevin siyasi rəhbərliyi, muxtar respublikanın rəhbərliyinin əzmkar fəaliyyəti sayəsində bu proqramın əksər müddəaları yeni şəraitə uyğun olaraq əməli surətdə həyata keçirilməyə başladı.

O, planların, qərarların həyata keçirilməsi üçün partiya təşkilatlarının işini gücləndirməyi, ideoloji işi daha da yaxşılaşdırmağı, nizam-intizamı möhkəmləndirməyi, kadrların seçilib yerləşdirilməsi işini daha da təkmilləşdirməyi, tələbkarlığı artırmağı tövsiyə edirdi.

Heydər Əliyev Naxçıvandan Bakıya göndərilmiş şikayətlərin yoxlanılıb tədbir görülməsi üçün şəxsən göstəriş vermişdi. O hətta Naxçıvan VPK Bürosunun gizli iclasını keçirərək prinsipial nöqsanları müzakirə etmişdi [163, v.115-119]. Heydər Əliyev kadrların seçilməsində səhvlərin olduğunu, eyni zamanda bu səhvlərin düzəldilməsini müsbət qiymətləndirirdi və bu barədə qeyd edirdi ki, belə səhvlərdən danışırkən düzü mən çox ürəkəğrınsı çəkirəm. Çünki 1969, 1970 və 1971-ci illərdə rəhbər vəzifələrdə belə nalayiq hərəkətlər edən adamların olması bizi incidirdi. O vaxt belə hallar

müəyyən qədər təbii idi. Çünki altmışıncı illərdə respublika partiya təşkilatında hərc-mərclik, kadrların dostbazlıq, tanışbazlıq, rüşvətxorluq vasitələri ilə irəli çəkilməsi dərin kök salaraq geniş miqyas almışdı. Biz 1969-cu ilin avqust plenumunda məhz ilk növbədə bu nöqsanları aşkara çıxardıq, bu səhvləri düzəldib respublikada, ümumiyyətlə, partiya təşkilatının işini yaxşılaşdırmaq qərarını qəbul etdik. Ancaq 1977, 1978, 1980-ci illərdə adamların özlərini pis aparması bizi çox incidir [163, v.118].

Heydər Əliyev Naxçıvan MSSR-də münasib kadrların hazırlanması məsələsinin lazımı səviyyədə olmamasına növbəti dəfə diqqəti yönəldərək müdriklik və uzaqgörənliklə qeyd edirdi ki, «kadr taxıl deyil ki, bu il əkin, beş aydan sonra onun məhsulunu götürəsən... Rəhbər vəzifə üçün kadrlarımla on il, on beş il vaxt tələb edir. Biz indi görək həm bu günün haqqında fikirləşək, həm də kadrların hazırlanması prosesini elə təşkil edək ki, beş il, on il, on beş il bundan sonrakı iş üçün də yararlı kadrlar hazırlansın» [161, v.119].

Heydər Əliyevin Naxçıvana səfərindən sonra bütün şəhər və rayonlarda partiya, təsərrüfat orqanlarının yığıncaqları keçirilir və onun çıxış və tövsiyələri ilə əlaqədar qarşıda duran vəzifələr müzakirə edilirdi.

Heydər Əliyevin Azərbaycan KP qurultaylarında, MK-nın plenumlarında, 1979-cu ilin aprelində Bakıda keçirilmiş «Fəal həyat mövqeyinin formalaşdırılması, mədəni tərbiyənin təcrübəsi və aktual problemləri» mövzusunda elmi-praktik konfransdakı məruzəsində, «Pravda» qəzetinin səhifələrində «Vidəanımızın normaları» başlığı ilə verilən söhbətində, «Literaturnaya qazeta»nın müxbiri ilə aktual müsahibəsində («Qoy ədalət zəfər çalsın» – Ə.Q.) və bir sıra digər çıxış və məqalələrində mədəni intizam məsələsinə qarşıya çox mühüm bir vəzifə kimi qoyurdu. Onun neqativ hallara qarşı mübarizəsi Azərbaycanda sağlam, mədəni-psixoloji mühitin yaradılmasına səbəb olmuş, bu isə geniş xalq kütlələrinin sosial fəallığını daha da artırmışdır.

Naxçıvan MSSR-də onun bu prinsipial xətti tam müdafiə edilir, muxtar respublikada mədəni-psixoloji iqlim yaratmaq sahəsində məqsədyönlü iş aparılırdı. Bütün bunlar böyük müsbət nəticələr verirdi. Heydər Əliyevin Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi kimi Naxçıvan MSSR-ə son səfərində (oktyabr 1982-ci il) də mədəni tərbiyə sahəsində aparılan işə diqqəti daha da artırmadı tövsiyə etmişdi [164, v.29-56].

Naxçıvan MSSR-də ideoloji işin təkmilləşdirilməsi məsələlərindən danışarkən Heydər Əliyev əhalinin, xüsusən gənclərin mədəni tərbiyə vəzifələrinin aktuallığını, əmək intizamını və ictimai asayışı pozanlara qarşı qətiyyətli mübarizə aparmaq lüzumunu qeyd edirdi [199, 1982, 5 oktyabr]. Həmin dövrdə Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsinin, Culfa, Babək rayon, Naxçıvan şəhər partiya komitələrinin, Naxçıvan MSSR Daxili İşlər Nazir-

liyinin, NDPI və başqa təşkilatların sabiq rəhbərləri haqqında gördüyü tədbirlər muxtar respublika ictimaiyyəti tərəfindən razılıqla qarşılanmışdı.

Heydər Əliyevin iş prinsiplərindən birini də bacarıqlı kadrların, xüsusən qadınların, gənclərin qətiyyətlə irəli çəkilməsi təşkil edirdi. Bunu Naxçıvan MSSR-in təmsilində də görmək olar. Əgər 1972-ci ildə VPK-nın nomenklaturasında cəmi 25 nəfər qadın var idisə, iki ildən sonra, 1974-cü ildə onların sayı 41-ə çatdırılmışdı. Bu zaman nomenklaturaya daxil olan işçilər sırasında 40 yaşına qədər olanların sayı 60 faizdən yuxarı təşkil edirdi. Naxçıvan MSSR Ali Soveti və yerli Sovetlərin deputatlarının 29 faizi 30 yaşınadək olan gənclərdən ibarət idi [200, 1974, 30 may].

Heydər Əliyev cəmiyyətdə qadınların statusunun artırılmasını, onların ictimai istehsalda, idarəetmə işinə geniş cəlb edilməsini dövlətin və partiyanın ən ali vəzifələrindən biri kimi irəli çəkmişdi. Bu baxımdan onun Azərbaycan qadınlarının IV qurultayında (1972-ci il), «Azərbaycan qadını» jurnalının 50 illiyi ilə bağlı yubiley iclasında, eləcə də digər forumlardakı çıxışı respublikada qadınların ictimai vəziyyətinə çox böyük həssaslıqla yanaşdığını bir daha sübut edir. Ulu öndərin başçılığı ilə Azərbaycan SSR-də həyata keçirilən qadınların həyat fəaliyyətinin yüksəldilməsi siyasətinin ən bariz nümunələrindən biri həmin dövrdə Naxçıvanda qadınların ictimai-iqtisadi vəziyyətində, təhsilində baş verən müdaxiləvi dəyişikliklərdir.

Heydər Əliyevin Naxçıvan MSSR-də iqtisadi istehsalın genişləndirilməsi, sənaye müəssisələrinin sayının artırılması istiqamətində apardığı məqsədyönlü siyasətin nəticəsi olaraq burada işləyən qadınların sayı artaraq 1980-ci illərin sonlarında işçilərin ümumi sayının 42,0 faizini təşkil edirdi [189, 61].

1970-80-ci illərdə Naxçıvan MSSR-də qadınların təhsil səviyyəsi artmaqda davam edirdi. Artıq 70-ci illərin sonlarında muxtar respublikada qadınların demək olar ki, hamısı ümumi təhsilə cəlb edilmiş, nəticədə qadınlar arasında ali və orta təhsillilərin sayı xeyli artmışdı. 1979-cu ildə burada hər 1000 qadınlardan 42-si ali, 717-si orta təhsilli idi [241, 9].

Məlumdur ki, 70-ci illərə qədər muxtar respublikada qadınların ictimai istehsalda cəlb edilməsi sahəsində müəyyən problemlər var idi. Hər şeydən əvvəl burada qadın əməyinin tətbiqinin mümkün olduğu istehsal müəssisələri çox az idi. Lakin Heydər Əliyevin düşünülmüş siyasətinin nəticəsi olaraq Naxçıvanda qısa müddət ərzində bir sıra yüngül və yeyinti sənaye müəssisələri, xidmət obyektləri tikilərək istifadəyə verildi ki, orada işçi qüvvəsi əsasən qadınlardan ibarət idi. Belə müəssisələr sırasında Naxçıvan alt geyimləri trikotaj fabrikinə, xalçaçılıq fabrikinə, Naxçıvan istehsal kombinatını, fərdi tikis fabrikinə, quşçuluq kombinatını və s. göstərmək olar.

Naxçıvanda qadınların ictimai statusunun artmasını göstərən faktlardan biri də müxtəlif sahələrdə məsul vəzifələrə onların geniş şəkildə irəli çəkilməsi oldu. Həmin dövrdə naxçıvanlı qadınlar məktəb direktoru, məarif şöbə müdiri, baş həkim, partiya komitəsinin katibi, nazir, ali məhkəmənin sədri vəzifələrini uğurla icra edirdilər.

Xalq deputatları icərisində qadınların sayı artmaqda idi. Belə ki, 1980-ci illərdə Azərbaycan SSR Ali Sovetində muxtar respublikanı təmsil edən 18 nəfərdən 7-si, Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin 110 deputatından 52-si, 2904 yerli sovet deputatlarından 1411-i qadın idi [241, 24].

Heydər Əliyevin Azərbaycan SSR-ə birinci rəhbərliyi dövründə Naxçıvan MSSR-də bir sıra mühüm vəzifələrə qadınlar təyin olunmuşdular. Belə ki, S.Əliyeva uzun müddət ərzində (1990-cı ilə qədər) Naxçıvan MSSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri işləmiş, S.Bayramova Ali Məhkəmənin sədri, L.Ələkbərova İctimai Təminat naziri, V.Hüseynova Vilayət Komсомol Komitəsinin I katibi, E.Qasıмова Naxçıvan Şəhər Partiya Komitəsinin katibi, D.Ələkbərova Vilayət Partiya Komitəsinin katibi, S.Kərimova «Şərq qapısı» qəzetinin baş redaktoru vəzifəsində çalışmışdır.

Qəbul edilmiş əənəyə müvafiq olaraq bütün rayon partiyası və komсомol komitələrinin katibləri qadınlar idi. Qadınların ictimai-siyasi fəallığının artırılmasında qadın şuraları da müəyyən rol oynayırdı.

Naxçıvan MSSR-də mədəniyyət, təhsil, səhiyyə sahəsində çalışanların əksəriyyəti qadınlar idi. Muxtar respublikada həkimlərin və orta tibb işçilərinin 60,7 faizini, müəllimlərin 70 faizini, mədəni-məarif işçilərinin 60 faizə qədərini qadınlar təşkil edirdi.

Naxçıvanlı qadınların bir çoxu keçmiş SSRİ-nin orden və medalları ilə təltif olunmuşdu. 30-a yaxın Sosialist Əməyi Qəhrəmanının 18-ni qadınlar təşkil edirdilər. 1980-ci illərin əvvəllərində 1429 qadın «Qəhrəman ana» ordeni, 19504 qadın «Analıq şərəfi» ordeni, 31091 qadın isə «Analıq» medalı ilə təltif olunmuşdular [75, 15].

Bütün bunlarla yanaşı, həmin dövrdə bütün Azərbaycan qadınlarına xas olan problemlər Naxçıvanda da təzahür edirdi. Qadınların məşğulluq probleminin həlli üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilsə də, istehsalata cəlb olunmamış əhali arasında qadınlar üstünlük təşkil edirdi (89,4 faiz). Qadın əməyinin tətbiqinin mümkün olduğu sahələrdə (rəbitə, ictimai iaşə, yeyinti sənayesi, xidmət, kargüzərlik və s.) yenə də kişilər üstünlük təşkil edirdi. Qadınlara xidmət göstərən məktəbəqədər, məişət xidməti, səhiyyə müəssisələri azlıq təşkil edirdi.

Qadınların dövlət, partiya, sovet orqanlarında, ictimai təşkilatlarda irəli çəkilməsi sahəsində müəyyən uğurlar əldə edilsə də, rəhbər işçilər arasında onların sayı kişilərdən dəfələrlə aşağı idi. Ali təhsilli mütəxəssislər,

müxtəlif peşələr üzrə qadınlarla kişilər arasında disproportsiyalar hələ də qalmaqda idi.

Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan SSR-də həyata keçirilən qadın siyasətinin nəticəsi olaraq 70-ci illərdə - 80-ci illərin I yarısında Naxçıvan MSSR-də qadınların iqtisadi, mədəni-məişət vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, ictimai-siyasi fəallığının artırılması sahəsində çox mühüm uğurlar əldə edilmiş, qadınların təhsil səviyyəsi yüksəlmiş, ictimai istehsalatda iştirakı genişlənməmişdir. Qadınlar muxtar respublikanın iqtisadi və mədəni tərəqqisinə daha çox töhfələr verməyə başlamışdılar.

Heydər Əliyev Naxçıvanda gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirməyi tövsiyə edirdi. Gənclərdə yüksək vətəndaşlıq keyfiyyətlərinin formalaşmasında, onların cəmiyyət qarşısında öz borcunu düzgün başa düşməsində hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi mühüm rol oynayırdı. Heydər Əliyevin gənclərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin daha da gücləndirilməsi ilə bağlı tövsiyələrinin yerinə yetirilməsi üçün muxtar respublika partiya, sovet, həmkarlar ittifaqları, komsomol təşkilatları hərbi komissarlıqlarla birlikdə kompleks tədbirlər həyata keçirirdi.

Muxtar respublikada məhsul bayramlarının, çobanlar və heyvandarlar günlərinin, məhni bayramlarının, komsomol toylarının keçirilməsi, gənclərin təntənəli surətdə ordu sıralarına yola salınması, müharibə veteranları ilə görüşlər və s. tədbirlərin həyata keçirilməsi artıq ənənə halını almışdı.

Bütün ölkədə olduğu kimi muxtar respublikada da əhali arasında siyasi rejimin tələblərinə uyğun ictimai-siyasi iş aparılırdı. Heydər Əliyev vətəndaşların fəallığını ictimai, iqtisadi tərəqqinin əsas faktoru, həyat fəaliyyətinin, yaradıcı fəallığın mühüm forması hesab edərək mövcud reallıqlar şəraitində insanların ictimai-siyasi fəallığının artırılması üçün bütün mümkün vasitələrdən istifadə etməyə çalışırdı.

Lakin etiraf etmək lazımdır ki, partiya amirliyinin dərin kök saldığı şəraitdə bu çox çətin idi. Demokratiyanın boğulduğu, bürokratiyanın kök saldığı təkpatriyalı siyasi sistemdə vətəndaşların siyasi məsələlərə yadlaşması, ictimai təşkilatların formal mövcudluğu tamamilə təbii idi.

Siyasi hakimiyyətin kommunist partiyasının əlində cəmləşdiyi, partiyanın siyasi sistemin əsas unsuru olduğu bir dövrdə vətəndaşların ictimai-siyasi fəallığının, cəmiyyətin idarə edilməsində iştirakının əsas vasitəsi olan partiya təşkilatlarının rolunun genişlənməsi, partiya təşkilatlarının və partiya üzvlərinin sayının artması təbii proses idi.

Bütün ölkədə olduğu kimi Naxçıvan MSSR-də də partiya təşkilatlarının hegemon mövqeyi davam etməkdə idi. 1970-ci ildə Naxçıvan Vilayət Partiya təşkilatının sıralarında 8890, 1981-ci ildə 11152, 1984-cü ildə 12228 kommunist birləşmişdi. 1975-ci ildə 453, 1980-ci ildə 452 partiya təşkilatı

fəaliyyət göstərirdi [244, 4].

Lakin mövcud inzibati-amirlik şəraitində partiya təşkilatlarının fəaliyyətində bürokratik metodlar üstünlük təşkil edirdi, onlar dövlət təsərrüfatı orqanlarına, ictimai təşkilatlara qəyyumluq etməkdə, onların funksiyalarını yerinə yetirməkdə davam edirdilər.

Partiya orqanlarının tərkibindəki kəmiyyət dəyişikliyi əksər hallarda yuxarı orqanların iradəsi ilə həyata keçirilirdi. 1970-80-ci illərdə Azərbaycan SSR-də partiya üzvlərinin sayının orta artımı 1,8 faizdən çox olmadığı halda, Naxçıvan MSSR-də bu göstərici çox yüksək idi [101, 176]. Sözlə iş arasında dərin uyğunsuzluq var idi. Partiya təşkilatlarının fəaliyyətində qüsurlar, demokratik prinsiplərin pozulması, formalizm onların xalq arasında nüfuzdan düşməsinə səbəb olur, əhalinin onlardan yadlaşmasına gətirib çıxarırdı.

1970-1985-ci illərdə Vilayət Partiya Komitəsinin XXIX, XXX, XXXI, XXXII konfranslarında, plenumlarında muxtar respublikanın iqtisadi, mədəni və sosial-mədəni inkişafı ilə bağlı bir sıra məsələlər müzakirə edilmiş, təşkilati-siyasi tədbirlər müəyyənləşdirilərək həyata keçirilmişdi. Heydər Əliyevin mövcud siyasi reallıqlar şəraitində həyata keçirdiyi idarəçilik mexanizmi muxtar respublikanın partiya təşkilatlarının fəaliyyətində də özünü göstərirdi.

Göstərilən dövrdə Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsinin birinci katibi vəzifəsində H.İbrahimov, A.Hüseynov, K.Rəhimov, N.Mustafayev çalışmışdı. Sonralar Azərbaycanın siyasi rəhbərliyində təmsil olunmuş bir sıra dövlət xadimləri öz siyasi-partiya fəaliyyətlərinə Naxçıvan Vilayət Partiya təşkilatından başlamışlar.

Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi çoxşaxəli idarəçilik siyasətinin mühüm istiqamətlərindən birini həmkarlar ittifaqları, komsomol və b. ictimai təşkilatların muxtar respublikanın iqtisadi, mədəni, siyasi inkişafında iştirakının genişlənməsi təşkil edirdi. Partiyanın «etibarlı köməkçisi və ehtiyat qüvvəsi» adlandırılan komsomol Naxçıvan MSSR-də 1984-cü ildə 57,5 min gənci birləşdirirdi [117, 124]. Lakin o zaman bütün komsomolun fəaliyyətinə xas olan cəhətlər muxtar respublikanın komsomol təşkilatlarına da bilavasitə aid idi. Müəyyən yaşa çatmış gənclərin demək olar ki, əksəriyyəti hətta onların xəbəri olmadan komsomola üzv qəbul edilirdilər. Komsomol təşkilatları gənclər arasında ictimai-siyasi, mədəni-tərbiyə işinin təbliğat və təşviqatın, kütləvi əyləncəli tədbirlərin əsas təşkilatçıları idilər. Lakin partiya amirliyi şəraitində komsomolun bu sahədəki fəaliyyəti daha çox formal xarakter kəsb etdiyindən, gənclərin maraq və tələbatlarına cavab vermirdi. Bu isə partiya təşkilatları kimi komsomolun da gənclər arasında «yadlaşması» prosesinin güclənməsi demək idi.

Öz sıralarında 100 minə qədər vətəndaşı birləşdirən Vilayət Həmkarlar İttifaqı təşkilatı, onun rayon və şəhər şöbələri əhalinin həyat tərzinin, iş şəraitinin, məişətinin, istirahətinin və mülkiyyəsinin təşkili məsələləri ilə məşğul olurdu. Həmkarlar təşkilatlarının fəaliyyəti ilə Ordubad və Şahbuz rayonlarında məktəblilər üçün pioner düşərgələri təşkil edilmişdi. Bu təşkilat muxtar respublika əhalisinin öz-fəaliyyət kollektivlərinin təşkili, bədii və ideoloji tərbiyəsi ilə də yaxından məşğul olmaq səlahiyyətində idi. Lakin həmkarlar ittifaqlarının real müstəqilliyə malik olmamaları, mövcud siyasi şəraitdə əhalinin həqiqi maraqlarının təminatçısı rolunu yerinə yetirməməsi, bütövlükdə işin formal xarakter daşması Naxçıvan MSSR-də də təzahür edirdi. Bu təşkilat zəhmətkeşlərin maddi və mənəvi həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması vəzifəsini yerinə yetirməli olsa da, realıqda bu sahəyə ayrılmış vəsaitlərin, sosial ödənişlərin bir növ bölüşdürücüsü rolunda çıxış edirdi, bir qayda olaraq bu zaman sosial ədalət prinsipinə riayət edilmirdi. Heydər Əliyev muxtar respublikada əhalinin maddi-mənəvi maraqlarının qorunmasında, həmkarlar ittifaqlarının fəaliyyətlərində qüsurlar və nöqsanları təsdiqləyən ciddi faktları meydana çıxarmışdı.

Muxtar respublikada müxtəlif ictimai və öz-fəaliyyət təşkilatları – mühəribə və əmək veteranları şuraları, qadın komitələri, könüllü xalq drujinaları, nəzarət qrupları, komsomol projektorları və s. fəaliyyət göstərirdi. Lakin onların fəaliyyətində formalizm, gözdən pərdə asmaq kimi xüsusiyyətlər üstünlük təşkil edirdi. Muxtar respublikada sovet dövlətinin tarixi ilə bağlı yubileylər də hesabat xatirinə qeyd edilir, ictimai-siyasi həyata bu tədbirlərin təsiri demək olar ki, hiss olunmurdu. Əhalinin inzibati-amirlik yolu ilə bu tədbirlərə cəlb edilməsi, xüsusən, Oktyabr İnqilabı və 1 may Bayramlarında nümayişlərin keçirilməsi vətəndaşlarda bu tədbirlərə qarşı yalnız ikrah hissi oyadırdı.

Muxtar respublikada seçkili hakimiyyət orqanları olan Xalq Deputatları Sovetləri bölgənin siyasi, mədəni, iqtisadi həyatında müəyyən rol oynamaqda davam edirdi. Bilavasitə partiya təşkilatlarından asılı olsalar da Xalq Deputatları Sovetləri iqtisadi və mədəni inkişafa müəyyən təsir göstərirdi, şəhər və kəndlərin abadlaşdırılması, maarifin, səhiyyənin, ticarət və ictimai iaşənin yaxşılaşdırılmasına çalışırdılar.

Bütövlükdə komsomol, həmkarlar təşkilatlarının, yerli sovetlərin müstəqilliyi, real qüvvəsi çox az idi, onlar öz funksiyalarını tədricən itirərək deforasiyaya uğramışdılar. Bu təşkilatlar haqqında reallığa uyğun olmayan qanunlar qəbul edilsə də, onların həyata keçirilməsi mövcud şəraitdə mümkün deyildi. Həmin təşkilatların say tərkibinin artması, strukturlarının genişləndirilməsi partiya orqanları tərəfindən müəyyən edilmiş planlara müvafiq, inzibatchılıq yolu ilə həyata keçirilirdi. Müəyyən yaş həddinə çatmış hər bir

gənc komsomolun, hər bir işləyən işə həmkarlar ittifaqının üzvü olmalı idi. Bütün bunlar əhalinin sosial-ictimai fəallığının aşağı düşməsinə, siyasətə, idarəetməyə laqeydliyi ilə nəticələnirdi.

Sovetlər haqqında həm ittifaq, həm respublika, həm də muxtar respublika səviyyəsində çoxlu qanun və qərarlar qəbul edilsə də, onların hüquqları yenə də məhdud olaraq qalırdı, sovetlər üzərində partiya orqanlarının qayyumluğu ifrat dərəcəyə çatmışdı. Bütün səviyyədə olan sovetlərə «seçkilər»də əhalinin hamısının «iştirak» etdiyi bildirilirdi. Lakin yalnız bir namizədin olduğu seçki prosesini həтта formal cəhətdən seçki adlandırmaq mümkün deyildi. Deputat korpusu da yuxarıdan göstərilmiş formada və tərkibdə formalaşdırılırdı.

Naxçıvan MSSR Ali Soveti muxtar respublikanın ali hakimiyyət orqanı hesab olunurdu. 1970-1985-ci illərdə Ali Sovetə 4 dəfə (VIII-XI çağırışlar) seçkilər keçirilmişdi. Ali Sovetin fəaliyyətinə dövlət, hakimiyyət və idarə orqanlarının təşkili və fəaliyyət qaydalarının müəyyənləşdirilməsi, onların fəaliyyətinə rəhbərlik etmək daxil idi. Muxtar respublikanın konstitusiyasına görə 5 il müddətinə seçilən Ali Sovet öz hakimiyyətini muxtar əsaslarla, müstəqil həyata keçirirdi. Onun səlahiyyətinə, həmçinin digər dövlət orqanlarının həll edə bilməyəcəyi dövlət, təsərrüfat, sosial-mədəni quruculuğun ən vacib məsələləri daxil idi. 5 il müddətinə seçilən muxtar respublikanın Ali Soveti 110 deputatı birləşdirirdi. (8-ci çağırış AS-də 80, IX çağırış AS-də isə 100 – Ə.Q.) Naxçıvan MSSR-dən Azərbaycan SSR Ali Sovetinə isə 18 deputat seçilirdi. Həmin dövrdə muxtar respublikada 3 şəhər soveti, 5 rayon soveti, 4 qəsəbə soveti, 56 kənd soveti fəaliyyət göstərirdi. Yerli sovetlər 2574 deputatı birləşdirirdi 1984-cü ildə muxtar respublikada bütün pillələrdən olan sovetlərə 3045 nəfərdən çox deputat seçilmişdi [227, 22-31].

Ali Sovetin Rəyasət Heyətində 9 deputat təmsil olunurdu. XI çağırış Naxçıvan MSSR Ali Sovetində (24 fevral, 1985-ci il) 10 daimi komissiya (mandat, qanunvericilik təşəbbüsləri, plan-büdcə, sənaye, tikinti, nəqliyyat və energetika, kənd təsərrüfatı və meliorasiya, ticarət, ictimai iaşə və əhaliyə məişət xidməti, səhiyyə və sosial təminat, elm, maarif, mədəniyyət, qadın əməyi və məişəti, analıq və uşaqların mühafizəsi məsələləri, gənclərin işləri üzrə komissiyalar) fəaliyyət göstərirdi [227, 35].

Həmin dövrdə Naxçıvan muxtariyyətinin hüquqi statusunu konkretləşdirən bir sıra qanunvericilik aktları, o cümlədən Ali Sovetin daimi komissiyaları, yerli xalq deputatlarının səlahiyyətləri, sovetlərə seçkilər, Naxçıvan MSSR Nazirlər Soveti və s. haqqında aktlar qəbul edilmişdi. 1978-ci il mayın 30-da IX çağırış Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin səkkizinci sessiyası muxtar respublikanın yeni konstitusiyasını qəbul etdi. Azərbaycan SSR-nin yeni Konstitusiyasının qəbulundan bir ay sonra qəbul edilmiş Naxçıvan

MSSR Konstitusiyası muxtar respublikanın hüquqi statusunu müəyyən edərək, onun səlahiyyət dairəsini təsbitləşdirdi.

1970-ci illərin sonu, 80-ci illərin əvvəllərində Naxçıvan MSSR-nin inzibati bölgüsündə müəyyən dəyişikliklər aparıldı.

Azərbaycan KP MK Bürosunun 22 avqust 1972-ci il tarixli qərarı ilə Naxçıvan MSSR Culfa, İliç, Naxçıvan, Şahbuz rayonlarının inzibati-ərazi bölgüsündə qismən dəyişikliklər edilməsi barədə Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin təklifləri qəbul edildi [20, v.176-177].

Naxçıvan kənd rayonunun adı dəyişdirilərək Babək rayonu adlandırıldı. Naxçıvan şəhərinin və Naxçıvan kənd rayonunun adlarının eyniliyi sənaye və kənd təsərrüfatına rəhbərliyin həyata keçirilməsində, partiya orqanları və dövlət idarələrində kargüzarlığın aparılmasında müəyyən çətinliklər yaradırdı. Buna görə də Naxçıvan rəhbərliyi Azərbaycan KP MK-ya müraciət edərək rayonun adının dəyişdirilərək Babək rayonu adlandırılmasını xahiş etmişdilər.

Lakin Naxçıvan VPK-nın bu təklifi MK-da birmənalı qarşılanmamış, orada işləyən rus millətinə mənsub məmurlar rayona sovet dövlət xadimlərindən birinin adının verilməsinə təkid etmişdilər. O zaman bu məsələdə hökmən Moskvanın razılığı alınmalı idi. Lakin Heydər Əliyev milli-tarixi dəyərlərə sadiqliyini, vətənsəvrliyi bir daha nümayiş etdirərək rayona Azərbaycan xalqının ərəb işğalçılarına və xilafətə qarşı azadlıq mübarizəsinin fəal iştirakçısı, böyük Azərbaycan sərkərdəsi Babəkin adının verilməsinə nail oldu. Heydər Əliyevin imzası ilə Azərbaycan KP MK Bürosu 27 sentyabr 1978-ci il tarixli qərarı ilə Naxçıvan MSSR-nin Naxçıvan rayonunun Babək rayonu adlandırılması barədə Azərbaycan KP Naxçıvan VPK-nın təklifini qəbul etdi [39, v.134].

Azərbaycan KP MK-nın avqust (1969-cu il) plenumundan sonra Azərbaycan SSR-də, o cümlədən Naxçıvan MSSR-də bərqərar olmuş yüksək tələbkarlıq şəraiti, iqtisadi və mədəni quruculuqda əldə edilmiş cəhəşümül müvəffəqiyyətlər, respublika əhalisinin qüvvəsinin dövlət-təsərrüfat planlarının yerinə yetirilməsi, ölkənin və respublikanın tərəqqisi üçün mübarizəyə səfərbər etmək sahəsində Heydər Əliyevin yorulmaq bilmədən ardıcıl həyata keçirdiyi təşkilatçılıq və siyasi fəaliyyətinin bəhrəsi oldu.

Heydər Əliyevin Azərbaycanda həyata keçirdiyi ictimai-iqtisadi tədbirlər, Naxçıvan əhalisində böyük ruh yüksəkliyi yaratmış, onların ictimai-siyasi fəallığını, muxtar respublikanın tərəqqisi naminə əmək coşğunluğunu artırmışdı.

Əməkə fərqləndiyinə görə, 30 nəfərdən çox naxçıvanlıya Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adı verilmiş, minlərlə naxçıvanlı SSRİ orden və medalları ilə təltif edilmişdir. Görkəmli maarif, səhiyyə, mədəniyyət işçiləri-

dən 170 nəfərdən çoxu SSRİ, Azərbaycan SSR və Naxçıvan MSSR fəxri adlarına layiq görülmüşdür [117, 118].

Naxçıvan MSSR-də 1970-80-ci illərdə əldə edilmiş bütün nailiyyətlərdə Heydər Əliyevin xüsusi payı və xidmətləri var idi. Muxtar respublika əhalisi Heydər Əliyevin bölgəyə qayğı və köməyini, onun şəxsi təşəbbüskarlığını və diqqətini daim hiss edirdi.

Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti nəticəsində Naxçıvan camaatında milli dəyərlərə bağlılıq, sədaqət hissi daha da güclənərək inkişaf etmişdi. Etiraf edilməlidir ki, 1970-80-ci illərin əvvəllərində mövcud partiya diktaturası şəraitində belə Naxçıvanda milli-mənəvi dəyərlərin, milli mədəniyyətin, adət-ənənələrin qorunması və inkişafı üçün atılmış addımlar başqa regionlarla müqayisədə daha səmərəli və məqsədyönlü xarakter daşıyırdı.

Əlbəttə, Heydər Əliyev bütün respublikanın siyasi və mənəvi lideri olduğundan Azərbaycan xalqının tərəqqisi, rifahı, onun əsas amalı idi. Məhz onun hakimiyyəti dövründə Azərbaycan xalqı özünün iqtisadi və mədəni-intibah dövrünü yaşamağa başladı, xalqla hakimiyyət arasında uçurum aradan qaldırıldı, azərbaycanlılar arasında milli həmrəyliyə nail olundu. Azərbaycanın bütün regionlarının davamlı inkişafı üçün təsirli tədbirlər həyata keçirilməyə başlandı.

Heydər Əliyevin milli-mənəvi dəyərlərə qayğısı, milli ruhu inkişaf etdirmək sahəsində atdığı addımlar xalqımızda müstəqillik hisslərinin dirçəlməsinə zəmin yaratdı. Nəticədə, məhz 1970-80-ci illərdə Azərbaycanın milli müstəqilliyi üçün zəruri olan iqtisadi, siyasi, mədəni-mənəvi xüsusiyyətlər təşəkkül tapdı. Müstəqil dövlətçilik ideyalarının güclənməsi və reallaşması üçün münbit şərait yarandı. Təsədüfi deyildir ki, 80-ci illərin sonlarında Azərbaycanda milli hərəkət başlayarkən Azərbaycan xalqı bu hərəkətin lideri kimi yalnız Heydər Əliyevi görür, ona ümid bağlayırdı. Xüsusən Naxçıvanda Heydər Əliyev böyük nüfuzə malik idi. Sonrakı hadisələr xalqın öz seçimində yanılmadığını bir daha sübut etdi.

Beləliklə, 1970-ci illərdə və 80-ci illərin I yarısında Heydər Əliyevin çoxşaxəli dövlətçilik fəaliyyəti nəticəsində Naxçıvan MSSR-də ictimai-siyasi həyat xeyli zənginləşmiş, insanların ictimai-siyasi fəallığı yüksəlmiş, onlarda gələcək müstəqil Azərbaycan dövlətinə inam daha da güclənmişdi.

2.2. Heydər Əliyev və Naxçıvan MSSR-nin mədəni inkişafı

70-ci illər – 80-ci illərin I yarısı sovet hakimiyyəti dövründə Azərbaycan SSR-də maarif, mədəniyyət və incəsənətinin ən yüksək inkişaf dövrü oldu. Heydər Əliyevin qayğı və diqqəti sayəsində milli mədəniyyətimizin bütün sahələrinin ahəngdar inkişafı təmin edildi. Nəticədə xalqımızın mədə-

niyyəti, elmi, təhsili, milli-mənəvi dəyərləri ümumbəşəri dəyərlərlə vəhdət-də tərəqqi dövrünü yaşadı.

Sovet Azərbaycanın mədəniyyəti yeni zirvələrə qalxmışdı. Ədiblərimiz, incəsənət xadimlərimiz respublikanın ictimai-siyasi həyatında, yeni insan tərbiyəsində, neqativ hallara qarşı mübarizədə fəal iştirak edirdilər. Onların ən yaxşı əsərləri keçmiş SSRİ-də və onun hüduqlarından kənarda geniş şöhrət tapmış, Azərbaycan dünyada tanınmağa başlamışdı.

Azərbaycan elmi bu dövrdə əsl məhsuldar qüvvəyə çevrilmişdi. Respublika alimlərinin fundamental tədqiqatları və təbii işləri iqtisadiyyatın sürətli inkişafına təkan vermiş, SSRİ elm və texnikasına əhəmiyyətli töhfələr bəxş etmişdi.

Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə Azərbaycan SSR-də təhsil sisteminin maddi-texniki bazası xeyli möhkəmləndi, təhsil kütləviləşdi və nəticədə Azərbaycan başdan-baş savadlılar diyarına çevrildi.

Göstərilən dövrdə Naxçıvan MSSR-də də xalq təhsili sahəsində böyük uğurlar əldə edilmişdi. Bu özünü ilk növbədə tədris müəssisələrinin şəbəkəsinin genişlənməsində göstərirdi.

Yuxarı partiya və sovet orqanlarının kənd ümumtəhsil məktəblərinin iş şəraitinin yaxşılaşdırılması haqqında qərarları ilə əlaqədar olaraq Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsi bürosu 13 dekabr 1973-cü il tarixli iclasında «Muxtar respublikada məktəb tikintisinin vəziyyəti haqqında» [157, v.4-5], 10 dekabr 1975-ci il tarixli iclasında isə «Kənd ümumtəhsil məktəblərinin iş şəraitinin yaxşılaşdırılması haqqında» [157, v.6-7] məsələləri müzakirə edərək müvafiq qərarlar qəbul etdi.

Doqquzuncu və onuncu beşillikdə muxtar respublikada xalq maarifinin inkişafına vəsait qoyuluşunun həcmi xeyli artırıldı. Belə ki, 1970-ci ildə maarif və elmin inkişafı üçün 11966 min manat ayrılmışdısa, 1980-ci ildə bu məqsədlər üçün 24723 min manat, yəni 2 dəfədən çox vəsait ayrılmışdı [241, 22]. Əgər 1966-1970-ci illərdə xalq təhsilinin inkişafına 40,9 mln. manat xərclənmişdirsə [173, v.22-25], 1971-1975-ci illərdə bu sahəyə xərclənən əsaslı vəsaitin məbləği 62,2 milyon manata, 1976-1980-ci illərdə isə 86,6 milyon manata çatmışdı. Bütün bunlar muxtar respublikada məktəb tikintisinin geniş vüsət almasına imkan verdi. 1971-1975-ci illərdə Naxçıvan MSSR-də 9744 yerlik məktəb binası tikilib istifadəyə verildi [236, 322]. 1976-1980-ci illərdə muxtar respublikada, xüsusilə kənd yerlərində məktəb tikintisi daha da genişləndi. 1979-cu ildə İliç rayonunun Yayı kəndində 320 yerlik, Məxtə kəndində 624 yerlik, İbadulla kəndində 464, Muğancıq-Mehrab kəndində 320, Çərçiboğan kəndində 624 yerlik, Aşağı Daşarx kəndində, 192 yerlik, Babək rayonunun Buzqov kəndində 320 yerlik, Ordubad rayonunun Sabir Dizə kəndində 624 yerlik, Nüsnüs kəndində 400 yerlik məktəb

binaları tikilib istifadəyə verildi. 1980-ci ildə Naxçıvan şəhərində 1176 yerlik, Babək qəsəbəsində 1176 yerlik, Culfa rayonunun Əbrəqunis kəndində 320 yerlik, Qazançı kəndində 320 yerlik, Ordubad rayonunun Nürs kəndində 320 yerlik məktəb binalarının tikintisi başa çatdırıldı. Onuncu beşillik ərzində muxtar respublika üzrə 14,8 min şagird yeri olan məktəb tikilmişdi ki, bu da əvvəlki beşilliklə müqayisədə 52% çox idi [44, v.92]. Bütövlükdə 1971-1980-ci illərdə Naxçıvan MSSR-də 24.594 yerlik 37 məktəb tikilib istifadəyə verilmişdi ki, bu da 1961-1970-ci illərdə tikilənlərdən 3,1 dəfə çox idi [241, 145].

Azərbaycanda ali təhsilin son 30 ildən çox bir dövrünü əhatə edən inkişaf mərhələsi də Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Onun Azərbaycan SSR-ə rəhbərlik etdiyi illərdə elm və təhsil məsələləri cəmiyyətin və dövlətin ön mövqeyində durmuşdur. Onun uzaqgörən siyasəti nəticəsində mövcud ali məktəblərin maddi-texniki və tədris bazası xeyli möhkəmləndirilmiş, yeni ali məktəblər yaradılmışdır. Cəmiyyətin həyatının bütün sahələrində ziyalılaşma prosesi dərinləşmiş, böyük tərəqqi və dirçəliş üçün zəruri zəmin formalaşmışdır [86, 7].

Ali məktəblərin işində daha böyük uğurlar əldə edilmişdi. Azərbaycan SSR-də ali məktəblərin sayı artmış, təhsilin səviyyəsi yüksəlmiş, tədris prosesi yaxşılaşmışdı [221, 6]. Artıq 1980-ci ildə Azərbaycan SSR-də 17 ali və 75 orta ixtisas məktəbi fəaliyyət göstərirdi ki, orada 148 ixtisas üzrə mü-təxəssis hazırlanırdı. Həmin ildə Azərbaycanın ali məktəb və texnikumlarında 18,1 min ali və 22,6 min orta ixtisas təhsilli mü-təxəssis hazırlanmışdı [236, 264-268]. 1970-ci ilə müqayisədə 1980-ci ildə mü-təxəssis hazırlanması müvafiq olaraq 23,2 və 14 faiz artmışdı.

Ayrı-ayrı regionlarda (Gəncədə, Sumqayıtda, Naxçıvanda) ali məktəblərin yaradılması da Heydər Əliyevin təkcə paytaxtın deyil, bölgələrin də hərtərəfli inkişafına nail olmaq strategiyasının tərkib hissəsi kimi özünü doğrultmuşdur.

Azərbaycanın ali məktəbləri sırasında özünəməxsus yeri və mövqeyi olan Naxçıvan Dövlət Universiteti də Heydər Əliyevin fəaliyyəti ilə bağlıdır.

1972-ci il iyunun 20-də Azərbaycan KP MK Bürosunun «Naxçıvan şəhərində Pedaqoji İnstitutun təşkili haqqında» Azərbaycan KP MK-nın I katibi Heydər Əliyev tərəfindən imzalanmış qərarı qəbul edildi. Qərarla deyilirdi: «Naxçıvan şəhərində V.İ.Lenin adına Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun filialının bazası əsasında Naxçıvan Pedaqoji İnstitutunun təşkili haqqında Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin təklifi qəbul edilsin. Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti bu məsələ üzrə müvafiq qərar qəbul etsin» [20, v.71].

Filialın müstəqil instituta çevrilməsi onun daha da inkişafına, geniş

perspektivinə, muxtar respublikada elm və təhsilin yüksəlişinə əlverişli zəmin yaratdı.

Azərbaycan MK Bürosunun bu qərarından sonra Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsi və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin «Naxçıvan şəhərində pedaqoji institutun təşkili haqqında» qərarı qəbul edildi. Azərbaycan KP MK birinci katibi Heydər Əliyevin Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri Ə.İbrahimovun imzaladıqları qərarla qeyd olunmuşdu ki, 1967/1968-ci tədris ilində Naxçıvan şəhərində V.İ.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun (API) filialının təşkili Naxçıvan MSSR və ona yaxın rayonların məktəblərinin müəllimlərlə təmin edilməsi məsələsinin həllinə müsbət təsir göstərmişdir. Öz mövcudluğu dövründə API-nin filialı yüksək ixtisaslı mütəxəssislərlə komplektləşdirilmişdir. Azərbaycan KP MK və respublika hökuməti «Naxçıvan MSSR-də xalq təhsilinin daha da inkişaf etdirilməsinə böyük əhəmiyyət verərək» V.İ.Lenin adına Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun Naxçıvan filialı bazasında Naxçıvan Pedaqoji İnstitutunun yaradılmasını və 1972-ci il iyulun 15-dək açılacaq institutda normal tədris prosesinin aparılmasını təmin etməyi Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyi qarşısında bir vəzifə kimi qoymuşdur. Nəzərə alınmışdır ki, Azərbaycan KP, Naxçıvan VPK və Naxçıvan MSSR Nazirlər Soveti Naxçıvan Pedaqoji İnstitutunu təlim prosesini aparmaq üçün normal şəraitə cavab verən tədris və xidməti binalarla təmin etmək, professor-müəllim heyəti və tələbələr üçün zəruri mənzil-məişət şəraiti yaratmaq üçün lazımı tədbirlər görəcəklərinə söz vermişlər.

Qərarla Azərbaycan SSR Maliyyə Nazirliyinə Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyi ilə birgə Naxçıvan Pedaqoji İnstitutunun xərclər smetasını hazırlamaq və bütün zəruri məsələləri həll etmək tapşırılmışdı [20, v.76-77].

Qərara Naxçıvan şəhərində Pedaqoji İnstitutunun təşkili barədə iki arayış və V.İ.Lenin adına API-nin Naxçıvan filialının bazası əsasında Naxçıvan şəhərində Pedaqoji İnstitutunun təşkili haqqında Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili naziri Q.Əliyevin Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə məktubu da əlavə olunmuşdu [20, v.74-75, 80-84].

Həmin sənədlərdə Naxçıvanda ali təhsilin tarixi qısaca şərh olunur, API-nin Naxçıvan filialının mövcud vəziyyəti təhlil edilirdi. Sənədlərdən bəlli olur ki, 1972-ci ilin əvvəlləri üçün filialda əyani və qiyabi şöbələrdə 925 tələbə təhsil alırdı, 1972-ci ilin qəbulu nəzərə alınmaqla 1972/73-cü tədris ilinin əvvəlində tələbələrə sayı 1242-yə çatacaqdı. Filialda o zaman 39 müəllim, o cümlədən 7 elmlər namizədi işləyirdi. Gələcəkdə ümumtəhsil məktəblərinin tələbatına uyğun olaraq Naxçıvan filialında müəllim hazırlığının genişləndirilməsi nəzərdə tutulurdu. 1975-ci ildə tələbə mütəxəssis hazırlığının genişləndirilməsi məsələsi öz növbəsində müstəqil fakültələrin,

kafedraların, laboratoriyaların, emalatxanaların və s. təşkilini tələb edirdi. Buna görə də həmin filialın bazasında müstəqil ali məktəbin yaradılması zərurəti ortaya çıxmışdı. Lakin filialın mövcud maddi bazası tədris prosesini normal təşkil etməyə, lazımı kafedralar, tədris laboratoriyaları və kabinetləri yaratmağa imkan vermirdi. Filialın maddi bazasını genişləndirmək üçün sərhəd dəstəsinin bir sıra azad olunan binalarının instituta verilməsi qərara alınmışdı.

Həm də nəzərə alınmışdı ki, filial təkcə Naxçıvan MSSR üçün deyil, həm də yaxın rayonlar, eləcə də Ermənistan SSR-də azərbaycanlılar yaşayan rayonlar üçün mütəxəssis hazırlayır.

Naxçıvan şəhərində müəllim hazırlığının həcmi daha da genişlənməsi filialın fəaliyyətinin Azərbaycan SSR-nin bütün yaxın cənub-qərb rayonlarını əhatə etməsinə imkan verəcəkdir [20, v.80-81, 83-84].

Heydər Əliyev Naxçıvan ali təhsilinin flaqmanı olan Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun böyüyüb genişlənməsi, maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, onun ölkənin qabaqcıl ali məktəbinə çevrilməsi üçün bütün zəruri addımları atırdı. Onun imzası ilə qəbul edilmiş Azərbaycan KP MK və respublika hökumətinin 8 yanvar 1974-cü il tarixli qərarına Pedaqoji İnstitut üçün 1976-1977-ci illərdə 5 min kv. metr ümumi sahəsi olan yeni tədris korpusunun tikintisi barədə xüsusi bənd salınmışdı [27, v.192].

Müstəqil ali məktəbin yaradılması bölgənin elmi-mədəni inkişafının, ziyalı potensialının artmasına, maarifçilik hərəkətinə müsbət təsir göstərmişdi. Naxçıvan MSSR-nin 50 illiyi ilə əlaqədar Naxçıvan DPl-də olan dahi lider İnstitutun müəllim və tələbələri ilə görüşmüş, onun daha da inkişafı üçün öz tövsiyə və tapşırıqlarını vermişdi. Məhz bu görüşdən sonra respublika və muxtar respublika rəhbərləri, dövlət orqanları instituta diqqəti daha da artırmışdılar. Onun maddi-texniki bazası möhkəmlənmiş, yeni ixtisaslar açılmışdı. Elə həmin vaxtlarda Heydər Əliyev tərəfindən institutun universitetə çevrilməsi ideyası da irəli sürülmüşdü.

1971-1975-ci illərdə institutda 236 filoloq müəllim, 197 tarix, 233 fizika və riyaziyyat, 142 coğrafiya müəllimi hazırlanmışdı. Sonrakı beşillik ərzində institutda yeni fakültələrin və şöbələrin açılması sayəsində tələbələrə sayı xeyli artdı. 1976-1980-ci illərdə institutda müxtəlif ixtisaslar üzrə 2451 müəllim hazırlanmışdı ki, bu da muxtar respublika məktəblərinin ali təhsilli müəllim kadrları ilə təminatını xeyli yaxşılaşdırmağa imkan verdi [9, v.199]. 20 il ərzində muxtar respublikanın məktəblərində müəllimlərin sayı 1,8 dəfə, o cümlədən ali təhsilli müəllimlərin sayı 3-4 dəfə artmışdı.

1970-ci illərdə Naxçıvan MSSR-də pedaqoji kadrların sayının artmasını aşağıdakı cədvəldən də görmək olar (müəllif tərəfindən hesablanmışdır).

İllər	Bütün müəllimlərin sayı	Müəllimlərin tərkibi		
		ali təhsilli	natamam ali təhsilli	orta pedaqoji təhsilli
1970	3120	766	662	1133
1975	4527	2344	614	920
1980	5276	3949	517	785

Göründüyü kimi, muxtar respublikada ali təhsilli pedaqoqların sayı artmış, natamam ali, orta təhsilli pedaqoqların sayı isə əksinə, azalmağa başlamışdı.

Muxtar respublika məktəblərinin yüksək ixtisaslı kadrlarla təminatında müəllimlərin ixtisasının artırılması da müəyyən rol oynayırdı. Bu məqsədlə həm Naxçıvan Müəllimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunun imkanlarından istifadə edilir, həm də müəllimlər Bakıya ixtisasartırma kurslarına göndərilirdi. 1971-75-ci illərdə muxtar respublikanın 121 müəllimi və maarif işçisi qabaqcıl təcrübə ilə tanış olmaq üçün Moskva, Leningrad və müttəfiq respublikaların paytaxtlarında ezamiyyətdə olmuşdular. 1976-1980-ci illərdə muxtar respublikada 2836 müəllim attestasiyadan keçmiş, 3718 müəllim isə yenidən hazırlıq kurslarında oxumuşdur [9, v.194].

1970-ci illərdə Naxçıvan MSSR ümumtəhsil məktəblərinin strukturunda da ciddi dəyişikliklər baş verdi.

Orta məktəblərin sayı 1970-ci ildəki 73-dən 1980-ci ildə 121-ə, 1985-ci ildə isə 135-ə çatmış və 15 il ərzində 2 dəfə çoxalmışdı. Həmin illərdə ibtidai məktəblərin sayı isə əksinə, 52-dən 21-ə və 19-a enmişdi. Səkkizillik məktəblərin sayı da azalmağa başlamış, 15 il ərzində onların sayı 85-dən 55-ə düşmüşdü [189, 63]. Bunun əsas səbəbi bütün ölkədə olduğu kimi muxtar respublikada da məktəblərin iriləşdirilməsi prosesi ilə bağlı idi.

Məktəblərin sayının azalmasına baxmayaraq, orada oxuyan şagirdlərin sayı artmaqda idi. 1970-1980-ci illərdə onların sayı 62,3 mindən 70,7 minə çatmışdı [186, 63].

Heydər Əliyevin başçılığı ilə Azərbaycanda aparılan təşkilati-siyasi tərbixəvi və maarifləndirmə işinin ən mühüm nəticələrindən biri qızların təhsilə cəlb edilməsi sahəsində qazanılan müvəffəqiyyətlər idi. Bunu Naxçıvan MSSR-nin timsalında daha aydın görmək olar. Əgər 1970-ci ildə orta ümumtəhsil məktəblərinin I-X siniflərində oxuyanların 45 faizini qızlar təşkil edirdisə, 1980-ci ildə bu rəqəm 51 faiz olmuşdu [9, v. 199]. Orta məktəbləri bitirən qızların sayı da ilbəil artırdı. 1970/1971-ci tədris ilində orta məktəbləri 1026 qız bitirmişdisə [165, v.29-31], 1980-1981-ci ildə onların sayı 2321 idi [9, v.191-194].

Məktəblilərin mənəvi-ideoloji tərbiyəsi sahəsində də muxtar respublikada müəyyən təcrübə toplanmışdı. Məktəblərdə hərbi-vətənpərvərlik gushələri, hərbi şöhrət klubları, faşizm üzərində qələbəyə həsr edilmiş stendlər yaradılır, müharibə və əmək veteranları ilə müntəzəm görüşlər keçirilirdi. Dövrün ruhuna uyğun tərbiyə vasitələrindən biri də gənclərin inqilab, döyüş və əmək şöhrəti yerlərinə yürüşlərinin təşkili idi.

Yeniyyətlərin hərbi vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilməsində hərbi-idman oyunlarının rolu danılmazdır. Muxtar respublika və rayonlar səviyyəsində müntəzəm olaraq «Qartal balası», «Üfüqdə parlıt» kimi oyunlar və yarışlar keçirilirdi. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, o zamanlar bütün SSRİ məkanında artıq uzun illərdən bəri ənənəvi xarakter daşıyan, çox zaman məktəblərarası, rayonlararası yarışlar kimi keçirilən belə oyunlar gəncliyə qədim basmış yeniyyətlərin sonrakı həyatının, peşə fəaliyyətinin, vətəndaşlığının formalaşmasında öz əyaniliyi və dinamikliyi ilə çox vaxt müsbət rol oynaya bilirdi.

Gənclərin əmək tərbiyəsində, müstəqil həyata və əməyə hazırlanmasında məktəblər əsas rol oynadığından muxtar respublikanın bir sıra məktəblərində şagird istehsalat briqadaları yaradılmışdı. 1970-1980-ci illərdə onların sayı 65-dən 213-ə çatmışdı. 1980-ci ildə 3992 iş yerində şagirdlər müxtəlif ixtisaslara yiyələnmişdilər [9, v.193].

İstehsalda çalışan gənclərin ümumtəhsil səviyyəsinin, nəzəri biliklərinin və ümumi dünyagörüşünün artırılmasında axşam və qiyabi məktəbləri mühüm rol oynayırdı. Gənclərin bu tip məktəblərə cəlb edilməsində «hər bir gənc fəhləyə orta təhsil» devizi altında keçirilən hərəkət də müəyyən rol oynamışdı. 1970-ci ildə fəhlə və kəndli gənclər məktəblərində, qiyabi məktəblərdə istehsalatdan ayrılmaqla 3598 nəfər, 1975-ci ildə 4793 nəfər, 1980-ci ildə isə 5124 nəfər oxuyurdu [223, 19].

1970-ci illərdə və 80-ci illərin əvvəllərində Heydər Əliyevin xalq təhsilinin inkişafı sahəsində həyata keçirdiyi uzaqgörən siyasəti Naxçıvan MSSR əhalisinin ümumtəhsil səviyyəsinin əhəmiyyətli şəkildə artmasında da özünü göstərdi. Əgər 1970-ci ildə əhalinin hər 1000 nəfərinə 142 orta təhsilli düşürdüsə, 1979-cu ildə bu göstərici təqribən iki dəfə artaraq 277 nəfər təşkil etmişdi. Qadınların da ümumtəhsil səviyyəsi xeyli artmış, hər 1000 nəfərə 1970-ci ildə 96, 1979-cu ildə isə 244 orta təhsilli qadın düşürdü. İstehsalda məşğul olanların da ümumtəhsil səviyyəsi xeyli artmışdı. Əgər 1970-ci ildə hər 1000 nəfər fəhləyə 273 orta, 324 natamam orta, 198 ibtidai təhsilli düşürdüsə, 1979-cu ildə bu göstəricilər müvafiq olaraq 498, 262, 140 nəfər təşkil etmişdi. Bu tendensiya kolxozçular arasında da müşahidə olunurdu [228, 18].

Muxtar respublika əhalisinin ümumtəhsil səviyyəsinin artması öz

növbəsində iqtisadiyyatın yüksək ixtisaslı kadrlarla təmin edilməsinin yaxşılaşdırılmasına öz müsbət təsirini göstərdi.

Heydər Əliyev siyasi rəhbərliyə gəldikdən sonra respublikada ali və orta təhsilin inkişafı, yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərinə çevrilməyə başladı. Azərbaycan KP-nin XXVIII, XXIX və XXX qurultaylarında, KP MK-nın oktyabr 1971-ci il, dekabr 1975-ci il və iyun 1979-cu il plenumlarında ali və orta təhsilli kadrların hazırlanması məsələsinə xüsusi diqqət yetirilmiş, bu sahədə qəbul edilmiş qərarlar ali və orta ixtisas təhsilinin təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynamışdır. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilmiş təşkilati və ideoloji tədbirlər ali məktəblərdə işgüzar, yaradıcı və sağlam mənəvi-siyasi iqlimin yaranmasına gətirib çıxarmış, tələbələrin ideya-siyasi səviyyəsi, təhsilin keyfiyyəti xeyli yüksəlmişdi.

1970-ci illərdə Naxçıvan MSSR-də yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması istiqamətində uğurlu addımlar atılmağa başlanmışdı. 1971-ci ildə Naxçıvanda Politexnik texnikumu, 1972-ci ildə Naxçıvan Pedaqoji İnstitutu, 1975-ci ildə isə orta ixtisas musiqi məktəbi fəaliyyətə başladı. Muxtar respublikada ali və orta ixtisas məktəblərində tələbələrin sayı da əhəmiyyətli dərəcədə artdı. Əgər 1970-ci ildə burada 1,1 min tələbə təhsil alırdısa, 1980-ci ildə artıq 3,8 min (3,4 dəfə çox) tələbə təhsil alırdı [189, 63]. 1970-ci ildə orta ixtisas təhsili müəssisələrini yalnız 414 nəfər bitirmişdisə, 1985-ci ildə bu rəqəm 1114-ə çatmışdı [189, 68].

Muxtar respublikada iqtisadiyyatın sürətlə inkişafı ixtisaslı mütəxəssislərə tələbatı daha da artırdı. Sənaye müəssisələrinin orta ixtisas mütəxəssislərinə tələbatının ödənilməsində Naxçıvan Politexnik texnikumu müəyyən rol oynadı. 1973-1980-ci illərdə burada 1125 mütəxəssis hazırlanmış və əsasən sənaye müəssisələri və tikinti təşkilatlarına göndərilmişdi [9, v.195].

Naxçıvan MSSR-nin kənd təsərrüfatının mütəxəssis kadrlarla təmin edilməsində əsas rolunu Naxçıvan Sovxoz texnikumu oynayır. 1971-1980-ci illərdə burada 1946 mütəxəssis hazırlanmışdı ki, bu da əvvəlki onillikdən (1961-1970-ci illər) 1,9 dəfə çox idi. Aqrar sahənin mexanizator kadrlarla təmin edilməsi ilə Sovxoz texnikumu və kənd texniki-peşə məktəbləri məşğul olurdu. 1971-1975-ci illərdə Sovxoz texnikumunda 167, altı kənd texniki-peşə məktəbində isə 575 mexanizator kadr hazırlanmış, 1976-1980-ci illərdə onların sayı müvafiq olaraq 170 və 625 olmuşdu. Nəticədə muxtar respublikanın kənd təsərrüfatında mexanizator kadrların sayı 1970-ci ildə 1184 nəfərdən 1980-ci ildə 1805 nəfərə çatmışdı [9, 195].

Həyata keçirilən məqsədyönlü siyasətin nəticəsi olaraq Naxçıvan MSSR iqtisadiyyatında, maarif və mədəniyyət sahələrində ali və orta ixtisas təhsilli mütəxəssislərin sayı xeyli artmışdı. Belə ki, əgər 1970-ci ildə muxtar

respublikada 3159 ali təhsilli mütəxəssis çalışırdısa, 1980-ci ildə onların sayı 7875-ə çatmış və ya 2,4 dəfə artmışdı. Həmin dövrdə orta ixtisas təhsilli mütəxəssislərin sayı 4827-dən 7425 nəfərə qədər, yəni 1,5 dəfə artmışdı. 1971-1980-ci illərdə ali və orta ixtisas təhsilli mühəndis və texniklərin sayı 2,2 dəfə, aqronom, zootexnik, baytar həkimi və meşəçilərin sayı isə 1,7 dəfə artmışdı [188, 67].

Ali və orta ixtisas təhsilli mütəxəssislərin sayının artması muxtar respublika əhalisinin təhsil səviyyəsinin xeyli dərəcədə artmasına və fəaliyyət sahələrində bilikli, perspektivli kadrların üstünlüyünə şərait yaratdı. Belə ki, 1970-ci ildə hər 1000 nəfər məşğul əhaliyə 159 nəfər ali və orta ixtisas təhsilli mütəxəssisin düşdüyü halda, 1979-cu ildə 198 ali və orta ixtisas təhsilli mütəxəssis düşürdü. Həmin dövrdə hər 1000 nəfər fəhləyə düşən ali, natamam ali və orta ixtisas təhsilli mütəxəssislərin sayı 31 nəfərdən 52 nəfərə çatmış, kolxozçularda bu göstərici müvafiq olaraq 31 və 33 nəfər olmuşdu. Əgər 1970-ci ildə istehsalatda çalışan hər 1000 nəfər qadının 94-ü ali, natamam ali və orta ixtisas təhsilli idisə, 1979-cu ildə bu rəqəm 119-ə çatmışdı [228, 32].

Həmin illərdə iqtisadiyyatda məşğul olan hər 1000 nəfərə düşən ali və orta təhsilli şəxslərin sayına görə Naxçıvan MSSR ən yüksək göstəriciyə nail olmuşdu. Bunu «Pravda» qəzetində göstərilmiş faktlar da sübut edir. Belə ki, həmin göstərici Özbəkistan SSR-də 848, Qazaxıstan SSR-də 807, Azərbaycan SSR-də 832, Türkmənistan SSR-də 823, Naxçıvan MSSR-də isə 839-a bərabər idi [246, 1980, 14 iyun].

Azərbaycanda mütəxəssis hazırlığının mühüm forması olan peşə təhsilinin yüksəliş dövrü də Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci mərhələsinə təsadüf edir. 1970-ci illərdə Azərbaycan SSR-də texniki-peşə təhsili yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş, texniki-peşə məktəblərinin sayı 1965-ci ilə müqayisədə 1,7 dəfə, orada təhsil alanların sayı isə 2,5 dəfə artmışdı. Həmin dövrdə Azərbaycan SSR-də Heydər Əliyevin başçılığı ilə gedən quruculuq prosesi, sənayenin, kənd təsərrüfatının coşğun inkişafı yüksək ixtisaslı fəhlə kadrlarına tələbatı artırmış və bu tələbat birinci növbədə texniki-peşə təhsili şəbəkəsinin inkişafını şərtləndirmişdi. Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü ilə 1969-cu ilin sonlarında Azərbaycan KP MK tərəfindən «Texniki-peşə təhsili sistemi məktəblərində ixtisaslı fəhlə kadrlarının hazırlanmasını daha da yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında» xüsusi qərarın qəbul edilməsi fəhlə kadrlarının yetişməsində mühüm rol oynadı.

Heydər Əliyevin hakimiyyətinin ilk iki ili ərzində Azərbaycanda 16 yeni texniki-peşə məktəbi yaradılmış, 20 TPM orta texniki məktəbə çevrilmişdi. Azərbaycan SSR-də texniki-peşə təhsilinin inkişafında Azərbaycan KP MK və respublika hökumətinin birgə qəbul etdikləri qərarlar: «Azər-

baycan SSR-də texniki-peşə təhsilinin daha da inkişaf etdirilməsi haqqında» noyabr 1971-ci il və «Azərbaycan SSR-də texniki-peşə təhsili sisteminin inkişafının bəzi məsələləri haqqında» may 1975-ci il tarixli qərarları da mühüm rol oynadı.

Bu dövrdə Naxçıvan MSSR-də texniki-peşə təhsili sisteminin inkişafına ciddi diqqət yetirilirdi. 1972-ci il oktyabrın 18-də Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsinin Bürosu «Naxçıvan MSSR peşə-texniki məktəblərində idəy təbiiyə işinin vəziyyəti haqqında» məsələni, 31 yanvar 1973-cü ildə isə «Naxçıvan MSSR texniki-peşə məktəblərində «Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin «Peşə-texniki təhsil sisteminin daha da təkmilləşdirilməsi haqqında qərarının yerinə yetirilməsinin gedişi haqqında» məsələni müzakirə etdi. İxtisaslı kadrların hazırlanmasını yaxşılaşdırmaq və təbiiyə işinin səviyyəsini artırmaq məqsədi ilə Naxçıvan MSSR Nazirlər Soveti yanında Texniki-Peşə Təhsili İdarəsi yaradıldı.

1975-ci ildə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə «Kənd orta texniki-peşə məktəblərinin şəbəkəsini genişləndirmək və onların işini yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında» da qərar qəbul edilmiş, bu qərardan sonra 4 il ərzində Azərbaycan SSR-də texniki-peşə məktəblərinin sayı 3 dəfə artaraq 44-ə çatdırılmış, bütün rayonlarda peşə məktəbləri yaradılmışdı. Heydər Əliyevin göstərişi ilə 1977-1980-ci illərdə texniki-peşə təhsili sisteminin iqtisadi və sosial inkişaf planı təsdiq olundu və həyata keçirilməyə başlandı. Plana uyğun olaraq peşə təhsili müəssisələrində 235 peşə və ixtisas üzrə 43 nazirlik və baş idarə üçün ixtisaslı fəhlə kadrlarının hazırlanması həyata keçirildi.

1970-1982-ci illərdə Naxçıvan MSSR-də texniki-peşə təhsili şəbəkəsinin inkişaf dinamikasının təhlili göstərir ki, həmin illərdə TPM şəbəkəsi genişlənmiş və oradakı şagirdlərin sayı artmışdır. Belə ki, əgər 1970-ci ildə 2 TPM-də 799 nəfər oxuydusa, 1975-ci ildə 3 TPM-də 1238, 1980-ci ildə isə 8 TPM-də 2053 nəfər təlim və təhsil alırdı. 1975-ci illə müqayisədə 1980-ci ildə TPM -ə qəbul 1,5 dəfə, 1970-ci illə müqayisədə isə 2,5 dəfə artmışdı. Ümumilikdə 1971-1980-ci illərdə Naxçıvan MSSR texniki-peşə məktəblərində 9849 ixtisaslı fəhlə kadrları hazırlanmışdı ki, bu da 1966-1970-ci illərdəkindən (1147 nəfər) çox idi [107, 20]. Fəhlə kadrlarının hazırlanması, həmçinin on birinci beşillikdə də geniş vüsət almışdır. Həmin dövrdə TPM-lərdə 6513 fəhlə hazırlanmışdı ki, bu da 1970-1980-ci ildə hazırlanmış bütün fəhlə kadrlarının 54 faizini təşkil edirdi [155, v.53]. 1971-1980-ci illərdə sənayeyə 1315, kənd təsərrüfatına 5315, tikintiyə 985, rabitə və nəqliyyat müəssisələrinə 281, xalq təsərrüfatının digər sahələrinə isə 1627 ixtisaslı fəhlə göndərilmişdi. Bu ərəfədə istehsalat sahələrində artıq öz işini dərinədən bilən, səriştəli fəhlələr, ustalar çalışdırılaraq ki, bu da texniki-peşə məktəblərinin tədris sahəsində səmərəli işinin nəticəsi idi.

1970-ci illərdə icbari səkkizlik təhsilin həyata keçirilməsində və icbari onillik təhsilə keçiddə əldə edilən uğurlar texniki-peşə məktəblərinə qəbul olunan şagirdlərin səviyyəsinin keyfiyyətə yüksəlməsinə kömək etdi. Əgər 1970-ci ildə texniki-peşə məktəblərinə daxil olanların 89 faizi 8-10 illik təhsil bazasına malik idisə, 1975-ci ildə bu göstərici 95, 1980-ci ildə isə 99,6 faiz təşkil etmişdi.

İctimai istehsalda ən yeni texnikanın tətbiqi və bununla əlaqədar əməyin məzmununda və xarakterində baş verən dəyişikliklər TPM-də öyrədilən ixtisasların sayının artmasına səbəb oldu. Əgər 1970-ci ildə muxtar respublikanın texniki-peşə məktəblərində 9 ixtisas üzrə kadrlar hazırlanırdısa, 1975-ci ildə onların sayı 12-yə, 1980-ci ildə isə 22-yə çatdırılmışdı [107, 21].

Texniki-peşə məktəblərin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, onların müəllimlərlə, istehsalat təlimi ustaları və təbiiyəçilərlə təmin edilməsi sahəsində əhəmiyyətli irəliləyişlər baş verdi. Atılan addımlar sayəsində emalatxanaların sayı 5-dən 28-ə, kabinet və laboratoriyaların sayı isə 16-dan 49-ə çatdırıldı. Əgər 1970-ci ildə texniki-peşə məktəblərində 44 müəllim, usta və təbiiyəçi var idisə, 1975-ci ildə onların sayı 146-ya, 1980-ci ildə isə 289-ə çatmışdı. Pedaqoji kadrların keyfiyyət tərkibində də dəyişikliklər baş vermişdi. 1980-ci ildə 62 müəllimdən 56-sı ali, 6-sı orta ixtisas təhsilinə malik idi, halbuki 1970-ci ildə 44 texniki-peşə məktəbi işçisindən yalnız birinin ali təhsili var idi. Qalan 18-nin orta ixtisas, 25-nin isə orta təhsili var idi [9, v.195].

1982-1987-ci illərdə SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin I müavini vəzifəsində işləyərək Heydər Əliyevin rəhbərlik etdiyi sahələrdən biri də ümumi təhsildə, o cümlədən texniki-peşə təhsili sisteminə islahatların hazırlanması oldu. İslahat proqramında orta texniki-peşə məktəblərinin sayının artırılması, əmək fəaliyyətinə başlamazdan əvvəl bütün gənclərə peşələrə yiyələnmək imkanının yaradılması, gənclərin tam təhsilə yiyələnməsi nəzərdə tutulmuşdu. Lakin Heydər Əliyevin ali hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmasından sonra SSRİ-də baş verən siyasi proseslər bu proqramların da həyata keçirilməsi üçün imkan vermədi.

Heydər Əliyev Azərbaycan SSR-də fundamental elmin inkişafına xüsusi qayğı və diqqət göstərirdi. Bu qayğı və diqqətin ən bariz nümunələrindən biri heç şübhəsiz, Naxçıvan MSSR-də fundamental elm sisteminin təşəkkül tapması oldu. Vaxtilə heç bir elmi idarəsi olmayan Naxçıvan MSSR-də 70-ci illərdə elm mərkəzi, ali məktəb, təcrübə zavodları, layihə-konstruktor büroları və onlarla elmə xidmət edən təşkilat yaradılmışdı. Azərbaycan KP MK və respublika hökumətinin qərarı ilə 1972-ci ildə Azərbaycan SSR EA Naxçıvan Elm Mərkəzinin yaradılması bölgədə elmin geniş inkişafına mühüm təsir göstərdi. Mərkəzin yaradılmasının əsas

təşəbbüskarı Heydər Əliyev özü oldu. Onun təşəbbüsü ilə Azərbaycan KP MK və respublika hökuməti 8 yanvar 1974-cü il tarixli məlum qərarında Naxçıvan Elm Mərkəzi nəzdində Naxçıvan şəhəri ətrafında respublikanın bitki ehtiyatlarının tədqiqi və öyrənilməsi məqsədi ilə Botanika bağının yaradılması, Naxçıvan şəhəri hüdudunda ilk növbədə Mömünə Xatun tarixi abidəsi ərazisində arxeoloji qazıntılar aparmaq məsələsi qoyulmuşdu [27, v.94]. Azərbaycan elminin sürətli inkişafında, mühüm elmi-texniki problemlərin həllində Naxçıvan alimləri də öz töhfələrini verməyə başlamışdılar. Artıq 1983-cü ildə NEM-də işləyən elmi kadrların sayı 1972-ci ilə nisbətən 15 dəfə artmışdı. Muxtar respublikada elmin maddi-texniki bazası da xeyli gücləndirilmişdi. 80-ci illərin ortalarında NEM-də 150-dən artıq işçi 14 mövzu üzrə elmi-tədqiqat işi aparırdı. Yerli alimlərin iştirakı ilə Darıdağ termal suyunun kompleks emalı üzərində aparılan tədqiqatlar nəticəsində karbon qazının alınma və təmizlənmə texnologiyası işlənib hazırlanmış və zavod miqyasında həyata keçirilmişdi. Yeyinti sənayesində istifadə üçün bir sıra boyaların və bioloji aktiv maddələrin Sarıçəkədən alınması metodikasının işlənib hazırlanmasında NEM-in fizioloq alimləri mühüm nəticələr əldə etmişdilər. Onlar birinci olaraq müəyyən etmişlər ki, Darıdağ termal suyu heyvanlara nisbi stimulyator təsiri göstərir [187, 6-7].

Heydər Əliyev Naxçıvanda elmin inkişafı üçün daha geniş imkanlar yaradılmasına çalışır, burada olarkən Naxçıvan Elm Mərkəzinə, digər elmi müəssisələrə baş çəkməyi unutmurdu. Xüsusən 1980-ci ilin mayında muxtar respublikaya səfərində o, NEM, Batabat astrofizika rəsədxanasında, Ordu-badda yerləşən «Xəzər» xüsusi konstruktor bürosunda olmuş, elmi tədqiqat işlərinin vəziyyəti ilə yaxından tanış olmuşdu. O, qısa müddətdə Naxçıvanda elmin inkişafı və kadrların hazırlanması sahələrində böyük uğurlar əldə edəcəyinə əmin idi. Müdrik şəxsiyyət o zaman dahiyənə şəkildə göstərirdi: «İndi elmin inkişafı sahəsində Naxçıvan, necə deyirlər, təkər üstədir. Əgər siz imkanlardan istifadə edə bilərsiniz, Naxçıvan gələcəkdə elmin inkişafında öz yaxşı yerini tuta bilər. Elmin inkişafı nəticəsində isə Naxçıvanın ümumi istehsal qüvvələri, bütün təbii sərvətləri həm muxtar respublikamız üçün, həm bizim vətənimiz üçün yaxşı istifadə oluna bilər» [163, v.112-113]. Heydər Əliyevin o dövrdə Naxçıvanda elmin inkişafı istiqamətində atdığı addımlar nəticəsində qısa müddətdə muxtar respublikada böyük elmi potensial yaradıldı və bu gün Naxçıvanda elmin inkişaf səviyyəsinin mənzərəsi ulu öndərimizin uzaqgörənliyini bir daha bizə sübut etdi.

Naxçıvan alimləri Azərbaycan SSR-nin elmi əlaqələrində fəal iştirak edirdilər. Naxçıvan Elm Mərkəzində 10 problem üzrə tədqiqat aparılırdı. Bu problemlərin tədqiqində həm Azərbaycan, həm də keçmiş SSRİ-nin elmi-tədqiqat müəssisələri bilavasitə məşğul olurdular. Aparılan tədqiqatların

əsas məqsədi muxtar respublikanın təbii resurslarından daha səmərəli istifadə edilməsi yollarının müəyyənəşdirilməsi idi. Naxçıvan alimlərinin digər respublikalarla birgə tədqiqatları öz müsbət nəticəsini vermişdi. Belə ki, 1984-cü ildə Naxçıvan Elm Mərkəzinin Batabat astrofizika rəsədxanasında müxtəlif morfoloji tipli qalaktikadan kənar obyektlər haqqında yeni məlumatlar alınmışdı. Bu iş SSRİ EA P.K. Şternberq adına Dövlət Astronomiya İnstitutu ilə birgə, Bolqarıstan Rəsədxanasının əməkdaşlarının iştirakı ilə həyata keçirilmişdi [248, 20-21].

Beləliklə, Heydər Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi ilə xalq təhsilinin inkişafı sahəsində həyata keçirilmiş tədbirlər nəticəsində Naxçıvan MSSR-də maarifin daha da inkişaf etdirilməsi, ümumtəhsil məktəblərinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi və onların pedaqoji kadrlarla təminində ciddi uğurlar əldə edilmişdi. Orta məktəblərin sayı artmış, onların strukturunda mühüm dəyişikliklər baş vermişdi. İşləyən gənclərin orta təhsilə cəlb edilməsində də uğurlu işlər aparılırdı. Ali və orta ixtisas təhsilli kadrların hazırlanması sahəsində də böyük uğurlar əldə edilmiş, nəticədə əhəlinin ümumtəhsil səviyyəsi xeyli yüksəlmişdi. Texniki-peşə təhsili şəbəkəsinin genişləndirilməsi və orada təhsil alan şagirdlərin sayının artması muxtar respublika iqtisadiyyatının ixtisaslı kadrlara olan tələbatının ödənilməsinə kömək etdi. Bütün bu amillər Heydər Əliyevin təhsil strategiyasının bariz nəticələri idi.

Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti sayəsində Naxçıvan MSSR-də elmin inkişafında mühüm nəticələr əldə edildi və muxtar respublikanın bugünkü elmi uğurlarının əsası qoyuldu.

Heydər Əliyev xalqımızın mədəniyyətinin, mənəvi dəyərlərinin qorunub inkişaf etdirilməsi, milli ruhunun, özünüdərkinin gücləndirilməsi naminə dövrün bütün imkanları daxilində vəzifəsi ilə çalışır, bütün hakimiyyət strukturlarından öz fəaliyyətlərində milli-mənəvi dəyərləri üstün tutmağı tələb edirdi.

Azərbaycan xalqının mədəni, bədii-estetik, ideya-siyasi səviyyəsinin yüksəldilməsində, onun mədəni ehtiyaclarının təmin edilməsində mədəni-maarif işinin ən mühüm amillərdən biri olduğunu aydın dərk edən Heydər Əliyev bu sahəni daim öz diqqət mərkəzində saxlayırdı. O, dəfələrlə əhaliyə mədəni xidmət sisteminin təkmilləşdirilməsi, bütün iri yaşayış məntəqələrində, rayon mərkəzləri və kəndlərdə mədəni-maarif müəssisələrinin, mədəniyyət ocaqlarının tikilməsi, onların ixtisaslı kadrlarla təmin edilməsi, kütləvi informasiya vasitələrinin, əhəlinin müxtəlif özüntəhsil formalarının inkişaf etdirilməsinin vacibliyini vurğulamışdır. Bu zaman o, əsas diqqəti əməkçilərin istirahətinin təşkilində mədəni-maarif müəssisələrinin rolunun artırılmasına yönəltməyi tələb edirdi.

Heydər Əliyevin Azərbaycan SSR-ə rəhbərlik etdiyi 1970-ci illər – 80-ci illərin əvvəlləri mədəni-maarif müəssisələrinin genişləndirilməsi, onların maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, xüsusən kənd yerlərində mədəniyyət evlərinin, klubların, kitabxanaların və digər sosial-mədəni obyektlərin tikintisinin sürətləndirilməsi ilə əlamətdar olmuşdur. Bilavasitə onun qayğısı nəticəsində mədəni-maarif müəssisələrinə ayrılan xərclərin həcmi ildən-ilə artırdı. Məsələn, mədəni-maarif müəssisələrinin saxlanılması üçün 1979-cu il dövlət planına nisbətən 1980-ci ildə 6,5% çox (32,9 mln. manat), 1982-ci ildə isə 1980-ci ilə nisbətən 20%, 1981-ci ilə nisbətən isə 8,2% çox vəsait ayrılmışdı [105, 181].

Ümumilikdə, 1969-1982-ci illərdə Azərbaycanda 1155 kitabxana və 1316 klub tikilib istifadəyə verilmişdi. Həmin illərdə inşa edilmiş mədəni-maarif müəssisələrinin sayı sovet hakimiyyətinin bütün əvvəlki dövrlərindən dəfələrlə çox idi [105, 184].

Naxçıvan MSSR-də həmin illərdə sosial-iqtisadi həyatın bütün sahələrində əldə edilmiş nailiyyətlər mədəniyyətin inkişafı, mədəni-maarif işinin canlanması üçün də əlverişli şərait yaratdı.

1970-1980-ci illərdə Naxçıvan MSSR-də 83 yeni klub, 51 kitabxana tikilərək istifadəyə verilmiş, 2 xalq teatri yaradılmış, mədəni-maarif müəssisələri üçün 38873 min manatlıq avadanlıq və texniki vasitələr alınmışdı [182, v.5]. Bu isə Naxçıvan kimi o qədər də böyük olmayan ərazi üçün o dövrə görə çox böyük göstərici idi. Yəni bu diyarın mədəni çiçəklənməsi zamanının bariz nümunəsi sayıla bilərdi.

1980-ci ildə Naxçıvanda muxtar respublika fəallar yığıncağında çıxış edərkən Heydər Əliyev qeyd etmişdi ki, bizim məqsədimiz muxtar respublikada təkcə iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək deyil, biz çalışırıq ki, Naxçıvan zəhmətkeşlərinin rifah halı da yaxşılaşsın, burada elm, mədəniyyət daha yaxşı inkişaf etsin [174, v.112].

Əhali arasında mədəni-maarif işinin aparılmasında kitabxanalar xüsusi rol oynayırdı. Heydər Əliyev respublikanın hər bir kəndində, hər bir yaşayış məntəqəsində kitabxanaların açılması, onların kitab fondlarının artırılması, xarici ölkələrdən, digər müttəfiq respublikalardan alınmış kitab və jurnallarla təchiz olunmasına çalışırdı. 1975-ci ildə Azərbaycan SSR-də kitabxanaların sayı 110 vahid artırılmış, 1976-1980-ci illərdə dövlət büdcəsi hesabına 415 kitabxana tikilmişdi. 1974-cü ildə Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin qərarı ilə M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət Kitabxanasının 50 illik yubileyinin keçirilməsi respublikanın mədəni həyatında mühüm hadisə olmaqla bərabər, əhalinin kitaba olan marağının artmasına da ciddi təsir göstərirdi.

1970-ci ildə Naxçıvan MSSR-də 1286 min nüsxə kitab və jurnal fondu

olan 232 kitabxana var idisə, 1975-ci ildə burada 1559 min kitab fondu olan 238 kitabxana, 1980-ci ildə 1823 min kitab fonduna malik 244 kitabxana var idi. 1985-ci ildə kitabxanaların sayı 277-ə, bu kitabxanalardakı kitab və jurnalların nüsxə sayı 2279 minə çatmışdı. 70-ci illərdə Naxçıvan MSSR-nin, demək olar ki, bütün kəndlərində kitabxanalar açılmışdı. Muxtar respublikanın kənd yerlərində 1970-ci ildə 210, 1975-ci ildə 216, 1980-ci ildə 223, 1985-ci ildə 240 kitabxana fəaliyyət göstərirdi [188, 86-87; 185, 63; 189, 69].

1980-ci ildə Naxçıvan MSSR-də kitabxanaların mərkəzləşdirilməsi başa çatdırılmışdı. Bütün respublikada olduğu kimi, Naxçıvan MSSR-də kitab satışının həcmi ildən-ilə artırdı. Bu məqsədlə Naxçıvan şəhərində, rayon mərkəzlərinin hər birində kitab mağazası tikilmiş, muxtar respublika kəndlərində səyyar kitab satışı təşkil edilmişdi. Heydər Əliyevin kitaba, xalqın maariflənməsinə göstərdiyi qayğı əhaliyə kitabxana xidmətinin yaxşılaşmasına da öz müsbət təsirini göstərmişdi. Təkcə 1980-ci ildə muxtar respublikanın kütləvi kitabxanalarında 31683 min kitab oxuculara verilmişdi ki, bu da 1970-ci ildəkindən 19 dəfə çox idi. Həmin illər ərzində oxucuların sayı 18,4 faiz artaraq 144335 nəfərə çatmışdı [9, v.195]. Muxtar respublikada ictimai-siyasi ədəbiyyata da maraq xeyli artmışdı. Əgər 1970-ci ildə ictimai-siyasi mövzuya aid 156733 kitab verilmişdisə, 1980-ci ildə onların sayı 282500-ə çatmışdı. Kitabxanalar əslində mədəni-kütləvi tədbirlərin, oxucu konfranslarının, ədəbi-bədii gecələrin keçirildiyi yerlərə çevrilmişdi ki, bu da əhalinin, sırası vətəndaşların mədəni aktivliyinə, dünyagörüşünün lazımı məcraya düşməsinə lazımı yardım göstərə bilirdi. 1970-ci ildə kitabxanalarda 14886 mədəni-kütləvi tədbir keçirilmiş, 1980-ci ildə onların sayı 16314 olmuşdu [107, 21-22]. Kitabxanalarda keçirilən tədbirlər əsasən Sovet dövlətinin əlamətdar günləri ilə əlaqədar olsa da, Azərbaycan xalqının tarixi hadisələrinə, görkəmli adamların həyatı ilə bağlı mövzulara da geniş yer ayrılmırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, uğurlarla yanaşı kitabxanaların işində bir sıra nöqsanlar da mövcud idi. Belə ki, kənd yerlərində kitabxanaların çoxu yarırsız binalarda yerləşirdi, kitabxanaların yeni kitablarla zənginləşdirilməsinə kifayət qədər diqqət yetirilmirdi. Əksər hallarda kütləvi-mədəni tədbirlər formal olaraq keçirilirdi. Bəzi kitabxanalarda müvafiq ixtisası olmayan şəxslər işləyirdi.

Kitabxanaların, xüsusən kənd kitabxanalarının yüksək ixtisaslı kadrlarla təmin edilməsi istiqamətində də müəyyən işlər görülürdü. Naxçıvan MSSR-in kitabxana sistemində işləyənlərin əksəriyyəti orta təhsilli olduğundan bu sahədə ixtisasların artırılmasına xüsusi diqqət yetirilirdi. Problemin həllində ADU-nun kitabxanaçılıq fakültəsinə, Bakı kitabxanaçılıq

texnikumuna naxçıvanlı abituriyentlərin daha çox qəbul edilməsi üçün təbliğat işinin gücləndirilməsi mühüm yer tuturdu.

Mədəni-maarif müəssisələrinin yüksək ixtisaslı kadrlarla təmin edilməsi işi xeyli yaxşılaşmışdı. 1980-ci ildə muxtar respublikanın mədəni-maarif müəssisələrində 3900 nəfər çalışırdı ki, bu da 1970-ci ilin göstəricisindən 1,5 dəfə çox idi [107, 21]. Mədəni-maarif işçilərinin tərkibində də müsbət keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermişdi. Həmin illərdə ali təhsilli işçilərin sayı 22 faiz, orta ixtisas təhsilli işçilərin sayı isə 32 faiz artmışdı. Mədəni-maarif işçiləri ixtisaslarının artırılması məqsədi ilə müntəzəm olaraq Moskva, Bakı və digər şəhərlərdəki kurslara göndərilirdi. Təkcə 1980-ci ildə 150-dən artıq mədəni-maarif işçisi təkmilləşdirmə kursu keçmişdi.

Heydər Əliyev Azərbaycan SSR-nin bütün bölgələrinin, o cümlədən Naxçıvan MSSR-nin mədəni yüksəlişini təmin etmək üçün sosial-mədəni obyektlərin tikintisini sürətləndirməyi tələb edir, bu məqsədlə Mərkəzi Komitə və respublika hökuməti səviyyəsində müvafiq qərarlar qəbul edilməsinə nail olurdu. Naxçıvan MSSR-nin mədəniyyətinin yüksəldilməsi məqsədi ilə Azərbaycan SSR-nin nazirlik və komitələrinə, eləcə də Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsinə, Nazirlər Sovetinə daim göstərişlər verirdi. Bunun əməli nəticəsi özünü Naxçıvan MSSR-də mədəniyyət müəssisələrinin sayının durmadan artmasında göstərirdi.

Klub müəssisələrinin sayı Naxçıvan MSSR-də 1970-ci ildə cəmi 166 vahid təşkil edirdisə və onlardan 142-si kənd yerlərində yerləşirdisə, 1975-ci ildə onların sayı müvafiq olaraq 218 və 192, 1980-ci ildə 229 və 209, 1985-ci ildə 255 və 229 təşkil edirdi [188, 86-87; 185, 63; 189, 69].

Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü ilə 1980-ci illərin əvvəllərində Naxçıvan şəhərində mədəniyyət sarayının tikintisinə başlanıldı. Heydər Əliyev bu sarayın tikintisi ilə daim maraqlanırdı. 1982-ci ilin oktyabrında Naxçıvanda olarkən ümummilli lider sarayın təhvil müddətinin gecikdirildiyinin şahidi olmuş, bu faktın dözülməz olduğunu inşaatçıların, muxtar respublika rəhbərliyinin nəzərinə çatdırıb onları kəskin tənqid etmişdi [199, 1982, 5 oktyabr]. Nəhayət, 1984-cü ildə Mədəniyyət sarayının istifadəyə verilməsi ilə burada geniş dövlət tədbirlərinin, konsertlərin, müsabiqələrin keçirilməsi mümkün oldu.

Heydər Əliyev xalqımızın mədəni səviyyəsinin inkişafında kinonun rolunu yüksək qiymətləndirir, onu insan tərbiyəsində mühüm təsirli vasitə hesab edirdi. Bu baxımdan 1984-cü ilin mayında Moskvada işləyərkən onun kino işçilərinin ümumittifaq müşavirəsindəki çıxışı əlamətdar idi [246, 1984, 19 may]. İncəsənətin mahir bilicisi olan Heydər Əliyev əhalinin geniş kütlələrinin kino sənətinə daha yaxından cəlb edilməsini, onların estetik dünya görüşünün artırılması üçün kinoteatrların, kino qurğularının tikintisi-

nə diqqət yetirməyi tövsiyə edirdi. Belə bir fakt diqqəti cəlb edir ki, 1976-1980-ci illərdə 140, 1980-ci ildə isə 45 yeni kinoteatr və kino qurğusu istifadəyə verilmişdi [100, 1981, 3 iyul; 105, 183].

Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin «Naxçıvan MSSR-nin xalq təsərrüfatını daha da inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında» 8 yanvar 1974-cü il tarixli qərarında 1974-1979-cu illərdə muxtar respublikanın kəndlərində 20 yeni stasionar kino qurğusunun və 6 yay kino-teatrının – kino meydançasının qurulması nəzərdə tutulmuşdu [27, v.194].

1970-ci ildə Naxçıvan MSSR-də 131 (onlardan 115-i kənd yerlərində), 1975-ci ildə 180 (onlardan 152-si kənddə), 1980-ci ildə 189 (onlardan 165-i kənddə), 1985-ci ildə isə 190 (onlardan 161-i kənddə) kino qurğusu var idi [185, 86-87; 189, 71].

Bütün bunlar öz növbəsində əhaliyə kino xidmətinin həcmində və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərmişdi. Əgər 1970-ci ildə Naxçıvan MSSR-in kinoteatrlarında 42500 kinofilm, o cümlədən 3461 sənədli və elmi-populyar və 1519 kənd təsərrüfatı haqqında film, nümayiş etdirilmişdisə, 1980-ci ildə onların sayı müvafiq olaraq 54 min, 7009 və 4518 təşkil etmişdi. Nəticədə kino seanslara gələnlərin sayı da artaraq 1970-ci ildə 2127 min nəfər, 1980-ci ildə 2615 min nəfər, 1985-ci ildə isə 3166 min nəfər olmuşdu [189, 71].

Naxçıvan MSSR əhalisinin mənəvi-estetik, vətənpərvərlik tərbiyəsində muzeylər mühüm rol oynayırdı. Göstərilən dövrdə bütün respublikada olduğu kimi, muxtar respublikada da muzeylərin şəbəkəsi genişləndirilmiş, onların işi təkmilləşdirilmiş və yaxşılaşdırılmışdı.

Heydər Əliyevin şəxsi göstərişi ilə Naxçıvan MSSR-nin 50 illiyi ilə əlaqədar Naxçıvan şəhərində Xatirə muzey-salonu yaradılmışdı. 1976-cı ildə onun tapşırığı ilə həmin muzey-salonun gələcək fəaliyyətini müəyyənləşdirmək üçün Naxçıvana mütəxəssislərdən ibarət bir qrup göndərilmişdi. Qrupun rəyi nəzərə alınmaqla Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti 18 noyabr 1976-cı il tarixdə Naxçıvan MSSR Tarix muzeyinin şöbəsinin təşkili barədə qərar qəbul etdi [34, v.101].

Azərbaycan KP MK Bürosunun 10 noyabr 1980-ci il tarixli qərarı ilə Culfa, İliç (Şəur), Ordubad rayonlarında Dövlət tarix-diyarşünaslıq muzeyləri yaradıldı [49, v.218].

XII əsrin mədəniyyət abidəsi olan Möminə Xatun məqbərəsi yanında memarlıq və incəsənət muzeyi təşkil olundu. Muxtar respublikada 1970-ci ildə cəmi iki muzey var idisə, 1980-ci ildə onların sayı dörd, 1985-ci ildə isə on birə çatdırıldı [189, 71].

Heydər Əliyevin Azərbaycan mədəniyyəti qarşısında ən möhtəşəm xidmətlərdən biri də xalqımızın görkəmli simalarının, elm və mədəniyyət

xadimlərinin xatirəsinin əbədiləşdirilməsi sahəsində atdığı qətiyyətli və cəhəngşümlü addımlardır. Onun respublikaya rəhbərliyi dövründə Bakıda, digər şəhərlərdə çoxlu görkəmli xadimlərimizin ev muzeyləri fəaliyyətə başlamışdı. Məhz Heydər Əliyevin bilavasitə təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə 70-ci illərdə və 80-ci illərin əvvəllərində Naxçıvan şəhərində və Şaxtaxtı kəndində görkəmli Azərbaycan dramaturqu və şairi Hüseyn Cavidin, Naxçıvan şəhərində görkəmli sərkərdə C.Naxçıvanskinin, Ordubad şəhərində yazıçı-dramaturq M.S.Ordubadinin, akademik Y.Məmmədəliyevin ev muzeyləri yaradılmışdı.

Heydər Əliyev Naxçıvana səfərlərində bu diyarın övladları olan görkəmli şəxsiyyətlərin ev muzeylərinə də baş çəkir, muzeylərin rəy kitablarına öz xoş sözlərini yazırdı. 1980-ci ildə o, Ordubadda olarkən görkəmli Azərbaycan ədibi M.S.Ordubadinin ev muzeyində olmuş, muzeyin eksponatları ona xoş təsir bağışlamışdı. O, həmçinin sovet elminin inkişafında böyük xidmətlər göstərmiş kimyaçı alim Y.Məmmədəliyevin ev muzeyinə də baxmışdı. Heydər Əliyev Naxçıvan şəhərində görkəmli yazıçı C.Məmmədquluzadənin şəərəfinə ucaldılmış abidəyə baxmış, onun ətrafında aparılan tikinti-abadlıq işləri ilə tanış olmuşdu.

Həmin səfərində Heydər Əliyev görkəmli memar Ə.Naxçıvaninin inşa etdiyi Möminə Xatun məqbərəsinə baxmış və qeyd etmişdi ki, Əcəmi sənətinin incilərini bundan sonra da yaşatmaq, bu üslubda binaların tikintisinə, abidənin ornamentlərindən geniş istifadə edilməsinə diqqət yetirmək lazımdır. Xalqımızın qədim əsrlərdən dövrümüzədək gəlib çıxmış qəhrəmanlıq tarixini özündə əks etdirən sənət abidələrinə yaxşı münasibət göstərməli, onların mühafizə olunmasına xüsusi fikir verilməlidir [199, 1980, 25 may].

Heydər Əliyev həmin səfərində Hüseyn Cavidin ev muzeyində aparılan tikinti işləri ilə də ətraflı tanış olmuşdu. 1982-ci ildə Heydər Əliyev Naxçıvanda Hüseyn Cavidin adını daşıyan poeziya teatrına gələrək tamaşaya baxmış və əmin olduğunu bildirmişdi ki, bu poeziya teatri Naxçıvan sakinlərinin, xüsusən Hüseyn Cavidin gənc həmyerlilərinin sevimli istirahət yerinə çevriləcəkdir [199, 1982, 5 oktyabr].

Heydər Əliyev Azərbaycan KP MK I katibi kimi sonuncu dəfə 1982-ci ilin oktyabrında Naxçıvanda olarkən, yenidən Əcəmi Naxçıvaninin memarlıq kompleksində aparılan bərpa işləri ilə tanış olmağa ehtiyac duymuş, öz tövsiyələrini vermişdi.

Muxtar respublikanın kənd yerlərində də muzeylərin yaradılmasına təşəbbüs göstərilirdi. Ziyahların və sovxoz rəhbərliyinin gücü ilə Çarçiboğan və İbadulla kəndlərində (Şərrur rayonunda) əmək şöhrəti muzeyləri də yaradılmışdı [9, v.193]. 1970-ci illərdə Naxçıvan MSSR muzeylərinin ekspozisiya sahəsi xeyli genişlənmiş, onlar muxtar respublikanın əsl mədəniyyət və elmi metodik mərkəzlərinə çevrilmişdilər. 1980-ci illərdə muzey-

lərdə 20370 eksponat nümayiş etdirilirdi ki, bu da 1970-ci ilin göstəricisindən 2,9 dəfə çox idi. Muzeylərdə xidmətin yaxşılaşdırılması nəticəsində oraya gələnlərin sayı artmaqda idi. Onların sayı 1970-ci ilə müqayisədə (52 min) 1980-ci ildə (172 min) 3,5 dəfə, 1985-ci ildə isə (321 min) 6,4 dəfə artmışdı [188, 63; 189, 71].

Muzeylərdə aparılan kütləvi-mədəni işlərin sayı da artmışdı. 1980-ci ildə muxtar respublikanın muzeylərində 2527 ekskursiya təşkil edilmiş, orada 66263 nəfər iştirak etmişdi. 1970-ci ilə müqayisədə bu göstəricilər müvafiq olaraq 2,4 və 1,9 dəfə artmışdı. Bu dövr ərzində muzeylər tərəfindən elmi-siyasi və ədəbi mövzularda keçirilmiş mühazirələrin sayı 1,4 dəfə, dinləyicilərin sayı isə 2,6 dəfə çoxalmışdı [9, v.195].

Heydər Əliyev xalqımızın tarixi-mədəni abidələrinin qorunması, bərpası və tanınması sahəsində böyük fəaliyyət göstərirdi. Onun respublikaya rəhbərliyi dövründə bu istiqamətdə onlarla tarixi qərar qəbul edilmişdi. Onun göstərişi ilə tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması və bərpasına ayrılan xərclər İldən-İlə artırılır, tarixi abidələrin tədqiqinə, arxeoloji tədqiqatların aparılmasına xüsusi dövlət qayğısı göstərilirdi. Bu siyasətə tarixi abidələrlə zəngin Naxçıvan MSSR-də də ardıcıl əməl olunurdu.

Heydər Əliyev Naxçıvan MSSR-nin sosial-iqtisadi inkişafına aid qəbul edilmiş qərarlara tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması ilə bağlı xüsusi bəndlərin salınmasına nail olur, bunun üçün əlavə vəsaitlərin ayrılmasını tapşırırdı. Naxçıvan MSSR-nin xalq təsərrüfatını daha da inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 8 yanvar 1974-cü il tarixli qərarında Ordubad şəhərinin tarixi hissəsinin planlaşdırılması, Naxçıvan şəhəri hüduudunda, birinci növbədə Möminə Xatun tarixi abidələri ərazisində arxeoloji qazıntıların təşkil olunması məsələsi öz əksini tapmışdı.

Heydər Əliyev Azərbaycan klassik memarlığının görkəmli nümayəndəsi, Naxçıvan memarlıq məktəbinin banisi Əcəmi Əlibəkr oğlu Naxçıvaninin adının əbədiləşdirilməsinə, onun əsərlərinin gələcək nəsillər üçün qorunub saxlanılmasına xüsusi diqqət yetirirdi. Naxçıvana hər gəlişində Əcəmi Naxçıvaninin yaratdığı möhtəşəm Möminə Xatun məqbərəsinə ziyarət edir, abidənin bərpa edilməsi, ətrafının abadlaşdırılmasına dair öz göstərişlərini verirdi.

1976-cı ildə böyük Azərbaycan memarı Əcəminin anadan olmasının 850 illiyi qeyd edilirdi. Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü ilə Azərbaycan KP MK-nın Bürosu 12 mart 1976-cı il tarixli iclasında yubileyin 1976-cı ilin oktyabrında keçirilməsi, bu məqsədlə təşkilat komitəsinin yaradılması geniş yubiley tədbirlərinin keçirilməsi barədə qərar qəbul edilmişdi [36, v.229]. Həmin qərara uyğun olaraq Naxçıvan şəhərində Əcəmi Naxçıvaninin

yaradıcılığına həsr edilmiş elmi sessiya keçirilmişdi.

O, 1980-ci ildə Naxçıvanda olarkən göstərirdi ki, Naxçıvanın tarixi abidələrini yaxşı qorumaq və onların ətrafında yaxşı iş aparmaq lazımdır. Bu sahədə də təəssüf ki, əvvəlki dövrlərdə geriliyə yol verilib. Tarixi abidələr Naxçıvanın çoxəsrlik tarixinin əyani göstəricisidir. Bu abidələr həm də Naxçıvanın gözəlliyini, tarixi özəlliyini nümayiş etdirir [199, 1980, 5 iyun].

O, müharibədə həlak olmuş insanların xatirəsini daim əziz tutur, müharibə və əmək veteranlarına qayğı və diqqət göstərilməsini tələb edirdi. Bu baxımdan Heylər Əliyevin Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Nəcəfzadə Rəfiyevin xatirəsinə göstərdiyi münasibət diqqəti cəlb edir. 1975-ci ilin martında Rəfiyevin qohumları adından onun qardaşı müharibə iştirakçısı və partizan Cəlil Rəfiyev Heydər Əliyevə məktubla müraciət etmişdi. Məktubda Sovet İttifaqı Qəhrəmanı N. Rəfiyevin cəbhədəki qəhrəmanlıq və rəşadətindən bəhs edilir, onun üç dəfə qəhrəman adına layiq görüldüyü və yalnız biri haqqında rəsmi məlumat olduğu bildirilirdi.

Məktubdan o da məlum olmuşdu ki, N. Rəfiyev naxçıvanlılar arasında ilk Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı olsa da, Azərbaycan SSR-də, o cümlədən Naxçıvan MSSR-də onun adının əbədləşdirilməsi üçün heç bir tədbir görülməmişdir. Buna görə də qohumları Heydər Əliyevdən N. Rəfiyevin adının əbədləşdirilməsini, Ordubad şəhərində qəhrəmana heykəl qoyulmasını, onun üçün Döyüş Şöhrəti muzeyinin yaradılmasını, müharibədən əvvəl təhsil aldığı Naxçıvan Kənd Təsərrüfatı Texnikumuna, Naxçıvan MSSR-də idman işləri üzrə bacarıqlı təşkilatçı olduğuna görə isə Naxçıvan şəhər stadionuna onun adının verilməsini xahiş etmişdilər [32, v.199-201].

Azərbaycan SSR hərbi komissarlığının siyasi şöbəsi də Naxçıvan Kənd Təsərrüfatı Texnikumuna və Bakı şəhərinin küçələrindən birinə N. Rəfiyevin adının verilməsi ilə bağlı müraciət etmişdilər.

Heydər Əliyev bu təklifləri dərhal nəzərə almış və onun təşəbbüsü ilə Azərbaycan KP MK Bürosu 15 oktyabr 1975-ci il tarixli qərarı ilə Naxçıvan Kənd Təsərrüfatı Texnikumuna Sovet İttifaqı Qəhrəmanı N. R. Rəfiyevin adı verilmişdi [32, v.195]. Eyni zamanda, Ordubad şəhərinin mərkəzində qəhrəmanın büstü qoyulmuş, Döyüş Şöhrəti muzeyi yaradılmışdı.

Naxçıvana səfərlərində o, bu diyarda olan Sovet İttifaqı Qəhrəmanlarının abidəsi önünə gedir, onları hörmətlə yad edirdi. Heydər Əliyev respublikanın bütün qəsəbələrində və kəndlərində, Böyük Vətən Müharibəsində həlak olanların abidələrinin yaradılmasını tələb edir, Naxçıvanda bu göstərişin lazımı şəkildə yerinə yetirilmədiyini diqqətə çatdırırdı. O, Böyük Vətən Müharibəsi iştirakçılarının, əlillərinin, müharibədə həlak olanların xidmətlərini, qəhrəmanlıqlarını əbədləşdirməyi hamının vətəndaşlıq borcu sayırdı [199, 1980, 5 iyun]. Müharibədə həlak olanların xatirəsinin əbədləş-

dirilməsinin gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsinə çox gözəl təsir bağışlayacağını bildirirdi [199, 1980, 5 iyun].

1980-ci ilin mayın 24-də Heydər Əliyev Naxçıvanda müharibə və əmək veteranları ilə görüşərək onların xidmətlərini yüksək qiymətləndirmişdi [199, 1980, 25 may].

Heydər Əliyev Azərbaycan SSR-nin, o cümlədən Naxçıvan MSSR-nin tarixi hadisələrinin qeyd edilməsi məsələsinə xüsusi önəm vermiş, bu məsələ ilə bağlı bir neçə fərman imzalamışdı.

1974-cü ildə Naxçıvan MSSR-nin 50 illiyinin qeyd edilməsi muxtar respublikada əsl xalq bayramına çevrildi.

Hələ 1973-cü il avqustun 28-də Azərbaycan KP MK Bürosunda «Naxçıvan MSSR-nin 50 illiyi haqqında» məsələ müzakirə edilmiş və 8 bənddən ibarət qərar qəbul edilmişdi. Heydər Əliyevin imzaladığı qərarla Naxçıvanın muxtariyyətinin qeyd edilməsi ilə bağlı yubiley tədbirlərinin 1974-cü ildə keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Həmin qərarın ikinci bəndində Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə Naxçıvan VPK və Naxçıvan MSSR Nazirlər Soveti ilə birgə muxtar respublikanın iqtisadiyyatının və mədəniyyətinin daha da inkişaf etdirilməsi məsələlərinə baxılması və öz təkliflərinin Azərbaycan KP MK-ya təqdim edilməsi tapşırılmışdı [25, v.180]. Qeyd edək ki, məhz bu tapşırığa uyğun olaraq Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Naxçıvan MSSR-nin iqtisadiyyatının və mədəniyyətinin daha da inkişaf etdirilməsi tədbirləri haqqında 8 yanvar 1974-cü il tarixli məlum qərarı qəbul edilmişdi.

Əslində Heydər Əliyev Naxçıvan MSSR-nin yubileyinin geniş qeyd edilməsini həm də muxtar respublikanın sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı ilə bağlı məsələlərin həllinin sürətləndirilməsində bir vasitə kimi istifadə edərək Naxçıvan üçün əlavə maliyyə vəsaitlərinin ayrılmasına nail olmuşdu. Belə ki, Azərbaycan KP MK 28 avqust 1973-cü il tarixli qərarında Azərbaycan SSR Maliyyə Nazirliyinə muxtar respublikanın şəhər və qəsəbələrində abadlaşdırılması üçün 1974-cü il üçün əlavə vəsaitlərin ayrılması məsələsinə baxmağı tapşırırmışdı [24, v.186].

Naxçıvan MSSR-nin 50 illik yubileyi muxtar respublikanın mədəni, ədəbi həyatında böyük canlanma yaratdı. Azərbaycan KP MK Bürosunun 28 avqust 1973-cü il tarixli qərarına uyğun olaraq Sovet hakimiyyəti illərində təsərrüfat və mədəni həyatda muxtar respublikanın qazandığı uğurlara həsr edilmiş, hər biri 5 çap vərəqi həcmində, Azərbaycan və rus dillərində «Naxçıvan MSSR-50» kitabı buraxılmışdı. Azərbaycan (10 çap vərəqi) və rus (5 çap vərəqi) dillərində Naxçıvan yazıçılarının əsərlərindən ibarət toplu – «Almanax», muxtar respublikanın yazıçılarının 8 adda, 40 çap vərəqi həc-

mində kitabları nəşr edilmiş, muxtar respublikada yaşayıb-yaradan şairlərin şeirlərində bəstələnmiş mahnılar toplusu yubiley ərəfəsində işıq üzü görmüşdü.

Yubiley ilində həmçinin «Naxçıvan MSSR 50 ildə» adlı Azərbaycan və rus dillərində suvenir foto-albom, eləcə də, muxtar respublikanın görməli yerlərini əks etdirən açıqcalar komplekti, «Naxçıvan MSSR-50» döş nişanı və yubiley medalı buraxılmışdı.

Yubiley tədbirləri içərisində Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti Dövlət Kinematografiya Komitəsi tərəfindən Naxçıvan MSSR-dən bəhs edən sənədli film də xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı.

Heydər Əliyevin imzaladığı Azərbaycan KP MK-nın katibliyinin qərarına əsasən Kirovabad (Gəncə), DQMV və Bakıda Naxçıvan MSSR günləri keçirilmiş, orada muxtar respublikanın bədii kollektivləri konsert proqramı ilə çıxışlar etmişdilər [29, v.62].

Artıq qeyd edildiyi kimi, Naxçıvan MSSR-nin 50 illik yubileyinin 1974-cü ilin mayında keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Lakin Sov. İKP MK Katibliyinin «Naxçıvan MSSR-nin yaranmasının 50 illiyi haqqında» 19 mart 1974-cü il tarixli qərarına uyğun olaraq Azərbaycan KP MK Bürosu 6 sentyabr 1974-cü ildə Naxçıvan MSSR-nin yubileyinin 1974-cü il oktyabrın 4-də bayram edilməsi haqqında ikinci qərar qəbul etməli oldu [28, v.172]. Bayram tədbirlərində Heydər Əliyev şəxsən iştirak edərək böyük nitq söyləmiş, Naxçıvan MSSR-nin bayrağına Oktyabr İnqilabı ordenini sancmışdı. Bayram münasibətilə muxtar respublikanın rayonlarında da geniş tədbirlər, mitinqlər olmuş, orada Bakıdan, digər bölgələrdən gəlmiş qonaqlar iştirak etmişdilər. Həmin günlərdə Naxçıvan şəhərində Leninin abidəsi, Naxçıvan MSSR Xalq Təsərrüfatı Nailiyyətləri sərgisi Heydər Əliyevin özü tərəfindən açılmışdı [200, 1974, 4-6 oktyabr]. Muxtar respublikanın 60 illiyi də (1984-cü il) Azərbaycanda böyük təntənə ilə qeyd edilmişdi.

Heydər Əliyevin milli musiqiyə, incəsənətə göstərdiyi diqqət və qayğısı nəticəsində Azərbaycan musiqi mədəniyyəti və incəsənəti 70-80-ci illərdə özünün ən yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdı, xalqımızın milli-mədəni dirçəlişi yolunda mühüm rol oynamağa başladı. Məhz Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə Azərbaycan mədəniyyəti, onun görkəmli nümayəndələri respublikadan kənarlarda geniş tanınmağa başladılar. Heydər Əliyev xalqın daha geniş kütlələrini, xüsusən uşaq və gəncləri mədəniyyətə, musiqiyə, incəsənətə cəlb etmək üçün Azərbaycanın paytaxtı ilə yanaşı bölgələrdə də incəsənətin inkişafına söz göstərir, yerlərdə musiqi və incəsənət ocaqlarının şəbəkəsinin genişləndirilməsini təşviq edirdi.

Gənc nəslin mənəvi simasının və estetik tərzinin formalaşmasında, onun dünya musiqi mədəniyyətinin inciləri ilə yaxından tanış olmasında, ifaçılıq sənətinin yüksəldilməsində musiqi məktəbləri böyük rol oynayırdı.

Musiqi məktəbləri incəsənət və bədii özfəaliyyət kollektivlərinin istedadlı gənclərlə zənginləşməsində böyük əməli fəaliyyət göstərirdilər. Heydər Əliyevin bütün respublikada musiqi təhsilinin inkişafına göstərdiyi qayğı və diqqət Naxçıvan MSSR-də də öz təsirini göstərirdi. Muxtar respublikada 70-ci illərdə uşaqların musiqi təhsili alması üçün əhəmiyyətli addımlar atılmağa başlanmış, musiqi məktəbləri şəbəkəsi genişlənməmişdi. Naxçıvan şəhərində orta ixtisas təhsili verən musiqi məktəbi açılmış, muxtar respublikanın 15 kəndində rayon musiqi məktəblərinin filialları fəaliyyətə başlamışdı.

Musiqi məktəblərinə qəbul da xeyli artırılmışdı. Əgər 1970-ci ildə musiqi məktəblərində 757 şagird oxuyurdusa, 1980-ci ildə onların sayı 1540 nəfərə çatmışdı [179, v.10; 9, v.190]. Musiqi məktəblərinin şəbəkəsinin genişlənməsi, oradakı şagirdlərin sayının artması öz növbəsində muxtar respublikada musiqi təhsilinin, bədii özfəaliyyətin, professional musiqi sənətinin inkişafına müsbət təsir göstərdi.

Heydər Əliyev Azərbaycan SSR-də professional milli və klassik musiqinin, bəstəkarlıq və ifaçılıq sənətinin, xalq musiqisi və özfəaliyyət sənətinin inkişafı və tərəqqisi üçün var qüvvəsi ilə çalışır, bəstəkarlar və ifaçılar üçün normal yaradıcılıq və məişət şəraitinin yaradılması, onlara fəxri adların verilməsi, yubileylərin keçirilməsi, respublikadan kənarada tanınmaları üçün bütün imkanlardan istifadə edirdi. Bütün bunların sayəsində 70-80-ci illərdə Azərbaycan SSR-də musiqi sənəti özünün ən yüksək tərəqqi zirvəsinə çatdı.

Heydər Əliyevin Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişafında göstərdiyi ən mühüm xidmətlərdən biri geniş əhali kütləsinin professional və klassik musiqi sənəti ilə daha yaxından tanış olmasına, təkcə Bakıda deyil, eləcə də Azərbaycanın şəhər və bölgələrində professional musiqi-mədəniyyətinin, bəstəkarlıq və ifaçılıq sənətinin təşəkkül taparaq inkişafına nail olması idi. Onun təşəbbüsü ilə bu istiqamətdə Mərkəzi Komitənin Bürosu və respublika hökuməti səviyyəsində mühüm qərarlar qəbul edilmiş və icra olunmuşdur.

1970-80-ci illər Naxçıvan MSSR-də musiqi sənəti, o cümlədən bəstəkarlıq sənəti də inkişaf etməkdə idi. İlk dəfə olaraq 1976-cı ildə Naxçıvan şəhərində muxtar respublika bəstəkarlarının əsərlərindən ibarət konsert proqramı hazırlanmış və uğurla həyata keçirilmişdi. Konsertdə Naxçıvanın on iki bəstəkarının müxtəlif janrlı əsərləri ifa olunmuşdu.

1978-ci ildə Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının Naxçıvanda keçirilmiş səyyar plenumunda İttifaqın muxtar respublika təşkilatı yaradıldı. Ramiz Mirişli təşkilatın sədri, Məmməd Ələkbərov məsul katibi seçildi.

1970-80-ci illərdə Naxçıvanda professional musiqi ifaçılığı öz inkişaf zirvəsinə qədəm qoydu. Burada yaşayıb-yaradan bəstəkarlardan Məmməd Məmmədov, Məmməd Ələkbərov, Rəşid Məmmədov, Vahid Axundov, Səidə

Məmmədova, Nazim Quliyev və digərlərinin müxtəlif musiqi janrlarında bəstələdiyi əsərlər yüksək professionalıq səviyyəsi ilə nəzəri cəlb edirdi.

1984-cü ildə Naxçıvan Dövlət Filarmoniyasının təşkil olunması muxtar respublikanın mədəni həyatında mühüm hadisə oldu. «Araz» dövlət Mahını və Rəqs ansamblı filarmoniyanın tərkibinə daxil edildi. Burada Azərbaycan xalq çalğı alətləri və kamera orkestrləri təşkil olundu. N.Quliyev filarmoniyanın bədii rəhbəri, H.Qurbanov xalq çalğı alətləri orkestrinin bədii rəhbəri və baş dirijoru, İ.Abdulin isə kamera orkestrinin baş dirijoru təyin olundular. Bu musiqi kollektivləri qısa müddətdə böyük nailiyyətlər qazanmış, muxtar respublikada və ondan kənarda bir sıra konsert proqramları ilə çıxış etmişdi [118, 89].

Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə bölgələrdə musiqi sənətinin inkişafı məqsədi ilə bir neçə müsabiqə və festivallar keçirilmişdi ki, onların iştirakçıları əsasən respublika regionlarını təmsil edirdilər.

Heydər Əliyev Azərbaycan folklor musiqisinin, muğamın, aşıq sənətinin dirçədilməsinə, bədii özfəaliyyət kollektivlərinin yaradılmasına xüsusi diqqət yetirirdi. Onun bu siyasəti Naxçıvan MSSR-də də öz təzahürünü tapırdı. 70-ci illərdə Naxçıvan MSSR-də, xüsusən kənd yerlərində çoxlu mədəniyyət və özfəaliyyət kollektivləri yaradılmış, qısa müddət ərzində onların şöhrəti muxtar respublikanın hüdudlarını aşaraq keçmiş SSRİ-nin bir çox respublikalarında yayılmışdı.

Naxçıvan MSSR-nin bədii özfəaliyyət kollektivləri Moskva səhnələrində, müttəfiq respublikalarda, xarici ölkələrdə uğurla çıxış etmiş, müxtəlif diplomlara və fəxri fərmanlara layiq görülmüşlər. İliç (Şərrur) rayon mədəniyyət evinin «Yallı» ansamblı 1972-ci ildə ADR-də keçirilmiş VIII Beynəlxalq folklor rəqsləri festivalında ölkəni uğurla təmsil etmiş və festivalın laureat diplomuna layiq görülmüşdü. Ansambl SSRİ-nin mərkəzi televiziya ilə də çıxış etmişdi. Şahbuz və Ordubad rayonlarının bir çox bədii özfəaliyyət kollektivləri müxtəlif müsabiqə və festivallarda yaxşı ifaçılıq ustalığı nümayiş etdirmişdilər [134, s.27]. Göstərilən dövr Naxçıvan MSSR-də bədii özfəaliyyət kollektivlərinin sayının artması ilə əlamətdar oldu. Əgər 1970-ci ildə muxtar respublikada 2245 nəfəri əhatə edən 227 bədii özfəaliyyət kollektivi var idisə, 1980-ci ildə onların sayı müvafiq olaraq 17739 və 1081-ə çatmışdı. 1980-ci ildə bədii özfəaliyyət kollektivlərinin 4595 konsert və tamaşalarında 4998 min adam iştirak etmişdi. Müqayisə üçün deyək ki, 1970-ci ildə 893 belə tədbir 104,4 min tamaşaçının ixtiyarına verilmişdi [9, v.196].

1975-1976-cı illərdə bədii özfəaliyyət kollektivlərinin Naxçıvan MSSR Mədəniyyət Nazirliyi və muxtar respublika Televiziya və Radio Verilişləri Komitəsi tərəfindən birgə keçirilən müsabiqəsi regionun özfəaliyyət musiqisinin inkişafında yeni mərhələ, mədəni həyatında mühüm hadisə

oldu. Müsabiqədə muxtar respublikanın ən ucqar kəndlərindən belə özfəaliyyət kollektivləri iştirak etmiş və öz məharətlərini göstərmişlər. Müsabiqənin digər mühüm xidməti ondan ibarət idi ki, qədim musiqi alətləri (Qara zurna, tütək, yantütək, tulum) onların ifaçıları tərəfindən geniş kütlə qarşısına çıxarılmışdır. Müsabiqə bir növ yaradıcılıq yarışına çevrilmiş və muxtar respublikada bədii özfəaliyyət kollektivlərinin inkişafına böyük təsir göstərmişdi [118, 61].

Heydər Əliyev Naxçıvanda ədəbiyyatın, ədəbi fikrin inkişafı, təbliği sahəsində də misilsiz xidmətlər göstərmişdir ki, onlardan biri də əslən naxçıvanlı şair və yazıçıların respublika səviyyəsində yubileylərinin qeyd edilməsi, onların adlarının əbədiləşdirilməsinə xüsusi diqqətlə yanaşması idi. Belə ki, Heydər Əliyevin imzaladığı sərəncamlarla 1972-ci ildə Məmməd Səid Ordubadinin 100 illik, 1981-ci ildə 110 illik, 1980-ci ildə Əliqulu Qəmküsərin 100 illik, 1982-ci ildə Hüseyn Cavidin 100 illik, 1980-ci ilin martında görkəmli ədəbiyyatşünas Əziz Şərifin 85 illik yubileyləri həm respublikada, həm də vətənləri Naxçıvanda geniş qeyd olundu. Heydər Əliyevin həmin şəxslərin yubileylərinin qeyd edilməsi ilə bağlı imzaladığı qərarlarda Naxçıvanda onların adlarının məktəblərə, küçələrə, kitabxanalara verilməsi, ev muzeylərinin açılması və s. tədbirlər nəzərdə tutulmuşdu [105, 189-229].

Heydər Əliyevin Azərbaycan ədəbiyyatı qarşısında ən mühüm xidmətlərindən biri 1937-ci ildə sovet repressiyasının qurbanlarından olmuş görkəmli şair-dramaturq, mütəfəkkir Hüseyn Cavidin adının əbədiləşdirilməsi, 90 və 100 illik yubileylərinin keçirilməsi, onun nəşinin Azərbaycana gətirilərək doğrulduğu torpağa tapşırılması kimi mühüm və xeyirxah işlərin təşkili və buna rəhbərlik etməsi oldu.

Böyük ədəbin 100 illiyi 1982-ci il oktyabrın 24-də tamam olsa da, yubileyin keçirilməsinə iki il əvvəl başlanılmış, geniş tədbirlər sistemi müəyyənləşdirilmişdi. Azərbaycan KP MK Bürosunun 11 dekabr 1980-ci il tarixində keçirilmiş iclasında Naxçıvan şəhərində Hüseyn Cavidin xatirə ev muzeyinin yaradılması haqqında məsələ müzakirə edilərək müvafiq qərar qəbul edilmişdi. Qərarda Naxçıvan şəhərində Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan MSSR Ədəbiyyat Muzeyinin filialı kimi Hüseyn Cavidin xatirə ev muzeyinin yaradılması haqqında Naxçıvan VPK və Azərbaycan SSR Mədəniyyət Nazirliyinin təklifinin qəbul edildiyi qeyd olunur, respublikanın Mədəniyyət Nazirliyinin muzeyin ştatları və onun yaradılması ilə bağlı digər maliyyə-təsərrüfat məsələləri haqqında təkliflərini baxılmaq üçün müəyyən olunmuş qaydada Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə təqdim etmək tələb olunurdu [50, v.53].

Azərbaycan KP MK Bürosunun 7 iyul 1981-ci il tarixli iclasında «Hüseyn Cavidin anadan olmasının 100 illiyi» haqqında tarixi qərar qəbul

edildi. 5 səhifəlik, 14 bənddən ibarət bu geniş qərarda Hüseyn Cavidin ədəbi fəaliyyətinə qısa nəzər salınmış, onun milli ədəbiyyatın və teatr sənətinin inkişafında böyük xidmətləri qeyd olunmuşdu.

Qəbul olunmuş qərarda Naxçıvanla bağlı bir sıra məqamlar da öz əksini tapmışdı. Belə ki, yubileylə əlaqədar yaradılmış təşkilat komitəsinin sədr müavini Naxçıvan VPK-nin I katibi K.Rəhimov təyin olunmuş, Naxçıvanda H.Cavidin həyat və fəaliyyətinə həsr edilmiş elmi sessiya və ədəbi-bədii gecə keçirilməsi qərarlaşdırılmışdı.

Qərarda həmçinin Naxçıvan şəhərində Hüseyn Cavidin abidəsinin qoyulması və xatirə muzeyinin yaradılması, C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrının ikinci səhnəsi kimi Hüseyn Cavid poeziya teatrının yaradılması da nəzərdə tutulmuşdu [52, v.202-206].

Heydər Əliyev həmçinin böyük siyasi cəsarət və uzaqgörənlik göstərərək Cavidin nəşinin uzaq Sibirdən vətənə gətirilməsinə və islam qaydalarına uyğun Naxçıvanda dəfn edilməsinə nail oldu. Heydər Əliyev böyük müttəfəkin ümumi şəhər qəbiristanlığında deyil, şairin doğulduğu evin yaxınlığında dəfninə qərar verdi. Məzarın üzərində gələcəkdə məqbərə tikilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Heydər Əliyevin bu addımları onun Cavid yaradıcılığına, Cavid irsinə məhəbbət və etiramının, ədəbi fikir tarixində Cavidin yerini və rolunu düzgün qiymətləndirməsinin parlaq təzahürü idi.

Lakin Heydər Əliyevin Moskvaya rəhbər vəzifəyə irəli çəkilməsi ilə H.Cavid məqbərəsinin tikintisi də yarımcıq qaldı. Yalnız onun ikinci dəfə respublikaya siyasi rəhbərliyə qayıtması ilə bu xeyrixah işi başa çatdırdı və 1996-cı ildə şairin Naxçıvanda möhtəşəm məqbərəsinin açılışında iştirak etdi.

1970-ci illərin ortalarında Naxçıvanda Azərbaycan SSR Yazıçılar İttifaqının 10-dan çox üzvü yaşayıb-yaradırdı. H.Razi, M.Nəsirli, H.İ.İbrahimoğlu, A.Qasımov, K.Ağayeva, Ə.Yusifli, Ə.Mahmud, H.Fətullayev, M.Tariverdiyev, H.Əzimov, əsərləri muxtar respublikadan kənarda geniş yayılmış, onların bir çoxunun pyesləri Naxçıvan teatrında müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulmuşdu. 1974-cü ildə muxtar respublikanın 50 illiyi ərzində onların əsərlərindən ibarət «Arazın işıqları» adlı almanax nəşr edilmişdi [200, 1974, 4 oktyabr; 116, 17]. 80-ci illərin əvvəllərində Naxçıvan şair və yazıçılarının 64 kitabı, 7 almanaxı nəşr edilmiş, 17 pyesi tamaşaya qoyulmuşdu. Kitablardan 38-i 70-ci illərdə Bakı nəşriyyatlarında nəşr olunmuşdu [163, v.97]. Bir sıra naxçıvanlı müəlliflərin əsərləri müxtəlif dillərə tərcümə olunmuşdu.

Sonrakı dövrlərdə də Heydər Əliyev Naxçıvanda ədəbi mühitlə daim maraqlanır, naxçıvanlı yazıçı və şairlərin əsərlərinin nəşrinə, səhnələşdirilməsinə şərait yaradırdı. Bütün bunların nəticəsi olaraq Naxçıvan ədəbi mühiti öz inkişaf dövrünü yaşayır, daha da inkişaf etməyə başlamış bu diya-

rın şair və yazıçılarının əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatının inciləri sırasına daxil olurdu.

Qədim və zəngin tarixə malik Naxçıvan teatrının da ən yüksək inkişaf və tərəqqi zirvəsi 70-80-ci illərə təsadüf edir. Heydər Əliyev teatra, teatr xadimlərinə daim qayğı göstərir, onların yubileylərinin keçirilməsi, adlarının əbədiləşdirilməsi, teatr işçilərinin ev-məişət problemlərinin həlli məsələlərini öz nəzarəti altında saxlayırdı. Onun dövründə Naxçıvan Musiqili Dövlət Dram Teatrının maddi-texniki bazası xeyli möhkəmlənmiş, repertuarı yeni əsərlərlə zənginləşmişdir. Heydər Əliyev teatrın bir neçə aktyoruna fəxri adlar, dövlət mükafatları verərək onların yaradıcılığını layiqincə qiymətləndirmişdir. Naxçıvan teatrının bir sıra görkəmli nümayəndələri (İ.Həmzəyev, Z.Həmzəyeva, S.Hüseynova, A.Şahsuvarov, R.Cəfərxanova və b.) respublikanın fəxri adları ilə təltif edilmişdi [115; 213, 14]. Naxçıvana səfərlərində Heydər Əliyev teatrı yaddan çıxarmır, onun tamaşalarında iştirak etməyə vaxt tapırdı.

Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram teatrı muxtar respublikada teatr sənətinin fəal iştirakçısı idi. Teatr tez-tez muxtar respublikanın rayon və kəndlərinə səfərə çıxır, əhali qarşısında tamaşalar göstərirdi. 70-ci illərdə teatra gələn tamaşaçıların sayı təqribən 2,5 dəfə artmış, 56 mindən 137 minə çatmışdı [189, 71].

1980-ci ilin mayında Heydər Əliyev Naxçıvanda olarkən ziyahılar ondan bir neçə məsələnin həllini xahiş etmişdilər. Bu məsələlər sırasında Bakı nəşriyyatlarında Naxçıvan müəlliflərinin əsərlərinin nəşri, H.Cavidin Naxçıvan şəhərində heykəlinin qoyulması, Naxçıvanda rəsm qalereyasının təşkili, Naxçıvanda filarmoniyanın yaradılması və s. daxil idi [163, v.98-99]. Heydər Əliyev bu məsələlərə çox həssaslıqla yanaşmış, qısa müddət ərzində onların həllinə nail olmuşdu.

Naxçıvan MSSR-nin ictimai-siyasi, elmi-mədəni həyatında kütləvi informasiya və təbliğat vasitələri - mətbuat, televiziya və radio mühüm rol oynamağa başlamışdı.

Heydər Əliyev mətbuatın inkişafına xüsusi diqqət göstərir, qəzet və jurnalın maddi-texniki bazasının, kadr potensialının artırılmasına çalışırdı. Onun ölkəyə başçılıq etdiyi dövrdə Azərbaycan SSR-də 100-ə yaxın mətbu orqan nəşr edilirdi. O, milli mətbuatın itxarı sayılan «Əkinçi» və «Molla Nəsrəddin» qəzet və jurnalının yubileylərinin keçirilməsinə qərar vermiş, Azərbaycan jurnalistlərinin 1982-ci ildə keçirilmiş qurultayında şəxsən iştirak etmişdi. O, mətbuata təkcə partiyanın siyasi tribunası kimi deyil, həm də milli-mənəvi dəyərlərin təbliğatçısı, insanların ideya-siyasi tərbiyəsinin əsas vasitəsi kimi baxırdı. 1970-80-ci illərdə Naxçıvan MSSR-də 1 respublika və 5 rayon qəzeti çıxırdı. Qəzetlərin tirajı artırılmış, 1980-ci

ildə 29 minə çatdırılmışdı [188, 63]. Muxtar respublikanın mərkəzi mətbu orqanı olan «Şərq qapısı» həmin illərdə gündəlik nəşr edilirdi (Qəzet 1980-1990-cı illərdə «Sovet Naxçıvanı» və «Советский Нахичевань» adları ilə Azərbaycan və rus dillərində çıxmışdır – Ə.Q.).

Heydər Əliyevin imzaladığı Azərbaycan KP MK Bürosunun 22 oktyabr 1971-ci il tarixli qərarı ilə 1971-ci ilin dekabrında Azərbaycan KP Naxçıvan VPK, Naxçıvan MSSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin və Nazirlər Sovetinin orqanı olan «Şərq qapısı» qəzetinin 50 illik yubileyi bütün respublikada geniş qeyd edildi. Həmin qərarla «Şərq qapısı» qəzetinin «Naxçıvan MSSR zəhmətkeşlərinin kommunist tərbiyəsində, onların təsərrüfat və mədəni quruculuq vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə səfərbər edilməsində» xidmətlərinə görə Sov.İKP MK qarşısında «Şərəf Nişanı» ordeni ilə təltif olunması barədə məsələ qaldırıldı [19, v.134].

Heydər Əliyev qəzet əməkdaşlarının xidmətlərini də yüksək qiymətləndirmiş, yarıməsrlik yubileyi ilə əlaqədar olaraq «Şərq qapısı» qəzetinin bir qrup əməkdaşı mətbuat və poliqrafiya sahəsində xidmətlərinə görə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Fəxri fərmanı ilə təltif olunmuşdu.

«Şərq qapısı» qəzetinin yubiley mərasimlərində SSRİ və Zaqafqaziya respublikalarının Jurnalistlər İttifaqlarının nümayəndələri də iştirak etmişdilər.

Qəzetin 50-illiyinə respublikanın qəzet və jurnalları məqalələrə həsr etmiş, radio və televiziya vasitəsilə verilmiş təşkil edilmişdi [19, v.134].

1980-ci ilin yanvarından «Şərq qapısı» qəzeti «Sovet Naxçıvanı» adlandırılmış və qəzet rus dilində də çap edilməyə başlamışdı. Əslində qəzetin adında bu dəyişiklik bilavasitə Moskvanın iradəsi ilə baş vermişdi. Sov.İKP MK-nın «Özbəkistan SSR və Azərbaycan SSR-də çıxan bəzi qəzetlərin rus dilində də çap edilməsi haqqında» qərarına uyğun olaraq Azərbaycan KP MK Bürosunun 25 sentyabr 1979-cu il tarixli qərarı ilə «Şərq qapısı» qəzeti, «Sovet Naxçıvanı» adlandırılmış və qəzetin rus dilində dublikatı «Советский Нахичевань» adı ilə nəşr edilməyə başlanmışdı. Zənnimizcə, qəzetin adının dəyişdirilməsi ideoloji-siyasi amillərlə bilavasitə bağlı idi. 1990-cı ildə keçmiş SSRİ-də demokratikləşmə proseslərinin başladığı dövrdə qəzetin əvvəlki «Şərq qapısı» adı özünə qaytarıldı. Yeri gəlmişkən, Azərbaycan KP MK Bürosunun həmin qərarında DQMV-ni «Советакан Карабах» (Советский Карабах) və Şamaxı rayonunun «Yeni Şirvan» («Новый Ширван») qəzetlərinin də rus dilində çıxarılması qərara alınmışdı [42, v.117]. Bu qərarın müsbət tərəfi isə o oldu ki, həmin qərarla qəzetlərin mətbəələrinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, dublyaj olunan qəzetlərin keyfiyyətli çapının təmin edilməsi, qəzetlərin tirajlarının 5 min nüsxə artırılması, əlavə ştatlar ayrılması nəzərdə tutulmuşdu [42, v.117].

Qəzetin 60 illik yubileyi də (1981-ci il) geniş qeyd edilmiş, Heydər Əliyevin göstərişi və Azərbaycan KP MK Bürosunun 24 noyabr 1981-ci il tarixli qərarına uyğun olaraq «Sovet Naxçıvanı» qəzeti Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Fəxri fərmanı ilə təltif olunmuş, qəzet redaksiyası və mətbəəsinin işçiləri Azərbaycanın fəxri adlarına və Ali Sovetin Rəyasət Heyətinin Fəxri fərmanına layiq görülmüşdülər [53, v.275].

Heydər Əliyevin göstərişi ilə 1976-cı ildə Naxçıvan mətbəəsi üçün xüsusi bina tikilmiş və muxtar respublikada çıxan qəzetlər burada rotasiya üsulu ilə çap edilməyə başlamışdı. Mətbəə 1985-ci ildən Azərbaycan SSR Nəşriyyat-Poliqrafiya və Kitab Ticarəti İşləri Komitəsinin strukturuna daxil edilərək Naxçıvan Şəhər Poliqrafiya müəssisəsi adlandırılmışdır [148, 139-140].

Naxçıvanda radio və televiziyanın inkişafı da əsasən Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Onun dövründə Naxçıvan televiziyası və radiosunun maddi-texniki bazası xeyli gücləndirilmiş, verilişlərin sayı artmış, ştat tərkibi genişləndirilmişdi. 1976-cı ildə Azərbaycan radiosunun 50 illik, 1981-ci ildə isə televiziyanın 25 illik yubileyi Naxçıvanda da geniş qeyd edilmiş, bayram tədbirləri keçirilmişdi.

1970-ci illər Naxçıvan rəsm sənətinin inkişafında da xüsusi yer tutur. 1970-ci ildə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan Rəssamlar İttifaqının Naxçıvan şöbəsinin yaradılması bu sənət növünün inkişafına güclü təkan verdi. Başqa yaradıcılıq ittifaqlarına nisbətən Rəssamlar İttifaqının Naxçıvan filialı nisbətən az sayda rəssam və heykəltəraşları birləşdirsə də, onların bir çox nümayəndələri (Ə.Fətəliyev, Y.Məmmədov, M.Seyidov, H.Əliyev, A.Qaziyev, E.Cəfərov və başqaları) öz uğurlu əsərləri ilə Azərbaycan boyakarlıq sənətinin inkişafında xüsusi rol oynamışdılar. 1982-ci ildə Naxçıvan şəhərində rəsm qalereyasının açılması bölgənin rəssamlarının yaradıcılığının inkişafı üçün əlavə imkanlar yaratdı. Muzeydə Azərbaycanın görkəmli təsviri sənət ustaları ilə yanaşı Naxçıvan rəssamlarının qrafika, tematik tablo, portret və s. janrlarda yaratdıqları əsərlər də əsas yer tuturdu. Heydər Əliyev Naxçıvan rəssamlarının yaradıcılığı ilə daim maraqlanırdı, onlara lazımı şərait yaradılmasına çalışırdı. 1982-ci ildə Naxçıvan səfərində Heydər Əliyev yerli rəssamların H.Cavidin yaradıcılığına həsr edilmiş sərgisinə tamaşa etmişdi [199, 1982, 5 oktyabr].

Azərbaycan SSR-nin müttəfiq respublikalarla və xarici ölkələrlə mədəni əlaqələrində Naxçıvan MSSR fəal iştirak etməyə başlamışdı. Muxtar respublikanın mədəni əlaqələri ən müxtəlif formalarda - yubiley şənliklərinin, ədəbiyyat və incəsənət günlərinin, poeziya axşamlarının keçirilməsi, şair və yazıçıların şəxsi əlaqələrinin, musiqi və teatr kollektivlərinin qarşılıqlı səfərləri, rəssamların işlərindən ibarət sərgilərin təşkili, kinofestivalların keçirilməsi və s. inkişaf edirdi.

Naxçıvanın ədəbiyyat və incəsənət xadimləri Azərbaycan SSR-nin müttəfiq respublikalarla keçirdikləri qarşılıqlı tədbirlərdə yaxından iştirak etmişdilər. 1970-1980-ci illərdə Azərbaycan SSR-də RSFSR mədəniyyət günləri, (1972) Özbəkistan SSR və Ukrayna SSR-nin mədəniyyət günləri (1979), Sovet ədəbiyyatı günləri (1975), Sovet yazıçılarının Ümumittifaq konfransı (1980), SSRİ xalqlarının poeziya bayramı (1982) keçirilmiş, həmin tədbirlərdə Naxçıvan MSSR-nin yaradıcı kollektivləri də iştirak etmişdilər [200, 1979, 6 iyun, 4-5 oktyabr; 199, 1980, 30 oktyabr; 1981, 23 iyun].

Muxtar respublikanın mədəni əlaqələrində teatrların qarşılıqlı səfərləri xüsusi yer tuturdu. 1972-ci ildə Moskva şəhərinin bir qrup teatr xadiminin Naxçıvanda çıxışları muxtar respublikanın mədəni həyatında mühüm hadisə oldu [200, 1972, 6 oktyabr].

C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Musiqili Dram Teatrı Ermənistan, Gürcüstan, Dağıstan respublikalarında yaşayan azərbaycanlılar qarşısında teatr tamaşaları ilə çıxış edir, onların milli-mənəvi ehtiyaclarının ödənilməsində fəal iştirak edirdilər. Teatr 1972-ci ildə Ermənistan SSR Sisyan, Əzizbəyov, Yexenendzor rayonlarında, 1974-cü ildə Gürcüstan SSR Marneuli, Bolnisi, Dmanisi, Qardabani rayonlarında, 1975-ci ildə Dağıstan MSSR-nin Dərbənd və Axtı rayonlarında qastrollarda olmuş, 1979-cu ildə yenidən Ermənistan SSR və Gürcüstan SSR-də tamaşalar göstərmişdi [248, s.22-23].

Muxtar respublikanın mədəni əlaqələrində «Araz» Mahnı və Rəqs Ansamblının xüsusi yeri var idi. 1971-ci ildə ansambl Ermənistan SSR, Ukrayna SSR, Gürcüstan SSR, RSFSR-də, 1976 və 1978-ci illərdə yenidən Gürcüstan və Ermənistanda geniş konsert proqramı ilə çıxış etmişdir. 1972-ci ildə Rusiyanın «Voronej qızları», 1974-cü ildə Başqırdıstan MSSR dövlət xalq rəqsləri ansamblı, 1979-cu ildə Özbəkistanın «Nəvai» vokal-instrumental ansamblı Naxçıvanda tamaşaçılar qarşısında çıxış etmişdilər.

Naxçıvan Dövlət Filarmoniyasının kollektivi bir neçə dəfə Azərbaycandan kənara qastrol səfərlərinə çıxmışdı. Belə ki, 1984-cü ilin oktyabrında kollektiv RSFSR-in bir sıra şəhərlərində, 1985-ci ilin martında Ermənistan SSR-də, 1985-ci ilin oktyabrında Belorusiya SSR-də konsert proqramı ilə çıxış etmişdi [248, 23-24].

Beləliklə, XX əsrin 70-80-ci illərinin əvvəlləri Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi milli strategiyanın nəticəsi olaraq Azərbaycan SSR-də, o cümlədən onun tərkib hissəsi olan Naxçıvan MSSR-də maarif və mədəniyyətin inkişafı özünün ən yüksək zirvəsinə çatdı. Həmin illərdə muxtar respublikada mədəni-maarif müəssisələrinin sayı xeyli artmış, onların maddi-texniki bazası möhkəmləndirilmişdi.

Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərlik etdiyi 1970-1980-ci illərdə Naxçıvan MSSR-də mədəniyyət müəssisələrinin şəbəkəsi xeyli genişlənmiş, sosial-mədəni obyektlərin tikintisinə diqqət artırılmışdı. Onun özü Naxçıvana səfərlərində belə obyektlərin tikintisinə baş çəkər, onların tezliklə başa çatdırılması üçün tapşırıqlar verirdi. Bu iş öz növbəsində muxtar respublika əhalisinə mədəni xidmət səviyyəsini yüksəltməyə, mədəni-maarif işini canlandırmağa kömək etmişdi.

Həmin dövrdə muxtar respublikada mədəni-maarif müəssisələrinin kadrlarla təminatı sahəsində də xeyli irəliləyişlər baş vermişdi.

Heydər Əliyev Naxçıvanda incəsənətin, ədəbiyyatın inkişafına daim qayğı göstərirdi, burada yaşayıb-yaradan ziyalıların yaradıcılığını izləyir, onların maddi-məişət problemlərinin həlli üçün zəruri addımlar atırdı.

O, Naxçıvanın maddi-mədəniyyət abidələrinin qorunması və təbliği üçün müvafiq göstərişlər verir, bu sahədə muxtar respublikada həyata keçirilən işlərin vəziyyəti ilə şəxsən tanış olmaq üçün regiona səfərlər edirdi.

Heydər Əliyev Naxçıvandan olan görkəmli mədəniyyət və ədəbiyyat xadimlərinin xatirəsini də daim əziz tutur, onların xalqın yaddaşında əbədi qalması üçün müvafiq tədbirlər görürdü.

Azərbaycan milli musiqisinə, teatrına, kinosuna, rəsm sənətinə qayğısının ən mühüm təzahürlərindən biri də 1970-80-ci illərdə Naxçıvanda milli mədəniyyətin bütün sahələrində böyük canlanma və tərəqqinin baş verməsi oldu.

Nəticədə Naxçıvan torpağı Azərbaycan xalqının milli və mənəvi dəyərlərinin qorunub saxlandığı bir məkana, müstəqillik ideyalarının, özünüdərk inkişafının mühüm amilinə çevrildi.

II BÖLMƏ

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ HEYDƏR ƏLİYEVİN İNKİŞAF STRATEGİYASI VƏ NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI

III FƏSİL

HEYDƏR ƏLİYEVİN SİYASİ FƏALİYYƏTİNİN NAXÇIVAN DÖVRÜNDƏ MUXTAR RESPUBLİKADA HƏRBİ-SİYASİ, İQTİSADİ VƏ MƏNƏVİ PROSESLƏR (1990-1993-cü illər)

3.1. Heydər Əliyevin Naxçıvana gəlişi və muxtar respublikada siyasi dəyişikliklər

80-ci illərin ortalarında SSRİ-də həyata keçirilməyə başlanılan yenidənqurma siyasəti totalitar sovet rejiminin siyasi, iqtisadi, mədəni böhranını nəinki aradan qaldırmadı, əksinə onu daha da dərinləşdirdi. Hakimi kommunist partiyasının nüfuzu tamamilə itdi, sovet imperiyasında mərkəzdənqurma meyilləri dönməz xarakter aldı. Müttəfiq respublikalarda baş qaldıran suverenlik, demokratikləşmə uğrunda xalq hərəkətlərinin qarşısını almaq üçün Mərkəz milli münasibətləri, xalqlar arasında ədavəti qızışdırmaq yoluna əl atdı. Nəticədə keçmiş ittifaqın müxtəlif bölgələrində münəqişə ocaqları daha da alovlandı.

Mövcud siyasi şəraiti özləri üçün əlverişli hesab edən, Moskvanın hakimi dairələrinin havadarlığından ruhlanan erməni şovinistləri Azərbaycanın tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağa və Naxçıvana qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış edərək bu torpaqları ələ keçirmək üçün təcavüzkar hərəkətlərə başladılar.

SSRİ və Azərbaycan SSR rəhbərliyinin ermənilərin özbaşına, azğın hərəkətlərinə qarşı heç bir tədbir görməməsi, Azərbaycan SSR-in suveren hüquqlarının tapdalanması, Ermənistan SSR ərazisində yaşayan azərbaycanlıların öz doğma yurd-yuvalarından didərgin salınması Azərbaycan xalqının hiddətinə səbəb olmuş, xalqı ayağa qaldırmışdı.

Dağlıq Qarabağ hadisələri Naxçıvan MSSR-nin ictimai-siyasi və iqtisadi həyatına da ciddi təsir göstərdi. Ermənistan SSR tərəfindən iqtisadi və nəqliyyat-kommunikasiya blokadasına alınmış muxtar respublikada həyat şəraiti getdikcə ağırlaşır, əhalinin ərzaq və gündəlik tələbat malları, yəni nəcələ təmin edilməsində ciddi problemlər yaranırdı. Ermənilərin azğınlığı,

mərkəzi və respublika hakimiyyət orqanlarının cinayətkar fəaliyyətsizliyi Naxçıvanda kütləvi etiraza səbəb olmuşdu.

1987-ci ilin oktyabrında Heydər Əliyevin SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini və Sov.İKPMK Siyasi Bürosu üzvlüyündən azad edilməsi erməniləri daha da şümrəkləndirdi. Erməni millətçiləri yaxşı başa düşürdülər ki, nə qədər ki, Heydər Əliyev iqtidardadır, onların cinayətkar məqsədləri baş tutmayacaqdır. Ermənilər həm də onu da yaxşı bilirdilər ki, Azərbaycan SSR-ə rəhbərlik etdiyi dövrdə Heydər Əliyev Azərbaycanın bir qarış torpağını belə Ermənistanə verməmiş, ermənilərin torpaq iddialarının, Dağlıq Qarabağda separatist hərəkətlərinin qarşısını qatıyyətlə almışdı. Öz məkrli niyyətlərinə nail ola bilməyən erməni şovinist dairələri ən çirkin vasitələrdən və böhtanlardan istifadə edərək bu dahi şəxsiyyəti ləkələməyə qalxaraq, onun hakimiyyətdən getməsinə çalışdılar. Nəhayət, M.S.Qorbaçovun simasında özlərinə mədəni himayədar tapan ermənilər Heydər Əliyevin Kremləndən istefa verməsinə nail oldular. Onun istefasından cəmi 20 gün sonra Azərbaycan torpaqlarının işğalı ilə nəticələnəcək məlum Qarabağ hadisələri baş verdi.

Heydər Əliyevin ali siyasi hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması Azərbaycanı böyük fəlakətlər qarşısında qoydu. Özünün istefaya göndərilməsinin hansı nəticələrə gətirib çıxaracağını yaxşı başa düşən Heydər Əliyev sonralar qeyd edirdi: «Azərbaycan üçün belə ondan başladı ki, 1987-ci ildə ermənilər, bizim azərbaycanlıların bəziləri ilə birlikdə yığıldılar, mənim Kremləndən istefa verməyimə nail oldular. Aqanbekyan o vaxt gedib Fransada bəyanat verdi ki, Dağlıq Qarabağ Ermənistanə bağlanmalıdır və o, bu məsələni Qorbaçovla razılaşdırırdı. Bundan iki ay sonra Dağlıq Qarabağda üsyan, münəqişə başlandı. O vaxtdan ermənilərin bir məqsədi var idi ki, Heydər Əliyevi Kremləndən uzaqlaşdırsınlar. Çünki bilirdilər ki, mən Moskvada oturmuşam və belə məsələlərin qaldırılmasına yol verməyəcəyəm. Məni Kremləndən uzaqlaşdırdılar. Amma təkcə onlar yox, bizim bəzi bədxah azərbaycanlılar da bu işə kömək etdilər. Onlar birləşdilər, məni Kremləndən uzaqlaşdırdılar. Bundan sonra Azərbaycan nə günlərə düşdü» [6, 571-571].

Azərbaycanda milli-demokratik hərəkətlə rəhbərliyi Azərbaycan Xalq Cəbhəsi öz əlinə almasına baxmayaraq Heydər Əliyevin nüfuzu xalq arasında müqəyisəedilməz dərəcədə yüksək idi. Azərbaycan xalqı ona öz ümidgahı kimi baxır, xalq hərəkətinə başçılıq etmək üçün ona saysız-hesabsız müraciətlər edilirdi. Respublikanın bir sıra bölgələrində, o cümlədən Naxçıvanda əhali əllərində Heydər Əliyevin portreti mitinq və nümayişlərə çıxır, onun Azərbaycana qayıtması və respublikaya başçılıq etməsinə tələb edirdilər. Lakin SSRİ və Azərbaycan SSR rəhbərliyi xalqın iradəsinə nəinki yerinə yetirir, bu böyük insanı ləkələmək, hətta fiziki cəhətdən məhv etmək üçün

məkrli planlar qururdular. Həmin dövrdə Naxçıvan Bakıdan sonra Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının ikinci mərkəzinə çevrilmişdi.

Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi, o illər xüsusən 1990-1991-ci illərdə Naxçıvanda xalq hərəkatı çox güclü idi. Müstəqillik yolunda mübarizə aparırlar Naxçıvan əhalisinin demək olar ki, əksəriyyətini təşkil edirdi. Naxçıvanın müstəqillik, milli-azadlıq əhval-ruhiyyəsi bütün Azərbaycana təsir edirdi. Məhz bunların nəticəsində Naxçıvan bir çox addımlar atır və nəhayət, Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin əldə edilməsində öz xidmətlərini göstərirdi [69, 482].

Ermənilər tərəfindən aramsız hücumlara məruz qalan, torpaqları işğal edilən, blokada alınmış Naxçıvanda partiya-dövlət strukturlarına etimadsızlıq son həddə çatmışdı. Milli hərəkatın mühüm hadisələrinə çevrilmiş sərhəd hərəkatı da Naxçıvanda başlayaraq Azərbaycanın bütün sərhəd rayonlarını əhatə etmişdi.

Xalq hərəkatına divan tutmaq, Azərbaycan xalqını qorxutmaq üçün SSRİ rəhbərliyi Bakıda «KQB»-nin əli ilə erməni talanları təşkil edərək paytaxta qoşun yeritdi. Eyni zamanda, ermənilər Naxçıvana hücumə keçərək 1990-cı ilin yanvarında Kərki kəndini işğal etdilər. Muxtar respublikanın işğalı təhlükəsinin real olduğunu nəzərə alan Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin 1990-cı il yanvarın 19-da keçirilmiş fövqəladə sessiyası xalqın tələbi və təzyiqi ilə muxtar respublikanın SSRİ tərkibindən çıxması haqqında 6 bənddən ibarət tarixi qərar qəbul etdi [200, 1990, 20 yanvar]. Sonralar Heydər Əliyev naxçıvanlıların bu cəsarətli addımını yüksək qiymətləndirərək qeyd edirdi ki, bu addım naxçıvanlıların nə qədər cəsarətli, qeyrətli, nə qədər azadlıqsevər və müstəqilliyə nə qədər bağlı olduqlarını sübut etdi, nümayiş etdirdi [191, 33].

İmperianın təcavüzü qarşısında yalnız qalan xalqın yeganə ümidi yenə də Heydər Əliyev idi. Naxçıvan şəhər partiya təşkilatının üzvləri bütün qadağa və təzyiqlərə rəğmən Heydər Əliyevi Azərbaycan KP XXXII qurultayına nümayəndə seçmişdilər [200, 1990, 26 iyul]. Heydər Əliyev öz həyatını təhlükə qarşısına qoyaraq Qanlı Yanvar faciəsinin ertəsi günü, yanvarın 21-də Azərbaycanın Moskvadakı daimi nümayəndəliyinə gələrək həmin ağır günlərdə öz doğma xalqının kədərinə şərik olduğunu bildirdi. 20 Yanvar faciəsinə ilk siyasi qiymət vermiş Heydər Əliyev bu hadisənin hüquqa, demokratiyaya, humanizmə zidd, mərkəzin və Azərbaycan SSR rəhbərliyinin kobud siyasi səhvi olduğunu göstərmişdi [5, 1994, 28 yanvar].

Heydər Əliyevin öz xalqının müsibətli günlərində onunla birgə olmaq üçün Azərbaycana qayıtmaq istəyinə ittifaq və respublika rəhbərliyi tərəfindən müxtəlif maneəçiliklər yaradılırdı. Onun vətəninə qayıtması üçün böyük

fədakarlıqlar göstərmiş Əjdər Xanbabayev 1990-cı il mayın 30-da qətlə yetirildi.

Bütün təzyiq və maneələrə baxmayaraq Heydər Əliyev 1990-cı il iyul ayının 20-də Azərbaycana gəldi. Lakin A.Mütəllibov iqtidarı onun Bakıda qalib yaşamasına, fəaliyyət göstərməyinə hər vəchlə mane olduğuna görə Heydər Əliyev iki gündən sonra – iyulun 22-də doğulub boya-başa çatdığı Naxçıvan şəhərinə pənah gətirməli oldu.

Tale Heydər Əliyevi Naxçıvana yetirməklə bu qədim diyarı, bütövlükdə Azərbaycanı məhv olmaq təhlükəsindən xilas etdi. «Taleyin ümidinə buraxılmış tənha bir adanın» – Naxçıvanın əhalisinin ürəyində ümid çırağı yandıran dahi insanın Naxçıvana gəlişi iqtisadi və siyasi böhran vəziyyətinə düşmüş, blokada şəraitində erməni təcavüzü qarşısında əliyalın və köməksiz qalmış əhalidə böyük coşğunluq və sevinc ovqatı yaratmışdı.

Heydər Əliyev sonralar Naxçıvana gəlişini belə təsvir edirdi: 1990-cı ilin yayı idi. Bütün Azərbaycanda olduğu kimi Naxçıvanda da vəziyyət çox ağır idi. Mən buraya gələrkən Naxçıvanı çox çətin bir vəziyyətdə gördüm. Amma eyni zamanda özümü çox rahat hiss etdim. Mən Naxçıvana gələndə Naxçıvan ayağa qalxdı. Naxçıvan məni qucaqladı, bağrına basdı. Son illərdə çəkdiyim bütün əzab-əziyyəti unudum. Bilirsiniz ki, bir il sadə həyat keçirdim. Görünür, mənim Naxçıvana gəlməyim taleyin işi imiş [71, 478-479].

Heydər Əliyevin Naxçıvana gəlişi burada ictimai-siyasi həyatı daha da canlandırdı, xalqın mübarizə əzmini möhkəmləndirdi. Qısa müddətdə milli dövlətçiliyin bərpası istiqamətində Heydər Əliyevin başçılığı altında qətiyyətli və ardıcıl addımlar atılmağa başlandı.

Naxçıvana gəlməsi haqqında heç kimə xəbər verməyə də, onun səsi-sorağı bir neçə dəqiqədə bütün Naxçıvana yayıldı. Şəhərə gəldikdən sonra ilk olaraq Hüseyn Cavidin məqbərəsinə ziyarət edən Heydər Əliyev həmin gün axşam 80 minlik insanın toplandığı mərkəzi meydanda mitinqdə çıxış etdi.

Mitinqdə çıxış edən Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının birliyi, suverenliyi və azadlığı uğrunda mübarizə aparacağını qətiyyətlə bildirdi [200, 1990, 1 avqust].

Muxtar respublikanın ayrı-ayrı şəhər və kəndlərindən gələn nümayəndələr Heydər Əliyevi görüşlərə dəvət edirdilər. Onun sadə adamlarla, gənc-lərlə, veteranlarla, kənd sakinləri ilə görüşləri əsl xalq bayramına çevrilirdi.

Heydər Əliyevin Naxçıvana gəlişi Azərbaycan SSR və Naxçıvan MSSR Ali Sovetlərinə seçkilər kampaniyası ilə bir vaxta düşdü.

Heydər Əliyev hara gedirdisə onu deputatlığa namizəd irəli sürürdülər. Lakin artıq Heydər Əliyev Nəhrəm seçki dairəsindən Azərbaycan SSR Ali Sovetinə deputatlığa namizədliyinə razılıq vermişdi. Eyni zamanda o, 2 saylı Naxçıvan şəhər seçki dairəsində Naxçıvan MSSR xalq deputatına da

rəsmi namizəd kimi təsdiq olunmuşdu [200, 1990-cı il, 1 avqust]. Heydər Əliyevin seçicilərlə görüşü əhalinin yüksək fəallığı şəraitində keçirdi. Nəhrəm kəndində seçicilərlə görüşündə o öz platformasından danışıraq deputat kimi əsas məqsədinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi, Azərbaycanın tam müstəqil, azad, demokratik respublika olmasını qeyd etmişdir. Respublikanın milli gəlirinin artırılmasını, iqtisadi potensialının yüksəldilməsinin və xalqın güzəranının yaxşılaşdırılmasını da başlıca vəzifə hesab edən Heydər Əliyev bütün siyasi qüvvələri birliyə, Azərbaycanın xoşbəxt gələcəyi naminə mübarizəyə, xalqın tərəqqisinə köməyə çağırırdı: «Bütün bu vəzifələri yerinə yetirmək üçün ancaq və ancaq birlik, yekdillik lazımdır. Hər cür dedi-qodunu, incikliyi aradan götürməli, bir yumruq kimi birləşməli, xalqımıza düşmən olan qüvvələrə qarşı durmalıyıq. Bunun üçün rəhbərliklə xalqın yekdilliyi tam təmin olunmalıdır [200, 1990-cı il, 26 sentyabr; 113, 101-104].

Naxçıvana gəldikdən dərhal sonra o özünün Naxçıvan MSSR vətəndaşlığına qəbul edilməsi üçün Ali Sovetin Rəyasət Heyətinin sədri A.Cəlilova müraciət etmiş, Naxçıvan MSSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 21 avqust 1990-cı il tarixli qərarı ilə Heydər Əliyev Naxçıvan MSSR vətəndaşlığına qəbul edilmişdi [113, 101].

1990-cı il sentyabrın 30-da Azərbaycan SSR və Naxçıvan MSSR xalq deputatlarının seçkiləri keçirildi. Heydər Əliyev tam yekdilliklə Azərbaycan SSR və Naxçıvan MSSR ali qanunverici orqanına üzv seçildi.

1990-cı il noyabrın 17-də Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin birinci sessiyası öz işinə başladı. Deputatlar sessiyanın aparılmasını yekdilliklə deputat Heydər Əlirza oğlu Əliyevə həvalə etdilər. Həmin sessiyada Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan milli dövlətçiliyinin dirçəlişi istiqamətində tarixi qərarlar qəbul edildi. Sessiya Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının adının dəyişdirilərək Naxçıvan Muxtar Respublikası, Naxçıvan MR Ali Sovetinin isə Ali Məclis adlandırması haqqında qərar qəbul etdi. Sessiyada muxtar respublikanın dövlət rəmzləri haqqında da məsələ müzakirə edilmiş, ilk müstəqil Azərbaycan Respublikasının – AXC-nin rəngli olan üçrəngli dövlət bayrağının bərpa edilməsi, onun Naxçıvan MR-in dövlət bayrağı kimi qəbul edilməsi yekdilliklə qəbul edilmiş, Azərbaycan SSR Ali Soveti qarşısında həmin bayrağın Azərbaycan dövlətinin rəsmi dövlət rəmzi kimi tanınması haqqında vəsatət qaldırılmışdır [200, 1990-cı, 18 noyabr]. Yeri gəlmişkən, bu təkliflər hələ sessiya başlamazdan 8 gün əvvəl şəxsən Heydər Əliyev tərəfindən irəli sürülmüş və xalqın iradəsi ilə sessiyada qəbul edilmişdi [113, 121-122].

Sessiyada qəbul edilmiş qərarlar haqqında Azərbaycan SSR-in rəsmi informasiya vasitələrinə ətraflı məlumat verilməsinə baxmayaraq, bu barədə

respublika mətbuatında və elektron vasitələrində heç bir məlumat getməmişdi. Buna Ali Məclis öz qəti etirazını bildirmiş və bunu Naxçıvan MR-in Azərbaycan SSR iqtidarı tərəfindən informasiya blokadasına alınması kimi qiymətləndirmişdi [112, 71-72].

Naxçıvan MR Ali Məclisinin həmin sessiyasında həmçinin ilk dəfə olaraq 20 Yanvar hadisələrinə siyasi qiymət verildi. Bu məsələ ilə bağlı çıxış edən deputat Heydər Əliyev hadisənin baş vermə səbəbləri, günahkarları haqqında fikirlərini açıq söyləyərək bu hadisənin M.Qorbaçov başda olmaqla, o vaxtkı ölkə rəhbərliyinin Azərbaycan xalqına qarşı hərbi təcavüzü, cinayəti, respublika rəhbərliyinin xalqa xəyanəti kimi səciyyələndirmişdi. Ali Məclisin 1990-cı ilin yanvarında Bakıda törədilmiş hadisələrə siyasi qiymət verilməsi haqqında qərar layihəsini şəxsən Heydər Əliyev özü hazırlamış və yekdilliklə qəbul edilmişdi.

Həmin sənəddə ilk dəfə olaraq 20 Yanvar hadisələri Azərbaycanın suveren hüquqlarına, respublikada gedən demokratik proseslərə qəsd, Azərbaycan xalqına qarşı açıq təcavüz kimi qiymətləndirilmiş, 20 Yanvar gününün hər il milli mətəm günü kimi qeyd edilməsi də qərara alınmışdı. Bundan çox-çox sonra 20 Yanvarın Azərbaycanda hüzn günü kimi qeyd olunması haqqında qərar verilmişdi [200, 20 yanvar; 112, 86-88].

Naxçıvan MR Ali Məclisinin sessiyası Azərbaycan SSR-nin Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində, Şaumyan rayonunda və Xanlar rayonunun Çaykənd kəndində yaranmış vəziyyətə də öz prinsipial münasibətini bildirərək xüsusi qərar qəbul etmişdi. Məsələ ilə bağlı Heydər Əliyev iki dəfə – noyabrın 20 və 21-də çıxış etmiş, Dağlıq Qarabağ ətrafında baş verən hadisələrin geniş təhlilini verərək, vəziyyətdən çıxış yollarını göstərmişdir. Qeyd edək ki, bu məsələ ilə bağlı qəbul edilmiş geniş qərar məhz Heydər Əliyevin çıxışlarında irəli sürülmüş müddəalara əsaslanırdı. Qərarla DQMV-nin Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi, tarixi torpağı olduğu qətiyyətlə bildirilir, Ermənistanın Azərbaycana qarşı bütün ərazi iddialarından əl çəkməsi tələb edilirdi. Dağlıq Qarabağ məsələsində Azərbaycan rəhbərliyinin mövqeyi, xüsusən Azərbaycan SSR-in dövlət suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün, Azərbaycan xalqının şərafət və ləyaqətinin müdafiəsində qətiyyətsizlik göstərməsi, DQMV Xüsusi İdarə Komitəsinin yaradılmasına razılıq verməsi Azərbaycanın milli mənafeyinə zidd mövqe kimi qiymətləndirilirdi.

Dağlıq Qarabağ məsələsində qeyri-obyektiv və birtərəfli mövqe tutan SSRİ rəhbərliyindən Ermənistanın Azərbaycan SSR-nin daxili işlərinə qarşısına son qoymaq, Azərbaycana qarşı torpaq iddialarının qarşısını almaq, DQMV-də Azərbaycan SSR-in qanuni orqanlarına sərbəst fəaliyyət göstərmələri üçün şərait yaratmaq tələb olunurdu [13, v. 161-163].

Heydər Əliyevin liderliyi altında Naxçıvan MR Ali Məclisi Azərbaycan xalqının mənafeyinə aid olan bütün məsələlərə prinsipial yanaşma nümayiş etdirir, öz mövqeyini ortaya qoyurdu. SSRİ-nin dağılmasının qarşısını almaq, respublikaların müstəqillik yolundan döndərmək üçün Mərkəz yeni ittifaq müqaviləsi ideyasını ortaya atmış, SSRİ-nin saxlanması haqqında referendum keçirilməsi təklifi ilə çıxış etmişdi. A.Mütəllibov başda olmaqla respublika rəhbərliyi yenə də milli inkişafın əleyhinə yönəlmiş bir mövqe tutaraq Mərkəzin bu avantürist siyasətini müdafiə etmişdi.

1991-ci il yanvarın 14-də Naxçıvan MR Ali Məclisinin sessiyasında yeni ittifaq müqaviləsinin layihəsinin müzakirəsində çıxış edən Heydər Əliyev respublika rəhbərliyinin bu mövqeyini kəskin tənqid etdi və bildirdi ki, «ittifaq müqaviləsinin layihəsi ümumittifaq siyasi rəhbərliyi tərəfindən və xüsusən Qorbaçov tərəfindən bütün sovet xalqını yenidən aldatmaq cəhdinin bir təzahürüdür... Bir tərəfdən Azərbaycanın bəzi rəsmi dairələri öz hərəkətləri ilə göstərilir ki, biz milli dirçəliş yoluna düşürük. Bu yolla getmək istəyirik. Belə olan halda necə ola bilər ki, əgər biz milli dirçəlişi təmin etmək istəyiriksə, özümüzü gətirib hansısa bir ittifaqda bağlayaq? Burada məntiq yoxdur... Azərbaycan üçün bu müqaviləyə girmək, ona müsbət rəy göstərmək xalqımız qarşısında cinayət etmək deməkdir... Son üç ildə başımıza gələnələr tam açıq göstərdi ki, bizim ümumittifaqdan nəcizliyimiz yoxdur [13, v. 163, 165, 167, 168].

Heydər Əliyev bu prinsipial mövqeyini 1991-ci il martın 7-də Azərbaycan Ali Sovetinin sessiyasında bir daha nümayiş etdirərək martın 17-də keçirilməsi nəzərdə tutulmuş «SSRİ-nin saxlanması haqqında» referendumla qətiyyətlə «yox» dedi: «Mən yeni ittifaqa daxil olmağın və bunun üçün referendum keçirməyin, heç bir şərt qoymadan, tam ələhinəyəm... Azərbaycanın tam istiqlaliyyəti, azadlığı, iqtisadi və siyasi müstəqillik yolu ilə getməsinin tərəfdarıyam» [197, 1991, 16 mart]. Belə bir şəraitdə Azərbaycanın mühafizəkar rəhbərliyi respublika əhalisinin referendumda iştirakı barədə qərar qəbul etdi, baxmayaraq ki, öz suverenliyi uğrunda mübarizə aparan bir çox respublikalar, hətta Ermənistan referendumu boykot etmişdilər. Azərbaycanın demokratik qüvvələri də bu saxta referendumun əleyhinə idi. Azərbaycan rəhbərliyinin təzyiqinə baxmayaraq Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Naxçıvan MR Ali Məclisi martın 14-də muxtar respublika əhalisinin referendumda iştirak etməməsi haqqında tarixi qərar qəbul etdi. Naxçıvana qarşı yeni təzyiqlər və hücumlar başlandı. Heydər Əliyevin yaxın tərəfdarı sayılan Afiyeddin Cəlilov 1991-ci il aprelın 5-də Ali Məclisin sədri vəzifəsindən uzaqlaşdırıldı, yerinə Əkbər Əliyev təyin edildi. Heydər Əliyev xalqın və millət vəkllərinin iradəsinin əksinə olaraq, yetərsay olmayan sessiyada rəhbərliyin dəyişdirilməsinin qanuna zidd olduğunu, muxtar res-

publikanın ictimai-siyasi vəziyyətə mənfi təsir göstərəcəyini bildirdi. 1991-ci ilin sentyabrın əvvəllərinə qədər muxtar respublikanın ali orqanı olan Ali Məclisin fəaliyyəti faktik olaraq donduruldu, partiya komitələrinin inzibati rəhbərliyi bərpa edildi. Muxtar respublikada demokratik qüvvələrə qarşı Bakıdan idarə olunan təzyiq kampaniyası genişləndirildi. Əslində, əsas məqsəd Heydər Əliyevi gözədən salmaq, xalq arasındakı böyük nüfuzuna zərbə vurmaq, siyasi fəaliyyətinə əngəllər yaratmaq idi.

Heydər Əliyev başda olmaqla Naxçıvan Ali Məclisinin demokratik ruhlu deputatlarının çoxsaylı çağırışları nəticəsiz qalır, ali orqanın sessiyalar keçirilməsinə yol verilmirdi.

Heydər Əliyev Kommunist Partiyasının mürtəce siyasətinə etiraz əlaməti olaraq 1991-ci il iyulun 19-da bu partiyanın sıralarını tərk etdiyini bildirdi. SSRİ Nazirlər Soveti yanında partiya təşkilatına yazdığı ərizədə partiyayı 1990-cı ilin yanvarında Azərbaycan xalqına qarşı hərbi təcavüzdə, mərkəzi iktidulə siyasətdə, Dağlıq Qarabağ hadisələrini yaratmaqda, Azərbaycanda demokratik hərəkətin qarşısını almaq cəhdlərində təqsirləndirərək göstərirdi ki, yeniləşən partiya və respublikaların yeni ittifaqı haqqında say-sız-hesabsız bəyanatlar ancaq xalqı aldatmaqdır. Xalqa açıq demək lazımdır ki, bizim ölkəmizdə kommunizm eksperimenti, sosializm yolu özünü doğrultmadı, zorakılıqla yaranan və saxlanılan respublikalar ittifaqı süquta uğramaqdadır [5, 1994-cü il, 28 yanvar].

Heydər Əliyevin bu uzaqgörənliyi cəmi bir aydan sonra təsdiqini tapdı. İmperiyayı qoruyub saxlamağa çalışan mühafizəkar qüvvələr 1991-ci ilin avqustunda dövlət çevrilişinə əl ataraq Dövlət Fövqəladə Vəziyyət Komitəsi (DFVK) yaratdıqlarını elan etsələr də bütün müttəfiq respublikaların mütləq qüvvələrinin kütləvi etirazı və müqaviməti ilə rastlaşdılar. Qıyamçıları dəstəkləyən A.Mütəllibovun hərəkətləri Azərbaycanda geniş etiraz rezonansına səbəb oldu. Müstəqillik uğrunda milli-demokratik hərəkət dönməz xarakter aldı. Azərbaycanın bütün şəhər və rayonlarında respublika rəhbərliyinin antimilli siyasətinə qarşı mitinq və nümayişlər keçirildi. Belə bir gərgin vaxtda Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinə yazılı müraciət edərək, növbədənkonar fəvqəladə sessiya çağırılmasını tələb etdi. Müraciətdə sessiyada A.Mütəllibov başda olmaqla Azərbaycan rəhbərliyinin hərbi xuntanın həyata keçirməyə çalışdığı dövlət çevrilişi ilə bağlı mövqeyinin və fəaliyyətinin müzakirə edilməsi və obyektiv qiymət verilməsi, Sov.İKP-nin tərkib hissəsi olan Azərbaycan KP-nin respublikada təkhakimiyyətlikdən kənarlaşdırılması və onun hərbi xunta ilə əməkdaşlığının məsuliyyət dərəcəsinin müəyyənəşdirilməsi və xuntaya etiraz mitinqləri zamanı dinc əhaliyə qarşı güc tətbiq edilməsinin müzakirəsi məsələlərinin aydınlaşdırılmasına qədər sentyabrın 8-nə təyin olunmuş

prezident seçkilərinin təxirə salınmasını tələb etdi [200, 1991, 11 oktyabr]. Heydər Əliyev həmin tələbləri demokratik qüvvələrin təkidi ilə 29 avqust 1991-ci ildə çağırılmış Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyasında da səsləndirərək respublikanın, Azərbaycan xalqının yaşadığı çətin, ağır vəziyyətin əsas səbəbini Azərbaycan Kommunist Partiyasının diktatura rejiminin mürtəce siyasətində və buraxdığı kobud, bağışlanılmaz səhvlər də olduğunu göstərmişdi. Heydər Əliyev çıxış yolu kimi milli birliyə nail olmağı, bu məqsədlə Azərbaycan KP-nin dərhal hakimiyyətdən getməsinə, 20 Yanvar hadisələrinə prinsipial siyasi qiymət verilməsinə, əksəriyyətinin kommunistlərdən ibarət olan Ali Sovetin və KP-nin çox şeylərdə günahkar olduğunu və buna görə də parlamentin buraxılmasını və yeni seçkilərin keçirilməsinə qətiyyətlə tələb etdi [112, 120-125]. Onun nitqinə mane olmaq üçün bir sıra öyrədilmiş şəxslər həmin gün və avqustun 30-da salonda həy-küy salıb ona böhtanlar yağdırırdılar. Lakin bu iyrənc hərəkətlər Heydər Əliyevin iradəsini sarsıdıb, yolundan döndərə bilmədi.

1991-ci il avqustun 26-da Naxçıvan MR Ali Məclisinin uzun fasilədən sonra çağırılmış fövqəladə sessiyası dövlət çevrilişi cəhdlərini və A.Mütəllibovun hərbi xuntanı dəstəkləyən mövqeyini kəskin pisləməklə yanaşı, muxtar respublika ərazisində Kommunist Partiyası və komsomolun yerli təşkilatlarının fəaliyyətinin dayandırılması və əmlakının milliləşdirilməsi barədə qərar qəbul etdi, Ali Məclisin yetərsay olmadan keçirilmiş 5 aprel 1991-ci il sessiyasında Əkbər Əliyevin Ali Məclisin sədri seçilməsi haqqında qərarı ləğv edildi [11, v.108].

Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin növbədənkənar sessiyası 1991-ci il avqustun 30-da Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi ilə bağlı bəyan-namə qəbul etdi. Məsələ ilə bağlı çıxış edən Heydər Əliyev «Azadlıq bəyan-naməsi»nin legitimliyinin təmin edilməsi üçün referendum keçirilməsi, 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanın işğal edildiyi və Azərbaycan Demokrati Respublikasının zorakılıqla ləğv olunduğunu orada təsbit məsələsini təklif etsə də onun bu təklifləri mühafizəkar çoxluq tərəfindən rədd edildi [112, 124-125].

1991-ci il sentyabrın əvvəllərində Naxçıvan Muxtar Respublikasında ictimai-siyasi proseslər çox coşqun inkişaf edirdi. Yüz minlərlə əhalinin iştirak etdiyi mitinqlərdə Heydər Əliyevin qətiyyətli mövqeyi müdafiə olunur, muxtar respublikanın düşdüyü ağır siyasi, iqtisadi vəziyyətdən çıxış kimi onun rəhbərliyə gətirilməsi tələb edilirdi [200, 1991, 6 sentyabr].

Nəhayət, Ali Məclisin 1991-ci il sentyabrın 3-də keçirilmiş sessiyasında 4 dəfə namizədliyini geri götürməsinə baxmayaraq Heydər Əliyev yekdilliklə Naxçıvan MR-in rəhbəri seçildi. Ertəsi gün Ali Məclisin Heydər Əliyevin sədrliyi ilə keçirilən iclasında sentyabrın 8-nə təyin edilməsi

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin seçkilərinin muxtar respublika ərazisində dayandırılması haqda qərar qəbul olunmuş, Azərbaycan Respublikası Ali Sovetindən isə prezident seçkilərinin daha sonrakı müddətə keçirilməsi xahiş edilmişdi. Sessiyada həmçinin Ali Sovetdən Azərbaycan Kommunist Partiyasının, onun Mərkəzi Komitəsinin fəaliyyətinin dayandırılması, partiyanın əmlakının milliləşdirilməsi xahiş edilmişdi [112, 140-141]. Lakin respublikanın hakimiyyət orqanları muxtar respublikada gedən demokratik prosesləri təhrif etmək, baş verən müsbət dəyişikliklərə qara yaxmaq üçün bütün vasitələrdən istifadə edərək, respublika əhalisində bu dəyişikliklər barədə yanlış təsəvvür yaratmağa çalışırdılar.

A.Mütəllibovun əlaltıları Ali Məclisin işini pozmaq üçün ən iyrənc vasitələrdən belə istifadə etməkdən çəkinmirdi. Bu məqsədlə inhisara alınmış kütləvi informasiya vasitələrindən, radio, televiziyanın imkanlarından istifadə edilir, orada Naxçıvan MR rəhbərliyinin fəaliyyətini separatizm kimi göstərmək üçün müxtəlif vasitələrə əl atılırdı. Heydər Əliyevi Azərbaycan xalqının gözündən salmaq istəyirdilər. Bu zaman muxtar respublikada cərəyan edən hadisələrdən tamamilə xəbərsiz olan və Bakıda yaşayan Naxçıvan ziyalıları belə antinaxçıvan, antiəliyev kampaniyasına cəlb edilmişdi. Muxtar respublikanın Ali Məclisi Azərbaycan rəhbərliyinin bu qanunsuz hərəkətlərini qətiyyətlə pisləyərək, bunları Naxçıvan Muxtar Respublikasında gedən demokratik prosesləri pozmaq cəhdləri kimi qiymətləndirmişdi [112, 157].

Naxçıvan MR Ali Məclisinin 1991-ci il 1 oktyabr tarixli qərarı ilə Azərbaycan keçid dövründə ittifaq orqanlarında iştirakı yolverilməz hesab edildi [112, 171]. Oktyabrın 26-da keçirilən iclasda isə Azərbaycan Respublikası Ali Soveti tərəfindən «Respublikanın iqtisadi və ictimai-siyasi həyatını sabitləşdirmək sahəsində əlavə tədbirlər haqqında» 1991-ci il oktyabrın 8-də qəbul olunmuş qanuna və bununla əlaqədar «Azərbaycan Respublikasının rayonlarında, şəhərlərində və qəsəbələrində dövlət hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının strukturunu və fəaliyyətini təkmilləşdirmək haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1991-ci il 18 oktyabr tarixli fərmanına münasibət bildirən Ali Məclis həmin sənədləri siyasi baxımdan mürtəce və antidemokratik xarakter kəsb edən, hüquqi cəhətdən konstitusiyaya zidd akt kimi pisləmiş, bu qərarların Naxçıvan MR üçün qəbul edilməz hesab etmişdi. Muxtar respublikada həyata keçirilən demokratik prosesləri məhdudlaşdırdığı üçün və Naxçıvan MR-in Konstitusiyasına zidd olan hüquqi sənəd kimi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 oktyabr 1991-ci il fərmanının muxtar respublika ərazisində tətbiq edilməməsi haqqında qərar qəbul edilmiş, respublika prezidentinə əlavə səlahiyyətlər verən

8 oktyabr 1991-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının qanununa yenidən baxılması Ali Sovetdən xahiş edilmişdi [112, 186-190].

Naxçıvan Muxtar Respublikasına, onun Ali Məclisinə, xüsusən Heydər Əliyevə qarşı böhtançılıq və təxribat kampaniyasının davamı olaraq Azərbaycan Respublikası Ali Soveti müəmmalı şəraitdə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına dəyişiklik haqqında məsələni gündəliyə salaraq, konstitusiyanın 112-ci maddəsinin 2-ci hissəsində təsbit edilmiş «Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Sovetinin sədri vəzifəyə görə Azərbaycan Respublikası Ali Soveti sədrinin müavini» cümləsini Konstitusiyadan çıxardı. Bu qərar Naxçıvan MR-in Azərbaycan Konstitusiyası ilə müəyyən olunmuş statusunun kobud surətdə pozulması demək idi. Bu qərar həm də demokratiya əleyhinə yönəlmiş süni «Naxçıvan problemi» yaratmaq məqsədi güdürdü. Bu cür siyasətə qəti etiraz əlaməti olaraq Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinə, Naxçıvan MR Ali Məclisinə ayrı-ayrı vətəndaşlar və əmək kollektivləri tərəfindən saysız-hesabsız teleqramlar göndərilmişdi. Naxçıvan MR Ali Məclisinin Rəyasət Heyəti bəyanat verərək bu cür Konstitusiyaya zidd hərəkətlərə öz etirazını bildirmiş və qərarın ləğv edilməsini tələb etmişdi [112, 192]. Heydər Əliyev başda olmaqla Naxçıvan MR rəhbərliyinin qətiyyətli mövqeyi, demokratik ruhlu deputatların etirazları sayəsində bu qərar qısa zamanda sonra – 17 oktyabr 1991-ci ildə ləğv olunsa da, respublika rəhbərliyi Naxçıvan MR ilə süni qarşıdurma yaratmaq, buradakı demokratik prosesləri əngəlləmək siyasətindən əl çəkmirdi.

1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyasında «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya aktı» yekdilliklə qəbul edildi. Bu tarixi hadisə ilə bağlı Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyev «Həyat» qəzetinə göndərdiyi teleqramda muxtar respublika əhalisi adından bütün Azərbaycan xalqını təbrik etmiş və əmin etmişdir ki, naxçıvanlılar milli azadlıq hərəkəti uğrunda mübarizəni daha əzmlə davam etdirəcəklər [89, 1991, oktyabr; 112, 181].

Bütün maneələrə və çətinliklərə baxmayaraq, Naxçıvanda müstəqil dövlət quruculuğu və demokratikləşmə prosesi sürətlə getməkdə idi. Heydər Əliyevin başçılığı altında Naxçıvan MR Ali Məclisinin qəbul etdiyi qərarlar muxtar respublikanın əhalisi tərəfindən tam dəstəklənir və müdafiə edilirdi.

1991-ci il dekabrın 15-də keçirilmiş Ali Məclisin sessiyasında Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi üzrə «Azərbaycan Respublikasının Referendumunun keçirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin 15 noyabr 1991-ci il tarixli qərarı geniş müzakirə olundu. Məsələ ilə bağlı çıxış edən Heydər Əliyev respublika rəhbərliyinin mövqeyini kəskin tənqid edərək dövlət müstəqilliyi ilə bağlı mühüm və tarixi

qərarların qəbul edilməsinin əsassız olaraq gecikdirilməsini, onun dövlət müstəqilliyinə nail olmasına daxilən müqavimət göstərməsi ilə izah etmişdi.

Buna baxmayaraq Naxçıvan MR Ali Məclisi bu aktın qəbul edilməsini Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi və onun suveren dövlət kimi tanınması, beynəlxalq hüququn subyekti kimi fəaliyyət göstərməsi yolunda atılan bir addım kimi bəyəndiyini bildirmiş, eyni zamanda respublika Ali Sovetindən 1991-ci il martın 17-də SSRİ-nin saxlanılması ilə əlaqədar Azərbaycanda keçirilmiş referendumun nəticələrinin saxtalaşdırılmış hesab edilməsi və onların ləğv edilməsi üçün qərar verilməsi xahiş edilmişdi [112, 214].

Ali Məclisin həmin dövrdə qəbul etdiyi qərarlar içərisində öz tarixi əhəmiyyətinə görə 16 dekabr 1991-ci il tarixli «31 dekabr Dünya Azərbaycan türklərinin milli həmrəylik və birlik günü haqqında» qərarı mühüm yer tutur. Məsələnin müzakirəsində çıxış edən Heydər Əliyev qeyd edirdi: «Dünya Azərbaycan türklərinin milli həmrəylik və birlik günü haqqında məsələnin Naxçıvan MR Ali Məclisinin sessiyasında müzakirə olunması Azərbaycan türklərinin uzun illər ayrılıqdan sonra birləşməsi yolunda ilk addımdır. Biz böyük qürur hissi ilə qeyd edə bilərik ki, bu məhz Naxçıvanda, qədim türk diyarında irəli sürülmüşdür». O, qətiyyətlə bildirirdi ki, «Ali Məclisin qərarı Azərbaycan Respublikasının tərəqqipərvər, milli ruhlu dairələrində razılıq hissi ilə qarşılanacaq və bütün Azərbaycanda bu hərəkətin güclənməsinə bir daha təkan verəcəkdir... Şübhə yoxdur ki, bu hərəkət getdikcə güclənərək bizim xalqın birləşməsinə, tam milli azadlığa nail olmasına kömək edəcəkdir» [112, 208]. Ali Məclisin qərarında dekabrın 31-də Dünya Azərbaycan türklərinin həmrəylik və birlik günü elan olunması və hər il bayram edilməsi, həmin günün Naxçıvan MR ərazisində istirahət günü hesab edilməsi, bu günün bütün Azərbaycan Respublikasında rəsmən qeyd edilməsi üçün qanunvericilik təşəbbüsü qaydasında Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinə təklif verilməsi kimi müddəalar öz əksini tapmışdı [112, 217-218].

Beləliklə, Heydər Əliyevin Naxçıvana və böyük siyasətə qayıtması nəticəsində muxtar respublikada siyasi proseslər daha da dərinləşdi, demokratikləşmə, milli ruhun dirçəldilməsi dönməz xarakter aldı.

Məhz Heydər Əliyevin Naxçıvana gəlişindən sonra burada milli dövlətçiliyin bərpası istiqamətində qəti addımlar atılmağa başladı. Blokadanın yaratdığı ağır məhrumiyyətlər şəraitində yaşayan muxtar respublika əhalisində gələcəyə inam və ümid yarandı.

Xalqın təkidli tələbi ilə 1991-ci il sentyabrın 3-də muxtar respublikanın rəhbəri – Ali Məclisin sədri vəzifəsinə seçilmiş Heydər Əliyev respublika rəhbərliyinin Azərbaycanın maraqlarına zidd, dövlət müstəqilliyi

əleyhinə yönəlmiş siyasətini kəskin tənqid edərək Naxçıvanda, Azərbaycanın bu kiçik torpağında milli müstəqillik istiqamətində qətiyyətli addımlar atmağa başladı. Bu məsuliyyətli vəzifəni öhdəsinə götürməklə Heydər Əliyev Naxçıvan torpağını onu gözləyən bəlalardan xilas etdi, onun muxtariyyət statusunu qoruyub saxladı. Məhdud məkan çərçivəsində fəaliyyət göstərməsinə, respublikada rəhbərlikdə olan imperiypərəst rejimin təzyiq və böhtanlarına baxmayaraq, Heydər Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə qəbul edilən qərarlar bütün Azərbaycanda geniş əks-səda doğurur, xalq tərəfindən, demokratik qüvvələr tərəfindən yekdilliklə dəstəklənirdi.

3.2. Naxçıvan Muxtar Respublikanın erməni təcavüzündən qorunmasında Heydər Əliyevin xidmətləri

Moskvanın himayədarlığından istifadə edən erməni millətçiləri və şovinist dairələri Azərbaycanın Qarabağ bölgəsini ələ keçirmək məqsədi ilə təcavüzkar hərəkətlərə başladılar. Üzdənirəq «Dağlıq Qarabağ» problemi Azərbaycanda, o cümlədən Ermənistanla həmsərhəd olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında ictimai-siyasi vəziyyətə öz mənfi təsirini göstərdi. Ermənistan silahlı quldur dəstələrinin və SSRİ Müdafiə Nazirliyinin 7-ci Ordu dəstələrinin vasitəsi ilə 1990-cı ilin yanvarında Azərbaycan ərazisinin bir hissəsi – Naxçıvan MR-in Kərki kəndi işğal edildi. Muxtar respublikanın Sədərək, Havuş, Kərməçataq, Yuxarı Buzqov, Şada kəndləri və digər sərhəddə yaşayan məntəqələri aramsız hücumlara məruz qalaraq dağıdılmış, dinc insanlar həlak olmuş, girov götürülmüş, dövlət mülkiyyətinə və şəxsi mülkiyyətə xeyli ziyan vurulmuş, əhalinin dinc həyatı tamamilə pozulmuşdu.

Naxçıvana erməni təcavüzü barədə Mərkəzə, respublika rəhbərliyinə dəfələrlə məlumat verilməsinə baxmayaraq, heç bir tədbir görülməmiş, əksinə qonşu respublika tərəfindən silahlı basqınların sayı daha da artmışdı. Muxtar respublikada yerləşən sovet ordu hissələri isə Mərkəzin siyasətinə uyğun olaraq, Azərbaycanın ərazisini ermənilərin silahlı təcavüzündən qorumaq üçün heç bir cəhd göstərmir, əksinə bir sıra hallarda təcavüzkar hərbi-texniki, mənəvi yardım göstərirdi. Ermənistan ərazisindən keçən və Naxçıvanı Azərbaycana birləşdirən elektrik, qaz, telekommunikasiya xətlərinin kəsilməsi, avtomobil və dəmiryollarının bağlanması nəticəsində muxtar respublika iqtisadi, nəqliyyat və informasiya blokadasına alınmış, ümumiyyətlə xarici aləmdən təcrid vəziyyətinə düşmüşdür. İqtisadi və siyasi böhran içində çarşıyan, erməni təcavüzü qarşısında əliyalın və köməksiz qalan Naxçıvan məhv olmaq təhlükəsi ilə üz-üzə dayanmışdı. Təəssüf ki, Naxçıvanda genişlənən milli-azadlıq və demokratik hərəkətdən təşvişə

düşmüş o zamankı Azərbaycan rəhbərliyi də Naxçıvana düşmən münasibəti bəsləməklə erməni dayırmanına su tökdürdü.

Yalnız cəhənnəmləşən siyasətçi və strateq Heydər Əliyevin müdrikliyi və qətiyyəti bu müqəddəs vətən torpağını düşmən cəynəyindən xilas etdi, onu Azərbaycana qaytardı. Tale Heydər Əliyevi bu regiona göndərməklə Naxçıvanı Dağlıq Qarabağın və Azərbaycanın digər işğal olunmuş rayonlarının acı aqibətindən qorudu, «Azərbaycanın bu qədim torpağını xilas edən Heydər Əliyev özünə Naxçıvan boyda əbədi, həmişəyaşar abidə ucaltmış» [112, 9].

Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri seçildikdən sonra Naxçıvan torpağını erməni təcavüzündən qorumaq, insanların təhlükəsizliyini təmin etmək Heydər Əliyevin ən müqəddəs vəzifə borcuna, həyat amalına çevrildi. Onun muxtar respublika rəhbəri kimi qəbul etdiyi hər bir qərarı məhz bu vəzifənin yerinə yetirilməsinə xidmət edirdi.

Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri kimi onun imzaladığı ilk sənədlərdən biri «Muxtar respublikanı yaranmış vəziyyətdən xilas etmək və qonşu Ermənistan Respublikası ərazisindən edilən silahlı basqınlardan qorumaq, əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək, Naxçıvan Muxtar Respublikasının suverenliyini və ərazi bütövlüyünü təmin etmək məqsədilə» 7 sentyabr 1991-ci ildə Ali Məclisin Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Müdafiə Komitəsinin yaradılması haqqında qərarı oldu [112, 480].

Azərbaycan üçün təleyüklü olan bu qərarı imzalayarkən Heydər Əliyev hüquqi müstəvi çərçivəsində «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpası edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin 30 avqust 1991-ci il tarixli bəyannaməsinə, «Azərbaycan Respublikasının milli özünümüdafiə qüvvələrinin yaradılması haqqında» qərarına və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 5 sentyabr 1991-ci il tarixli fərmanına istinad etməyi zəruri hesab etmişdir. Belə bir münasibət ulu öndərimizin müdrikliyi ilə yanaşı onun hüquq məsələlərinə ləyaqətlə yanaşmasının, dövlətçilik siyasətinə sadiqliyinin daha bir təzahürü idi. Sənədi imzaladığının ertəsi gün Heydər Əliyev Naxçıvan şəhərindəki Şəhidlər xiyabanına gələrək vətənin azadlığı uğrunda canlarını qurban verən igidlərə öz ehtiramını bildirmiş, şəhid ailələrinin üzvləri ilə görüşmüş və qeyd etmişdi ki, onların övladları heç vaxt unudulmayacaq, yaddan çıxmayacaqlar. Şəhid ailələrinə hər cür diqqət və qayğı göstəriləcəkdir [200, 1991, 10 sentyabr].

1991-ci il sentyabrın 10-dan 11-nə keçən gecə erməni silahlı quldur dəstələri Naxçıvan MR ərazisinə basqın edərək Şahbuz rayonunun Yuxarı-Remeşin kəndindən 1033 baş, Ordubad rayonunun N.Tusi adına kolxozundan 1054 baş qoyun aparmış və həmin rayonun sakinləri olan iki çobanı – Xəlil Xəlilovu və Əşrəf Abbasovu girov götürmüşlər. Çobanların və sürülə-

rin geri qaytarılması ilə bağlı Ermənistan hüquq-mühafizə orqanlarına edilən tələblər yerinə yetirilmədiyindən Ordubad rayonunun əhalisi Qafan-İrəvan səmşin qatarını saxlamışdılar. Bu hadisə erməni rəhbərliyini hərəkətə gətirmiş və o zaman Ermənistan Respublikası Ali Sovetinin sədri işləyən Levon Ter-Petrosyan Heydər Əliyevə zəng edərək saxlanılan səmşin qatarının geri qaytarılmasına kömək göstərməsini xahiş etmiş, aparılan çobanların və qoyun sürüsünün qaytarılması, cinayətin dərhal araşdırılması üçün tədbirlər görəcəyini vəd etmişdi [112, 481-483]. Lakin Ermənistan rəhbərliyi verdiyi sözlə əməl etməmiş, dörd gün davam edən danışıqlar nəticəsində yalnız qoyunların bir hissəsini qaytarmışdılar. Sonradan məlum olmuşdur ki, ermənilər X.Xəlilov və Ə.Abbasovu vəhşiliklə qətlə yetirmişlər. Buna baxmayaraq Heydər Əliyevin göstərişi ilə ordubadlılar saxladığıları qatırı buraxmağa razılıq vermiş, səmşinlərdən heç kimə zərər yetirməmişdilər. Erməni quldurlarının qurbanlarını dəfn etdikdən sonra ordubadlılar X.Xəlilov və Ə.Abbasovun Ordubad rayonu ərazisində vəhşiliklə qətlə yetirdiyini nəzərə alaraq həbs edilməsi elan edilmiş dörd cinayətkarın Naxçıvan MR hüquq-mühafizə orqanlarına verilməsini, Dağlıq Qarabağda və Goranboy rayonunda ermənilər tərəfindən girov götürülmüş azərbaycanlıların geri qaytarılması, Mehri rayonu ərazisində lokomotiv briqadalarının və səmşinlərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsini tələb etmişdilər. Heydər Əliyev L.Ter-Petrosyana məlumatında bu tələbləri tam müdafiə etmiş, eyni zamanda törədilmiş cinayət barədə Ermənistan mətbuat orqanlarına rəsmi məlumat verilməsi, ölənlərin cəsədlərinin dərhal qaytarılması, həmçinin Ermənistan rəhbərliyi adından günahsız həlak olan azərbaycanlıların ailəsinə başsağlığı verilməsi tələblərini irəli sürmüşdü [112, 483-488]. Bu şərtlər vasitəçilik missiyası ilə regiona gəlmiş RSFSR Ali Sovetinin deputatları A.Şabat və V.Popova da çatdırılmışdı. Lakin ermənilər öz vədlərinə xilaf çıxaraq yeni əzginliqlərə əl atırdılar. 1991-ci il sentyabrın 19-da Ermənistanın Gorus rayonunda yerləşən Üçtəpə teleradio ötürücüsündən Naxçıvan MR istiqamətində teleradio verilişlərinin ötürülməsi və telefon xətti kəsilmiş, ertəsi gün isə 50-60 nəfərlik quldur dəstəsi Şahbuz rayonunun Biçənək teleradio ötürücü stansiyasına hücum edərək stansiyanı ələ keçirməyə cəhd etmişdilər. Bu cinayətkar aksiyalar muxtar respublika əhalisinin yeni qəzəb və etirazına səbəb olmuş, sərhəddə vəziyyət gərginləşmişdi. Elə həmin gün quldurlar Babək rayonunun Yuxarı Buzqov kəndinin sakinləri olan iki çobana hücum etmiş və onlardan birini Eyvaz Eyvazovu özləri ilə aparmışdılar. Ermənilərin bu hərəkətləri arxasında məhz Ermənistanın rəsmi dairələrinin durduğunu yaxşı başa düşən Heydər Əliyev yenidən L.Ter-Petrosyana müraciət edərək Ermənistan ərazisindən edilən quldur hücumlarına təcili son qoyulmasını, girovların geri qaytarılmasını və cinayət törətmiş Ermənistanın

quldur dəstələrinin Naxçıvan MR-in istintaq orqanlarına verilməsini tələb etmişdi [112, 491-494].

Heydər Əliyevi münafişdən zərər çəkən hər bir azərbaycanlının taleyi narahat edir, erməni quldurları tərəfindən girov götürülmüş soydaşlarının azad olunması və öz ailələrinə qaytarılması üçün bütün imkan və vasitələrdən istifadə edirdi. Məhz onun Ermənistan rəhbərliyi ilə apardığı gərgin və intensiv danışıqlar nəticəsində Şahbuz rayon sakinləri E.Mədətov, E.Hüseynov, Goranboy rayon sakinləri U.Bayramov, S.Bədəlov erməni əsirliyindən azad edilmişdi. Girov düşmüş insanların qohumları da son ümidgahları kimi Heydər Əliyevi görür, öz yaxınlarını erməni əsirliyindən xilas etmək üçün ona müraciət edirdilər.

Heydər Əliyevin Naxçıvana rəhbərliyi dövründə ən böyük tarixi uğurlarından biri muxtar respublika ərazisində yerləşən sovet ordusu hissələrinin və sərhəd dəstələrinin qansız-qadasız çıxarılması, bu zaman onlara məxsus silah-sursatın, texnikanın, əmlakın tamamilə Azərbaycanın ixtiyarına verilməsinə nail olması oldu. Heydər Əliyev bu mürəkkəb işi özünəməxsus elə incəliklə həyata keçirmişdi ki, keçmiş MDB məkanında, hətta Şərqi Avropada, sovet qoşunlarının çıxarılması zamanı müşahidə olunmuş gərginliklər burada yaşanmamışdı.

Heydər Əliyevin Ali Məclisin sədri seçilməsinə qədər Naxçıvanda yerləşən sovet qoşun hissələri ilə yerli əhali, hakimiyyət orqanları arasında münasibətlərdə açıq-aşkar gərginlik hökm sürürdü. Ayrı-ayrı hərbiçilərin hüquqa zidd hərəkətləri, ermənilərlə əlbir olmaları naxçıvanlılar arasında onlara qarşı böyük narazılıq yaratmışdı. Kərk kəndinin məhz sovet qoşunlarının yardımı ilə işğalı, hərbi texnikanın silah-sursatın ermənilərə paylanması və digər hallar əhalinin dərin hiddətinə səbəb olmuşdu. Hərbiçilərin qanunsuz hərəkətləri haqqında kifayət qədər faktlar olsa da, bu hərəkətlərin aradan qaldırılması üçün siyasi iradə göstərilirdi.

Heydər Əliyev muxtar respublikanın rəhbəri seçildikdən sonra hərbiçilərlə münasibətlərin nizamlanması, onların hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi istiqamətində çox səmərəli addımlar atmağa başladı. 1991-ci il oktyabrın 26-da Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Ali Məclisin sessiyasında Naxçıvan MR ərazisində yerləşən qoşun hissələrinin statusu haqqında məsələ müzakirə olundu və müvafiq qərar qəbul edildi. Qərarda Naxçıvan MR ərazisində yerləşən Sovet İttifaqı hərbi qüvvələrinin statusu ilə əlaqədar bütün məsələləri hərtərəfli öyrənmək və təhlil etmək, onlarla yerli hakimiyyət orqanlarının qarşılıqlı fəaliyyətini təkmilləşdirmək, hərbi qulluqçularla yerli əhali arasında münafişli halların qarşısını almaq məqsədilə birgə tədbirlərin hazırlanması üçün xüsusi komissiyanın yaradılması nəzərdə tutulmuşdu [112, 509-510].

Heydər Əliyevin nüfuzu qoşun hissələrinin və sərhəd dəstələrinin fəaliyyəti ilə bağlı məsələlərin Azərbaycan Respublikasının mənafeyinin qorunması şərti ilə müdrikliklə həllinə imkan yaratdı. Məhz onun qətiyyətli tələblərindən sonra müəmmalı şəkildə 1990-cı ilin sonunda Naxçıvan MR ərazisində yerləşən sərhəd məntəqələrinin Ermənistan ərazisindəki sərhəd dəstələrinə tabe etdirilməsi barədə qərar ləğv edilmiş və onlar yenidən Naxçıvan ərazisində yerləşən 41-ci sərhəd dəstəsinin tabeliyinə qaytarılmışdı.

Heydər Əliyev mütəmadi olaraq hərbi komandirlərlə görüşür, onlardan hərbi hissələrin yerləşməsi, sayı, təyinatı və s. məsələlər haqqında yerli hakimiyyət orqanlarını müntəzəm məlumatlandırmağı tələb edirdi.

Naxçıvan MR Ali Məclisinin 1991-ci il 26 oktyabr tarixli qərarı böyük əks-səda doğurmuş, bununla əlaqədar Zaqafqaziya hərbi dairəsindən, sərhəd qoşunları qərargahından yüksək rütbəli hərbiçilər muxtar respublikaya gölmüşdilər. Heydər Əliyev MR rəhbərliyinin hərbi qüvvələrlə bağlı prinsipial mövqeyini onlara da bildirmişdi.

Naxçıvan MR Ali Məclisinin 1991-ci il dekabrın 14-16-da keçirilmiş iclasında qoşunların statusu ilə bağlı məsələ bir daha müzakirə edilmiş, məsələ ilə bağlı komissiyaya konkret təkliflərini Ali Məclisə təqdim etməsi tapşırılmışdı.

1991-ci ilin dekabrın sonlarında geosiyasi proseslərin sürətlə inkişafı muxtar respublikada yerləşən hərbi hissələrin statusu ilə bağlı məsələni sürətləndirməyi zəruri etdi. 1992-ci il yanvarın 2-də Heydər Əliyevin iştirakı ilə Ali Məclisin Rəyasət Heyətində hərbi hissələrin yerli hakimiyyət orqanları ilə münasibətlərinin vəziyyəti ilə bağlı məsələyə baxıldı. İclasda Heydər Əliyev qoşunların statusu ilə bağlı məsələyə prinsipial mövqeyini təkrarən bildirərək muxtar respublikada yerləşən hərbi hissələrin yerli hakimiyyət orqanlarına tabe olmaları, hərbiçilərin yerli əhaliyə, onların adət-ənənələrinə hörmətlə yanaşmalarını tələb etmiş, muxtar respublikadan silahların, hərbi texnikanın və avadanlığın aparılmasının yolverilməz olduğunu göstərmişdi [200, 1992, 11 yanvar].

Qəbul edilmiş qərarla Azərbaycan Respublikası siyasi rəhbərliyinin göstərilmiş məsələlərə qeyri-müəyyən, bəzən də anlaşılmaz münasibəti pislənmiş, ayrı-ayrı hərbi bölmələrin komandanlığının qanunsuz hərəkətlərinin muxtar respublikadakı vəziyyəti daha da kəskinləşməyə, xüsusiən hərbi sursatın, təsərrüfat əmlakının talan edilməsi və muxtar respublikadan çıxarılması ilə bağlı çoxlu faktların mövcud olduğu qeyd edilmiş və göstərilmişdi ki, «muxtar respublika ərazisində yerləşən silahlı qüvvələr hissələrinin bütün hərbi və təsərrüfat tikililəri, əmlakı, silahları və hərbi sursatları, hərbi və mülki texnikası Naxçıvan Muxtar Respublikasına məxsusdur». Hərbi hissə komandanlıqlarından tələb edilmişdi ki, onların sərəncamlarında

olan hər bir şey haqqında beş gün müddətində muxtar respublika Ali Məclisinə məlumat təqdim etməli və Ali Məclisin icazəsi olmadan respublika ərazisindən heç bir şey (hərbiçilərin şəxsi əşyaları istisna olmaqla - Ə.Q.) aparılmamalıdır [112, 522].

1992-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan Respublikasında hərbi-siyasi vəziyyət daha da pisləşməyə başladı. Xalqın milli ordu yaratmaq tələbinə Mütəllibov hakimiyyətinin məhəl qoymaması, Dağlıq Qarabağın müdafiəsi ilə bağlı heç bir təsirli addım atmaması nəticəsində azərbaycanlılar yaşayan kəndlər bir-birinin ardınca ermənilər tərəfindən işğal edildi. Xocalı soyqırımı, onun ardınca Şuşa və Laçının işğalı bütün Azərbaycanda siyasi vəziyyəti daha da gərginləşdirmişdi. Siyasi qüvvələrin Bakıda hakimiyyət uğrunda mübarizəsi düşmənin uğurlarına şərait yaradırdı. Dağlıq Qarabağın işğalını başa çatdıran ermənilər 1992-ci ilin mayın 1-də Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisinə hərbi təcavüz edərək bu bölgəni də işğal etməyə cəhd etdilər. Erməni təcavüzü qarşısında silahsız, köməksiz qalan Naxçıvanı yalnız Heydər Əliyevin böyük dühası, siyasi, hərbi və diplomatik bacarığı xilas etdi.

Heydər Əliyevin Ermənistan rəhbərliyi ilə apardığı gərgin danışıqlar nəticəsində hərbi münaqişələr müvəqqəti dayandırılsa da, mayın 18-də ermənilər yenidən Naxçıvan ərazisinə hücum edərək Sədərək kəndini ələ keçirməyə çalışmışdılar. Hücum nəticəsində bir neçə insan həlak olmuş, Şərur rayonuna hücum nəticəsində əhali kəndlərindən məcburiyyət qarşısında qalaraq köçürülmüşdü. Türkiyə hökumətinin qarşısını almaq üçün Heydər Əliyev dünya ictimaiyyətinə, Türkiyə hökumətinə müraciət etdi. Türkiyənin o zamankı rəhbərliyi – baş nazir S.Dəmirəl, xarici işlər naziri H.Çetin, baş nazirin birinci müavini Ə.İnönü Heydər Əliyevə telefon etmiş, Naxçıvana xüsusi nümayəndə heyəti göndərmişdilər. Türkiyə hökuməti mayın 18-də gecəyarı toplaşaraq Naxçıvanla bağlı geniş bir bəyanat vermişdi. Azərbaycanla bütün əlaqələrin kəsilərək, hərbi, nəqliyyat blokadasında olduğu şəraitdə Naxçıvana Türkiyə hörtərəfli yardım göstərirdi.

Naxçıvandakı vəziyyəti dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün Heydər Əliyev xarici ölkələrdən, Rusiyadan müxbirlər dəvət etmiş, onlara bölgədə yaranmış vəziyyət barədə obyektiv məlumat verilmişdi. Bu son dörd il ərzində Dağlıq Qarabağ müharibəsinin xarici və Rusiya mətbuatında birtərəfli, ermənipərəst mövqedən işıqlandırılması nəticəsində Azərbaycanın əleyhinə yaradılmış informasiya blokadasının yarılması səmtində atılmış mühüm addım idi. Heydər Əliyevin söylərinin nəticəsi olaraq bütün dünya informasiya orqanları Ermənistanın Naxçıvana hücumu barədə məlumatlar vermiş, 57 dövlət Ermənistanın təcavüzkarlığını pisləmiş, NATO xüsusi bəyanatla çıxış etmişdi. Heydər Əliyevin fəaliyyəti nəticəsində dünya ictimaiyyətində düzgün

obyektiv təsəvvür yaradılmış və Ermənistanın təcavüzkar mövqeyi ifşa edilmişdi [112, 531]. Bütün bu addımlar öz bəhrəsini verməyə başlamış, Ermənistanın müdafiə naziri V.Sarkisyan Heydər Əliyevə müraciət edərək danışıqlar yolu ilə münaqişəni aradan qaldırmaq arzusunu bildirmişdi [112, 530].

Heydər Əliyev eyni zamanda erməni təcavüzünün qarşısını almaq üçün Naxçıvanın daxili məhdud imkanlarının səfərbər edilməsi, bütün idarə və müəssisələrin, siyasi, ictimai təşkilatların, muxtar respublikanın hər bir vətəndaşını Naxçıvan MR-in müdafiəsinin təşkilinə, sosial-iqtisadi problemlərin həllinə cəlb edilməsi üçün yollar axtarırdı. Bu söylərin nəticəsi kimi Naxçıvanın ağır, mürəkkəb günlərində 1992-ci il mayın 25-də Ali Məclisin Rəyasət Heyəti Naxçıvanın İnkişafı və Müdafiəsi Fondunun yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Bütün Naxçıvan əhalisinə, dövlət və təsərrüfat orqanlarına, təşkilatlara, vətəndaşlara Naxçıvanın inkişafı və müdafiəsi fondunun təşkilində iştirak etmək barədə müraciət edildi. Müvafiq müraciət həmçinin muxtar respublikanın hüduqlarından kənarda yaşayan bütün azərbaycanlılara və türklərə də edilmişdi [112, 533-535]. Fondun təşkil olunması, toplanacaq vəsaitin istifadəsinə nəzarət üçün Heydər Əliyevin sədrliyi ilə komissiya yaradılmışdı.

Heydər Əliyev Ermənistanın təcavüzündən ziyan çəkən əhaliyə, qaçqınlara, sərhəd döyüşlərində yaralananlara hər cür yardımın göstərilməsi, onların ərzaq və tibbi xidmətlə təmin olunması ilə bağlı məsələlərin həlli ilə müntəzəm maraqlanır, müvafiq tədbirlər müəyyənləşdirirdi.

Heydər Əliyevin Rusiyanın Müdafiə Nazirliyi, Zaqafqaziya hərbi dairəsi və 75-ci diviziyanın komandanlıqları ilə apardığı danışıqlar nəticəsində diviziyanın ləğv edilməsi və onun bütün hərbi və təsərrüfat əmlakının Azərbaycan Respublikasının səvəncəsinə verilməsi haqqında razılıq əldə edildi. Naxçıvan MR Ali Məclisi Rəyasət Heyətinin 25 iyun 1992-ci il tarixli iclasında Naxçıvan MR Dövlət Müdafiə Komitəsinin ləğvi və onun əsasında Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi tərkibində müvafiq strukturun yaradılması zəruri hesab edildi [112, 542].

1992-ci il avqustun 18-də 75-ci diviziyanın əmlakının, silahlarının, hərbi texnikasının Azərbaycanın milli ordusunun 5-ci əlahiddə motoatıcı briqadasına verilməsi haqqında sənədlərin imzalanması ilə diviziyanın şəxsi heyəti Naxçıvanı tamamilə tərk etdi. Sənədlərin imzalanması mərasimində çıxış edən Ali Məclisin sədri Heydər Əliyev bu günü, müstəqil Azərbaycanın və onun tərkib hissəsi olan Naxçıvan MR-in həyatında əlamətdar, tarixi gün adlandırmış və əmin olduğunu bildirmişdi ki, Azərbaycan silahlı qüvvələrinin Naxçıvanda yerləşən hissəsi Azərbaycan dövləti qarşısında öz məsuliyyətini dərindən dərk edəcək və səvəncəsinə keçəcək hərbi əmlakın, texnikanın saxlanılmasında, ondan səmərəli istifadə edilməsində böyük səy

göstərəcəklər [200, 1992, 22 avqust].

1992-ci il avqust-sentyabr aylarında həmçinin 41-ci sərhəd dəstəsinin ləğv edilməsi, onun bütün hərbi-texniki və təsərrüfat əmlakının Azərbaycan Respublikası 1-ci sərhəd dəstəsinə verilməsi barədə razılaşma əldə edilmiş və yerinə yetirilmişdi. 1992-ci il sentyabrın 29-da sərhəd dəstəsinin ləğvi və onun funksiyalarının, əmlakının Azərbaycan Respublikasının 1-ci sərhəd dəstəsinə verilməsi haqqında sənədlərin imzalanması mərasimi keçirildi və elə həmin gün 41-ci sərhəd dəstəsinin sonuncu zabiti və əsgərləri təntənəli şəkildə muxtar respublika rəhbərləri və ictimaiyyətin nümayəndələri tərəfindən Naxçıvandan yola salındı [112, 545-549].

Beləliklə, Heydər Əliyevin siyasi bəsrəti nəticəsində keçmiş Sovet ordusunun və sərhəd qoşunlarının bütün hissələri Naxçıvandan tamamilə çıxarıldı. Bu zaman həmin hissələrin bütün hərbi və təsərrüfat əmlakı Azərbaycan Respublikasının ixtiyarına keçdi. Təxminən iki əsr müddətində xarici dövlətin Naxçıvanda yerləşmiş hərbi hissələrinin muxtar respublika ərazisindən münaqişəsiz və qarşılıqlı anlaşma şəraitində çıxarılması o dövr üçün çox fenomenal hadisə idi və bu yalnız Heydər Əliyevin xidmətləri sayəsində baş tutmuşdu. Halbuki qonşu Gürcüstandan sovet (rus) qoşunları yalnız 2007-ci ildə beynəlxalq danışıqlar və müqavilələr əsasında çıxarılmış, bəzi MDB ölkələrində, o cümlədən qonşu Ermənistanda isə hələ də qalmaqdadırlar.

Naxçıvan MR Ali Məclisinin Rəyasət Heyətinin «Naxçıvan MR-in müdafiəsinin və sərhədlərin qorunmasının təşkili haqqında» 1992-ci il 19 sentyabr tarixli qərarında uzun illər boyu Naxçıvan MR ərazisində yerləşən keçmiş SSRİ silahlı qüvvələrinin, sonra isə Rusiya Federasiyasının tabeliyində olan hərbi hissələrin ləğvi, onların səvəncəsinə olan hərbi texnika və sursatların, Azərbaycan xalqına, müstəqil Azərbaycan dövlətinə verilməsi, digər dövlətə məxsus hərbi qulluqçuların Naxçıvanın ərazisini tərk etməsi ədalətli, hüquqi, böyük tarixi əhəmiyyətə malik olan bir hadisə kimi qiymətləndirilmiş, eyni zamanda Naxçıvanda Azərbaycan Respublikası silahlı qüvvələrinin yaradılması nəzərə alınaraq Naxçıvan MR Dövlət Müdafiə Komitəsinin, Xalq Cəbhəsinin silahlı qüvvələrinin, bütün silahlı dəstələrin buraxılması, əhalidə olan qeyri-qanuni silahların qaytarılması qərarı alınmışdı [112, 553-555].

1992-ci il oktyabrın 9-da Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin yaradılmasının bir ili tamam olmuşdu. Bu münasibətlə Naxçıvan şəhərində hərbi parad keçirilmiş və Heydər Əliyev əsgərlər və əhali qarşısında çıxış etmişdi. O, indiyədək Naxçıvan torpaqlarını cəsarətlə qorumuş bütün vətənpərvər Naxçıvan oğullarına, könüllü dəstələrə öz minnətdarlığını bildirərək, onların gördükləri işləri layiqincə qiymətləndirmiş və bəyan etmişdi ki, artıq

Naxçıvanda nizami Milli Azərbaycan ordusunun hərbi hissələri mövcuddur. Bu hissələr lazımı gücə malikdirlər və Naxçıvan torpaqlarını müdafiə etməyə qadirdirlər. Eləcə də, Naxçıvanın qonşu İran və Türkiyə ilə sərhədlərini mühafizə etmək üçün öz milli sərhəd dəstələri var. Ona görə də, bütün könüllü dəstələrə minnətdarlığımızı bildirməklə, onlara tövsiyə edirik ki, bundan sonra öz vətəndaşlıq vəzifələri ilə məşğul olsunlar. Torpaqlarımızın düşməndən müdafiəsini ancaq və ancaq Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Naxçıvanda yaradılmış hissələri həyata keçirməlidir [112, 561]. Lakin Heydər Əliyevin müdrik tövsiyələrinə, ali hakimiyyət orqanının qərarlarına məhəl qoymayan Xalq Cəbhəsinin yerli rəhbərləri, xüsusən cəbhənin Ordubad rayon şöbəsi öz qanunsuz əməllərini davam etdirməkdə, silahlı dəstələr saxlamaqda davam edirdilər. Bir sıra hallarda Bakıdan idarə olunan, əsas məqsədlərindən biri də Heydər Əliyevin nizamlı fəaliyyətinə maneə törətmək cəhdi olan bu qüvvələrin dinc yolla tərkisilah edilməsi üçün bütün imkanlardan istifadə edilərsə də onlar muxtar respublikada sabitliyi pozmaqda, qeyri-qanuni əməllərə rəvac verməkdə davam edirdilər. 1992-ci ilin avqustunda Naxçıvanda siyasi çevrilişə cəhd edən, qanuni hakimiyyəti yıxmaq istəyən bu qüvvələr yalnız və yalnız bölgədə əmin-amanlığın, sabitliyin, vətəndaş həmrəyliyi və möhkəmləndirilməsinə nail olan Heydər Əliyevin siyasi qətiyyəti və xalqın ona dəstəyi ilə öz məqsədlərinə çatı bilmədilər.

Naxçıvanın müdafiəsinin təşkili, ordu quruculuğu prosesi, Heydər Əliyevin muxtar respublika rəhbəri kimi daim diqqət mərkəzində saxladığı məsələlər idi. Hərbi qüvvələrin təchizatı, orduya çağırış, muxtar respublika hakimiyyəti orqanları ilə hərbi komandanlıq arasında əlaqələrin möhkəmləndirilməsi məsələləri Heydər Əliyevin bilavasitə iştirakı ilə keçirilmiş müşavirələrdə, iclaslarda müntəzəm müzakirə edilirdi. 1992-ci il noyabrın 10-da Heydər Əliyevin iştirakı ilə keçirilmiş müşavirədə Naxçıvanın müdafiəsi ilə bağlı bir sıra məsələlər, o cümlədən orduya çağırışla bağlı yaranmış problemlər müzakirə edildi. Heydər Əliyev, digər çıxış edənlər bu sahədə çox ciddi problemlərin olduğunu qeyd etdilər. Heydər Əliyev öz çıxışında göstərdi ki, Naxçıvan ərazisi qorunmalı və saxlanılmalıdır. Bunun üçün Naxçıvanın güclü ordusu olmalıdır. Hər birimiz bilməliyik ki, bizim hər birimizin üzərində böyük məsuliyyət var [112, 569]. Heydər Əliyev bütün cavabdeh işçilərə bu sahədə dönüş yaratmaq üçün ciddi tədbirlər görməyi və qısa müddətdə problemin həllinə nail olmağı tapşırırdı [112, 569].

Heydər Əliyev ermənilərin hücumlarına məruz qalmış kəndlərin, o cümlədən Sədərək kəndinin əhalisinin vəziyyətini daim diqqət mərkəzində saxlayaraq, kəndlərin təhlükəsizliyinin təmin olunması, əhalinin normal şəraitdə yaşaması üçün bütün imkanlardan istifadə edirdi.

1992-ci ilin dekabrında və 1993-cü ilin mayında Sədərəkə Ermənistan nümayəndələri ilə görüşə gedərkən bu kəndin əhalisi ilə də görüşmüş, problemləri ilə maraqlanmışdı. Heydər Əliyev sədərəkiləri əmin etmişdi ki, biz bir qarış da olsa, torpağımızı əldən verməyəcəyik, nəyin bahasına olursal olsun özümüzü müdafiə edəcəyik, düşmənin qarşısını alacağıq [112, 570].

1993-cü il mayın 14-də Heydər Əliyev Ermənistan Respublikası Ali Sovet sədrinin birinci müavini A.Saakyanla görüşərək sərhəd məntəqələrində təhlükəsizliyin və sabitliyin təmin olunması məsələsini müzakirə etmişdi. Heydər Əliyev həmçinin dəmir yolunun işinin, bütün kommunikasiya xətlərinin bərpası təklifini irəli sürmüş, müvafiq bəyannamə imzalanmışdı.

Lakin Heydər Əliyevin muxtar respublikanın təhlükəsizliyi istiqamətində atdığı addımlar, xüsusən Ermənistanla imzalanmış son bəyannamə Azərbaycanın rəsmi dairələrində və mətbuat orqanlarında əsassız söz-söhbətlərə səbəb olmuş və o, separatçılıqda, Azərbaycanın milli maraqlarına qarşı çıxmaqda ittiham edilmişdi. Buna görə də Heydər Əliyevin tapşırığı ilə Ali Məclisin mətbuat xidməti xüsusi məlumat yaymış və həmin görüşün son vaxtlar Naxçıvanın Ermənistanla bəzi sərhəd məntəqələrində yaranmış gərginliyi aradan qaldırmaq, sabitliyi təmin etmək zəruriliyindən irəli gəldiyini bildirmişdir. Eyni zamanda, imzalanmış bəyannamənin məzmunu təhrif olunduğu üçün Heydər Əliyevin tapşırığı ilə bəyannamə kütləvi informasiya vasitələrində dərc edilmişdi [112, 577-578].

Beləliklə, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinin sədri seçildikdən sonra Heydər Əliyev müdrik fəaliyyəti, böyük dövlətçilik təcrübəsi və xalqın ona olan sarsılmaz inamı və dəstəyi sayəsində bölgəni real erməni işğalından xilas etdi. Naxçıvanı Azərbaycana qaytardı. Muxtar respublikanın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, müdafiəsinin təşkili, rus qoşunlarının bölgədən qansız-qadasız, qarşılıqlı anlaşma şəraitində, bütün silah-sursatının, texnikasının, əmlakının Azərbaycana verilməsi şərti ilə çıxarması və böyük öndərin fitri sərkərdəlik qabiliyyəti ilə hərbi quruculuq sahəsində yorulmaz fəaliyyəti Naxçıvanı çox böyük fəlakətdən və faciələrdən qurtardı. Bacarıqlı dövlət xadimi və diplomat kimi Heydər Əliyev Dağlıq Qarabağ və Naxçıvan haqqında həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması, münaqişənin əsl mahiyyəti haqqında informasiya vasitələri agentliklərinə geniş və obyektiv məlumatlar verməsi də erməni təcavüzünün qarşısının alınmasında mühüm rol oynadı. O, qonşu Türkiyə və İrana səfərləri, Naxçıvana gələn xarici qonaqlar, o cümlədən böyük dövlətlərin səfirləri ilə görüşləri zamanı onların diqqətinə Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarının işğalına yönəlmiş siyasətinə cəlb edir, təcavüzün dayandırılması üçün bütün vasitələrdən, o cümlədən beynəlxalq təsir vasitələrindən istifadə etməyə çağırırdı. Həmin mürəkkəb şəraitdə, Azərbaycan haqqında dünya birliyində yanlış fikirlərin mövcud

olduğu bir dövrdə Heydər Əliyevin Ermənistanın Naxçıvana təcavüzü, muxtar respublikanın hərbi, iqtisadi blokadaya alınması haqqında bəyanat və çıxışları bölgənin işğaldan qorunmasında mühüm amilə çevrilmişdi.

3.3. Heydər Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikasını sosial iqtisadi, siyasi və mədəni böhrandan çıxarmaq sahəsində fəaliyyəti

Heydər Əliyevin siyasi təcrübəsi və qətiyyəti sayəsində muxtar respublikada sabitlik təmin edilmiş, demokratik dövlət quruculuğuna başlanılmış, xalqla muxtar respublika rəhbərliyi arasında həmrəylik və birlik yaranmışdı, ən başlıcası isə Naxçıvan MR Ermənistanın silahlı təcavüzü və işğalı təhlükəsindən xilas olmuşdu.

Lakin buna baxmayaraq muxtar respublikada sosial-iqtisadi vəziyyət gündən-günə ağırlaşır, əhalinin gündəlik tələbatlarını ödəmək imkanı getdikcə tükənirdi. Bir tərəfdən Ermənistan tərəfindən iqtisadi və nəqliyyat blokadasının yaratdığı obyektiv çətinliklər, digər tərəfdən keçmiş iqtisadi münasibətlərin iflası uğraması əhalinin həyat səviyyəsinin daha da pisləşməsinə gətirib çıxarmışdı. 1992-ci il aprelin 24-dən dəmiryolunda hərəkət tamamilə dayanmış, 1991-ci ilin dekabrından qaz, 1992-ci ilin iyulundan isə elektrik enerjisinin verilməsinin dayandırılması mövcud böhranı daha da dərinləşdirdi. Dəmir yolunun işləməməsi nəticəsində muxtar respublikanın sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti müəssisələri lazım olan xammalla, komplektləşdirici avadanlıqlarla, inşaat materialları ilə təmin edilmədiyindən onların əksəriyyətinin fəaliyyəti tamamilə dayanmışdı [112, 265]. 1990-cı ildə 1985-ci ilə nisbətən ümumi məhsulun həcmi 92,6 faiz, 1989-cu ilə nisbətən isə 95,5 faiz olmuş, sosial obyektlərin tikintisi dayandırılmış, işsizlik xeyli artmışdır [145, 47].

İdarəetmə, təhsil, mədəniyyət təşkilatlarından başqa bütün müəssisələrin işi dayanmış, yanacaq olmadığından nəqliyyat sistemi iflic vəziyyətinə düşmüş, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında və daşınmasında ciddi problemlər yaranmışdı. Naxçıvanda 1991-1992-ci illərdə qışın sərt keçməsi, muxtar respublikaya yanacaq materiallarının daxil olmaması vəziyyəti daha da gərginləşdirmiş, soyuqdan donmamaq üçün əhali onsuz da nadir olan ağacları kəşib yanacaq kimi istifadə etməyə məcbur olmuşdu.

Muxtar respublikanın tələbatının 30 faizini ödəyən mövcud elektrik enerjisi yalnız həyati vacib obyektlərə yönəldiyindən, yaşayış məntəqələrində elektrik enerjisi ilə təmin edilməsi, xüsusən içməli su ilə təminatında ciddi çətinliklər yaratmış, təhlükəli yoluxucu xəstəliklərin yayılması təhlükəsi artmışdı. Əhalinin ən zəruri ərzaq məhsulu olan unla, çörəklə təminatı

minimum miqdarda ödənilirdi.

Bütün bunların labüd nəticəsi olaraq muxtar respublikada istehsal həcmi sürətlə aşağı düşürdü. Adambaşına ən vacib ərzaq məhsulları 1992-ci ildə əvvəlki ilə nisbətən 50-60 faiz azalmış, sənaye məhsulunun həcmi isə cəmi 36,8 faiz təşkil etmişdi. 1990-1993-cü illərdə iqtisadiyyatda muzdlı işləyənlərin sayı 17,9 min nəfər (20,2 faiz) azalaraq 88,5 min nəfərdən 70,6 min nəfərə düşmüşdü [189, 23, 30]. Mövcud çətinliklər yerli imkanlar hesabına əhalini ərzaq və digər tələbat məhsulları ilə təmin etməyə imkan vermirdi (Ən vacib məhsullar üzrə tələbatın cəmi 10-15 faizini yerli istehsal təşkil edirdi – Ə.Q.).

Blokada və iqtisadi əlaqələrin kəsilməsi ucbatından həmin dövrdə muxtar respublikaya ənənəvi mənbələrdən məhsul götürülməsi tamamilə kəsilmişdi. Həmin illərdə Naxçıvan MR-də adambaşına düşən mal dövriyyəsi orta respublika göstəricisinin 74,8 faizini təşkil edirdi [146, 109-111]. Bütün bunlar Naxçıvan MR-in iqtisadi potensialının ciddi böhran keçirməsi-ni sübut edirdi.

Ali Məclisin sədri seçildikdən sonra Heydər Əliyev muxtar respublikanı sosial-iqtisadi böhrandan çıxarmaq üçün ciddi tədbirlər görməyə başladı. Naxçıvan Muxtar Respublikasının rəhbəri seçildikdən dərhal sonra Heydər Əliyevin iştirakı ilə Ali Məclisin sessiyasında muxtar respublikada yaranmış sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi vəziyyət ətrafı təhlil edilmiş, təcili tədbirlər görmək üçün muxtar respublika hökumətinə müvafiq tapşırıqlar verilmişdi.

Heydər Əliyev muxtar respublikada milli həmrəyliyə nail olmaq, sosial-iqtisadi və siyasi problemləri aradan qaldırmaq, bütün imkanlardan və kadr potensialından istifadə etmək üçün ilk vaxtlardan muxtar respublikada fəaliyyət göstərən siyasi qurumlarla, xüsusən Xalq Cəbhəsi ilə əməkdaşlıq etməyə qərar verdi. Onun təkidi ilə 1991-ci ilin sentyabrında AXC-nin iki nümayəndəsi - A.Kələntərlı və Q.Məmmədov Ali Məclisin sədrinin müavini seçildilər. Heydər Əliyev həmçinin Naxçıvan MR Ali Məclisinin deputatı, idarəçilik təcrübəsi olmayan, lakin populist çıxışlarla müəyyən insanların etimadını qazanmış Bəcan Fərzəliyevi ən yüksək vəzifəyə - muxtar respublikanın baş naziri vəzifəsinə təyin etdi. Heydər Əliyev B.Fərzəliyevi baş nazir təyin edərkən onun namizədliyinin Ali Məclisin demokratik blokunun üzvləri tərəfindən irəli sürüldüyünü və yekdilliklə müdafiə edildiyini, nəticə etibarilə bu qərarın muxtar respublikada siyasi həmrəyliyin möhkəmlənməsinə xidmət edəcəyini nəzərə almışdı. Lakin B.Fərzəliyev Heydər Əliyevin bu böyük etimadını doğrultmaq və onun zəngin təcrübəsindən bəhrələnməklə muxtar respublikanın sosial-iqtisadi problemlərini həll etmək əvəzinə, vəzifə səlahiyyətlərindən öz şəxsi maraqları üçün sui-istifadə etməyə başladı.

B.Fərzəliyev baş nazir vəzifəsində işlədiyi dövrdə Nazirlər Kabinetinin işini günün tələbləri səviyyəsində qura bilməmiş, əməli fəaliyyətdə kobud və ciddi nöqsanlara yol vermişdir. Hökumətin iclasları keçirilmir, məsələlərin demək olar ki, hamısı baş nazir Fərzəliyevin istədiyi kimi, özbaşınalıq və təkbəşinəlik şəraitində sorğu üsulu ilə həll olunur, kollegiallıq prinsipləri kobud surətdə pozulur və bunların nəticəsində muxtar respublikanın iqtisadiyyatına zərər vuran və mahiyyət etibarilə şübhəli xarakter daşıyan bir çox qərarlar və sərəncamlar qəbul edilirdi. Muxtar respublikanın iqtisadi potensialından səmərəli istifadə etmək, bazar iqtisadiyyatına keçmək üçün konkret tədbirlər görülməməsi nəticəsində iqtisadiyyatın əsas sahələrində - sənayedə, kənd təsərrüfatında, tikinti və sosial təminat sahələrində inkişaf dayanmış, böyük geriləmələrə yol verilmişdir. Rəhbər vəzifələrə təyinat kadrının işgüzar keyfiyyətləri ilə deyil, dostluq, şəxsi sədaqət prinsipinə görə aparıldığından ictimaiyyət arasında bir sıra haqlı narazılıqların və kürbəcür şayiələrin yayılmasına gətirib çıxarmışdı. B.Fərzəliyev bir çox hallarda öz səlahiyyətinə aid olmayan məsələlərə qarışır, hətta Ali Məclisin səlahiyyətinə aid olan kadr məsələləri haqqında heç kimlə razılaşmadan qeyri-qanuni qərarlar qəbul edirdi. Humanitar yardımın bölüşdürülməsində, dövlət intizamına və qanunqaydalara əməl edilməsində və digər məsələlərdə də baş nazir kobud pozuntulara yol vermişdi [112, 229-232].

Maraqlıdır ki, baş nazirlə bağlı məsələ Ali Məclisdə müzakirə olunarkən hətta B.Fərzəliyevin namizədliyini irəli sürmüş deputatlar onun fəaliyyətinə mənfi qiymət vermişdilər. Lakin Heydər Əliyev böyük müdriklik və dözümlü nümayiş etdirərək dəfələrlə B.Fərzəliyevə fəaliyyətindəki nöqsanları aradan qaldırmağı tövsiyə etmişdi. Ancaq baş nazir öz intizam-sızlığını nümayiş etdirərək Ali Məclisə izahat verməkdən imtina etmiş və hətta özbaşına Ali Məclisin Rəyasət Heyətinin iclasını tərk etmişdi. Bütün bunlara görə ona iki dəfə töhmət veriləndə B.Fərzəliyev bunlardan özü üçün heç bir nəticə çıxarmamışdı. Yalnız bundan sonra B.Fərzəliyev «dövlət intizamını və qanun qaydalarını kobudcasına pozduğuna, vəzifəsindən sui-istifadə etdiyinə, əməli fəaliyyətində ciddi və kobud nöqsanlar buraxdığına görə» Ali Məclisin qərarı ilə vəzifəsindən azad edilmişdi [112, 234-235].

Muxtar respublikada yaranmış ağır sosial-iqtisadi vəziyyəti qismən də olsa aradan qaldırmaq üçün yollar axtaran Heydər Əliyev birinci növbədə icraedici orqanların, yerli hakimiyyət strukturlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi, onlara nəzarətin artırılması, mövcud imkanlardan maksimum istifadə edilməsi üçün adekvat addımlar atmağa başladı. Muxtar respublika Nazirlər Kabinetinə, nazirliklərə, idarələrə soriştəli və təcrübəli kadrlar irəli çəkildi. Muxtar respublikada bazar mexanizmlərinin və elementlərinin geniş tətbiqi məqsədi ilə müvafiq qanunvericilik aktları qəbul edildi.

Azərbaycanda ilk dəfə olaraq məhz Naxçıvanda Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə bazar iqtisadiyyatının mühüm şərti olan özəl mülkiyyətin genişləndirilməsi istiqamətində ilk və zəruri addımlar atılmışdı. Bu baxımdan Ali Məclisin 6 aprel 1992-ci il tarixli qərarları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

«Naxçıvan Muxtar Respublikasında zərərli işləyən kolxoz və sovxozları haqqında» və «Rentabelli işləyən kolxoz və sovxozların ictimai məqararının özəlləşdirilməsi barədə təkliflər haqqında» Ali Məclisin qərarları qısa müddət ərzində öz müsbət nəticələrini göstərdi, muxtar respublikada kənd təsərrüfatının inkişafı, əhalinin ərzaq məhsulları ilə təminatının yaxşılaşdırılması üçün əlverişli zəmin yaratdı [113, 300-302].

Bununla yanaşı Heydər Əliyev iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsi mexanizmini tətbiq etməklə əhalinin həyat səviyyəsinin kəskin surətdə aşağı düşməsinin qarşısını ala bildi. Əhalinin ən zəruri ehtiyaclarını ödəmək üçün çörək və çörək məhsullarının qiymətləri sabit saxlanılmışdı. Qıtlığa yol verməmək üçün bir sıra ərzaq mallarının satışına norma müəyyənəşdirilmişdi.

Heydər Əliyev muxtar respublikanı nəqliyyat blokadasından çıxarmaq üçün Naxçıvanın hava limanının genişləndirilməsi ilə yaxından məşğul olurdu. Nəhayət, onun səyləri nəticəsində 1992-ci il martın əvvəllərində Naxçıvanda ağır yüklü sərnişin və nəqliyyat təyyarələrini qəbul etməyə imkan verən yeni aerodromun ilk növbəsi istifadəyə verildi. Hava limanında ilk «TU» təyyarəsinin qəbul edilməsi mərasimində Heydər Əliyev özü şəxsən iştirak etdi [89, 1992, 3 mart].

Blokadanın yaratdığı mürəkkəb problemləri aradan qaldırmaq, muxtar respublikanın həyatı tələbatlarını ödəmək, nəqliyyat və kommunikasiya əlaqələrini bərpa etmək üçün Heydər Əliyev qonşu Türkiyə və İran dövlətləri ilə münasibətlərin təşəkkül tapmasına və inkişafına çalışdı. 1991-ci ildə Heydər Əliyevin iştirakı ilə Naxçıvanla Türkiyə arasında müvəqqəti körpünün açılması muxtar respublikanın dost ölkə ilə əlaqələrinin inkişafında mühüm mərhələ oldu. Körpünün açılması ilə Türkiyənin hökumət nümayəndələrinin, iş adamlarının Naxçıvana səfərləri intensiv xarakter almağa başladı. Türkiyə Respublikasının muxtar respublikaya daxil olan humanitar yardımının artırılması, əhalinin ilkin ehtiyaclarının ödənilməsi üçün böyük töhfə oldu.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsilə əlaqədar 1992-ci ilin fevralın 22-də Heydər Əliyevin fərmanı ilə Dövlət Gömrük Komitəsi yaradıldı.

Həmin ilin martında Heydər Əliyev Türkiyə Respublikasının o vaxtki baş naziri Süleyman Dəmirəlin dəvəti ilə dost ölkədə səfərdə oldu. Heydər Əliyev səfər müddətində prezident Turqut Özalla görüşmüş, sonra baş nazir S.Dəmirəl ilə Türkiyə və Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında əmək-

daşlığın daha da inkişaf etdirilməsi haqqında protokol imzalamışdı. Protokolda Türkiyə Respublikası tərəfindən Naxçıvan MR-ə maliyyə, iqtisadi və texniki yardım göstərilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Muxtar respublikanın müxtəlif sahələrdə tələbatını ödəmək məqsədi ilə Türkiyə hökuməti Naxçıvana 100 mln. dollar məbləğində kredit ayırmağı öhdəsinə götürmüşdü. Əslində Türkiyə tərəfi yaxşı bilirdi ki, düşdüyü ağır iqtisadi və maliyyə vəziyyəti Naxçıvana bu kreditin ödənilməsində ciddi çətinliklər yaradacaqdır. Bir çox məsələlərdə tarixən öz qardaşlıq köməyini asırgəməyən Türkiyənin bu dəfə ki qardaş köməyi qarşısında, həm də «Bir millət, iki dövlət» arasında çox böyük nüfuza malik Heydər Əliyev şəxsiyyəti dayanmışdı.

Həmçinin muxtar respublikanın Türkiyə elektrik sisteminə daxil edilməsi, tərəflər arasında dəmiryolu və avtomobil yolu şəbəkəsinin təsis edilməsi üçün davam edən işlərin sürətləndirilməsi, Araz çayı üzərində körpünün tikilməsi, muxtar respublika ilə hava xəttinin yaradılması, kənd təsərrüfatı, bank sistemi, təhsil, turizm sahəsində muxtar respublikaya yardım göstərməyi Türkiyə tərəfi öz üzərinə götürürdü [112, 607-609].

Heydər Əliyevlə görüşündə baş nazir Süleyman Dəmirəl Naxçıvanın iqtisadi çətinliklərinin aradan qaldırılması, ehtiyaclarının ödənilməsi üçün zəruri kömək göstərəcəyinə söz verdi. Heydər Əliyev Türkiyə ilə Naxçıvan arasında bağlanmış bu müqavilənin siyasi, iqtisadi, mədəni əhəmiyyətini qeyd edərək çox böyük uzaqgörənliklə onun Qars, Moskva müqavilələri kimi tarixə daxil olacağını, gələcək nəsillərin, bütün türk dünyasının bu sənədi də öz tarixində həmişə araşdıracağını və sənədi imzalayanlara daim təşəkkürlərini bildirəcəklərini göstərmişdi [112, 615]. Doğrudan da Heydər Əliyevin dahiyanəliyi nəticəsində Türkiyə ilə əlaqələrin yaradılması, tərəflər arasında imzalanmış sənədlər, Naxçıvan Muxtar Respublikasının düşdüyü ağır iqtisadi və siyasi böhrandan, nəqliyyat və informasiya blokadasından çıxmasına kömək göstərdi.

Azərbaycanın, Naxçıvanın türk diyarı, azərbaycanlıların türklər olduğunu, Naxçıvanda da yalnız türklərin yaşadığını vurğulayan Heydər Əliyev inamla bildirirdi ki, Türkiyənin açıqca, qorxmadan öz türk qonşusunu qorumaq və ona yardım etmək haqqındakı mühüm sözləri, şübhəsiz ki, bütün başqa dövlətlərin rəhbərlərinə və beynəlxalq aləmə təsir göstərəcək [112, 611-612].

Heydər Əliyev Türkiyənin vasitəsilə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ, Naxçıvan bölgələrində yaranmış mövcud vəziyyət, ermənilərin vəhşilikləri barədə dünya ictimaiyyətinə obyektiv məlumat verməyə çalışır və buna nail olurdu. Məhz Heydər Əliyevin sayəsində Türkiyənin baş naziri Süleyman Dəmirəl bəyan etmişdi ki, əgər Naxçıvanın statusunda hər hansı bir zamanda bir dəyişiklik olarsa, Türkiyə bu məsələdə söz sahibi olacaqdır [112, 613].

Doğrudan da, 1992-ci ilin mayında ermənilər Naxçıvanı işğal etmək üçün hücumə başladıqda Türkiyə hökumətinin Naxçıvanın qarantı olması barədə kəskin bəyanatı düşməni geri çəkilməyə məcbur etdi.

Tezliklə Türkiyə ilə Naxçıvan MR arasında bağlanmış müqavilənin icrasına başlanılmış, qonşu dövlətin müxtəlif nazirlik və idarələrinin mütəxəssisləri muxtar respublikaya gələrək protokolda nəzərdə tutulmuş müdəcəllərin həyata keçirilməsi üçün proqramlar hazırlamışdılar. Türkiyənin Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, Nəqliyyat Nazirliyi, «Teletaş» şirkəti Naxçıvanda iri layihələrin həyata keçirilməsi üçün böyük iş aparırdılar.

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Naxçıvanın Türkiyənin ona qonşu bölgələri – İğdır, Qars, Van ilə əlaqələri də inkişaf etməyə başlamışdı. Heydər Əliyev bir neçə dəfə həmin bölgələrdə olmuş, Türkiyə vilayətlərinin başçıları Naxçıvana səfərlər etmiş, bu isə öz növbəsində, humanitar, iqtisadi, mədəni əlaqələrin inkişafına yeni təkan vermişdi. İğdır vilayət statusun verilməsində Heydər Əliyevin böyük xidmətləri olmuşdur [5, 1996, 13 iyul].

Heydər Əliyevin 1992-ci ilin iyul və avqust aylarında, eləcə də Türkiyəyə sonrakı işgüzar, rəsmi səfərləri zamanı aparılan danışıqlar, imzalanmış sənədlər Naxçıvan-Türkiyə münasibətlərinin inkişafında yeni mərhələ yaratmış, muxtar respublikanın sosial-iqtisadi problemlərinin həllinə öz müsbət təsirini göstərmişdir [112, 639-644; 730-731]. Türkiyənin «Qızıl Ay Cəmiyyəti»nin xətti ilə Naxçıvana humanitar yardımların göstərilməsi də qonşu və dost dövlətin Naxçıvana qayğısının ən parlaq təzahürü idi.

1992-ci il mayın 28-də Azərbaycan xalqı üçün əziz bir gündə - respublika günündə Araz çayı üzərində Naxçıvan və Türkiyəni birləşdirən körpü istifadəyə verildi. Körpünün açılış mərasimində Heydər Əliyev, Türkiyənin baş naziri Süleyman Dəmirəl, Azərbaycan Respublikasının dövlət xadimləri iştirak etdilər. Körpünün açılışı münasibətilə çıxış edən Heydər Əliyev göstərdi ki, bu körpü bizim ümid və arzularımızın körpüsüdür və türk dünyasına pəncərədir. 70 ildən artıq idi ki, biz bu günü gözləyirdik və arzularımız həyata keçdi [112, 637-638]. Heydər Əliyevin 9 iyul 1992-ci il tarixdə imzaladığı qərarla Naxçıvan MR Ali Məclisinin Rəyasət Heyəti Sədərək-Dilucu körpüsü Türkiyə Cümhuriyyəti ilə Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında rəsmi sərhəd keçid qapısı elan edildi [113, 704].

Türkiyənin Naxçıvanda baş konsulluğunun açılışı, Türkiyə bankının burada filialının təşkili də tərəflər arasında münasibətlərin inkişafına müsbət təsir göstərdi.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi problemlərinin həllində İran İslam Respublikası ilə əlaqələrin yaradılması da müsbət rol oynadı. Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk dövrlərində İİR-i ilə münasibətlərdə

müəyyən soyuqluq yaranırsa da, Heydər Əliyevin müdrik siyasəti, Naxçıvanla İranın əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi bölgənin düşdüüyü böhrandan çıxmasına, həm də Azərbaycan-İran əlaqələrində tarazlığın təmin edilməsinə şərait yaratdı. Heydər Əliyevin nüfuzu İranda çox böyük idi. Ali Məclisin sədri seçildikdən sonra İranla Naxçıvan arasında siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələr genişlənməyə başladı. İranın, onun şimal vilayətlərinin nümayəndə heyətinin Naxçıvana səfərləri, Heydər Əliyevin İİR-ə rəsmi və işgüzar səfərləri, səfərlər zamanı əməkdaşlığın inkişafı ilə bağlı imzalanmış sənədlər iki tərəf arasında münasibətləri daha da yüksək səviyyəyə qaldırmağa imkan verdi. İranın «Hilal Əhmər» xeyriyyə cəmiyyəti, «İmam Xomeyni» fondu və digər təşkilatları Naxçıvana humanitar yardım göstərir, bir sıra iqtisadi layihələr həyata keçirirdilər.

1992-ci ilin avqustunda Heydər Əliyev İran İslam Respublikasının xarici işlər naziri Ə.Ə. Vilayətinin dəvəti ilə bu ölkəyə səfər etdi. Səfər müddətində Heydər Əliyev İİR-in dini lideri S.Ə. Xamneyi, prezident Ə.Ə. Həşimi Rəfsəncani, parlamentin sədri N. Nuri, xarici işlər naziri Ə.Ə. Vilayəti, digər məsul şəxslərlə görüşmüş Azərbaycanda, Naxçıvanda baş verən proseslər, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi haqqında onlara ətraflı məlumat vermişdi. Səfərin yekununda Naxçıvan MR ilə İİR arasında müxtəlif sahələrdə əməkdaşlıq haqqında protokollar imzalanmışdı [112, 658-665]. İmzalanmış protokollarda qarşılıqlı siyasi, iqtisadi, ticarət və mədəni əlaqələrin genişləndirilməsini nəzərdə tutan, Naxçıvan MR-in böhran vəziyyətindən çıxarmağa və muxtar respublika əhalisinə kömək göstərmək məqsədi ilə bir çox məsələlər üzrə razılıq əldə edilmişdi. Protokolların maddələrində İİR-in Naxçıvanda baş konsulluğunun açılması, ticarət nümayəndəliyinin, birgə müəssisələrin təşkili nəzərdə tutulur, ticarət qaydalarının yüngülləşdirilməsi, gömrük siyasətinin liberallaşdırılması və s. tədbirlərin həyata keçirilməsi, mədəniyyət, elm, təhsil, məktəb və s. sahələrdə əlaqələrin genişlənməsi, Naxçıvan MR-ə 200 milyon kv/saat enerji verilməsi, yük və sərnişin daşınmasının genişləndirilməsi, vətəndaşların keçidi üçün Qərbi Azərbaycanın Poldəşt və Naxçıvanın Şaxtaxtı kəndi yaxınlığında Araz çayı üzərində körpünün açılması, Xoy-Culfa qaz kəmərinin tikintisi, yüklərin avtomobil vasitəsi ilə Culfa-Xudafərin yolu ilə daşınması, eləcə də Naxçıvan MR əhalisinin ərzaq və yanacaq ehtiyaclarını ödəmək üçün İİR tərəfindən müvafiq tədbirlər görülməsi öz əksini tapmışdı [112, 658-662].

Heydər Əliyevin İİR-in «Bonyade Mostəzəfan və Canbazane Enqelabe Eslami» fondunun prezidenti Möhsən Rəfiqdustla imzaladığı protokola görə fond tərəfindən Naxçıvanda bir neçə iqtisadi və humanitar layihələrin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu [112, 663-664].

Heydər Əliyevin şəxsi əlaqələri və nüfuzu sayəsində İran tərəfi Naxçıvana böyük həcmdə humanitar yardım göstərirdi ki, bu da blokada şəraitində yaşayan əhalinin sosial ehtiyaclarının təmin edilməsində mühüm rol oynayırdı. İİR-in prezidenti Həşimi Rəfsəncaninin Heydər Əliyev üçün Naxçıvana xüsusi təyyarə göndərməsi, dini lider Ayətullah Xamneyninin onunla bir saatdan artıq öz ana dilində danışması Heydər Əliyevin İran rəhbərliyi qarşısında nə qədər yüksək nüfuzla malik olmasını sübut edirdi.

Heydər Əliyev bütün görüşlərdə Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü barədə ətraflı məlumat verir, müstəqil Azərbaycan Respublikası ilə İİR arasında bütün sahələrdə münasibətlərin inkişafına çalışırdı. Eyni zamanda o, Ermənistanın Naxçıvan ərazisinə təcavüzü, blokadaya alınması, muxtar respublikanın ağır iqtisadi vəziyyəti haqqında İran rəhbərlərinə ətraflı məlumatlar çatdırmış, İranın Azərbaycana, o cümlədən Naxçıvana yardım göstərməsini xahiş etmişdi.

Əslində nəzərdə tutulmuş bütün işlərin maliyyələşdirilməsi bütövlüklə İran tərəfinin üzərinə qoyulmuşdu. Bu isə heç də asan olmamışdı. Yalnız Heydər Əliyevin ağıllı diplomatiyası sayəsində bütün məsələlər Naxçıvan nümayəndə heyətinin irəli sürdüyü təkliflər əsasında öz həllini tapmışdı. Xüsusən Naxçıvana qaz kəmərinin çəkilişi, elektrik enerjisinin verilməsi, İran ərazisindən keçməklə Azərbaycana nəqliyyat vasitələrinin hərəkəti və s. məsələlərdə. Naxçıvan liderinin şəxsiyyətinə İran tərəfi xeyli güzəştə getməli olmuşdu. Heydər Əliyev Naxçıvanı böhrandan çıxarmaq üçün İİR-in muxtar respublikaya humanitar yardım göstərməsi məsələsini də İran tərəfinin qarşısına qoymuş və onun razılığını almışdı.

1993-cü ilin martında İİR-in Naxçıvanda baş konsulluğunun açılması, Heydər Əliyevin ikinci dəfə İİR-ə səfəri Naxçıvanla İran arasında əlaqələrin daha da genişlənməsinə təsir göstərdi. Həmin səfərdə İranın yüksək vəzifəli şəxsləri ilə görüşən Heydər Əliyev İİR ilə Naxçıvan MR arasında bağlanmış 24 avqust 1992-ci il tarixli müqavilənin həyata keçirilməsi, Naxçıvanın blokada şəraitində yaşaması ilə əlaqədar yaranmış problemlərin İİR vasitəsilə həll olunması yollarını müzakirə etmişdi. Həmin səfər zamanı Təbrizdə olarkən Heydər Əliyev İİR-in Şərqi Azərbaycan vilayətinin ostandarı Əli Əbdüləlizadə ilə Naxçıvan MR və Şərqi Azərbaycan ostandarlığı arasında əməkdaşlıq protokolu imzaladı. Protokolun məzmununu əsasən qarşı tərəfin Naxçıvana yardım göstərməsini nəzərdə tutan müddəalar təşkil edirdi (Əksər maddələr «Şərqi Azərbaycan ostandarlığı tərəfindən Naxçıvan Muxtar Respublikasına ... «verilsin», «göndərsin», «ötürülsün» cümlələrindən ibarət idi - Ə.Q.) [112, 722-723]. Eyni məzmunlu protokol Naxçıvan şəhərində mayın 13-də İİR-in Qərbi Azərbaycan ostandarlığı ilə də bağlanmışdı [112, 739-741].

Lakin Heydər Əliyevin Naxçıvanı ağır böhrandan çıxarmaq üçün atdığı addımlar, İran və Türkiyə ilə yaratdığı mehriban qonşuluq münasibətləri Bakıda ali hakimiyyət kürsüsündə oturan, lakin muxtar respublikaya heç bir əməli yardım göstərməyən şəxslər tərəfindən qışqancılıqla qarşılanırdı. Onlar Heydər Əliyevin fəaliyyətini separatçılıq kimi qələmə verməklə onu gözədən salmağa çalışırdılar. Bu məqsədlə də müxtəlif mətbuat səhifələrində cürbəcür şayiələr yayır, təxribatçılıqla məşğul olurdular. Bu şayiələri qətiyyətlə rədd edən Heydər Əliyev göstərirdi ki, Naxçıvanın İran və Türkiyə ilə əlaqələrinin hamısı Azərbaycanın İran və Türkiyə ilə əlaqələrinin tərkib hissəsidir. Mən dəfələrlə demişəm və bir də deyirəm ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının bu ağır dövründə kim Naxçıvana hansı yardımı göstərə bilsə, biz onu bəyənməliyik, onu alqışlamalıyıq və kömək göstərməliyik. Bu baxımdan indi Naxçıvana Türkiyənin və İranın xüsusi yardımını başqa cür hallandırmaq, onlara başqa cür don geyindirmək, başqa rəng vermək, sadəcə olaraq, naxçıvanlılara xəyanət etməkdir. Ona görə də mən bu cürbəcür şayiələri qərəzli, heç bir əsası olmayan şayiələr kimi tamamilə rədd edirəm və bildirmək istəyirəm ki, muxtar respublikanın Ali Məclisi və onun sədri burada heç bir xüsusi siyasət aparmır. Bunlar hamısı Azərbaycanın xarici siyasətinin tərkib hissəsidir [200, 1992, 26 sentyabr].

Bu baxımdan 24 avqust 1992-ci il tarixlərdə İİR ilə bağlanmış müvafiq protokolları haqqında Naxçıvan MR Ali Məclisinin 18 sentyabr 1992-ci il tarixli qərarı səciyyəvidir. Həmin qərarın 11-ci maddəsində Naxçıvan MR ilə İİR arasında bağlanmış əməkdaşlıq protokollarının Azərbaycan Respublikası Prezidentinə, Ali Sovetinə və Nazirlər Kabinetinə təqdim olunması nəzərdə tutulur, 8-ci maddədə isə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetindən protokolların icrası ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının müvafiq nazirliklərindən muxtar respublikaya lazımi köməklik göstərmələri barədə müvafiq qərarlar qəbul etmələri xahiş olunurdu [112, 691-692]. 1993-cü ilin martında İİR-də səfərdə olarkən Heydər Əliyev əsl alicənablıq nümayiş etdirərək bütün görüşlər zamanı diplomatik protokol qaydalarına və etiketə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının prezidenti Əbülfəz Elçibəyin İİR rəhbərliyinə salamlarını və xoş arzularını çatdırmışdı.

Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri işləyərkən Heydər Əliyevin ən böyük diplomatik uğurlarından biri də Azərbaycan, onun tərkib hissələri olan Dağlıq Qarabağ və Naxçıvan ətrafında baş verən proseslər, Ermənistanın işğalçı siyasəti haqqında dünya ictimaiyyətinin obyektiv məlumatlandırılması, muxtar respublikanın sosial-iqtisadi, humanitar problemlərinə dünya dövlətlərinin, beynəlxalq birliyin diqqətini cəlb edə bilməsidir. Azərbaycana gələn hər bir diplomat Naxçıvana gəlməyə, Heydər Əliyevlə görüşüb onun mövqeyini öyrənməyə çalışırdı. Heydər Əliyevin sayəsində Naxçıvan

MR bütün dünya informasiya vasitələrinin diqqət mərkəzinə çevrilmiş, öz tarixi ərzində heç vaxt xarici diplomat qəbul etməmiş Naxçıvan şəhəri hər gün Heydər Əliyevlə görüşməyə can atan xarici nümayəndə heyətlərini qarşılamağa artıq vərdisi olmuşdu.

1991-ci il dekabrın 27-də ABŞ-ın Moskvadakı səfirliyinin əməkdaşları Ense G.Breyter və Obri A.Karlson Naxçıvanda Heydər Əliyevlə görüşən ilk amerikalı diplomatlar oldular. Bundan sonra, 1991-ci ilin aprelində ABŞ-ın Azərbaycanda ilk səfiri R.Finn, iyulun 17-də isə onu əvəz edən R.Mayls da Ali Məclisin sədri ilə görüşmüş, Naxçıvan və onun ətrafında baş verən hadisələr haqqında Heydər Əliyevdən ətraflı məlumat almışlar. Heydər Əliyev həmçinin Böyük Britaniyanın Azərbaycandakı səfiri H.Fomston, Fransanın səfiri J.Perre, BMT-nin Azərbaycandakı nümayəndəsi Mahmud Əl-Səid və digər xarici nümayəndələrlə görüşündə onların diqqətini Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzünə, qonşu dövlətin blokada saldıq Naxçıvanın ağır vəziyyətinə cəlb edir, iri dövlətləri Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində obyektiv mövqe tutmağa çağırırdı.

B.Klintonu ABŞ-ın prezidenti seçilməsi ilə təbrik edən Heydər Əliyev 20 yanvar 1993-cü ildə ona məktubla müraciət edərək Ermənistanın Naxçıvanı iqtisadi blokadaya alması nəticəsində muxtar respublikada ağır iqtisadi vəziyyət yarandığını onun nəzərinə çatdırmış və ABŞ prezidentindən Naxçıvan MR-ə humanitar yardım göstərilməsini xahiş etmişdi. Diplomatik subardinasıyaya əməl edən Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Əbülfəz Elçibəyin bu xahişi bəyənmədiyini, onun özünün də Naxçıvanın sosial-iqtisadi problemlərini həll etmək üçün tədbirlər gördüyünü B.Klintonun diqqətinə çatdırmışdı. B.Klinton Heydər Əliyevin bu məktubunu cavabsız qoymamış, Naxçıvana təcili yardım göstərmək barədə qərar qəbul etmişdir.

1993-cü ilin fevralında ABŞ-ın Azərbaycandakı səfiri R.Mayls Naxçıvanda Heydər Əliyevlə görüşündə ABŞ hökumətinin qərarını ona çatdırmış, humanitar yardımın həyata keçirilməsi mexanizmini onunla müzakirə etmişdi [112, 705-707].

ABŞ Dövlət Departamentinin nümayəndəsi Robert Pulı 1993-cü ilin mayında Ermənistanın blokadası nəticəsində Naxçıvanın düşdüyü vəziyyəti öyrənmək və regiona yardım proqramı hazırlamaq üçün Naxçıvana gəlmiş və Heydər Əliyevlə görüşmüşdür. ABŞ konqresinin 907-ci düzəlişinə görə Azərbaycana yardım göstərilməsinə məhdudiyyət qoyulduğundan yardımın qeyri-hökumət təşkilatlarının xətti ilə göndərilməsi nəzərdə tutulurdu [112, 732-733]. Bir müddət keçdikdən sonra Amerika Beynəlxalq Yardım və İnkişaf Agentliyinin -ADBİNTİN direktorunun sağlamlıq məsələləri üzrə baş müşaviri, doktor C.Vaythauz və həmin agentliyin Avropa-Asiya bölmə-

sinin direktoru P.Kulakov Naxçıvana yardım göstərilməsi imkanlarını öyrənmək üçün muxtar respublikaya gəlmiş və Ali Məclisin sədri ilə görüşmüşdür [113, 791].

ABŞ-ın Naxçıvana humanitar yardım göstərməsinin bölgə əhalisinin sosial ehtiyaclarının aradan qaldırılmasına müəyyən köməkliyi ilə bərabər, həm də böyük siyasi əhəmiyyəti var idi. Çünki erməni lobbisinin təsiri altında ABŞ konqresinin Azərbaycana hər hansı yardımını qadağan edən bədnam 907-ci düzəlişi qəbul etməsindən sonra belə qərarın verilməsi ABŞ hökumətinin nüfuzunu bərpa edəcək bir addım olardı.

Heydər Əliyevin yardım göstərilməsi xahişi ilə B.Klintonla məktubla müraciət etməsi Qərb dövlətlərinin də diqqətini cəlb etmişdi. ABŞ-ın yardımından sonra Böyük Britaniya və Fransa dövlətləri də Naxçıvana yardım göstərilməsi ilə bağlı qərar qəbul etmişdilər [112, 718-724].

1993-cü il martın 8-də Heydər Əliyevlə görüşən BMT-nin Qaçqınlarla iş üzrə Ali Komissarlığı Azərbaycandakı nümayəndəliyinin proqramlaşdırma məsələləri üzrə rəhbəri Lois Rovira naxçıvanlı qaçqınlara yardım göstəriləcəyi barədə məlumat vermişdi [112, 713-714].

Heydər Əliyev Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Avropa Birliyi, NATO, ATƏM və s. beynəlxalq qurumların diqqətini Naxçıvanda yaranmış vəziyyətə cəlb etməyə nail olmuşdu. Bunun nəticəsində BMT Təhlükəsizlik Şurası Ermənistanla yanaşı Naxçıvana da ərzaq və yanacaq yardımı göstərilməsi ilə bağlı dünya dövlətlərinə müraciət etmişdi [112, 708]. 1991-ci ilin fevralında BMT-nin Azərbaycandakı nümayəndəsi Mahmud Əl-Səid muxtar respublikada yaranmış sosial-iqtisadi vəziyyəti öyrənmək və humanitar yardım üçün BMT baş katibinə məlumat vermək üçün Naxçıvana getmişdi. Heydər Əliyev ona Naxçıvanda vəziyyətin gərginliyi barədə məlumat vermiş, uzun müddət blokada vəziyyətində yaşadığına görə beynəlxalq qaydalara uyğun olaraq Naxçıvan MR-ə təcili humanitar yardım göstərilməsinə və blokadağa alındığı üçün Naxçıvanın düşdüyü vəziyyətin beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması, regiondakı vəziyyət barədə obyektiv təsəvvür yaradılmasının zəruriliyini BMT təmsilçisinin diqqətinə çatdırmışdır [112, 707-708].

Dünyanın ən nüfuzlu təşkilatlarından biri olan Avropa Birliyi də Naxçıvanın iqtisadi vəziyyətini öyrənmək və humanitar yardım göstərmək üçün buraya öz nümayəndələrini göndərmişdi [112, 731-732].

Heydər Əliyevin blokada şəraitində yaşayan Naxçıvanı sosial-iqtisadi böhrandan çıxarmaq üçün gecə-gündüz çalışdığı, bütün imkanlardan istifadə edərək əhalinin güzəranının yaxşılaşdırılması üçün say göstərdiyi bir vaxtda Bakıda müxtəlif qüvvələr arasında hakimiyyət uğrunda didişmə gedirdi. Bunun nəticəsində Qarabağda kəndlərimiz bir-birinin ardınca əldən gedir, Azərbaycan dövlətçiliyi üçün real təhlükə yaranırdı. 1992-ci ilin fevralında

Xocalı faciəsinin baş verməsi Azərbaycanda mənavi-psixoloji mühiti daha da gərginləşdirmiş, xalqın etirazı qarşısında aciz qalan A.Mütəllibov istefaya getməyə məcbur olmuşdu. Belə şəraitdə Azərbaycan Ali Soveti 1992-ci il 25 mart tarixində Azərbaycanda yeni prezident seçkilərinin keçirilməsi haqqında tələsik qərar qəbul etdi. Lakin Heydər Əliyev başda olmaqla Naxçıvan rəhbərliyi (bu barədə Naxçıvan MR Ali Məclisinin 7 aprel 1992-ci il tarixli iclasında Heydər Əliyevin çıxışında və Ali Məclisin qərarında ətraflı qeyd edilmişdir – Ə.Q.). Azərbaycanda mürəkkəb ictimai-siyasi vəziyyət şəraitində prezident seçkilərinin keçirilməsini xalqa xəyanət kimi qiymətləndirir, belə bir şəraitdə keçirilən seçkilərin ədalətli və obyektiv olacağını haqlı olaraq şübhə altında qalmasını bir məsələ kimi qarşıya qoyurdu. Sonrakı hadisələr Heydər Əliyevin bu uzaqgörənliyini də tam təsdiq etdi. Hakimiyyətə gəlmiş naşı qüvvələr nəinki Azərbaycanın qarşısında duran heç bir problemi həll edə bilmədilər, əksinə öz sərəşəsi siyasətləri ilə ölkənin nüfuzuna sarsıdıcı zərbə vurdular, Azərbaycan torpaqlarının işğalına, beynəlxalq aləmdən təcrid olunmasına, bir dövlət kimi məhv olmaq təhlükəsinə gətirib çıxardılar. Lakin bu dəfə də Heydər Əliyev dövlətçiliyi, qanunçuluğu şəxsi ambisiyalarından üstün tutaraq muxtar respublikada 1992-ci il iyunun 7-nə təyin edilmiş seçkilərin keçirilməsini təmin etmək üçün Ali Məclisin müvafiq qərarını imzaladı [112, 248-251].

Seçki kampaniyasının keçirildiyi dövrdə Azərbaycan Respublikasının müxtəlif bölgələrində, o cümlədən Naxçıvan MR-də əhali Heydər Əliyevi prezidentliyə namizəd göstərir, respublikanı böhrandan çıxaracaq yeganə qüvvənin məhz Heydər Əliyevin olduğunu bildirirdilər. Lakin bu dövrdə faktik hakimiyyətə yiyələnmiş AXC – Mütəllibov iqtidarının Heydər Əliyevə qarşı yeritdiyi ayrı-seçkilik siyasətini davam etdirərək respublika Konstitusiyasında və «Azərbaycan Respublikası Prezidentinin seçkiləri haqqında» qanunda prezidentliyə namizədlər üçün irəli sürülən mənasız və məntiqsiz şərtləri (Konstitusiyanın 112 maddəsi və həmin qanunun 7-ci maddələri yaşı 65-dən yuxarı olan və Azərbaycanda 5 ildən az yaşamış insanların prezident seçkilərində iştirakına qadağa qoyurdu – Ə.Q.) qüvvədə saxlamaqla faktik olaraq Heydər Əliyevin prezident seçilməsinə hüquqi maneə yaradırdılar.

Muxtar respublikanın müxtəlif təşkilat və müəssisələrinin kollektivləri, sadə vətəndaşlar mitinq və yığıncaqlar keçirərək Heydər Əliyevi Azərbaycan Respublikasının prezidentliyinə namizəd göstərmiş, respublikanın ən müxtəlif regionlarından insanlar Ali Məclisin sədrinə müraciət edərək Heydər Əliyevin öz namizədliyini irəli sürməsinə təklif edirdilər. Heydər Əliyevin namizədliyini müdafiə edən minlərlə insan Bakıda Ali Sovetin binası qarşısında mitinq keçirərək Ali Sovetin sessiyasının çağırılmasını,

Azərbaycan Konstitusiyasının və seçki qanununun müvafiq məhdudiyyətlərini ləğv etməyi tələb edir, Heydər Əliyevin namizədliyini dəstəkləyirdilər [200, 1992-ci il 30 aprel]. Eyni tələblər Naxçıvan MR Ali Məclisinin öndündə keçirilən mitinqlərdə də irəli sürülmüşdü [200, 1992, 7 may]. Lakin AXC qaragüruhu ilə keçmiş kommunistlər Heydər Əliyev əleyhinə alyans təşkil edərək onun Azərbaycan Respublikasının siyasi rəhbərliyinə qayıtmasının qarşısını ala bildilər. 1992-ci ilin mayın 18-də Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının Ali Sovetinin sədrliyinə namizəd göstərilsə də, süni maneələrlə bunun da qarşısı alındı. Lakin Heydər Əliyev hakimiyyətə gələn AXC iqtidarı ilə konfrantasiya deyil, əməkdaşlıq etmək niyyətini daim ifadə edirdi. Ə.Əlçibəyi prezident seçilməsi münasibətilə təbrik edən Heydər Əliyev Azərbaycanın və Naxçıvanın mənafeyi naminə birgə əməkdaşlığa hazır olduğunu bəyan etmişdi.

Lakin hakimiyyətə yiyələnmiş AXC-Müsavat iqtidarı cütlüyü Heydər Əliyevin bu xoş məramını nəinki qəbul etmədi, əksinə müxtəlif yollarla bu böyük insanın muxtar respublikanın fəlakətdən qurtarmağa yönəlmiş fəaliyyətini gözdən salmağa, onun əməllərini separatçılıq kimi qələmə verməyə, hətta onu qeyri-qanuni yolla hakimiyyətdən salmağa can atmağa başladı. Azərbaycanın yeni iqtidarı Naxçıvan MR-i çətin vəziyyətdən çıxarmaq üçün heç bir əməli tədbir görmədi. Düzdür, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi 15 iyul 1992-ci il tarixində Naxçıvan MR-də yaranmış vəziyyət haqqında məsələni müzakirə edərək müvafiq qərar qəbul etsə də, onun heç bir bəndi həyata keçirilmədi. Bu mühüm məsələ Milli Məclisdə lazımi səviyyədə hazırlanmadığından Naxçıvanın mövcud vəziyyəti dərinlən təhlil edilməmiş, muxtar respublikanın ali hakimiyyət orqanlarının fikri öyrənilməmiş, yaranmış vəziyyətdən çıxış yolları göstərilməmişdir.

AXC-nin Naxçıvan şöbəsi, Ali Məclisin «demblok»dan olan deputatları Heydər Əliyevə kömək etmək əvəzinə, təxribat və pozuculuqla məşğul olur, muxtar respublikada ictimai-siyasi sabitliyi pozmağa yönəlmiş hərəkətlər edirdilər. Yaratdıqları silahlı dəstələrə arxalanan cəbhəçilərin asayışı pozmaları, əhalini vahimə içində saxlamaları vətəndaşların haqlı narazılığına səbəb olsa da, Heydər Əliyev onlara qarşı təmkinlik nümayiş etdirir, qarşıdurmanın dərinləşməsinə yol vermirdi.

Ən acınacaqlı amillərdən biri də o idi ki, AXC muxtar respublikada polis, digər hüquq mühafizə orqanlarının fəaliyyətinə kobud şəkildə müdaxilə edir, polis, gömrük orqanlarını səriştəsiz cəbhəçilərlə doldururdular. İş o yerə çatdı ki, cəbhəçilər Ali Məclisin 7 avqust 1992-ci il tarixində çağırılmış və muxtar respublikada sosial-iqtisadi vəziyyətin təhlilinə həsr edilmiş sessiyasını pozmağa nail olmuşdular. Lakin təzyiq və təxribatlara baxmayaraq, Heydər Əliyev muxtar respublikanın iqtisadi problemlərinin ara-

dan qaldırılması üçün bütün vasitə və imkanlardan istifadə edirdi. 1992-ci il sentyabrın 15-də Ali Məclisin sessiyasında muxtar respublikada mövcud sosial-iqtisadi vəziyyət bir daha müzakirə edildi, çətinliklərin aradan qaldırılması ilə bağlı tədbirlər müəyyənləşdirildi. Sessiyada respublika təşkilatlarının muxtar respublikanın problemlərinə laqeyd yanaşmaları, xüsusən dəmir yolunun açılması üçün tədbir görülməməsi ürək ağrısı ilə qeyd edilmişdi. Buna görə də Azərbaycan Respublikası Prezidentindən, Respublika Nazirlər Kabinetindən Naxçıvan MR-də yaranmış iqtisadi və sosial gərginliyin aradan qaldırılması üçün təxirəsalınmaz, konkret tədbirlərin görülməsi tələb edilmiş, bunun üçün dəmir yolunun dərhal açılması, muxtar respublikanın elektrik enerjisi ilə təmin edilməsi başlıca vəzifə hesab edilmişdi [112, 275-281]. Lakin Azərbaycanın dövlət hakimiyyət orqanlarının bəzi nümayəndələri muxtar respublikaya kömək etmək əvəzinə onun rəhbərliyinə təzyiq göstərməyə çalışır, muxtar respublikanın konstitusiyasında dəyişiklik etmək, onun konstitusiyaya hüquqlarını pozmaq tədbirlərinə əl atırdılar. Bunun ən bariz nümunəsi 1992-ci ilin payızında Naxçıvanda dövlət çevrilişinə cəhd idi.

Hələ 1992-ci il avqustun 18-də Azərbaycan Respublikasının daxili işlər naziri İ.Həmidov öz səlahiyyət həddini aşaraq heç zaman daxili işlər orqanlarında çalışmamış, təcrübəsiz bir gənci, AXC üzvü Səyavuş Mustafayevi Naxçıvan MR Daxili İşlər Naziri təyin etmişdi. Lakin bu qanunsuz əmr həm Naxçıvan Muxtar Respublikası DİN əməkdaşlarının, həm də bütövlükdə muxtar respublika rəhbərliyinin və əhalisinin kəskin etirazına səbəb olmuşdu. İ.Həmidovun qanunsuz əməllərinə etiraz edən polis orqanlarının işçiləri öz hüquq və şəraflərini müdafiə etmək üçün komitə yaratmış, Azərbaycan Respublikası və Naxçıvan MR rəhbərliyinə müraciət edərək təcili tədbirlər görülməsini tələb etmişdilər.

Eyni zamanda, Naxçıvan MR Nazirlər Kabineti Azərbaycan Respublikasının və Naxçıvan Muxtar Respublikasının konstitusiyalarına istinad edərək Daxili İşlər Nazirinin müavini Əsgər Ələkbərovu daxili işlər naziri vəzifəsinə təyin etmək üçün Naxçıvan MR Ali Məclisinə təqdimat vermişdi.

Ali Məclisin 17 sentyabr 1992-ci il tarixində keçirilmiş sessiyasında hər iki şəxsin namizədliyi müzakirəyə qoyulmuş, 86 deputatdan 69-u Ə.Ələkbərovun lehinə səs vermişdi. S.Mustafayev isə cəmi 3 səs toplamışdı [112, 386-389].

Buna cavab olaraq Ə.Ələkbərov da daxil olmaqla Naxçıvan MR DİN-in 7 əməkdaşı İ.Həmidovun əmri ilə daxili işlər orqanlarından xaric edilmişdilər.

İ.Həmidov bundan əvvəl – 14 avqust 1991-ci il tarixində Naxçıvan DİN-in xəbəri olmadan Ordubad DİŞ-in rəisi F.Əhmədovu da işdən çıxar-

miş və onun yerinə AXC Ordubad şöbəsinin təqdimatı əsasında əvvəllər müəllim işləmiş İ.Məmmədovu təyin etmişdi. Bütün bu hərəkətlər Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 131, 133-cü, Naxçıvan MR Konstitusiyasının 68, 93, 104-cü maddələrinin kobud surətdə pozulması demək idi. Həmin qanunsuz hərəkətlər nəticəsində Naxçıvan MR DİN-in fəaliyyəti iflic vəziyyətinə düşmüş, muxtar respublikada asayişin qorunması işinə böyük ziyan vurulmuşdu. Hətta belə gərgin bir vəziyyətdə Heydər Əliyev təmkinli mövqe nümayiş etdirərək problemi qarşılıqlı anlaşma və işgüzar şəraitdə həll etməyə cəhd göstərmişdi. Lakin bu cəhdlərin heç bir nəticəsi olmadı, əksinə İ.Həmidovun münasibət və hərəkətlərindəki savadsızlıq və aqressiya dözülməz həddə gəlib çatmışdı. Belə vəziyyətdə Naxçıvan MR Ali Məclisinin Rəyasət Heyətinin və Naxçıvan MR Nazirlər Kabinetinin 15 oktyabr 1992-ci il tarixli birgə iclası muxtar respublikanın DİN ilə bağlı yaranmış vəziyyəti müzakirə edərək Naxçıvan MR-in Konstitusiya hüquqlarının pozulmasına yol verməyəcəklərini bəyan etdilər. Qəbul edilmiş qərarla Azərbaycan Respublikasının Prezidentindən və Ali Sovetindən Naxçıvan MR-in konstitusiya hüquqlarının və səlahiyyətlərinin qorunması üçün müvafiq tədbirlər həyata keçirilmələri xahiş edildi [112, 396-397].

Lakin Azərbaycan Respublikasının o vaxtkı rəhbərliyinin biganəliyi, bəzi hallarda həmin adamların hərəkətlərinə rəvac vermələri nəticəsində onlar daha da azğınlashdılar.

1992-ci il oktyabrın 24-də Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin 300-ə yaxın adamdan ibarət silahlı dəstəsi hücum edərək Naxçıvan MR Daxili İşlər Nazirliyini, Dövlət Teleradio Verilişləri Komitəsi, rabitə və elektrik şəbəkəsini ələ keçirdilər [112, 399]. Heydər Əliyev bu hadisələrdən xəbər tutan kimi xalq cəbhəsinin üzvlərindən öz qanunsuz hərəkətlərinə son qoymağı tələb etmiş və bunların ağır nəticələr verə biləcəyi barədə xəbərdarlıq etmişdi. Heydər Əliyevin Azərbaycan Prezidentinə Xalq Cəbhəsinin qanunsuz hərəkətlərinin qarşısını almaq barədə dəfələrlə etdiyi müraciətlər də bir nəticə verməmişdi. Yalnız bundan sonra Heydər Əliyev Ali Məclisin qarşısında toplanmış naxçıvanlılara müraciətlə çıxış edərək Xalq Cəbhəsinin qanunsuz hərəkətlərini pisləməklə yanaşı, toplaşanları təmkinli və səbirli olmağa, düşünülməmiş hərəkətlərə yol verməməyə çağırırdı. Eyni zamanda, çevrilisdə iştirak edənlərə xəbərdarlıq edilmişdi ki, onların silahlı dəstələri bir saat ərzində DİN və Teleradio Komitəsinin binalarını azad etməsələr, silahsız xalq buna özünün təzyiq gücü ilə nail olacaq. Yalnız bundan sonra Xalq Cəbhəsinin silahlı dəstələri geri çəkilməli olmuşdular.

Beləliklə, Heydər Əliyevin prinsipial mövqeyi, bütün Naxçıvan əhalisinin, muxtar respublika rəhbərliyinin qanunçuluğu qətiyyətlə müdafiə etməsi sayəsində Xalq Cəbhəsinin qanuna zidd hərəkətləri baş tutmadı.

Naxçıvan MR Ali Məclisinin 1992-ci il 25 oktyabr tarixli qərarında 24 oktyabr hadisələri dövlət çevrilişinə cəhd kimi qiymətləndirildi, Xalq Cəbhəsinin qanunsuz silahlı dəstələrinin ləğv edilməsi qərara alındı. Eyni zamanda, Ali Məclis Naxçıvanın konstitusiya hüquqlarının pozulması, Naxçıvan Muxtar Respublikasının konstitusiyası statusunun dəyişdirilməsinə yönəldilmiş bütün cəhdlərə qarşı öz qəti etirazını bildirərək göstərmişdi ki, xüsusi coğrafi və geopolitik şəraitdə yerləşən Naxçıvanın 70 il bundan əvvəl muxtar respublika statusu əldə etməsi tarixi nailiyyətdir və ona edilən hər bir qəsd müstəqil Azərbaycanın milli dövlətçiliyinə, Naxçıvan MR-in hər bir vətəndaşının hüquq və mənafeyinə edilən qəsd kimi qiymətləndirmək lazımdır [112, 414].

Naxçıvan MR-in müxtəlif yerlərində vətəndaşlar toplantı keçirərək Heydər Əliyevə dəstək olduqlarını bildirir, muxtar respublikada dövlət çevrilişi, Heydər Əliyevə qarşı terror aktı törətmək istəyənlərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsini tələb edirdilər.

Naxçıvanın ağır şəraitində onun problemlərinin həllinə kömək əvəzinə Azərbaycan dövlət hakimiyyət orqanları muxtar respublikanın inzibati dövlət quruluşunda dəyişiklik etməyə cəhd edir, muxtar respublikanın ali hakimiyyət orqanının qanuni seçilmiş sədrinin silah yolu ilə devrilməsinə yönəlmiş hüquqa zidd, hətta terrorizmə çağırışlar səsləndirirdi. Bu baxımdan 1992-ci ilin oktyabrında keçirilmiş AXC-nin II qurultayında bəzi nümayəndələrin (o cümlədən əslən Naxçıvandan olan nümayəndələrin – Ə.Q.) çıxışları səciyyəvi idi. Onlar Naxçıvanın konstitusiyası statusunu ləğv etməyə çağırırdı, Heydər Əliyevi separatizmdə, Azərbaycana xəyanətdə suçlayırdılar. Bu uydurmalara cavab verən Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi onların böhtan xarakteri daşdığını və heç bir əsası olmadığını bir daha bəyan edərək belə məsuliyyətsiz və təhlükəli çıxışları qətiyyətlə pisləmişdi.

Heydər Əliyev Naxçıvan MR-in konstitusiyası hüquqlarının tapdalamaq cəhdlərini Naxçıvanda şəraiti sabitsizləşdirməyə, Azərbaycan Respublikası ilə muxtar respublikanın hakimiyyət orqanları arasında qarşılıqlı əlaqələri kəskinləşdirməyə yönəldilmiş və əvvəlcədən düşünülmüş hərəkət kimi qiymətləndirərək, Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyindən belə cəhdlər edən ayrı-ayrı qüvvələrin qarşısını almaq üçün ciddi tədbirlər görməyi tələb etmişdi [112, 309-310].

Azərbaycanda isə ictimai-siyasi, iqtisadi vəziyyət getdikcə ağırlaşırırdı. «İqtidarsız» iqtidarın siyasəti ölkəni çıxılmaz böhrana, fəlakətə sürükləyirdi. AXC hakimiyyətinin ölkə qarşısında duran bir problemi belə həll edə bilməməsi, demokratiyanın, qanunçuluğun hər addımında pozulması, hakimiyyət uğrunda mübarizə, iqtisadi və mədəni böhran, səriştəsiz xarici siyasət Azərbaycanın müstəqil dövlətçiliyini təhlükə altına qoymuşdu. Belə şəraitdə

gözə çarpan böyük «İnkişaf» məramları və məqsədləri bəlli olmayan, siyasət dəlləllərinin hakimiyyət ambisiyalarının göstəricisi olan cırdan partiyaların göbək kimi artması idi. Lakin bu partiyalar və onların liderlərindən heç biri geniş xalq kütlələrinin etimad və inamını qazana bilməmişdi.

Xalqın qabaqcıl ziyalıları, mütərəqqi insanları yaranmış mürəkkəb vəziyyəti yaxşı başa düşür və aydın dərk edirdilər ki, Azərbaycanı bu böhrandan çıxara biləcək yeganə şəxsiyyət Heydər Əliyevdir.

1992-ci il oktyabrın 16-da bir qrup ziyalı Heydər Əliyevə müraciət edərək ondan Azərbaycanda geniş xalq kütləsini əhatə edə biləcək güclü, nüfuzlu və işlək bir partiyayı – Yeni Azərbaycan Partiyasını yaratmağı və onun lideri olmağı xahiş etdi. Müraciətdə belə bir inam ifadə olunurdu... «Yalnız bu halda yaranmaqda olan partiya öz qarşısına qoyduğu məqsədə çatır, respublikanın bütün zümrələrindən olan xalq kütləsini öz ətrafında birləşdirərək Azərbaycanın siyasi-iqtisadi həyatında mövcud olan boşluğu doldurur, dövlət quruculuğu işlərinə öz töhfəsini verə bilər... Əgər bu partiyanın bünövrəsini Sizin kimi güclü dövlət xadimi qoyarsa, o uzun illər xalqımızın bir neçə nəslə üçün də siyasi yetkinlik məktəbi olar» [197, 1992, 16 oktyabr].

Heydər Əliyev ziyalıların müraciətinə oktyabrın 24-də geniş məktubla cavab vermişdi. Cavab məktubunda o, Azərbaycanda yaranmış siyasi vəziyyətin qısa təhlilini vermiş, respublikamızın dövlət müstəqilliyini keçmiş Sovetlər İttifaqında və bütün dünyada gedən ictimai-siyasi proseslərin zəruri nəticəsi olduğunu qeyd etmişdi. Buna görə də Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsinin hər hansı siyasi təşkilatın, o cümlədən Xalq Cəbhəsinin, ayrı-ayrı şəxslərinin xidməti olmadığını qeyd edən Heydər Əliyev müstəqilliyin bütün Azərbaycan xalqının milli sərvəti olduğunu göstərirdi.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, milli-demokratik dövlətin, hüquqi cəmiyyətin yaradılması üçün Heydər Əliyev beş əsas vəzifənin həll edilməsini vacib bilirdi: 1) Azərbaycanın müharibə vəziyyətindən çıxarılması və Qarabağ probleminin həlli; 2) sosial-iqtisadi böhranın aradan qaldırılması; 3) kadr siyasətinin düzgün aparılması; 4) Qanunun aliliyinin, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi, demokratiyanın inkişafı; 5) Azərbaycanın parçalanmasına yönəldilmiş meyillərin aradan qaldırılması, vahid, bütöv Azərbaycanın demokratik prinsiplər əsasında qorunub saxlanılması və inkişaf etdirilməsi [112, 442-446].

1992-ci il noyabrın 21-də Naxçıvan şəhərində keçirilmiş Yeni Azərbaycan Partiyasının təsis konfransında Heydər Əliyev yekdilliklə partiyanın sədri seçildi, partiyanın onun işləyib hazırladığı proqramı və nizamnaməsi qəbul edildi [112, 447].

Həmin gün qəbul edilmiş ilk bəyanatında partiya başlıca proqram məqsədinin Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsindən, ərazi bütövlüyünün təmin edilməsindən, sivilizasiyalı demokratik hüquqi dövlətin yaradılmasından, möhkəm əmin-amanlıq və ictimai həmrəylik, sabit və sosial istiqamətli iqtisadiyyat yaratmaqdan, irqindən, milliyətindən, dinindən və dilindən asılı olmayaraq şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının hərtərəfli inkişafı və etibarlı müdafiəsini təmin etmək məqsədi ilə geniş demokratik islahatların həyata keçirilməsi uğrunda mübarizə aparmaqdan ibarət olduğunu bildirdi [112, 448-449].

Qısa müddət ərzində Ordubad istina olmaqla, Naxçıvan MR-in bütün rayonlarında YAP-ın təsis konfransları keçirilmiş, Azərbaycanın 30-dan çox rayonunda partiyanın özləri yaradılmışdı. Muxtar respublikanın rayonlarında keçirilmiş təsis konfranslarında Heydər Əliyev şəxsən iştirak etmiş, partiyanın məqsədləri, qarşısında duran vəzifələri haqqında məlumat vermişdi.

Yeni partiyayı nüfuzdan salmaq, ləkələmək üçün bəzi dairələr ağ yalanlara əl atır, YAP-ı Kommunist Partiyası ilə müqayisə edirdilər. Lakin bu iftiralar, bəd niyyətlər xalqın yeni yaranan partiya kütləvi axınının qarşısını ala bilmədi. Üç ay ərzində YAP üzvlərinin sayı 100 minə ötmüş və partiya Azərbaycanın ən kütləvi və nüfuzlu siyasi təşkilatına çevrilmişdi.

Heydər Əliyevin fəaliyyətinin Naxçıvan dövrünün mühüm istiqamətini xalqımızın mənavi dirçəlişi, milli, dini ənənələrinin bərpası, elm, mədəniyyət və təhsilin inkişafı təşkil edirdi. Hələ Naxçıvana gəldiyi ilk günlərdə, deputatlığa namizəd kimi öz seçiciləri ilə görüşlərdə o, respublikanın siyasi, iqtisadi böhrandan çıxarılması, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə yanaşı, Azərbaycanın milli ənənələrinin, milli xüsusiyyətlərinin inkişaf etməsinə çalışacağına söz vermiş, onun təşəbbüsü ilə Naxçıvan Ali Məclisi AXC-nin üçrəngli bayrağını muxtar respublikanın dövlət bayrağı kimi qəbul etmiş, 31 dekabrın «Dünya azərbaycanlılarının Həmrəyliyi günü» olaraq qəbul etməklə milli bayram kimi – təqvimə salınmasını qərara almışdı.

Xalqın özünü tanımasını, öz kökünə qayıtmasını, milli intibahın zəruri şərti hesab edən Heydər Əliyev bu məqsədlə birinci növbədə türkçülüynün dirçəldilməsini vacib sayırdı. 1938-ci ilə qədər bu millətin adının türk olduğunu, 1938-ci ildən sonra isə Stalinin hökmü ilə qəflətlən azərbaycanlı adlandırıldığını ürək ağrısı ilə xatırlayan Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, «bizim ümumi bədbəxtliyimiz ondan ibarətdir ki, bizim bu millətin adı uzun müddət tam müəyyən olunmayıb... Əgər o vaxtlar biz özümüzün milliyyətimiz barədə türk yazsaydıq, elə türk deyəkdilər də. Bəs nə üçün belə yazmırlar? Çünki biz özümüz-özümüzü qarışdırmışıq. Ancaq buna baxmayaraq mən hesab edirəm ki, biz türkük» [112, 96-97]. Lakin Heydər Əliyev millətin adının dəyişdirilməsi məsələsində tələskənliyə yol verməməyi, se-

parat hərəkət etməməyi tövsiyə edirdi. Ona görə də Naxçıvan MR Konstitusiyasına dəyişiklik edilən zaman muxtar respublikanın dövlət dilinin türk dili kimi yazılmasını tələsiklik olduğunu göstərərək bu dilin bütün millətin bütün, ümumi dili olduğunu, bütün Azərbaycana aid olduğunu, deməli, yalnız Azərbaycan xalqının yekdil rəyi nəzərə alınmaqla həll edilməsini vacib sayırdı [112, s. 97].

O, bu prinsipial mövqeyini 1995-ci ildə müstəqil Azərbaycanın ilk konstitusiyasının qəbulu zamanı bir də nümayiş etdirmişdi. Xalqın ziyalılarının geniş müzakirəsindən sonra Azərbaycan Respublikasının dövlət dili müstəqil dövlətimizin ilk konstitusiyasında Azərbaycan dili kimi qəbul edildi.

Azərbaycanlıların, o cümlədən naxçıvanlıların türklüyünü ödə çəkməklə Heydər Əliyev həm də ümumtürk birliyinin təmin edilməsi, Türkiyə Cümhuriyyətinin maddi və mənəvi dəstəyini qazanmağa çalışır və buna nail olurdu. 1992-ci ilin martında Türkiyədə olarkən dost ölkənin rəhbər xadimləri ilə görüşündə Heydər Əliyev vurğulamışdı ki, mən heç şübhə etmirəm ki, bütün türk millətini sevən insanların hamısı Azərbaycana yardım edəcəkdir. Azərbaycan türk diyarıdır, azərbaycanlılar türklərdir. İndi 100 ildən sonra türklərin qalxması üçün, türklərin bir-birinə yaxınlaşması üçün, türklərin birləşməsi üçün böyük bir fürsət yaranıb... İndi üzümü Türkiyəyə - ana Türkiyəyə tuturam. Naxçıvanda türklər yaşayır. 350 minlik əhalinin hamısı türkdür, hamısı türksevərdi. Ancaq 70 il Sovet quruluşunda bu millətin türk adını üstündən götürüb onları millətini unutdurmağa çalışırdılar. Bu dövrdə nə qədər təbliğ olundu ki, siz türk deyilsiniz, ancaq hər kəsin qəlbində türk millətinə mənsub olmaq hissi qaldı və fürsət tapılan kimi aşkara çıxdı [112, 612].

Heydər Əliyevin söyləri nəticəsində Naxçıvan-Türkiyə mədəni əlaqələri təşəkkül taparaq inkişaf edirdi. İki tərəfin mədəniyyət kollektivlərinin qarşılıqlı qastrolları, NDU-nun Türkiyə ilə əlaqələr yaratması buna əyani misal idi. 1993-cü ildə Türkiyə Çağ Öyrətim İşlətmələri Anonim Şirkətinin Naxçıvanda Türk Liseyinin açılması təhsil sahəsində əlaqələrin inkişafında mühüm rol oynadı.

1992-ci ilin martında Naxçıvan MR ilə Türkiyə Cümhuriyyəti arasında bağlanan işbirliyi protokolunda iqtisadi məsələlərlə yanaşı, informasiya, mədəniyyət, turizm sahələrində əməkdaşlıq məsələləri də öz əksini tapmışdı.

Heydər Əliyev Naxçıvanda xalqın milli və dini dəyərlərinin inkişaf etdirilməsi üçün bütün şəraitin yaradılmasına çalışırdı. Onun təşəbbüsü və iştirakı ilə xalqımızın bütün milli və dini bayramları, mərasimləri geniş qeyd olunurdu.

1992-ci ilin oktyabrında dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Hüseyn Cavidin 110 illiyi Naxçıvanda təntənəli şəkildə qeyd edildi. Oktyabrın 23-də

C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Musiqili Dram Teatrında bu məqsədlə ədəbi-bədii gecə keçirildi. Gecədə çıxış edən Heydər Əliyev bu günü böyük bayram, Hüseyn Cavid bayramı adlandıraraq qeyd etmişdi ki, Cavid irsi, Cavid sənəti özünün yüksək mədəniyyəti, əxlaqi-etik keyfiyyətləri, fəlsəfi mündəricəsi ilə dünya ədəbiyyatının klassikləri ilə birgə addımlayır. Biz fəxr edirik ki, Cavid hər şeydən öncə türk xalqının oğludur [200, 1992, 28 oktyabr].

H.Cavidin 100 illik yubileyi və şairin cənəzasının vətənə gətirilməsi məsələsinə toxunan Heydər Əliyev təəssüf hissi ilə qeyd edirdi ki, H.Cavidlə bağlı onun qəbul etdiyi qərarların çox hissəsi həyata keçmədi. Bakıda heykəli qoyulmadı [112, 293-294]. Heydər Əliyev çox böyük təvazökarlıqla deyirdi: «Uzaq Sibir torpağından Cavidin cənəzasının gətirilməsini mən heç də qəhrəmanlıq saymıram. Bu sadəcə olaraq mənim vətəndaşlıq borcum idi və bir də ulu Cavid sənətinə böyük məhəbbətimdən irəli gəlirdi» [200, 1992, 28 oktyabr]. Halbuki sovet hakimiyyətinin sət qadağaları şəraitində bu rejimin düşmənin cənəzasını öz vətəninə qaytarmaq və təntənəli surətdə yenidən dəfn etmək əsl cəsarət və hünər tələb edirdi ki, bunu da yalnız Heydər Əliyev kimi şəxsiyyət edə bilirdi. O, Cavidin məzarının bərpad vəziyyətində olmasını Cavid sənətinə, Cavid şəxsiyyətinə hörmətsizlik kimi qiymətləndirərək Cavid fondunun yaradılması təşəbbüsünü və özünün bu fonda sədrliyini irəli sürmüşdü [112, 294]. Azərbaycanın prezidenti seçildikdən sonra Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Cavidin məzarı üstündə möhtəşəm məqbərə tikildi. Heydər Əliyev öz əli ilə məqbərənin açılış lentini kəsərkən 15 il əvvəl qəbul etdiyi qərarı nəhayət ki, müstəqil Azərbaycanda həyata keçirdiyindən məmnunluğunu ifadə etmişdi [85, 463].

Gərgin iş rejiminə baxmayaraq Heydər Əliyev Naxçıvanın mədəni müəssisələrinə baş çəkir, onların kollektivləri ilə söhbət aparır, problemləri ilə maraqlanırdı. 1993-cü il mayın 9-da Ali Məclisin sədri C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Musiqili Dram Teatrının yaradıcı kollektivini qəbul edərək bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə teatr sənətinin və bütövlükdə mədəniyyətin üzləşdiyi problemlərdən, gənc nəslin mədəni tərbiyəsi, adamlarda vətənpərvərlik ruhunun gücləndirilməsi sahəsində Naxçıvan teatrının qarşısında duran vəzifələrdən danışmışdı [112, 371].

Heydər Əliyev həmin dövrdə Naxçıvanda keçirilən bütün mədəni kütləvi tədbirlərdə iştirak etməyi özünün mədəni borcu hesab edirdi. Belə tədbirlərdən biri 1993-cü ilin aprelində keçirilmiş Şəhriyar konqresi idi. Heydər Əliyev konqresin ədəbi-bədii gecəsində iştirak etmiş, Şəhriyar haqqında xoş və səmimi sözlər söyləmişdir [200, 1993, 10 aprel].

Təhsili millətin gələcəyi hesab edən Heydər Əliyev muxtar respublikada maarifin inkişafı, yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması üçün bütün

imkanlardan istifadə etməyə çalışırdı. Məhz onun təşəbbüsü ilə Türkiyə Cümhuriyyəti ilə 24 mart 1992-ci ildə bağlanmış protokolda 100 nəfər naxçıvanlı gəncin qonşu dövlətin ali məktəblərində təhsil almasını nəzərdə tutan müddəə öz əksini tapmışdı [112, 617].

1992-ci il oktyabrın 5-də Türkiyəyə təhsil almağa gedən tələbələrle görüşən Heydər Əliyev bunu Naxçıvanın həyatında mühüm hadisə adlandıraraq, əmin olduğunu bildirmişdi ki, yaranan ənənə gələcəkdə də davam etdirilərək, naxçıvanlı gənclər bundan sonra Türkiyənin, Avropanın və dünyanın başqa ölkələrində təhsil almaq imkanı əldə edəçəklər. O, naxçıvanlı tələbələrə azərbaycanlı adını, Azərbaycan xalqının adını həmişə yüksək tutmağı, yüksək elmə, ixtisasa yiyələnməyi, türk dili ilə yanaşı əcnəbi dilləri də öyrənməyi tövsiyə edirdi [200, 1992, 7 oktyabr].

İİR ilə bağlanmış 24 avqust 1992-ci il tarixli əməkdaşlıq haqqında protokolun 5-ci bəndində də İran və Naxçıvan ali və orta ixtisas məktəblərində tələbələrin təhsil alması nəzərdə tutulmuşdu [112, 659].

Heydər Əliyev Naxçıvanda ali təhsilin flagmanı olan Y.Məmmədaliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin fəaliyyəti ilə daim maraqlanır, tələbə və müəllim həyatı ilə müntəzəm görüşür, onlara öz tövsiyələrini verirdi. 1992-ci il oktyabrın 12-də universitetdə «Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində sərhədyanı ticarətin və iqtisadi əlaqələrin təşkili» mövzusunda keçirilmiş beynəlxalq simpoziumda Heydər Əliyev iştirak etmiş və dəyərli mülahizələrini iştirakçılarla bölüşmüşdü [88, 485].

1992-ci ildə Naxçıvan Dövlət Universitetinin 25 illik yubileyi də Heydər Əliyevin iştirakı ilə geniş və təntənəli şəkildə qeyd edildi. O, NDU-nun Azərbaycanda, Naxçıvanda yüksək ixtisaslı kadrların yetişməsində böyük rol oynadığını qeyd etmiş, öz arzularını və tövsiyələrini tələbə-müəllim heyətinə çatdırmışdı. Heydər Əliyev universitetin kollektivinə, Naxçıvan MR-in iqtisadi-siyasi həyatında daha fəal iştirak etməsini, dünya təcrübəsindən bəhrələnməyi, beynəlxalq əlaqələri daha da genişləndirməyi tövsiyə edirdi. Heydər Əliyev, universitetin elmi potensialının, toplanmış təcrübənin böyük elmi-mənəvi sərvət olduğunu nəzərə çatdıraraq, bu sərvətdən səmərəli istifadə etməyi, universitetdə hazırlanan ali təhsilli kadrların daha yüksək meyarlara cavab verəməsinin zəruriliyini qeyd etmişdi [200, 1992, 18 noyabr].

Beləliklə, Heydər Əliyevin çoxşaxəli fəaliyyəti nəticəsində Naxçıvan nəinki erməni təcavüzündən xilas oldu, eləcə də sosial-iqtisadi, siyasi, milli-mənəvi sahələrdə mütərəqqi nəticələr əldə etdi. Muxtar respublikanın əhəlini ağır böhrandan, aclıq və səfalətdən mühafizə etmək üçün radikal addımlar atıldı, qonşu Türkiyə və İranla iqtisadi əlaqələr yaradıldı. İqtisadi islahatların, birinci növbədə aqrar islahatların keçirilməsi, bütün daxili potensialın

səfərbər edilməsi sayəsində əhalinin sosial vəziyyətini qismən yaxşılaşdırmaq mümkün oldu. Heydər Əliyevin müdrikliyi sayəsində muxtar respublikada siyasi sabitlik qorunub saxlanıldı, səbatsız qüvvələrin hakimiyyətə ambisiyalarına son qoyuldu, milli dövlət quruculuğu istiqamətində səmərəli addımlar atıldı.

Ağır sosial-iqtisadi böhran vəziyyətinə baxmayaraq milli-mənəvi dəyərlərin bərpasında, mədəniyyətin, maarifin inkişafında da böyük uğurlar qazanıldı. Misilsiz fəaliyyəti və gərgin əməyi nəticəsində Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikasını özünün gözəl «əsərinə» çevirdi. Bu diyarın gələcək möhtəşəm uğurlarının bünövrəsini qoydu.

IV FƏSİL

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ SOSIAL-İQTİSADI, İCTİMAİ-SİYASİ VƏ MƏDƏNİ HƏYATI (1993-2003-cü illər)

4.1. Naxçıvan MR-də iqtisadi islahatlar və onların nəticələri

Heydər Əliyevin söyləri nəticəsində Naxçıvan MR-də ictimai-siyasi sabitliyin təmin olunduğu, ağır iqtisadi böhran vəziyyətindən çıxış yollarının axtarıldığı bir zamanda Azərbaycan hakimiyyət hərc-mərcliyi son həddə çatmış, ölkə vətəndaş müharibəsi və müstəqilliyini itirmək təhlükəsi qarşısında qalmışdı. Bütün dövrlərdə olduğu kimi, intuitiv əminliklə hadisələri daha düzgün qiymətləndirən xalq bu dəfə yenə yanılmamışdı, ölkəni düşdüyü xaoslu gərginliklərdən yalnız Heydər Əliyev müdrikliyinin qurtara biləcəyinə inandığından onu hakimiyyətdə görmək istəyirdi. Xalqın tələbləri qarşısında dayana bilməyən və öz şəxsi təhlükəsizliyinin təminatı qayğısına qalan AXC-Müsavat cütlüyü məcburiyyət qarşısında Heydər Əliyevi hakimiyyətə dəvət etdi. Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə Azərbaycan əyalətlərə parçalanmadan, siyasi didişmələrdən, xaos və anarxiyadan, ən əsası bir xalq kimi məhv olmaqdan qurtuldu. Ölkənin sosial, iqtisadi-siyasi, mədəni-mədəni həyatında, əsaslı dönüş baş verdi, elmi əsaslara söykənən müstəqil dövlət quruculuğu prosesinə başlandı. Prezident Heydər Əliyev qısa müddət ərzində dövlət intizamını, qanunçuluğu gücləndirərək siyasi sabitliyə nail oldu və iqtisadi tənəzzülün qarşısını almaq üçün ciddi tədbirlər görməyə başladı. Bazar iqtisadiyyatına keçidi təmin etməyə yönəlmiş müvafiq qanunvericilik aktları qəbul edildi. Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən bu tədbirlər qısa müddətdə iqtisadi böhranı aradan qaldırmağa imkan yaradı.

Ölkə rəhbərinin xarici siyasət sahəsində yeritdiyi düşünülmüş, tarazlı xətti sayəsində Azərbaycan Respublikası beynəlxalq təcridədən çıxarıldı. Ölkəmiz haqqında, Qarabağ probleminin əsl mahiyyəti haqqında beynəlxalq ictimaiyyətdə obyektiv informasiya formalaşmağa başlandı. Getdikcə daha çox dövlət və beynəlxalq təşkilat Azərbaycanın haqq işini müdafiə etməyə başladı.

Heydər Əliyevin sosial-iqtisadi strategiyasının ən mühüm istiqamətini Azərbaycan Respublikasının bütün bölgələrinin tarazlı və bərabər inkişafı

təşkil edirdi. Onun ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdışından sonra respublikanın hər yerində olduğu kimi Naxçıvan Muxtar Respublikasında da bərpa-quruculuq işləri genişləndi. 1995-ci ilin sonlarında Heydər Əliyev məktəbinin ən layiqli davamçılarından biri olan Vasif Talıbovun Naxçıvan MR Ali Məclisinə sədr seçilməsindən sonra muxtar respublikada siyasi sabitlik və iqtisadi inkişaf dönməz xarakter almağa başladı.

Naxçıvan MR-in yeni rəhbərliyinin Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasına dönmədən əməl etməsi sayəsində qısa dövr ərzində muxtar respublika iqtisadiyyatını böhrandan çıxarmaq və dayanıqlı inkişafını təmin etmək mümkün oldu.

Lakin bütün bunlara nail olmaq heç də asan başa gəlməmişdi. Ermənistanın təcavüzkar hərəkətləri, muxtar respublikanı nəqliyyat və iqtisadi blokadağa alması, həmçinin əvvəlki iqtisadi sistemin dağılması, 1993-1995-ci illərdə muxtar respublikaya rəhbərlik etmiş şəxslərin sərişsizliyi və s. obyektiv və subyektiv amillər ucbatından 1990-cı illərin I yarısında Naxçıvan MR-in iqtisadiyyatı Azərbaycanın digər regionlarına nisbətən daha ağır vəziyyətdə idi.

Muxtar respublikanın sənayesi 1992-1995-ci illərdə kəskin sürətdə zəifləmişdi. Özündən əvvəlki illərə nisbətən sənaye məhsulunun həcmi 1992-ci ildə 38,7 1993-cü ildə 63,5, 1995-ci ildə isə 41,7 faiz aşağı düşmüşdü [189, 170]. 1997-ci ildə muxtar respublikadakı sənaye müəssisələrində istehsal olunmuş məhsulun ümumi həcmi 1990-cı il səviyyəsinin cəmi 9 faizinə, 1998-ci ildə isə 4,4 faizinə bərabər idi [145, 48].

Bütövlükdə 1990-cı illərin əvvəllərində SSRİ-nin dağılması ilə əlaqədar olaraq baş vermiş məlum sosial-iqtisadi və siyasi proseslər Naxçıvan MR-in iqtisadi inkişafına öz mənfi təsirini göstərmişdi.

Ümumilikdə, 1997-1998-ci illərdə Azərbaycanda istehsal olunan sənaye məhsulunun 0,5 faizi Naxçıvan MR-in payına düşmüşdü ki, bu da 1990-cı ildəkindən 4,2 dəfə az idi. Həmin dövrdə muxtar respublikada istehsal edilən 16 adlı mühüm sənaye məhsulundan altısının (pendir, qənnadı məmulatları, üzüm, şərab, kərpic, xam ipək) istehsalı tamamilə dayanmışdır. 1990-1996-cı illərdə burada cəmi iki sənaye müəssisəsi (üzüm plitələr zavodu və çörək bişirmə müəssisəsi – Ə.Q.) istifadəyə verilmişdi ki, bu da sovet dövrünün son ilinə – 1991-ci ilə təsadüf edir. Bir sıra məhsulların istehsalı kəskin sürətdə aşağı düşmüş, istehsalatda çalışan işçilərin sayı 4,3 dəfə azalmış, sənaye müəssisələrinin əksəriyyətinin fəaliyyəti dayandırılmışdı [145, 48].

1996-cı ildən başlayaraq Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında iqtisadiyyatın və idarəetmə strukturlarının təkmilləşdirilməsi, əsaslı islahatların, o cümlədən özəlləşdirilmənin həyata keçirilməsi, dövlət büdcəsinin sabitləş-

dirilməsi istiqamətində məqsədyönlü və səmərəli işlərin aparılması, ölkə başçısının qərar və göstərişlərinin muxtar respublika rəhbərliyi tərəfindən ardıcıl yerinə yetirilməsi qısa zaman kəsiyində öz bəhrəsini verməyə başladı. Azərbaycan Respublikasında olduğu kimi, Naxçıvan MSSR-də də iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi, maliyyə sisteminin təkmilləşdirilməsi, struktur dəyişikliklərin aparılması nəticəsində artıq 1997-ci ildə inkişafın ilk təzahürləri özünü göstərməyə başlamışdı.

Heydər Əliyevin iqtisadiyyata rəhbərliyi gücləndirməsi və idarəetmə strukturunu təkmilləşdirməsi nəticəsində muxtar respublikada idarəetmə sisteminə mühüm struktur dəyişiklər həyata keçirildi. Eyni iş görən bir neçə yol tikinti idarəsinin bazasında «Naxçıvanyol», 4 tikinti bazasının əsasında «Naxtiktinquraşdırma» Dövlət Şirkəti, bir neçə səhmdar cəmiyyətləri yaradılmış, bəzi nazirliklər, komitələr, baş idarələr ləğv edilərək yenidən, daha təkmil şəkildə yaradılmışdı. Sənaye müəssisələrinin bir neçəsində istehsal prosesi bərpa edilmiş, yeni sənaye məhsullarının istehsalına başlanılmış, 1000 nəfərə yaxın işçi öz əvvəlki əmək fəaliyyətini bərpa etmişdi. Artıq 1997-ci ildə 63 milyard manatlıq sənaye məhsulu istehsal edilmiş, 1995-ci illə müqayisədə məhsul artımı 76 faiz təşkil etmişdi. Həmin ildə 1996-cı illə müqayisədə xalq istehlak mallarının istehsalı 14,1 faiz, o cümlədən ərzaq malları istehsalı 8,4 faiz, qeyri-ərzaq mallarının istehsalı 3,1 dəfə, yüngül sənaye malları istehsalı 3,7 dəfə artmışdı [138, 17].

1997-ci ildə Naxçıvan tikiş, alt trikotaj paltarları və xalçaçılıq fabriklərinin fəaliyyəti bərpa olundu. Heydər Əliyevin qayğısı nəticəsində həmin müəssisələr Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi və MTN-nin Sərhəd Qoşunları Baş İdarəsi ilə müqavilə bağlayaraq onlar üçün məhsul istehsalına başladılar [138, 6-7]. 1997-ci ildə qeyri-ərzaq məhsulları istehsalı 1996-cı illə müqayisədə 3,3 artmış, ümumi sənaye məhsulu istehsalında qeyri-dövlət müəssisələrinin payı 1995-ci ildəkindən 0,4 faiz çox artaraq 1997-ci ildə 52,1 faiz təşkil etmişdi.

Həmin ildə bütün sifarişçi təşkilatların xətti ilə 17 mlrd 860 manatlıq əsas fondlar istifadəyə verilmiş, kapital qoyuluşunun həcmi 1995-ci ilə nisbətən 32 faiz artaraq 19 mlrd. 483 milyon manat təşkil etmişdi [138, 8-9].

1996-1997-ci illərdə muxtar respublikanın kənd təsərrüfatı sahəsində mühüm dəyişikliklər baş verdi. Son dörd ildə ilk dəfə olaraq 1996-cı ildə taxıl tədarükü planı yerinə yetirildi və dövlətə 5893 ton taxıl satıldı. İlk dəfə olaraq 15 min ton şəkər çuğunduru yetişdirildi ki, bu da yerli əhalinin şəkərə olan tələbatının 50-60%-ni təşkil edirdi [137, 147]. Məlum olduğu kimi, hələ 1992-ci ilin aprelində Heydər Əliyevin göstərişi ilə Naxçıvan MR-də bəzi kolxoz və sovxozlarının mal-qarasının əhaliyə paylanması haqqında qərar qəbul edilmiş, bu da muxtar respublikada əhalinin ət, süd məhsulları ilə tə-

min edilməsi məsələsinin həlli üçün zəmin yaratmış, kənd təsərrüfatı heyvanlarının sayının nəzərə cərpacaq dərəcədə artmasına gətirib çıxarmışdı. Belə ki, Heydər Əliyev tərəfindən həmin qərar qəbul edildiyi vaxtdan 1997-ci ilin ortalarına qədər qaramalın sayı 63 faiz, xırda buynuzlu heyvanların sayı isə daha çox - 71 faiz artmışdır [146, 122]. Sonrakı illərdə torpağın xüsusi mülkiyyətə verilməsi, kolxoz və sovxozlar əsasında fermer təsərrüfatlarının yaradılması, kənd təsərrüfatı islahatlarının sürətləndirilməsi bu sahədə məhsul istehsalatının artmasına şərait yaratdı. Ümumiyyətlə, 1997-ci ili iqtisadiyyatın inkişafı baxımından yeni mərhələnin başlanğıcı kimi də qəbul etmək olar. Həmin ilin göstəriciləri bunu bir daha sübut edir. Buna görə də müqayisə aparılarkən həmin ilin göstəriciləri bizim üçün bir növ istinad nöqtəsi sayıla bilər. O vaxta qədər muxtar respublikada mövcud olmuş 139 kolxoz və sovxozun 57,5 faizində torpaq islahatı aparıldı və 21043 ha torpaq sahəsi xüsusi mülkiyyətə verildi. Nəticədə 1996-cı illə müqayisədə taxıl istehsalı 1997-ci ildə 91,6 faiz (22,5 min tondan 43,2 min tona qədər), şəkər çuğunduru istehsalı 24 faiz (18,5 tondan 23,3 tona qədər), tərəvəz istehsalı 6,9 faiz (18,5 min tondan 19,4 min tona qədər), 1996-1997-ci illərdə isə ət istehsalı 36,5 faiz (7,3 min tondan 9,9 min tona qədər), süd istehsalı 11,3 faiz (25,1 min tondan 28 min tona) artmışdı. Mal-qaranın özəlləşdirilməsi nəticəsində muxtar respublikada 1997-ci illə müqayisədə sonrakı ildə iri buynuzlu heyvanların baş sayı 7,9 faiz (56,9 min başdan 61,1 min başa qədər), xırda buynuzlu heyvanların baş sayı 29,9 faiz (293,9 mindən 350,6 minə), 1992-ci illə müqayisədə 1997-ci ildə iri buynuzlu heyvanların baş sayı 86,1 faiz, xırda buynuzlu heyvanların baş sayı isə 2 dəfədən çox artmışdır [138, 18-19; 153, 16-17].

1997-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin tapşırığı ilə Dünya Bankı tərəfindən maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulan 5 nümunəvi özəl təsərrüfat sırasına Şorur rayonu Püryan kəndi də daxil edilmiş, kənddə nümunəvi özəl kənd təsərrüfatı müəssisəsi yaratmaq məqsədi ilə torpaq islahatı həyata keçirilmişdi. Bütövlükdə həmin ildə muxtar respublikada 1246 aйлəyə 1346,6 hektar torpaq sahəsi xüsusi mülkiyyət kimi verilmiş və onların bazasında 50 fermer təsərrüfatı yaradılmışdır [138, 19-20].

Araşdırılan dövrdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının əsası Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş xarici iqtisadi əlaqələri də genişlənməyə başlamışdı. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin xarici ticarətin liberallaşdırılması ilə bağlı qəbul etdiyi qərarlar Naxçıvan MR-də xarici ticarət dövriyyəsinin artmasına münbit şərait yaratdı. 1997-ci ildə muxtar respublika üzrə xarici ticarət dövriyyəsi 3692,4 min dollar, o cümlədən idxal 1955,5 min, ixrac 1736,9 min dollar təşkil etdi (idxal olunmuş elektrik enerjisi nəzərə alınmadan - Ə.Q.). Lakin xarici ticarətdə mənfəi saldonun möv-

cudluğu hər şeydən əvvəl muxtar respublikanın blokadası ilə əlaqədar idi [138, 21]. Aparılmış idxal-ixrac əməliyyatları nəticəsində 1997-ci ildə əvvəlki illə müqayisədə 175 faiz artıq gömrük rüsumu yığılmış, onun muxtar respublikanın büdcəsindəki xüsusi çəkisi 1995-ci ildə 12 faizdən, 1997-ci ildə 29 faizə çatmışdı [138, 22].

1996-cı ildən başlayaraq muxtar respublikada özəlləşdirmə prosesi daha da genişlənmiş, növbəti ildə 504 dövlət obyektı özəlləşdirilmiş, 9 müəssisə səhmdar cəmiyyətinə çevrilmiş, özəlləşdirmə ilə bağlı 78 hərəc keçirilmiş, əhaliyə 329.766 özəlləşdirmə payı verilmiş və bu hesabla büdcəyə 1,2 milyard vəsait daxil olmuşdur [138, 22]. Ümumiyyətlə, Naxçıvan MR-də özəlləşdirmə prosesinə hələ Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1991-1993-cü illərdə başlanmış, 1995-1998-ci illərdə isə mülikiyyətin özəlləşdirilməsi Dövlət Proqramına uyğun olaraq muxtar respublikada müvafiq proqram hazırlanmış və özəlləşdirmə komissiyaları yaradılmışdı. 1996-1998-ci illəri əhatə edən iqtisadi islahatların nəticəsi kimi özəlləşdirilmənin birinci mərhələsində ticarət, ictimai işə, məişət xidməti obyektləri xüsusi mülikiyyətə çevrilmişdi. Bütövlükdə 1996-2001-ci illərdə 2349 müəssisə və obyekt özəlləşdirilmişdi, onun 29-u sənaye, 1156 nəqliyyat vasitələri, 242 ticarət və işə, 602-i məişət xidməti, 10-u tikinti, 10-u tikintisi başa çatdırılmamış obyekt, 300-ü digər obyektlər olmuşdur [154, 73]. Bununla da kiçik özəlləşdirilmə 2001-ci ildə əsasən başa çatdırılmışdı. Özəlləşdirmə prosesi başlayandan 31 səhmdar cəmiyyəti yaradılmış, ümumi məhsulda özəl bölmənin payı 85,2 faiz, sənayedə 74 faiz, kənd təsərrüfatında 99,9 faiz, yük və sərnişin daşımada 66 faiz olmuşdur [154, 11].

2000-ci ildən bütün Azərbaycanla olduğu kimi, Naxçıvan MR-də də dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin yeni mərhələsi başlamışdı. Bütövlükdə özəlləşdirmə prosesi başlayandan 2004-cü il yanvarın 1-i vəziyyətinə ümumi dəyəri 11,6 milyard manat olan müəssisə, obyekt və avadanlıqlar özəlləşdirilmiş, 47 dövlət müəssisəsi səhmdar cəmiyyətinə çevrilmişdir. Təkcə 2003-cü ildə ümumi dəyəri 0,6 milyard manat olan 240 kiçik müəssisə və obyekt özəlləşdirilmişdir ki, bunun da 2-si sənaye müəssisəsi, 201-i nəqliyyat vasitələri, 1-i ticarət, 2-si ticarət, ictimai işə, 1-i kommunal təsərrüfatı, 33-ü digər obyekt idi. Bu dövrdə kiçik müəssisələrin özəlləşdirilməsi demək olar ki, başa çatdırılmış, özəlləşdirmə haqqında Dövlət Proqramının ikinci mərhələsində (əsas məqsəd iri və orta sənaye müəssisələrinin özəlləşdirilməsi idi – Ə.Q.). (2004-cü il yanvar ayının 1-dən) 25 iri və orta sənaye müəssisəsi səhmdar cəmiyyətə çevrilmişdir [150, 56]. Ümumiyyətlə, bu proses başlayandan 2004-cü ilin yanvarın 1-dək dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsindən 7,7 milyard manat vəsait dövlət büdcəsinə daxil edilmişdir [150, 55-56].

Dövlət büdcəsinin mədaxil və məxaric hissəsinə təsir göstərən bir sıra vacib tədbirlərin həyata keçirilməsi sayəsində 1996-1998-ci illərdə muxtar respublika büdcəsinin mədaxil hissəsi plandan artıq, məxaric hissəsi isə qənaətlə yerinə yetirildi. 1997-ci ildə büdcəyə 19,8 milyard manat vəsait daxil oldu ki, bu da təsdiq edilmiş rəqəmlərdən 46,7 faiz çox idi [138, 20]. 2003-cü ildə muxtar respublika büdcəsinin gəlirləri 53,8 milyard manat olmuşdur ki, bu da nəzərdə tutulandan 25,3 milyard manat, yaxud 88,7 faiz çox idi [150, 54].

1995-2001-ci illərdə Naxçıvan MR-in sənayesinin, tikinti, rabitə və energetika bazasının inkişaf etdirilməsi sahəsində ciddi uğurlar əldə edildi. 1995-ci ildə ümumi məhsul istehsalı muxtar respublika üzrə 179 milyard manat təşkil etmişdirsə, 2000-ci ildə bu göstərici 2,4 dəfə artaraq 430 milyard manat olmuşdu. 1995-ci ilə nisbətən 2001-ci ildə sənaye məhsulu istehsalı 1,7 dəfə, tikintidə əsas kapital qoyuluşu 5 dəfə, rabitə xidmətlərinin həcmi 3,8 dəfə artmışdı. 1996-2001-ci illərdə 15 addan çox sənaye məhsulunun istehsalı təmin olunaraq bu sahədəki durğunluq, demək olar ki, tamamilə aradan qaldırılmışdı [5, 2001, 20 oktyabr].

Həmin illərdə tikinti-abadlıq, quruculuq, infrastruktur işlərinin genişləndirilməsi üçün mühüm addımlar atılmağa başlanmışdır. Həyata keçirilən tikinti işlərinin əksəriyyətini sosial təyinatlı obyektlər təşkil etmişdir. 32 körpü salınmış, 17 körpü əsaslı təmir edilmiş, 196,3 km-lik avtomobil yolu tikilmiş və ya bərpa edilmişdir [154, 83-85].

1996-2000-ci illərdə Naxçıvan MR-də 4 uşaq bağçası, 2 musiqi məktəbi, 3 kompüter mərkəzi, 3 nəşriyyat və mətbəə istifadəyə verilmiş, 37 səhiyyə obyektı tikilmiş və ya əsaslı təmir edilmişdi. 70 park və ya xiyaban, təmir olunmuş və ya yenisi salınmış, 15 sosial xidmət obyektı, 10 məscid tikilmiş və ya əsaslı bərpa edilmişdi [137, 150]. Sosial təyinatlı obyektlər sırasında Naxçıvan şəhərində inşa edilmiş Olimpiya idman kompleksi və digər idman qurğuları da vardır.

1996-2001-ci illərdə muxtar respublikada 11 mindən artıq şagird yeri olan 45 orta ümumtəhsil məktəbi, Şahmat məktəbi, C.Naxçıvanski adına Hərbi Liseyin filialı, NDU-nun 1600 yerlik tədris korpusu, universitetdə yeni açılmış pediatriya ixtisası üçün 600 yerlik tədris korpusu və 40 cərpayılıq xəstəxana tikilmiş, Müəllimlər İnstitutunun Naxçıvan filialı və Naxçıvan Tibb məktəbi üçün yeni bina, 18 ümumtəhsil məktəb binası yenidən qurulmuşdur [5, 2001, 20 oktyabr].

Ermənistanla sərhəddə yerləşən ucqar dağ kəndlərinin abadlaşdırılması, həmin kəndlərdə sosial-mədəni obyektlərin, məktəblərin inşası xüsusi əhəmiyyət kəsb edən ən ümdə məsələlərdən idi. 1992-ci ildə ermənilər tərəfindən dağıdılmış Heydərabad kəndi tamamilə yenidən qurulmuş, digər

kəndlərdə də quruculuq işləri həyata keçirilmişdi. Ümumiyyətlə, həmin dövrdə istifadəyə verilən ümumtəhsil məktəblərinin 16-sı və ya 35,5 faizi, səhiyyə obyektlərinin 13-ü (71,4 faizi) ucaq dağ və sərhəd kəndlərinin payına düşürdü [5, 2001, 20 oktyabr].

Göstərilən dövrdə muxtar respublikada əsası Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş aqrar islahatların ardıcıl həyata keçirilməsi, kənd təsərrüfatında aparılan struktur dəyişiklikləri aqrar bölmənin inkişafı üçün möhkəm zəmin yaratdı. Aqrar bölmənin inkişafını təmin etmək üçün muxtar respublikanın dövlət orqanları ilə beynəlxalq maliyyə qurumları və iqtisadi təşkilatlar arasında əməkdaşlıq əlaqələri xeyli genişləndi.

1995-ci ildə muxtar respublikada kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının həcmi 117 mlrd. manat təşkil etdiyi halda, 2000-ci ildə həmin göstərici 277,1 mlrd. manat təşkil etmiş, həmin dövrlə müqayisədə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının ümumi həcmi 2,3 dəfə artmışdır [150, 108]. 2000-ci ildə muxtar respublikada kənd təsərrüfatı müəssisələrinin sayı artaraq 200-ə çatmışdır ki, onlardan da 178-i özəl təsərrüfat idi. Əgər 1995-ci ildə aqrar sahədə istehsal olunan məhsulun 57 faizi özəl sektorun payına düşürdüsə, 2000-ci ildən sonra bütün kənd təsərrüfatı məhsullarının hamısı özəl bölmədə istehsal olunmuşdu.

Bütün kateqoriyalardan olan kənd təsərrüfatı subyektləri üzrə 2001-ci ildə 63,1 min ton taxıl istehsal edilmişdir ki, bu da 1995-ci ildəkindən 3 dəfədən çox idi. 2001-ci ildə hər hektardan orta hesabla 37,3 və ya 1993-cü ildəkindən (11,6) 25,7 sentner artıq məhsul götürülmüşdür [150, 112]. Həmin müddətdə şəkər çuğunduru 1,5 min tondan 41,3 min tona, kartof istehsal 1,8 min tondan 15,2 min tona, tərəvəz 14,8 min tondan 47,8 min tona, bostan məhsulları 1 min tondan 37,2 min tona, meyvə və giləmeyvə 8,2 min tondan 28,7 min tona çatdırılmışdı. Göstərilən dövrdə muxtar respublikada adambaşına bitkiçilik məhsullarının istehsalı da xeyli artmışdı [150, 112-113].

1995-ci ildən sonra Naxçıvan MR-də aqrar islahatların nəticəsi olaraq heyvandarlıq sahəsində mühüm göstəricilərə nail olunmuşdur. Belə ki, 1995-ci ildə mal-qaranın sayı 55 min 457 başdan 2001-ci ildə 77,2 minədək artmış, xırda buynuzlu heyvanların sayı isə 1995-ci ildə 279 mindən 2001-ci ildə 425,4 minə çatmışdır [150, 115].

Mal-qaranın sayının artması heyvandarlıq məhsulları istehsalının çoxalmasına da zəmin yaratmışdır. Ət istehsalı 1993-cü ildə 4,0 min ton təşkil edirdisə, 2000-ci ildə bu rəqəm 5,3 min tona, süd istehsalı müvafiq olaraq 17,0 min tondan 54,2 min tona, yumurta 29,2 milyon ədəddən 45,8 milyon ədədə, yun istehsalı 0,3 tondan 0,6 tona çatmışdır [150, 115].

Muxtar respublikanın təbii iqlim şəraitinin spesifikasiyi nəzərə alınaraq su təsərrüfatı sisteminin inkişafına xüsusi diqqət yetirilməyə başlanmışdı.

Prezident Heydər Əliyevin ayırdığı vəsait hesabına Qaraçuğ-Nehrəm kanalı bərpa olunmuş, 1996-2000-ci illər ərzində 17 yeni nasos stansiyası tikilmiş, 15-i əsaslı təmir edilmiş, 80-dən çox subartezian quyu istifadəyə verilmişdir [5, 2001, 20 oktyabr].

1995-ci ildən sonra muxtar respublikanın rabitə sisteminin inkişafı sürətlə inkişaf etməyə başlamışdı. Cənubi Koreyanın «DEU telekom» şirkəti ilə bağlanmış müqavilə əsasında muxtar respublikanın yaşayış məntəqələrinin telefonlaşdırılması həyata keçirilmiş, 35 mindən çox elektron tipli nömrə istifadəyə verilmiş, abonentlərin beynəlxalq telefon rabitə sistemində qoşulması mümkün olmuşdur. Həyata keçirilmiş tədbirlər nəticəsində muxtar respublikanın bütün ərazisini əhatə edən mobil telefon şəbəkəsi istifadəyə verilmiş, Azərbaycan televiziya və radiokanallarının muxtar respublika ərazisində yayılması təmin edilmiş, bölgə əhalisinin Internet şəbəkəsindən istifadə imkanları xeyli genişləndirilmişdir [154, 8].

Muxtar respublika rəhbərliyi əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılması və sosial müdafiəsinin səmərəli təşkilinə daim diqqət yetirirdi. Blokada ilə bağlı xammalın gətirilməsindəki çətinliklərə baxmayaraq, fəaliyyəti bərpa olunan sənaye müəssisələrinin hesabına 90-cı illərin II yarısından 2000-ci ilədək üç minə yaxın iş yeri açılmış, işçilərin orta əmək haqqı da yüksəldilmişdir [5, 2001, 20 oktyabr]. Müvafiq olaraq əhalinin pul gəlirləri də artmışdır. Belə ki, hər bir işçinin orta aylıq əmək haqqı 1995-ci ilə nisbətən sənayedə 3,1 dəfə, tikintidə 5,4 dəfə, rabitədə 4,1 dəfə artmışdır. Rifah halının yaxşılaşmasını aşağıdakı göstəricilər də sübut edir. 1990-2001-ci illər ərzində muxtar respublika əhalisinin istifadəsində olan mobil telefonların sayı 500-dən 20 minə çatmışdı. 1991-2001-ci illərdə muxtar respublikada 145 min kvadratmetr yaşayış sahəsi istifadəyə verilmişdir [5, 2001, 20 oktyabr]. 1995-ci ildə əhalinin istifadəsində 11 min 760 ədəd avtomobil var idisə, 2001-ci ildə şəxsi avtomobillərin sayı 17 mindən çox olmuşdur [137, 151].

2000-ci ildən sonrakı dövrdə də Heydər Əliyevin inkişaf strategiyasına uyğun olaraq Naxçıvan MR-in sosial-iqtisadi inkişafının dinamikliyi təmin edilməklə mühüm göstəricilərə nail olunmuşdur.

Sənaye muxtar respublika iqtisadiyyatında inkişaf tempinə görə fərqlənən sahələrdən biri idi. 1993-cü ildə Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıdışı ilə bütün sahələrdə olduğu kimi, muxtar respublikanın sənayesində də əsaslı islahatlar aparılmış və bunun nəticəsində sənaye məhsulu istehsal edən dövlət və qeyri-dövlət bölmələrində yaradılmış sənaye müəssisələri hesabına bölgədə ümumi sənaye məhsulunun həcmi 2000-2003-cü illərdə dinamik sürətlə artmışdır. Sənaye sahəsində məhsul istehsalının artım dinamikasına nəzər salsaq görürük ki, 2000-2003-cü illərdə sənaye məhsulunun həcmi 13,8 milyon manatdan 17,6 milyon manata qədər artmışdır [96,

11]. 2000-ci illə müqayisədə 2003-cü ildə sənaye istehsalı 1,4 dəfə artmışdır [5, 2004, 15 may]. 2003-cü ildə muxtar respublika üzrə sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) həcmi faktiki qiymətlərlə 88 milyard manat təşkil etmişdir. Buraxılmış məhsulun 0,9 faizi mədən çıxarma sənayesinin, 63,3 faizi emal sənayesinin, 35,8 faizi elektrik enerjisi və meliorasiya müəssisələrinin payına düşürdü [150, 44].

2003-cü ildə muxtar respublikada sənaye məhsulunda 81,9 faizi məhsul istehsalının, 18,1 faizi isə sənaye xarakterli xidmətlərin payına düşmüşdür. 2001-2003-cü illərdə muxtar respublikanın sənaye məhsulunun dövlət sektorunun payı 21,8 faizdən 52,3 faizə qədər yüksəlmişdir. Bu artım əsasən dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrin bərpası sahəsində aparılmış tədbirlərlə əlaqədar olmuşdur. Sənaye məhsulunda əsas mövqə tutan digər sahələrdə də dövlət mülkiyyəti üstünlük təşkil edirdi [12, v. 45].

Sənaye məhsulunun muxtar respublikanın rayonları üzrə bölgüsünü əks etdirən göstəricilər də maraq yaradır. 2003-cü ildə muxtar respublikada sənaye məhsulunun 39,3 faizi Naxçıvan şəhərinin, 16,0 faizi Babək rayonunun, 6,7 faizi Culfa rayonunun, 7,6 faizi Ordubad rayonunun, 3,2 faizi Sadə-rək rayonunun, 4,7 faizi Şahbuz rayonunun, 22,5 faizi Şərur rayonunun payına düşmüşdü. Son dövrlərdə Naxçıvan MR-in sənayesinin rayonlar üzrə yerləşməsində əsaslı dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, əvvəllər sənaye müəssisələri əsasən Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində cəmləşdiyi halda, 2003-cü ildə sənaye istehsalında bu rayonların ümumi payı 46,9 faizə bərabər olmuşdur [12, v.57].

Aparılan islahatlar nəticəsində muxtar respublikada sənaye istehsalında özəl bölmənin xüsusi çəkisi hər il yüksəlmişdir. 2003-cü ildə muxtar respublikada sənaye istehsalının 54 faizi özəl sektorun payına düşmüşdü.

Bu dövrdə Naxçıvan MR-də sənaye istehsalının daha da inkişaf etdirilməsi üçün bir sıra tədbirlər görülmüş, nəticədə sənayenin digər sahələrində də istehsal fəaliyyəti bərpa olunmağa başlamışdır. Lakin həmin dövrdə bu sahədə sürətli, davamlı inkişafı təmin etmək olduqca çətin idi. Bunun əsas səbəbi isə muxtar respublikada sənaye məhsullarına olan tələbatın yerli bazarla məhdudlaşması və bu bazarın həcmimin sənaye məhsulu istehsalının inkişafı üçün kifayət etməməsi idi.

Ölkədə yaranmış siyasi sabitlik, iqtisadi sahədə əldə edilmiş nailiyyətlər muxtar respublikada 1995-ci ildən başlayaraq tikinti-quraşdırma və abadlıq sahəsində də xeyli iş görməyə şərait yaratmışdır.

Muxtar respublikanın iqtisadi artımının əsas göstəricilərindən biri də investisiyaların həcmimin artması və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi idi. 2003-cü ildə bütün maliyyə mənbələri hesabına əsas kapitəla yönəldilmiş investisiyanın həcmi 316,1 mlrd. manat olmuşdur ki, bu da 1998-ci ilə nis-

bətən 8,6 dəfə, 2000-ci ilə nisbətən isə 5,1 dəfə çox idi. 2003-cü ildə istifadəyə verilmiş əsas fondların dəyəri 2000-ci ilə nisbətən 1,9 dəfə, istifadəyə verilmiş yaşayış evlərinin sahəsi isə 1,1 dəfə artmışdır [12, v.60]. 2003-cü ildə muxtar respublikada tikintinin ümumi məhsulunun həcmi 301,6 mlrd. manata bərabər olmuşdur ki, bu da 2000-ci ilə nisbətən təqribən 8 dəfə, 2001-ci ilə nisbətən isə 4,9 dəfə çox idi. Ümumi sənaye məhsulunda tikintinin payı 2000-ci ildə 8 faizdən 2003-cü ildə 33,1 faizə qədər artmışdı. Göstərilən dövrdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında aparılmış tikinti işlərinin böyük əksəriyyətini sosial təyinatlı obyektlər təşkil etmişdir. 2000-2003-cü illərdə muxtar respublikada 9060 şagird yerlik 29 ümumtəhsil məktəbi, 40 çarpayılıq NDU-nun tibb tədris korpusunun xəstəxanası və digər sosial obyektlər tikilmişdir. Daxili imkanlar hesabına yalnız 2003-cü ildə 2348 şagird yerlik 10 məktəb tikilmiş, 100-dən çox obyektə təmir və yenidənqurma işləri aparılmış, bu məqsədlə 134,3 mlrd. manat vəsait xərclənmişdir [150, 48-49, 51, 52-53].

Kənd təsərrüfatı Naxçıvan MR iqtisadiyyatının əsasını təşkil edir. Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında aqrar sahədə mülkiyyət formasının dəyişdirilməsi və idarəetmənin təkmilləşdirilməsi üzrə bir sıra ciddi tədbirlər hazırlanmış və həyata keçirilmişdir. Heydər Əliyevin başçılığı altında Azərbaycanla həyata keçirilən aqrar islahatlar öz müsbət təsirini və nəticələrini Naxçıvan MR-in timsalında daha aydın göstərmişdir. Naxçıvan MR-də əhalinin böyük bir hissəsinin – 70 faizdən çoxunun kənd yerlərində yaşadığını nəzərə alsaq, bu sahənin muxtar respublika üçün sosial-iqtisadi əhəmiyyəti aydın olar. Həm də nəzərə almalıyıq ki, Naxçıvanın təbii şəraiti, quruluşu, su qıtlığı ucbatından muxtar respublika ərazisinin ümumi sahəsinin yalnız 30,3 faizi kənd təsərrüfatı üçün yararlıdır. Bir sıra rayonlarda, məsələn, Ordubad rayonunda bu rəqəm yalnız 18,8 faiz təşkil edir [12, v. 22].

Muxtar respublikada əkinə yararlı torpaqların böyük bir hissəsi – 80 faizdən çoxu suvarılır. Buna görə də əkin sahələrinin su təchizatı sisteminin yaxşılaşdırılması mühüm iqtisadi vəziyyət kimi qarşıda dururdu və mövcud potensialdan səmərəli istifadə olunması tələb edilirdi.

1990-cı illərin ikinci yarısından başlayaraq muxtar respublikada həyata keçirilən meliorasiya tədbirləri kənd təsərrüfatının suvarma imkanlarını artırmış və su təchizatı sistemini yaxşılaşdırmışdır. 2003-cü ildə muxtar respublikada 30 su anbarı, 2000 km uzunluğunda arx və kanal, 82 nasos stansiyası, 476 subarteziyan quyusu vardır ki, onların əksəriyyəti yararlı vəziyyətdə idi [12, v.20].

Naxçıvan MR-də həyata keçirilmiş islahatlar nəticəsində 2003-cü ilin sonunda muxtar respublika üzrə əkin sahələrinin 93 faizi xüsusi mülkiy-

yətdə, 6,2 faizi bələdiyyə mülkiyyətində, yalnız 0,8 faizi dövlət mülkiyyətində olmuşdur [12, v.24].

Aparılmış islahatlar nəticəsində kənd təsərrüfatında da tənəzzülün qarşısı alınmış və 1995-ci ildən başlayaraq inkişaf başlamış və bu inkişaf 2000-ci ildən, yəni torpaqların özəlləşdirilməsi başa çatdıqdan sonra davamlı xarakter almışdır. Nəticədə 2003-cü ildə kənd təsərrüfatı məhsulu 1990-cı ilə nisbətən 2,4 dəfə, 1995-ci ilə nisbətən isə təqribən 3,1 dəfə artmışdı. 2003-cü ildə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının həcmi 2000-ci ilə müqayisədə 29,6 faiz çox olmuşdur. Bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə taxıl istehsalı 2000-2003-cü illərdə 54,4 min tondan 81,4 min tona, kartof istehsalı 13,5 min tondan 14,2 min tona, şəkər çuğunduru 45,5 min tondan 129 min tona, tərəvəz 42,7 min tondan 53,4 min tona, meyvə və giləmeyvə isə 28,4 min tondan 28,6 min tona çatdırılmışdı [12, v. 27].

Bu dövrdə muxtar respublikada heyvandarlıq içərisində davamlı inkişaf təmin edilmişdir. Belə ki, burada iri buynuzlu mal-qaranın sayı 2003-cü ildə 1990-cı ilə nisbətən 1,3 dəfə, 1995-ci ilə nisbətən isə 1,5 dəfə, qoyun və keçilərin sayı müvafiq olaraq 1,9 dəfə və 1,7 dəfə, quşların sayı müvafiq olaraq 1,6 dəfə və 3,1 dəfə artmışdır [12, v.40]. Bütövlükdə kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalı 2003-cü ildə 2000-ci ilə müqayisədə 1,7 dəfə artmışdır [5, 2004, 15 may]. Muxtar respublikada adambaşına düşən əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal həcmi də ilbəil artmışdır. Bütün bunlar Naxçıvan Muxtar Respublikasında həyata keçirilən aqrar islahatların müsbət nəticələr verdiyini təsdiq edir.

Muxtar respublikanın sosial-iqtisadi inkişafının sürətlənməsində nəqliyyatın xüsusi yeri var. Naxçıvanın blokada olması nəticəsində dəmiryolu nəqliyyatı işləmədiyindən yük və sərnişin daşınması əsasən avtomobil nəqliyyatının üzərinə düşmüşdür. 2003-cü ildə yük daşınması 1999-cu ilə müqayisədə 2,3 dəfə artmışdır ki, bu artım da əsasən avtomobillə yükdaşıma hesabına baş vermişdir. Sərnişin daşınması isə 2000-ci ilə müqayisədə 1,1 dəfə artmışdır [12, v.62]. Sərnişindaşımada avtomobil nəqliyyatının payı 1999-cu ildə 98,5 faiz, 2003-cü ildə isə 97,8 faiz təşkil etmişdir [12, v. 63]. Muxtar respublikada 2003-cü ildə avtomobillərin sayı 1990-cı ilə nisbətən 19,4 faiz, 1995-ci ilə nisbətən 18,4 faiz artmışdır. Ölkədə mövcud olan avtomobillərin sayında muxtar respublikanın xüsusi çəkisi 2003-cü ildə 3,9 faizə bərabər olmuşdur. Muxtar respublikada hər yüz ailəyə düşən şəxsi minik avtomobillərin sayı 2003-cü ildə 15 avtomobil olmuşdur ki, bu da respublika üzrə orta göstəricidən 1,3 dəfə azdır. Respublika üzrə avtomobillə yük daşımada muxtar respublikanın payı 1990-cı ildə 3,8 faizə, 1995-ci ildə 4,9 faizə, 2003-cü ildə 7,6 faizə bərabər olmuşdur [12, v. 64].

Muxtar respublikanın nəqliyyat sistemində hava yol nəqliyyatı mü-

hüm yer tuturdu. 1997-ci ildə Naxçıvan aeroportu müstəqil aviamüəssisəyə çevrilmiş və 2003-cü ildə yenidən qurularaq beynəlxalq hava limanı statusu almışdır. 2003-cü ildə Naxçıvan şəhərindən Bakı və Gəncəyə, eləcə də Moskvaya reyslər edilirdi. 2000-ci ildə Naxçıvan Hava Limanında təyyarələr vasitəsilə 204,8 min nəfər sərnişin, 4,3 min ton yük, 2003-cü ildə isə 232 min sərnişin, 3,3 min ton yük daşınmışdır [12, v. 68].

Muxtar respublikada öz əhəmiyyətinə görə nəqliyyat vasitələri içərisində mühüm yeri dəmiryolu tutur. Lakin Ermənistanın təcavüzkar siyasəti nəticəsində vaxtilə ümumittifaq şəbəkəsinə daxil olan, muxtar respublikanı Azərbaycanla bağlayan dəmir yol xətti 1992-ci il aprelin 24-dən tamamilə kəsilmişdi. Buna görə də bu dövrdə muxtar respublika ərazisi daxilində dəmiryolu ilə yüklərin daşınması həyata keçirilməklə yanaşı, Culfa dəmiryolu vasitəsilə İranla iqtisadi əlaqələr inkişaf etdirilməklə yükdaşıma əməliyyatları həyata keçirilirdi. Muxtar respublika daxilində Qızılvang, Şəhur, Culfa, Ordubad dəmiryolu stansiyaları daxili və xarici yük daşımalarının tənzimlənməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Daşınan yüklərin əsas hissəsini tikinti materialları, kənd təsərrüfatı məhsulları təşkil edirdi. 2003-cü ildə Azərbaycan Dəmiryolu idarəsinin Naxçıvan bölməsi tərəfindən sərnişin daşınması 475,2 min nəfər, yük daşınması isə 8,4 min ton olmuşdur [12, v.67].

Heydər Əliyevin dövlətçilik qayğısının ən mühüm təzahürlərindən biri Azərbaycanda rabitə sisteminin sürətli inkişafının təmin edilməsi, onun dünya standartları səviyyəsinə çatdırılması oldu.

1995-2003-cü illərdə muxtar respublikada da rabitənin inkişafı yüksələn xətlə inkişaf etmiş, ümumi məhsul istehsalında onun rolu xeyli artmışdır. Rabitə müəssisələrinin sayı 1990-cı ilə nisbətən 2003-cü ildə 1,3 dəfə azalsa da, əhalidə olan telefon aparatlarının sayı bu dövrdə təqribən 2,1 dəfə artaraq 33824 ədəd olmuşdur ki, bu ümumrespublika göstəricisinin 3,9 faizini təşkil edirdi [12 v.70]. 2003-cü ildə muxtar respublikanın kəndlərində elektron ATS-lərin sayı 68-a çatdırılmışdır. Azərbaycan teleradiosunun «Lider», «Space», «ANS» televiziya və radio kanallarının peyk rabitəsi vasitəsi ilə muxtar respublikaya translyasiyası təmin olunmuş, Naxçıvan televiziyası müstəqil kanala keçirilmiş, «Naxçıvanın səsi» radiosu yayıma başlamışdır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin 80 illik yubileyi münasibətilə poçt markası və zərf buraxılmışdır.

2003-cü ildə rabitə müəssisələrinin göstərdikləri rabitə xidmətinin həcmi 7,6 milyard manat, o cümlədən əhaliyə rabitə xidmətinin həcmi 5,2 milyard manat olmuşdur. Muxtar respublikanın bütün rayonlarında mobil telefon rabitəsi təşkil edilmişdir. Bütün bunların nəticəsində Naxçıvan MR-in informasiya şəbəkəsi xeyli genişlənməmişdir.

90-cı illərin ortalarından başlayaraq, muxtar respublikanın iqtisadiyyatının ayrı-ayrı sahələrində əldə edilmiş müsbət nəticələr əhalinin sosial problemlərinin həlli istiqamətində lazımı tədbirlərin həyata keçirilməsinə imkan vermişdi.

Muxtar respublikada əhalinin hər nəfərinə düşən pul gəlirləri 1995-ci ildə 174 min 366 manat təşkil edirdisə, 2000-ci ildə bu göstərici 3 dəfə artaraq 521 min 345 manata çatmışdır. Bu dövrdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında təqaüddü və müharibə əlillərinin, şəhid ailələrinin sosial müdafiəsinə diqqət xeyli artırıldı. Muxtar respublikada təqaüddülərin sayı 1993-cü ilə müqayisədə 7406 nəfər artaraq 2003-cü ildə 57257 nəfər təşkil etmişdir. 2003-cü ildə təyin olunmuş pensiyaların orta məbləği 115924 manat təşkil etmişdir ki, bu da 1995-ci ildəkindən 5,8 dəfə yüksək idi [150, 80].

90-cı illərin əvvəllərində Naxçıvan MR-də ictimai mənzil tikintisi kəskin şəkildə aşağı düşsə də, sonrakı illərdə mənzil tikintisi nisbətən genişləndi. 2000-2003-cü illərdə muxtar respublikada 86,6 min kv. metr, o cümlədən əhali tərəfindən 76,1 min kv. metr mənzil sahəsi tikilmişdi [150, 117].

Göstərilən dövrdə muxtar respublikada əhalinin gəlirinin alıcılıq qabiliyyətinin artması ticarətin və pullu xidmətlərin inkişafına səbəb olmuşdu. Naxçıvan MR-də pərakəndə ticarət müəssisələrinin sayı 2003-cü ildə 2000-ci ilə nisbətən 1,5 dəfə artaraq 1061-ə çatmışdır, 2003-cü ildə ümumi əmtəə dövriyyəsi 1995-ci ilə nisbətən 2,7 dəfə, 2000-ci ilə nisbətən isə 1,5 dəfə artmışdır. Lakin ölkə üzrə əmtəə dövriyyəsində muxtar respublikanın xüsusi çəkisi 1995-ci ildə 3,45 faizdən 2002-ci ildə 3,04 faizə qədər azalmış və 2003-cü ildə 3,26 faiz təşkil etmişdir [12, v. 81-82]. 2003-cü ildə əmtəə dövriyyəsinin ümumi həcmində pərakəndə əmtəə dövriyyəsinin xüsusi çəkisi 96,7 faizə, işə əmtəə dövriyyəsinin xüsusi çəkisi isə 3,3 faizə, (ölkə üzrə isə müvafiq olaraq 98,9 faizə və 1,1 faizə) bərabər olmuşdur [12, v. 81-82]. 1995-2003-cü illərdə əhaliyə göstərilən pullu xidmətlərin həcmində 3,2 dəfə artım olmuş və 2003-cü ildə onun həcmi 69807 mln. manat təşkil etmişdir. Əhaliyə göstərilən pullu xidmətlərin strukturunda məişət xidmətləri 24,3, sənətin nəqliyyatı ilə göstərilən xidmətlər 16,1, mənzil-kommunal xidmətləri 15,1, təhsil sistemindəki xidmətlər 4,8, mədəniyyət xidmətləri 1,1, rabitə xidmətləri 31,3, turizm-ekskursiya xidmətləri 2,6, tibbi xidmət 1,7, hüquq bank təşkilatlarının xidmətləri 1,4, bədən tərbiyəsi və idman sahəsində xidmətlər 0,2, sanatoriya-kurort və sağlamlıq xidmətləri 0,7, sair xidmətlər isə 0,7 faiz təşkil etmişdir [12, v. 83-84].

Muxtar respublikanın geosiyasi və iqtisadi vəziyyəti onun büdcəsinə öz təsirini göstərməkdə davam etmişdi. Bütövlükdə 1995-2003-cü illərdə muxtar respublikanın büdcənin gəlirləri 5,8 dəfə (44,5 mlrd. manat), həmin dövrdə yerli gəlirlərin dövlət büdcəsində xüsusi çəkisi 0,29 bənd artmışdır.

Bu artım həm muxtar respublikanın özündə sənaye və kənd təsərrüfatında müşahidə olunan artımlarla, həm də vergi intizamının yüksəlməsi ilə əlaqədar olmuşdu [12, v. 90]. 2003-cü ildə büdcənin mədaxil hissəsi əsasən əlavə dəyər vergisi (20,1 faiz), fiziki şəxslərdən gəlir vergisi (12,8 faiz) və dotasiya (2,7 dəfə çox) hesabına formalaşmışdır. Həmin ildə büdcə xərclərinin 38,1 faizini təhsil, 6,9 faizini səhiyyə, 5,1 faizini mədəniyyət xərcləri təşkil etmişdi. Başqa sözlə, büdcənin 50 faizindən çoxu sosial yönümlü xərclərin maliyyələşdirilməsinə yönəldilmişdir [12, v.96].

Muxtar respublikanın mənzil fondunda ilbəl artım müşahidə olunmuşdur. 1990-cı ilə nisbətən 2003-cü ildə mənzil fondu 1,3 dəfə, 1995-ci ilə nisbətən isə 1,1 dəfə artmışdır [12, v.74]. 1990-2003-cü illərdə mənzil fondunun strukturunda dəyişikliklər baş vermişdi. Vətəndaşların mülkiyyətində olan mənzillər ümumi mənzil fondunun 1990-cı ildə 75,6 faizini, 1995-ci ildə 85,8 faizini, 2003-cü ildə 91,7 faizini təşkil etmişdir. Bu isə birinci növbədə dövlət mənzillərinin vətəndaşlar tərəfindən pulsuz özəlləşdirilməsi sayəsində mümkün olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin göstərişinə uyğun olaraq Naxçıvan MR əhalisinin elektrik enerjisi, qaz, istilik, su ilə təminatını yaxşılaşdırılması istiqamətində tədbirlər planı həyata keçirilmişdi. Bunun sayəsində şəhər və rayon istilik sistemləri təmir edilərək mənzillərə istilik verilməsi bərpa edilmişdir. Təkcə 2002-ci ildə Naxçıvan şəhərində 16 mərkəzləşdirilmiş qazanxana işə salınmışdır ki, bunun nəticəsində 3 min 747 mənzilə və 24 inzibati binaya istilik verilmişdir. Naxçıvan şəhərinin içməli suya olan tələbatının ödənilməsi üçün Uzunoba-Naxçıvan su xətti istifadəyə verilmiş, bir sıra yaşayış məntəqələrinə su xətləri çəkilmişdir [12, v. 79].

Muxtar respublikada abadlıq işləri sahəsində də xeyli işlər görülmüşdür. Xüsusiən Vəlif Talibov Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri seçildikdən sonra Naxçıvan şəhərində, eləcə də rayon və kəndlərdə abadlıq, təmizlik, yenidənqurma işləri xeyli genişləndi. Bu dövrdə şəhər və rayon mərkəzlərində, ayrı-ayrı yaşayış yerlərində milli və müasir memarlığın nailiyyətlərini özündə əks etdirən meydanlar, istirahət bağ və parkları, bulaq-abidə kompleksləri, Şəhid xiyabanları, müasir üslublu tikililər, yaraşıqlı klub və mədəniyyət evləri, təhsil və səhiyyə ocaqları, milli və klassik üslubda yaraşıqlı məscidlər, binalar, mehmanxanalar, körpülər inşa edilmiş, abidələr ucaldılmışdı. Naxçıvanın mərkəzində Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü və himayəsi ilə ucaldılan H.Cavid məqbərəsi son dövr tikililəri arasında şəhərin ən gözəl sənət abidələrindəndir.

Bu dövrdə may ayının 10-u ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olduğu gün respublikanın hər yerində olduğu kimi, muxtar respublikada da

iməciliklər, təmizlik, abadlıq, yaşıllaşdırma işləri aparılması ənənəsi yaranmışdı. Yaşayış məntəqələrində yaşıllıqlar, bağlar, parklar, istirahət sahələri salınırdı.

Bu dövr eyni zamanda, xalqın milli və mənəvi sərvətlərinə, böyük tarixi dəyər daşıyan abidələrə yeni münasibətin formalaşdığı dövrdür. Belə ki, «Əsabü Kəhf» ziyarətgahı, «İmamzadə» məscidi və məqbərə kompleksi, «Zaviyyə məscidi», «Şərq hamamı», «Xan evi», «Qarabağlar türbəsi» və s. abidələr təmir və bərpa edilərək, 1996-cı ildən etibarən özünün ikinci ömrünü yaşamağa başlamışdı.

Araşdırılan dövrdə Naxçıvan MR-də digər sosial sahələrin inkişafında da çox mühüm irəliləyişlər baş vermişdir. Bunu səhiyyə, idman, demografik inkişaf sahələrində özünü əks etdirən göstəricilər də sübut edir.

2003-cü ildə Naxçıvan MR-də 55 xəstəxana, 329 cərpayısı olan 87 qadın məsləhətxanası, uşaq poliklinikası və ambulatoriyası, 2 müstəqil stomatoloji poliklinika və 7 təcili yardım stansiyası fəaliyyət göstərirdi. Həmin tibb müəssisələrində bütün ixtisaslardan olan 718 həkim və 2974 orta tibb işçisi çalışırdı. Əhalinin hər min nəfərinə düşən bütün ixtisaslardan olan həkimlərin sayı 2003-cü ildə 19,4 nəfər olmuşdur [150, 39].

Nəticədə muxtar respublikada əhaliyə göstərilən tibbi xidmətin səviyyəsi xeyli yüksəlmişdi. 2003-cü ildə muxtar respublikada 93,9 min nəfərə ambulator yardımı və çağırış zamanı yardım göstərilmişdir ki, bu da 1990-cı ilə nisbətən 47 min nəfər çox idi. Əhalinin hər min nəfərinə hesabı ilə bu göstərici müvafiq dövrdə 154,4 nəfərdən 254,9 nəfərə çatmışdır [150, 39].

Bütün bunlar muxtar respublikada səhiyyənin inkişaf səviyyəsinin ümumilə səviyyəsinə uyğun olduğunu göstərirdi.

Göstərilən dövrdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının idman həyatında da böyük canlanma və inkişaf vardı. Muxtar respublikada yeni idman qurğuları və təşkilatlarının yaradılması istiqamətində çox mühüm işlər görüldü. Bu dövrdə Naxçıvan şəhərində idman kompleksi, Naxçıvan şəhər mərkəzi stadionu təmir edildi və yenidən quruldu, Naxçıvan şəhərində «Dinamo» cəmiyyətinin idman kompleksi və stadionu, Heydər Əliyev adına Naxçıvan Olimpiya kompleksi, süni örtüklü əl oyunları meydançası, rayonlarında idman kompleksləri və qurğuları tikildi.

Nəticədə 2003-cü ildə idman qurğularının sayı 1995-ci ilə nisbətən 1,7 dəfə artaraq 948-ə, bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olanların sayı isə 4,6 min nəfər artaraq 28,9 min nəfərə bərabər olmuşdur [150, 39]. Muxtar respublikada 14 idman növü üzrə federasiyalar yaradıldı. Federasiyalar 2002-ci ildə rəsmi qeydiyyatdan keçdikdən sonra idmanın boks, basketbol, sərbəst güləş, karate-do növləri üzrə rayonlarda və kəndlərdə yeni-yeni bölmələri açılmış, federasiyalar tərəfindən məşqçi-müəllimlər təyin edilmişdir.

Muxtar respublikanın idmançıları Azərbaycanda və beynəlxalq yarışlarda uğurlar qazanırdılar. Naxçıvanın idman tarixində ilk dəfə olaraq muxtar respublika idmançıları Avropa və dünya çempionatlarında iştirak etdilər.

Keçid dövrünün çətinliklərinə, müharibə itkilərinə baxmayaraq, muxtar respublikada əhalinin sayı getdikcə artırdı.

1990-2003-cü illərdə Naxçıvan MR-də əhalinin sayı 23,1 faiz artaraq 300,5 min nəfərdən 367,1 min nəfərə, o cümlədən şəhər yerlərində 23,4 faiz artaraq 88,9 min nəfərdən 97,3 min nəfərə, kənd yerlərində isə 22,9 faiz artaraq 211,6 min nəfərdən 269,8 min nəfərə çatmışdır. Ölkə əhalisinin 4,5 faizini təşkil edən Naxçıvan MR əhalisinin 26,5 faizi (97,3 min) şəhərlərdə, 70,3 faizi isə (269,8 min) kəndlərdə yaşayırdı [12, v.1]. Kənd əhalisinin üstünlük təşkil etməsi, onun daha çox aqrar bölgə olmasına dəlalət edirdi. Əmək yaşında olanlar əhalinin ümumi sayının 60,6 faizini təşkil edirdi (Respublika üzrə bu göstərici 64,2 faizə bərabər idi) [12, v.3]. Muxtar respublikada 2003-cü ildə hər 1000 kişiye 1019 qadın düşürdü (50,5 faiz), 2003-cü ildə əhalinin hər 1000 nəfərinə doğulanların sayı 14, ölənlərin sayı 5,8, təbii artım 8,9, hər 1000 doğulana 1 yaşa qədər südümər uşaqların sayı 9,3 nəfər təşkil etmişdi. Doğuşun səviyyəsinə nikah da əhəmiyyətli təsir göstərirdi. Belə ki, muxtar respublikada 2003-cü ildə 3070 nikah bağlanmış və 219 nikah pozulmuşdur ki, bu da 1995-ci ildəkindən müvafiq olaraq 18 və 6 faiz çox idi [12, v. 4, 6, 7].

İnsan inkişafının əsas göstəricilərindən biri olan doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu muxtar respublikada 2003-cü ildə 69,6 ilə bərabər olmuşdur (kişilər 66,9 il, qadınlar 72,2 il), Azərbaycan Respublikasında isə bu göstərici 72,3 təşkil edirdi [12, v.8].

1999-cu ildə keçirilmiş əhalinin siyahıyaalınmasının nəticələrinə görə, Naxçıvan MR-də əhalinin əsas hissəsini (99,08 faizini) azərbaycanlılar təşkil edir. Bu da regionun tarixən Azərbaycanın tərkib hissəsi olması ilə əlaqədardır. Digər millətlərin nümayəndələri ümumi əhalinin 1 faizindən az idi.

Naxçıvan MR-in mövcud geosiyasi vəziyyəti xarici iqtisadi əlaqələrin daha geniş şəkildə inkişaf etdirilməsini zəruri etmişdir. Muxtar respublikanın Azərbaycan SSR-in əsas hissəsi ilə birbaşa nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrinin olmaması, zəngin təbii-iqtisadi ehtiyatlara malik olmasına baxmayaraq, onlardan tam və səmərəli istifadə olunmaması, əlverişli coğrafi mövqeyə malik olması və tarixi İpək Yolumun üzərində yerləşməsi səbəbindən xarici ölkələrə çıxış imkanlarının genişliyi, eləcə də sosial-iqtisadi inkişaf göstəricilərinin ümumi ölkə göstəricilərindən aşağı olması xarici iqtisadi əlaqələri onun sosial-iqtisadi inkişafının zəruri amilinə çevirmişdir. Bu amilləri nəzərə alaraq Heydər Əliyev Naxçıvan MR-in xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişafına daim diqqət yetirirdi. 1995-ci ilə qədər Naxçıvan MR-in

xarici əlaqələri əsasən qonşu İran və Türkiyə dövlətləri ilə məhdudlaşır və bir qayda olaraq bu ərzaq yardımları formasında baş verirdisə, 1995-ci ildən başlayaraq bu əlaqələrin həm coğrafiyası, həm də sahələri genişlənmiş, muxtar respublikaya xarici investisiyalar daxil olmağa başlamış, xarici dövlətlər və beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarla birgə layihələr həyata keçirilməsinə başlanmışdır.

Əvvəllər olduğu kimi Naxçıvan MR-in xarici əlaqələrində Türkiyə Cümhuriyyəti və İran İslam Respublikası mühüm yer tutmaqda davam edirdi.

1996-cı ilin martında Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri Vasif Talibovun Türkiyəyə rəsmi səfəri tərəflər arasında əlaqələrin daha da inkişafında mühüm rol oynadı. Ali Məclisin sədri bu səfər zamanı Türkiyənin bütün ali rəhbərləri – prezident, baş nazir və parlamentin sədri ilə görüşmüş, qonşu dövlətlə Naxçıvan MR-in iqtisadi və mədəni əməkdaşlığının genişləndirilməsi məsələləri müzakirə edilmişdir. Türkiyə şirkətlərinin Naxçıvan-da investisiya qoymaq, Naxçıvan MR-in enerji, nəqliyyat, ərzaq problemlərinin həllində onların iştirakını genişləndirmək məqsədi ilə bir sıra mühüm iqtisadi layihələr hazırlanması ilə bağlı razılaşma əldə edilmişdi. Muxtar respublikada maliyyə-bank, telekommunikasiya sistemi, kənd təsərrüfatı və sənaye müəssisələrinin yaradılması üçün Türkiyə tərəfindən müəyyən təkliflər verilmiş, Türkiyə iş adamlarına muxtar respublikaya sərmayə qoymaq üçün konkret planlar təklif edilmişdi [5, 1996, 25 mart].

Heydər Əliyev Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrində Naxçıvanın xüsusi rolunu həmişə qeyd etmiş, qonşu dövlətə etdiyi çoxsaylı səfərlərdə Naxçıvan MR-in problemlərini ön plana çəkmişdi. Bu səfərlərdə onu bir qayda olaraq Naxçıvanın rəhbərləri də müşayiət edirdi. Naxçıvan-Türkiyə iqtisadi əlaqələrində başlıca olaraq ticarət əlaqələri üstünlük təşkil edirdi. Qonşu dövlətə əsasən xammal, kənd təsərrüfatı məhsulları, emal müəssisələrinin məhsulları ixrac edilir, oradan ərzaq və sənaye malları, texnika, toxum, mineral gübrələr və elektrik enerjisi idxal edilirdi. Sənaye müəssisələrinin işləməməsi, məhsul istehsalının həcmi, buraxılan məhsulların keyfiyyəti tərəflər arasında ticarət dövriyyəsində Naxçıvan MR-in mənfi saldoğa malik olmasına səbəb olmuşdu.

Göstərilən dövrdə Türkiyə ilə iqtisadi əlaqələrin genişləndiyi sahələr içərisində kənd təsərrüfatı mühüm yer tuturdu. Türkiyə firmaları ilə bağlanmış müqavilələrə əsasən muxtar respublikaya toxum, mineral gübrə, səpin aqreqatları, kənd təsərrüfatı maşınları daxil olmağa başlamışdı. Hələ 1992-ci ildə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Türkiyə tərəfinin texniki yardımı ilə muxtar respublikada şəkər çuğundurunun əkilməsinə başlanmış, 1992-2003-cü illərdə bu qiymətli məhsulun istehsalı 290 tondan 129 min tona qədər artmışdır [150, 46]. Muxtar respublikada istehsal olunmuş xammal emal

üçün Türkiyəyə göndərilir, əvəzində şəkər tozu gətirilirdi. Nəticədə muxtar respublikanın şəkərə olan ehtiyacı tam olaraq ödənilməyə başlanmışdı.

Naxçıvan MR-də yetişdirilən kənd təsərrüfatı məhsulları yerli ehtiyacı ödədiyindən və onların Azərbaycanın digər bölgələrinə və İrana göndərilməsində bir sıra obyektiv problemlər mövcud olduğundan bu məhsulların realizə edilməsində də Türkiyə xüsusi yer tuturdu. Düzdür, bu sahədə tərəflər arasında ara-sıra problemlər ortaya çıxsada, onlar hər iki tərəfin xoş məramı və iradəsi sayəsində öz həllini tapırdı.

Naxçıvan MR-in enerji problemlərinin həllində də Türkiyə mühüm rol oynamaqda davam edirdi. 2000-ci ildə muxtar respublikanın 1300 milyon kv/saatlıq enerji tələbatının 340 milyonu Türkiyə tərəfindən verilən enerji hesabına ödənilirdi.

Son illərdə nəqliyyat əlaqələri sahəsində də bir sıra işlər görülmüş, muxtar respublikanın avtonəqliyyat idarəsi ilə Türkiyənin «İqdırlı» şirkəti ilə bağlanmış müqavilələrə əsasən Naxçıvan-Türkiyə arasında sərnişin daşınmasına başlanmışdır.

Naxçıvan MR-in xarici əlaqələr sahəsində əməkdaşlığının inkişaf etdiyi digər dövlət İran İslam Respublikasıdır. Heydər Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyətə gəlişindən sonra İran-Azərbaycan münasibətlərində əvvəllər mövcud olmuş problemlər tədricən aradan qaldırılmağa başlandı. Bu isə öz növbəsində Naxçıvan MR-in qonşu dövlətlə əlaqələrinin yeni mərhələyə qalxmasına və genişlənməsinə təsir göstərdi. Heydər Əliyevin İİR-ə 1994 və 1996-cı illərdə səfərləri, eləcə də qonşu ölkənin dövlət və hökumət başçıları – Bakiya və Naxçıvana səfərləri zamanı Naxçıvan MR-in problemləri, birinci növbədə enerji təminatı, nəqliyyat məsələləri müntəzəm müzakirə olunur, bu müzakirələrdə Naxçıvanın nümayəndələri də iştirak edirdi [5, 1994, 12 noyabr]. İran-Azərbaycan dövlətlərarası müştərək komissiyasında Naxçıvan MR ilə bağlı məsələlər daim müzakirə obyektı olurdu. 1997-ci il noyabrın 21-də Azərbaycan Respublikası Naxçıvan MR ilə İİR arasında əməkdaşlığın genişləndirilməsi haqqında memorandum imzalanmışdı [200, 1997 27 noyabr]. Növbəti memorandum isə 1999-cu ilin iyulunda imzalandı. Hər iki memorandumda muxtar respublikanın iqtisadi problemlərinin, enerji, nəqliyyat, vergi qoyma, gömrük, viza məsələlərinin həlli nəzərdə tutulmuşdu.

İranla iqtisadi əlaqələrin inkişafında Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri Vasif Talibovun 1996-cı ilin iyununda qonşu dövlətə rəsmi səfəri mühüm rol oynadı. Həmin səfər müddətində Naxçıvan MR başçısının İranın yüksək vəzifəli şəxsləri ilə görüşləri keçirilmiş, İİR ilə Naxçıvan MR arasında ikitərəfli əməkdaşlığın genişləndirilməsinə dair niyyət protokolu imzalanmışdı. Səfər zamanı Naxçıvana qaz kəmərinin çəkilməsi, İrandan verilən

elektrik enerjisinin həcmnin artırılması, İran ərazisində tranzit keçidin sadələşdirilməsi, Naxçıvan-Təbriz qatarının işə salınması və s. məsələlər müzakirə edilmişdi [200, 1996, 15 iyul]. 1997-ci il fevralın 9-da Naxçıvan-Təbriz qatarının işə düşməsi tərəflər arasında iqtisadi, mədəni, humanitar əlaqələrin daha da inkişaf etdirilməsi üçün şərait yaratdı.

1996-cı ilin oktyabrında Heydər Əliyevin Naxçıvana səfərində İİR baş naziri ilə görüşmüş, muxtar respublikanın iqtisadi problemlərinin həllində qonşu dövlətin iştirakı məsələlərini müzakirə etmişdi.

1997-ci ilin fevralında Ali Məclisin sədri V.Talıbovun İİR-ə işgüzar səfəri oldu. Səfər zamanı V.Talıbov İran prezidenti Ə.Ə.Haşimi-Rəfsəncani, parlamentin sədri N.Nuri, xarici işlər naziri Ə.Ə.Vilayəti, neft naziri Ə.Ağazadə ilə görüşlər keçirdi, XİN-nin müavini M.Vaizi ilə əməkdaşlığın inkişafı haqqında müqavilə imzalandı [200, 1997, 22 fevral].

Əsaslı Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş Naxçıvan MR-in İİR-in şimal bölgələri ilə münasibətləri də yeni mərhələyə qədəm qoymuşdu. İranın Şərqi Azərbaycan vilayəti ilə əlaqələr muxtar respublika üçün xüsusi önəm daşıyırdı. Bu baxımdan muxtar respublikanın rəhbəri V.Talıbovun İranın qonşu əyalətinə, Şərqi Azərbaycan ostandarlığının rəhbərlərinin muxtar respublikaya səfərləri bağlanmış müqavilələrin həyata keçirilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi.

1999-2000-ci illərdə İİR tərəfindən Naxçıvana verilən elektrik enerjisinin ödənilməsi ilə bağlı problemlər yaranmışdı. Heydər Əliyev bu məsələ ilə bilavasitə məşğul olmuş, «Naxçıvan MR üçün İİR-dən alınmış elektrik enerjisinə görə yaranmış borcun ödənilməsi haqqında» 16 yanvar 2001-ci il tarixində xüsusi sərəncam imzalamışdı. Bu sərəncamda həmin borcun ödənilməsi müddəti və formaları ilə bağlı bütün məsələlər öz əksini tapmışdı [5, 2001, 17 yanvar].

Tədqiq edilən dövrdə Naxçıvan MR-in dünya dövlətləri, beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarla münasibətləri də inkişaf etməyə, muxtar respublikanın Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi münasibətlərində rolu artırmağa başlamışdı.

1996-cı ildə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə BMT-nin İnkişaf Proqramı Naxçıvan MR-in regional inkişaf layihəsini hazırlamış və bu məqsədlə 1.200 min ABŞ dolları həcmində kredit ayrılmışdı. Proqramda muxtar respublikanın kənd yerlərində kiçik sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi üçün mikromaliyyələşdirmənin tətbiqi nəzərdə tutulmuşdu [5, 1997, 17 may]. Muxtar respublikada aqrar sahədə islahatların davam etdirilməsində beynəlxalq maliyyə təşkilatları yaxından yardım göstərirdilər. Bu baxımdan Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyasının, Beynəlxalq Kənd Təsərrüfatının İnkişafı Fondunun, Dünya Bankı Beynəlxalq Əmək Təşkilatının, Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatının və s. fəaliyyəti xüsusi qeyd edilməlidir.

Dünya Bankı muxtar respublikanın kənd təsərrüfatlarının inkişafına 3 mln. dollar vəsait ayırmışdı [200, 1997, 27 mart].

1998-ci ilin sentyabrında Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri V.Talıbovun təşəbbüsü ilə muxtar respublikada «Naxçıvan. Açıq Qapı» tədbirinin təşkil edilməsi muxtar respublikanın beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin inkişafında mühüm rol oynadı. 120 nəfərdən ibarət xarici nümayəndənin qatıldığı bu mötəbər tədbirdə bir neçə dövlətin Azərbaycan Respublikasındakı səfirləri, beynəlxalq təşkilatların təmsilçiləri iştirak etdilər. Tədbirin əsas məqsədi dünya ictimaiyyətində Naxçıvan haqqında obyektiv təsəvvür yaratmaq, xarici iqtisadi qurumları muxtar respublika iqtisadiyyatına sərmayə qoymağa sövq etməkdən ibarət idi [5, 1998, 26 sentyabr].

Məqsədyönlü siyasətin nəticəsi olaraq beynəlxalq iqtisadi təşkilatlardan bir neçəsi Naxçıvanda öz nümayəndəliklərini açaraq irimiqyaslı layihələr və proqramlar həyata keçirməyə başlamışdılar. Bu təşkilatlar içərisində Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatının, ABŞ-ın ADRA təşkilatının adını çəkmək olar [137, 177-178].

Azərbaycan Respublikasının dünyanın aparıcı ölkələri ilə əlaqələrində də Naxçıvan MR önəmli yer tuturdu. 1997-ci ilin yayında Ali Məclisin sədri V.Talıbovun başçılığı ilə Azərbaycan nümayəndə heyətinin ABŞ-a səfəri, səfər müddətində Konqresin, Senatın üzvləri ilə görüşlər Azərbaycan Respublikası və onun tərkib hissəsi Naxçıvan MR haqqında ABŞ rəsmi dairələrində, ictimaiyyətində daha obyektiv məlumatın formalaşmasına təsir göstərdi.

Erməni lobbisinin təzyiqlərinə və yalan təbliğatına rəğmən Amerika tərəfinə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin əsl mahiyyəti, Ermənistanın Naxçıvan MR-i blokada saxlaması barədə ətraflı informasiya çatdırılmışdı.

Muxtar respublikanın beynəlxalq əlaqələrinin genişləndiyini nəzərə alaraq 1997-ci ildə Naxçıvan şəhərində Azərbaycan XİN-in konsulluq idarəsi yaradıldı. Konsulluq idarəsinin təşkilinin muxtar respublika əhalisinin və hüquqi şəxslərinin xarici dövlətlərlə konsul-hüquqi münasibətlərinin tənzimlənməsi baxımından mühüm əhəmiyyəti var idi [137, 178-179].

Muxtar respublikanın xarici iqtisadi əlaqələrində xarici ticarət başlıca rol oynamaqda davam edirdi. Xarici ticarətin strukturunda isə idxal əməliyyatları üstünlük təşkil edirdi və bu, əhalinin sosial-iqtisadi tələbatının ödənilməsi üçün zəruri olan məhsulların idxalı ilə əlaqədar idi. Artıq 2003-cü ildə əvvəlki ilə nisbətən xarici ticarət dövriyyəsi 15,6 faiz artmış və 39657544,3 min ABŞ dolları təşkil etmişdir (1998-ci ildə isə bu rəqəm cəmi 9,3 mln. dollar təşkil edirdi – Ə.Q.). Eyni zamanda, xarici ticarət dövriyyəsində özəl sektorun payı da artmaqda idi. Belə ki, 2002-ci ildə xarici ticarət dövriyyəsində dövlət müəssisələrinin payı 92,6 faiz idisə, 2003-cü ildə 63,6 faizə qədər azalmış, özəl müəssisələrin isə xüsusi çəkisi 7,4 faizdən

36,4 faizə qədər artmışdır [12, v.131].

2002-ci ildə muxtar respublikanın idxalında elektrik enerjisi (85,4 faiz), maşın və mexanizmlər (6,1 faiz) və ərzaq məhsulları (5,9 faiz) üstünlük təşkil etmişdir. İxracın strukturunda isə ənənəvi məhsullar – şəkər çuğunduru və xam spirtin payı yüksək idi. Sonrakı dövrlərdə ənənəvi məhsullarla yanaşı çaxır daşının, qoz ağacından hazırlanmış taxtanın, konsentrat və meyvələrin ixracı da təşkil edilmişdir [12, v.132-135].

Xarici ticarət dövriyyəsində iştirak edən ölkələrin sayı və xüsusi çəkisi də dəyişmişdi. Ənənəvi ticarət partnyorları olan İran və Türkiyə ilə yanaşı muxtar respublikanın xarici ticarətində Almaniya, Rusiya, Çexiya, ABŞ, Niderland, Özbəkistan kimi ölkələr də (cəmi 16 ölkə – Ə.Q.) iştirak etməyə başlamışdır [12, v.133].

Muxtar respublikanın xarici ticarət dövriyyəsində idxalın xüsusi çəkisi üstünlük təşkil edirdi ki, bu da xarici ticarət saldosunun mənfi olmasını şərtləndirmişdi. Muxtar respublikanın iqtisadiyyatının daxili bazar hesabına inkişaf imkanları xeyli məhdud idi. Bu baxımdan bölgənin perspektiv inkişafı onun respublikanın digər rayonları və xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələrindən birbaşa asılıdır.

Bütövlükdə bu dövrdə Naxçıvan MR-in xarici iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsi və inkişafı muxtar respublikada sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsinin zəruri şərtinə çevrilmişdi.

Bələliklə, Heydər Əliyevin başçılığı ilə Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən iqtisadi islahatlar Naxçıvan MR-in sosial-iqtisadi inkişafına öz müsbət təsirini göstərmiş, ümumi məhsul istehsalı xeyli artmış, bütün makroiqtisadi göstəricilər yüksələn xətlə inkişaf etmişdir. Muxtar respublikada sənaye, kənd təsərrüfatı, əsaslı tikinti və digər sahələrdə mühüm uğurlar əldə edilmiş, əhalinin maddi rifah halının yüksəldilməsi sahəsində mühüm irəliləyişlər baş vermiş, onun beynəlxalq əlaqələri genişlənməmişdi.

4.2. Heydər Əliyev və Naxçıvan Muxtar Respublikasının ictimai-siyasi, mədəni-mənəvi həyatı

Heydər Əliyevin 1993-cü ildə Azərbaycan rəhbərliyinə yenidən qayıdışı ilə ölkənin ictimai-siyasi, mədəni-mənəvi həyatında əsaslı dönüş yarandı, hakimiyyətsizlik, anarxiya quruculuq mərhələsi ilə əvəz olundu. Elmi əsaslara, beynəlxalq norma və prinsiplərə uyğun müstəqil dövlət quruculuğu prosesinə başlandı. Müdrik siyasət sayəsində əmin-amanlıq, qanunçuluq işləri bərpa olundu, hakimiyyətə qeyri-qanuni, zor işləməklə gəlmək ənənəsinə son qoyuldu. Azərbaycan dövlətçiliyi qorunub saxlanıldı, ölkədə möhkəm, davamlı sabitlik təmin edildi. Heydər Əliyevin böyük dövlətçilik

təcrübəsi, yenilməz iradəsi sayəsində yaradılmış sabit ictimai-siyasi vəziyyət, sağlam mənəvi-psixoloji şərait Azərbaycan Respublikasının gələcək milli inkişaf strategiyasını müəyyənləşdirməyə imkan verdi. Demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu istiqamətində atılan addımlar, ardıcıl, məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsi, o cümlədən yeni konstitusiyanın qəbulu, çoxpartiyalılıq əsasında demokratik parlament və prezident seçkilərinin keçirilməsi, bir sıra mühüm qanun və qərarların qəbulu respublikada sivil vətəndaş hakimiyyətinin formalaşmasına gətirib çıxardı. İnsan hüquq və azadlıqları sahəsində atılmış addımlar ölkəmizin dünyaya və Avropaya integrasiyasının sürətləndirilməsinə və demokratiyanın daha geniş şəkildə inkişaf etdirilməsinə zəmin yaratdı.

Naxçıvan MR-in 1993-cü ildən sonrakı tarixi inkişaf dövrü təkcə muxtar respublikanın sosial-iqtisadi inkişaf dövrü kimi deyil, həmçinin ictimai-siyasi və mənəvi həyatda mütərəqqi dəyişikliklər, sabitləşmə dövrü kimi səciyyələndirilə bilər.

Düzdür, Heydər Əliyev Azərbaycana siyasi rəhbərliyə qayıtdıqdan sonra muxtar respublikada siyasi sabitlik davam etsə də, idarəçilik sahəsində müəyyən boşluqlar yaranmış, dövlət orqanlarının fəaliyyətində, rəhbər işlərdə nizam-intizam, məsuliyyət hissi aşağı düşmüşdü. Heydər Əliyevin tövsiyəsi ilə Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri seçilmiş N.Həsənov ona göstərilən bu böyük etimadı doğrulda bilməmiş, nəticədə hakimiyyətin müxtəlif qolları arasında çətinliklər yaranmış, əhalinin muxtar respublikanın rəhbər orqanlarına əvvəlki inamı sarsılmışdı [114, 270-272]. Xüsusən, Naxçıvan Xalq Cəbhəsinin, onun Ordubad şöbəsinin qanuni hakimiyyət strukturlarına təbə olmamaları, silahlı dəstələr saxlamaları muxtar respublikada vəziyyəti gərginləşdirən əsas amillərdən idi. Lakin Heydər Əliyevin qətiyyətli addımları, o cümlədən Ordubadda Azərbaycan Respublikasının qanuni hakimiyyət strukturlarını bərpa etmək məqsədi ilə yeni icra hakimiyyəti başçısı təyin etməsi, qanunsuz silahlı dəstələri ləğv etməsi nəticəsində vəziyyəti normallaşdırmaq mümkün oldu.

1995-ci il noyabrın 12-də müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul olundu. Xalqımız tərəfindən haqlı olaraq «Heydər Əliyevin Konstitusiyası» adlandırılan bu ali dövlət sənədi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasına Azərbaycanın tərkibində muxtar dövlət statusu verildi. Yeni konstitusiyanın VIII fəslə bütövlüklə Naxçıvan MR-in hüquqi statusuna həsr edilmişdir.

1995-ci il noyabrın 12-də həm də Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə, Naxçıvan MR-in Ali Məclisinə də seçkilər keçirildi, 45 yerlik muxtar respublika ali hakimiyyəti orqanında yerlərin əksəriyyətini Yeni Azərbaycan Partiyasının üzvləri qazandı. Həmin il dekabrın 16-da yeni Ali

Məclisin ilk iclasında Heydər Əliyevin idarəçilik məktəbinin yetirməsi, ümummilli liderin Naxçıvanda işləyərkən ən yaxın köməkçisi və silahdaşı olmuş, sonradan Naxçıvan MR baş nazirinin xarici iqtisadi əlaqələr üzrə birinci müavini işləmiş Vasif Yusif oğlu Talıbov mütləq əksəriyyət tərəfindən Ali Məclisin sədri seçildi. V.Talıbovun 36 yaşında belə yüksək və məsuliyyətli vəzifəyə seçilməsi Heydər Əliyevin ona göstərdiyi yüksək etimadın və inamın təzahürü idi. V.Talıbovun yeni vəzifədə qısa müddət ərzindəki fəaliyyəti, Ali Məclisin sədri kimi qəbul etdiyi prinsipial qərarlar, atdığı əməli addımlar həm muxtar respublika əhalisi, həm də Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev tərəfindən rəğbətlə qarşılanmış və yüksək qiymətləndirilmişdi. Vasif Talıbovun başçılığı altında muxtar respublikanın sosial-iqtisadi, mədəni inkişafında çox mühüm dəyişikliklər baş verdi, quruculuq və bərpa işləri genişləndi, ən mühümü, sağlam ictimai-siyasi mühit yaradıldı. V.Talıbovun Ali Məclisin sədri kimi fəaliyyətinə yüksək qiymət verən Heydər Əliyev 1999-cu ildə Naxçıvanda olarkən qeyd etmişdi: «Mən məmnuniyyətlə demək istərdim ki, Naxçıvanda işlər lazımi səviyyədə gedir. Vasif Talıbovu bu vəzifəyə seçəndə mən onun çox xüsusiyyətlərini bilirdim. Amma o, çox gənc idi. Daxilən bir az fıkirləşirdim ki, gəncliyinə görə bəlkə də ağır, çətin olar. Ancaq bu dörd il müddətində (1995-1999-cu illər nəzərdə tutulur – Ə.Q.) o sübut etdi ki, vətəninə, millətinə, xalqına sədaqətli olan adam yaşından asılı olmayaraq böyük işlər də görə bilər» [114, 271]. Naxçıvan MR-də əldə edilmiş uğurlu nəticələr Heydər Əliyevin bütün ölkədə həyata keçirdiyi strateji xəttin, mütləq qıslahatların tərkib hissəsi və məntiqi davamı idi. Ölkə başçısı seçildikdən sonra da Heydər Əliyev Naxçıvan MR-in sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni həyatı ilə daim maraqlanırdı, problemlərin həlli üçün bütün zəruri tədbirləri həyata keçirirdi. Azərbaycan Respublikasının prezidenti kimi Heydər Əliyevin Naxçıvan MR-ə səfərləri (1996-cı ilin oktyabrı, 1999-cu ilin oktyabr, 2002-ci ilin iyunu və 2002-ci ilin avqustu) muxtar respublikanın ictimai-siyasi həyatında mühüm hadisə oldu, regionun inkişafına müsbət təsir göstərdi.

Azərbaycan Respublikasının rəhbəri seçildikdən sonra ölkədə hərçürcliyin aradan qaldırılması, Qarabağ cəbhəsində uğursuzluqlarımızın dayandırılması, atəşkəsə nail olunması, dövlət çevrilişləri və qanuni hakimiyyətə qarşı qəsdlərin, silahlı dəstələrin özbaşınalıqlarının qarşısının alınması, iqtisadi fəlakətdən yaxa qurtarılması istiqamətində gərgin fəaliyyət göstərən Heydər Əliyev cəmi iki-üç il ərzində respublikada ictimai-siyasi, iqtisadi sabitliyi təmin etdi, Azərbaycanın gələcək tərəqqisinin əsasını qoydu. Heydər Əliyev nəinki Azərbaycan dövlətini dağılmaqdan xilas etdi, həm də onu əsl inkişaf nümunəsinə çevirdi.

Azərbaycanın qayğıları, işləri ilə məşğul olan Heydər Əliyev yalnız üç ildən sonra - 1996-cı il oktyabrın sonlarında öz doğulduğu diyardakı vəziyyətlə yerində tanış olmaq üçün Naxçıvana səfər etmək imkanı əldə edə bildi. Həmin səfərdə əsas məqsəd özünün təşəbbüsü ilə yaradılmış H.Cavid məqbərəsinin açılış mərasimində iştirak etmək olsa da, Heydər Əliyev Naxçıvanda gedən quruculuq işləri ilə bilavasitə tanış olmaq istəmişdi.

Naxçıvan MR-ə gəldiyi zaman Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevi naxçıvanlılar böyük məhəbbət və hörmətlə qarşılamış, onun şərafinə qurbanlar kəsilmiş, hava limanından şəhərədək əllərində prezidentin portreti və şüarlarla onu müşayiət etmişdilər. Dövlət başçısı yol boyu bir neçə dəfə maşından düşərək onu qarşılamaya çıxmış adamlarla mehribanlıqla görüşmüşdü.

Heydər Əliyevin Naxçıvana gəlişi bütün muxtar respublika əhalisinin bayramına çevrilmişdi. Heydər Əliyev də öz xalqı ilə görüşünün böyük bayram və sevinc olduğunu bildirdi. Özünün də qeyd etdiyi kimi, onu naxçıvanlılara bağlayan təkə bu torpaqda doğulmağı, böyüyüb həyata atılması deyil, həm də muxtar respublika üçün ağır dövrdə - 1990-1993-cü ildə onlarla bir yerdə yaşaması, Naxçıvanı birgə qoruması idi [69, 477].

Naxçıvana birinci səfəri zamanı Heydər Əliyev bölgənin, ümumiyyətlə, Azərbaycanın mədəni həyatında mühüm hadisəyə çevrilmiş bir mərasimə – böyük Azərbaycan şairi və dramaturqu Hüseyn Cavidin qəbri üzərində tikilmiş məqbərənin açılışında iştirak etdi, ictimaiyyətin nümayəndələri, yerli qarnizonun əsgər və zabıtları, həmçinin sərhəddçilər ilə və Ali Məclisin üzvləri ilə görüşlər keçirdi, muxtar respublikanın iqtisadi inkişafı, ictimai-siyasi, mədəni həyatı ilə yaxından maraqlanaraq öz tövsiyə və məsləhətlərini verdi.

Naxçıvanda yaranmış sağlam ictimai-siyasi mühiti dəyərləndirən Heydər Əliyev göstərmişdi: «Naxçıvan Muxtar Respublikasının rəhbərliyi, Ali Məclis, Nazirlər Kabineti tərəfindən, yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən son vaxtlar həyata keçirilən tədbirlər şəxsən mənə sevindirir. Onların müsbət nəticəsi sizin gözlünüz qarşısındadır. Mən bu barədə mütləq olaraq məlumatlar alıram və bu işlərə nəzarət edirəm. Amma eyni zamanda dünən də, bu gün də Naxçıvan şəhərində artıq baş vermiş böyük müsbət dəyişiklikləri və burada yaranmış mühiti, əhval-ruhiyyəni görürəm daha da çox sevinirəm. Bu işlərə görə sizi təbrik edirəm. Hesab edirəm ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının rəhbərliyi düzgün yoldadır. Siz birlikdə bu yolla böyük nailiyyətlər əldə edə biləcəksiniz» [69, 488]. Naxçıvanda səfərdə olarkən Heydər Əliyev İran İslam Respublikasının Prezidentinin birinci müavini doktor Həsən Həbibli ilə də görüşmüş, Naxçıvan MR-in problemlərinin həlli ilə bağlı məsələləri müzakirə etmişdi [191, 81]. Nəticədə İran hökuməti Naxçıvanın iqtisadi vəziyyəti ilə bağlı bir sıra mühüm qərarlar qəbul etdi.

Heydər Əliyev Naxçıvanda qazanılmış uğurlarla yanaşı, mövcud problemlərdən də danışmış, onların qısa müddət ərzində aradan qaldırılmasını muxtar respublika rəhbərliyi qarşısında bir vəzifə kimi qoymuşdu. Naxçıvanlıların müstəqillik, öz milli azadlığı uğrunda böyük xidmətlər göstərdiyini vurğulayan Heydər Əliyev eyni zamanda bu bölgədən olan bəzi adamların özlərinə xüsusi, müstəsna hüquqlu şəxs kimi baxmalarına, qanunu pozmalarına da diqqət yetirərək qeyd etmişdi ki, Naxçıvana heç bir xidmət etməyən bu insanlar Azərbaycan prezidentinin adından sui-istifadə etməyə çalışır, bununla da, həm onun, həm Naxçıvan torpağının adını ləkəliyirlər. Bu məsələni Naxçıvandakı görüşlərində iki dəfə önə çəkməklə bu problemin prezidenti nə qədər narahat etdiyini göstərirdi: Belə adamlar Bakıda özlərini çox azğincasına aparırlar. Orda-burda «mən naxçıvanlıyam» deyib bildirirlər ki, «mənə heç nə etmək olmaz». Deyirlər ki, «mən naxçıvanlıyam və qanunu poza bilərəm. Naxçıvanlıyam, nə istəsəm onu da edə bilərəm» [69, 506]. O vaxt bütün azərbaycanlıları düşündürən bir problemi qabartmaqla, açıq müzakirəyə çıxarmaqla Azərbaycan lideri bu məsələdə prezidentin siyasətinə qarşı xalqda narazılıq yaratmaq məqsədi üçün çalışan bəzi qüvvələrin də ağzını yummuş, xalqı düşündürən hər bir məsələyə prinsipial yanaşdığını bir daha sübut etmişdi.

O, üzünü bütün naxçıvanlılara tutaraq bu torpağa ləkə gətirən hərəkətlərə yol verməməyi, naxçıvanlı adını şərəflə daşımağı tövsiyə edirdi. Azərbaycan Respublikasında hər bir vətəndaşın eyni hüquqa malik olduğunu, heç kəsin keçmiş xidmətlərinə, vəzifəsinə, doğulduğu yerə görə, yaxud başqa səbəblərə görə müstəsna hüquqa malik olmadığını qeyd edən Heydər Əliyev həqiqətən Azərbaycan xalqının ümummilli lideri, bütün azərbaycanlıların prezidenti olduğunu göstərirdi [69, 506-507].

Azərbaycan prezidentinin bu prinsipial mövqeyi bütün xalq, o cümlədən naxçıvanlılar tərəfindən yekdilliklə bəyənilir və müdafiə edilirdi. Bunu 1998-ci ildə keçirilmiş prezident seçkilərinin nəticələri bir daha təsdiq etdi. Naxçıvanlıların mütləq əksəriyyəti seçkilərdə Heydər Əliyevi dəstəklədi.

Heydər Əliyevin başçılığı altında Naxçıvan MR-in yeni konstitusiyasının hazırlanaraq qəbul edilməsi muxtar respublikada demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu prosesinə yeni təkan verdi. Hələ 1995-ci il noyabrında müstəqil Azərbaycanın ilk konstitusiyası qəbul edildiyi gündən Naxçıvan MR-in yeni konstitusiya layihəsi üzərində də işə başlanılmışdır. Naxçıvan MR Ali Məclisinin 23 noyabr 1995-ci il tarixli 16-1 sayılı qərarı ilə muxtar respublikanın yeni konstitusiyasının hazırlanması üçün komissiya yaradılmış, komissiya yeni konstitusiya layihəsini hazırlayaraq 1997-ci ilin sentyabrında Azərbaycan Respublikası Konstitusiya komissiyasına təqdim etmişdi.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə komissiyada layihə bir neçə dəfə müza-

kirə edilmiş, ingilis və fransız dillərinə tərcümə olunaraq beynəlxalq ekspertizadan keçirilmişdir. Ölkə prezidentinin tapşırığına əsasən Naxçıvan MR-in Konstitusiya layihəsi müvafiq rəylərin alınması üçün dörd mötəbər təşkilata – Avropa Şurasına, Avropa Komissiyasına, Venesiya Komissiyasına, Fransaın Dövlət Administrasiyasının Beynəlxalq İnstitutuna təqdim olunmuşdu. Eyni zamanda, Heydər Əliyev 1997-ci il oktyabrın 8-də Avropa Komissiyasının komissarı Van Den Bruka məktubla müraciət edərək Avropa ekspertlərinin bu konstitusiya layihəsinə baxmalarını və öz münasibətlərini bildirmələrini xahiş etmişdi. Qeyd edilmişdi ki, Azərbaycan Naxçıvan MR-in hüquqi statusu məsələlərində Avropada mövcud olan təcrübəni mümkün qədər nəzərə almaq istəyir və bununla əlaqədar Avropa ekspertlərinin rəyləri vacib olardı [5, 1998, 16 yanvar].

Demək olar ki, konstitusiya hüququ sahəsində Avropanın ən tanınmış alimləri və ekspertləri Naxçıvan MR-in konstitusiya layihəsini öyrənmiş, onu inkişaf etmiş dövlətlərin ərazisində mövcud olan muxtar qurumlarla, o cümlədən Finlandiyanın Aland adaları, İsveçrənin kantonları, İspaniyanın Kataloniya vilayəti və s. ilə müqayisə etməklə öz rəy və təkliflərini vermişlər. Xarici ekspertlərin bir sıra qiymətli təklifləri komissiyanın işçi qrupunda dərindən öyrənilmiş və onların bir çoxu layihədə öz əksini tapmışdır. Beləliklə, Naxçıvan MR-in konstitusiya layihəsi ən mötəbər beynəlxalq təşkilatlarda müzakirə olunmuşdur. Ekspertlər qeyd etmişlər ki, layihə Naxçıvanın geosiyasi mövqeyinə uyğun olmaqla demokratik prinsiplərə tam cavab verir və yüksək muxtariyyət statusunun yaradılmasına zəmin yaradır, bütövlükdə Naxçıvanın muxtariyyətinin müəyyən edilməsinə tutarlı əsas verir.

Nəhayət, Naxçıvan MR-in konstitusiyasının təkmilləşdirilmiş layihəsi 1998-ci il yanvarın 14-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin sərəliyi ilə keçirilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya komissiyasının iclasında geniş və açıq şəkildə müzakirə edildi, bütün təklif və tövsiyələrə münasibət bildirildi. Həmin iclasdakı çıxışında Heydər Əliyev Naxçıvanın tarixinə, onun muxtariyyət statusu məsələsinə qısa ekskursiya edərək qeyd etdi ki, erməni daşnak qüvvələri həmişə Naxçıvana göz dikmişlər, qəsd etmişlər, Naxçıvanı ələ keçirmək istəmişlər. Təəssüf etmək olar ki, Naxçıvan torpaqlarının bir qismi bəzi hallarda ermənilərin əlinə keçib, ancaq Naxçıvan öz ərazisini əsasən qoruyub saxlamışdı. Əgər Naxçıvanı Azərbaycandan ayıran Azərbaycan torpaqlarının – Zəngəzur mahalının vaxtilə Ermənistanə verilməsi olmasaydı, bəlkə də heç Naxçıvanına muxtariyyəti də lazım deyildi, Azərbaycan vahid əraziyə malik olan bir ölkə idi [71, 75]. Bununla da Heydər Əliyev Naxçıvanın muxtariyyət statusunun milli ərazi amillərlə deyil, tarixi, geosiyasi amillərlə əlaqədar olduğunu bir daha nəzərə çatdırdı. Heydər Əliyev Naxçıvanın muxtariyyət statusunun

möhkəmləndirilməsində 1921-ci ildə bağlanmış Moskva və Qars müqavilələrinin xüsusi əhəmiyyətini göstərərək qeyd edirdi ki, Naxçıvan MR-in statusunun iki beynəlxalq müqavilə ilə müəyyən olunması təsadüfi bir şey deyil. Fikirləşmək lazımdır, nə üçün Naxçıvanın statusu beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən olunubdur? O, bu suala çox konkret və dəqiq cavab vermişdi: «Çünki o vaxt Naxçıvana göz dikənlər çox idi. Onun məhz Azərbaycanın tərkibində olmasını bir daha təsdiq etmək üçün o, belə beynəlxalq müqavilələrdə öz əksini tapmışdır» [71, 77].

Heydər Əliyev tarixi proseslərin gedişinə məntiqi yekun vuraraq göstərirdi ki, Naxçıvanın muxtariyyəti tarixi nailiyyətdir, biz bunu qoruyub saxlamalıyıq. Naxçıvanın muxtariyyəti Naxçıvanın əldən getmiş başqa torpaqlarının qaytarılması üçün ona xidmət edən çox böyük bir amildir. Biz bu amili qoruyub saxlamalıyıq [5, 1998, 17 yanvar]. Bəzi tarixi məqamları yada salmaqla Heydər Əliyev Naxçıvan muxtariyyətini qoruyub saxlamağı və Naxçıvana lazım olan hüquqların verilməsini bir millət atası kimi gələcək nəsillərə tövsiyə edirdi.

Heydər Əliyevin 1/248 sayılı məktubu ilə Naxçıvan MR-in konstitusiyasının son layihəsi müzakirə olunmaq üçün muxtar respublikanın Ali Məclisinə göndərildi [200, 1998, 15 aprel] və layihə 15 aprel 1998-ci il tarixdə «Şərq qapısı» qəzetində dərc edilərək muxtar respublika ictimaiyyətinin geniş müzakirəsinə verildi. Nəhayət, Naxçıvan MR Ali Məclisinin 1998-ci il aprelin 28-də keçirilmiş sessiyası konstitusiya layihəsini müzakirə edərək və təsdiq olunması üçün Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə göndərilməsi barədə qərar qəbul etdi. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi 30 iyun 1998-ci ildə Naxçıvan MR Konstitusiyasını birinci oxunuşda, 29 dekabr 1998-ci ildə isə ikinci oxunuşda qəbul etdi. 1999-cu ildə yanvarın 8-də Naxçıvan MR-in yeni Konstitusiyası mətbuatda dərc edildikdən sonra o, hüquqi qüvvəyə mindi.

Lakin Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bəzi müxalifət dairələri Naxçıvan MR-in Konstitusiyası, muxtar respublikanın statusu ilə bağlı reallıqdan uzaq fikirlər söyləməklə Azərbaycan ictimaiyyətini aldatmağa çalışır, hətta Naxçıvanın muxtariyyət statusunun Azərbaycanın unitar dövlət quruluşu ilə ziddiyyət təşkil etdiyini, Azərbaycan rəhbərliyinin Dağlıq Qarabağa da gələcəkdə müvafiq status verəcəyi haqqında sərəm iddialar irəli sürürdülər. Onlara cavab verən Heydər Əliyev Naxçıvan muxtariyyətinin tarixi hadisə, böyük bir mübarizənin nəticəsi olduğunu diqqətə çatdıraraq ağır şəraitdə Naxçıvanın yaşamasının, inkişaf etməsinin əsas şərtlərindən biri kimi onun muxtariyyət hüququnun olmasını önə çəkmişdi [72, 249.]. Heydər Əliyev Naxçıvanın muxtariyyəti əleyhinə fikir söyləyən şəxsləri, muxtar respublika konstitusiyasına qarşı mənfi münasibət göstərənləri istər-istəməz

Azərbaycana düşmən mövqeyində duran ermənilərin Naxçıvana qarşı iddialarına kömək etdiklərini vurğulayırdı [5, 1999, 11 fevral].

Naxçıvanın muxtar statusuna qarşı çıxanların iddialarının tam əksinə olaraq konstitusiyanın elə I fəslinin I-II maddələrində birbaşa göstərilirdi ki, Naxçıvan muxtar dövləti Azərbaycan Respublikasının tərkibində demokratik, hüquqi, dünyəvi muxtar respublikadır, Naxçıvan Muxtar Respublikasının statusu Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 16 mart 1921-ci il Moskva və 13 oktyabr 1921-ci il Qars müqavilələri ilə müəyyən edilir. Həmin fəslin II maddəsində isə göstərilirdi ki, Naxçıvan MR Azərbaycan Konstitusiyası ilə onun səlahiyyətinə aid edilən məsələlərin həllində iştirak edir, Naxçıvan muxtar respublikasının mənafelei ilə bağlı bütün digər məsələlər Naxçıvan Muxtar Respublikası tərəfindən həll edilir, o şərtlə ki, bu məsələlərin həlli Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanlarının səlahiyyətlərinə aid edilməyib və Naxçıvan Muxtar Respublikasının səlahiyyətlərinə aid məsələlərin həllində o, Azərbaycan Respublikasının ümumi mənafelei ilə bağlıdır [184, 11].

1999-cu ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illik yubileyi muxtar respublikanın, bütövlükdə Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında mühüm hadisəyə çevrildi. Naxçıvan MR-in yaranmasının böyük tarixi-siyasi əhəmiyyətini və xalqımızın tarixdə özünəməxsus yer tutduğunu nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev 1999-cu il fevralın 4-də xüsusi fərman imzaladı. Fərmanda Naxçıvan diyarının mürəkkəb və çətin inkişaf yoluna qısaca nəzər salınmış, muxtar respublikanın yaranmasının 75 illiyini bütün respublikada geniş qeyd edilməsi, bu məqsədlə Dövlət Komissiyasının yaradılması qərara alınmışdı [5, 1999, 5 fevral].

1999-cu ilin oktyabrında Naxçıvan muxtariyyətinin yubileyi bütün respublikada geniş şəkildə qeyd edildi. Naxçıvanda keçirilən yubiley tədbirlərində Prezident Heydər Əliyev yaxından iştirak etdi. Heydər Əliyev Naxçıvan MR-in bir neçə yubiley mərasimlərinin (25, 40, 50 illikləri) iştirakçısı olsa da, özünün qeyd etdiyi kimi, Naxçıvan MR-in 75 illiyi bütün keçmiş zamanlara nisbətən daha əziz və qiymətli idi. Çünki bu yubiley Azərbaycanın müstəqillik dövründə xalqımızın qeyd etdiyi bir hadisə idi. Heydər Əliyev Naxçıvan MR-in 75 illik yubileyinin bütün Azərbaycan xalqının böyük bayramı olduğunu, bu günün bayram edilməsinin Azərbaycanın bir dövlət kimi müstəqil olmasını, demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət, azad xalq olduğunu dünyaya nümayiş etdirdiyini göstərirdi [72, 223.]. Heç də təsadüfi deyil ki, Naxçıvanda keçirilmiş bayram tədbirlərində Türkiyə və İrandan yüksək səviyyəli dövlət nümayəndə heyətləri, Azərbaycan Respublikasında akkreditə olunmuş bütün ölkələrin səfirləri iştirak etmişdilər. 1999-cu il oktyabrın 10-dan-15-dək davam etmiş yubiley tədbirləri muxtar

respublikanın çağdaş tarixində dərin iz buraxmış, əsl el bayramına çevrilmişdi. Muxtar respublika əhalisi Naxçıvanın ən ağır dövründə ona rəhbərlik etmiş, bu qədim diyarı ən ağır fəlakətlərdən qorumuş, burada ictimai-siyasi sabitlik yaratmış rəhbərini hər yerdə hərarətlə qarşılayır, ona öz hörmətlərini bildirirdilər.

Naxçıvanda olduğu müddətdə Heydər Əliyev bir sıra mühüm tədbirlərdə, o cümlədən İİR-in «Bonyade Möstəzəfan» fondunun tikdiyi «Həzrəti Zəhra» məscidinin, Türkiyənin Dəyanət İşləri Vəqfinin tikdirdiyi «Kazım Qarabəkir Paşa» məscidinin, Ticarət-Tədris Mərkəzinin, Naxçıvan Dövlət Universitetinin yeni tədris korpusunun, C.Məmmədquluzadənin ev muzeyinin açılış mərasimində iştirak edərək çıxış etmişdi. Heydər Əliyev V.Talıbovun rəhbərliyi altında Naxçıvanda son illərdə aparılan quruculuq işlərini yüksək qiymətləndirərək Naxçıvanın bundan sonra da böyük uğurlar əldə edəcəyinə əminliyini bildirmişdi [114, 53]. NDU-nun yeni tədris korpusunun açılışında çıxış edərək Heydər Əliyev vurğulamışdı ki, Azərbaycanın başqa bölgələrinə nisbətən Naxçıvanda ən çətin şəraitdə yaşayan insanlar quruculuq işləri ilə məşğul olurlar, zəhmət çəkirlər, fədakarlıq, vətənpərvərlik göstərirlər. «Güman edirəm ki, bunlar Naxçıvanda quruculuq işlərinin hələ yeni mərhələsidir. Bundan sonra da çox işlər görülməkdir. Naxçıvan blokada şəraitində əylməyibdir, dözübdür, bundan sonra da yaşayacaqdır» [114, 67].

Bayram günlərində Naxçıvan torpağı daha bir tarixi hadisənin şahidi oldu. 1999-cu il oktyabrın 13-də Heydər Əliyevin iştirakı ilə C.Naxçıvanski adına Hərbi Liseyin Naxçıvan filialının və onun tədris korpusunun açılış oldu.

Ermənistanın Naxçıvana ərazi iddialarının artdığı bir dövrdə burada ixtisaslaşdırılmış hərbi məktəbin yaradılması Heydər Əliyevin dövlətçilik strategiyasının mühüm göstəricisi idi. Muxtar respublikanın blokada şəraitində yaşaması və Bakı şəhərinə gediş-gəlişin çətinliyindən naxçıvanlı gənclərin hərbi təhsil almalarında ciddi problemlər yaranmışdı. Bunu nəzərə alaraq ölkə prezidenti Heydər Əliyev 1998-ci il martın 13-də C.Naxçıvanski adına İxtisaslaşdırılmış Hərbi Məktəbin Naxçıvan filialının yaradılması haqqında sərəncam vermişdir. Sərəncamdan sonra məktəbin fəaliyyəti ilə bağlı zəruri tədbirlər görülmüş, nəticədə məktəb hər cür avadanlıqla təchiz edilmiş müasir tipli hərbi təhsil ocağına çevrilmişdir. Heydər Əliyev hərbi məktəbin açılışında çıxış edərək Naxçıvanda hərbi liseyin filialının təşkilini yüksək qiymətləndirmiş, özünü gənclərə tutaraq demişdi: «...cəmiyyətdə hər bir peşə lazımlıdır, hörmətlidir, cəmiyyət üçün faydalıdır. Ancaq vətəni qorumaq peşəsi bu peşələrin hamısından yüksəkdir. Özünü bu peşəyə həsr edən hər bir Azərbaycan gəncləri bütün gənclərdən yüksəkə durur... Ona

görə də özünü bu peşəyə həsr edənləri yüksək qiymətləndirirəm, onlara öz hörmət və ehtiramımı bildirirəm» [114, 225-226].

Bayram tədbirlərində iştirak etdiyi 5 gün ərzində Heydər Əliyev Naxçıvanın iqtisadi, siyasi, mədəni həyatında baş verən müxtəlif proseslərlə yaxından tanış olmuş, bütün bunların V.Talıbovun rəhbərliyi altında həyata keçirildiyini, naxçıvanlıların birgə fəaliyyətinin nəticəsi olduğunu qeyd etmişdi. Lakin Heydər Əliyevi ən çox sevindirən, özünün də qeyd etdiyi kimi, Naxçıvanda yaranmış sağlam ictimai-siyasi mühit idi [5, 1999, 14 oktyabr].

Heydər Əliyev Naxçıvanda əldə edilən uğurlardan danışarkən bu uğurların mühüm bir amilini – naxçıvanlıların milli ruhunun daim yüksək olması, təşəbbüskar olmalarını daim vurğulayırdı. Naxçıvanlıları bu diyarın məğrur dağlarına bənzədən Heydər Əliyev göstərirdi: «...naxçıvanlılar həmişə milli şüurla yaşamışlar, naxçıvanlılarda milli qürur, milli şüur, milli hisslər, milli mənilik bir tərəfdən bunları bu sort iqlimdə daim çalışmağa, daim özünü yaşatmağa, eyni zamanda döyüşkən olmağa sövq edibdir. Naxçıvanlılar cəsarətliyərlər, döyüşkəndirlər... Naxçıvanda yaşadığım müddətdə burada olan həmin o milli əhval-ruhiyyəni, milli ruhu gördüm» [72, 202; 114]. «Naxçıvanın iqlimi də sortdır. Bunlar hamısı Naxçıvanda insanları çox fədakar, cəfakəş edibdir. İnsanlar çalışıblar ki, belə bir ağır şəraitdə yaşasınlar, gələcəyi təmin etsinlər... Ruhü yüksək olduğuna görə də bütün bu çətinliklərdən keçərək, cəmiyyətdə öz yerini tutublar. Mən bu xüsusiyyətlərinə görə naxçıvanlıları xüsusi sevirəm» [114, 274].

2002-ci ildə daha iki dəfə (iyul və avqust aylarında) Naxçıvan MR-ə səfərə gələn ölkə prezidenti muxtar respublikada gedən quruculuq işləri, ictimai-mədəni proseslərlə bilavasitə tanış olmaqla yanaşı regionun gələcək inkişafı ilə bağlı öz tövsiyələrini muxtar respublika rəhbərliyinə çatdırdı. Naxçıvan MR-in bütün əhalisi ölkə prezidenti Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi ardıcıl və prinsipli siyasi xətti dəstəkləyir, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Vasif Talıbovun rəhbərliyi altında muxtar respublika iqtisadiyyatının, təhsilinin, mədəniyyətinin çiçəklənərək inkişaf etdirilməsi, ictimai-siyasi sabitliyin qorunub saxlanılması, diyarın hərbi təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində atılan addımları müdafiə edirdi. Bunu 2000-ci ildə keçirilmiş Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə və Naxçıvan Ali Məclisinə seçkilərin nəticələri bir daha sübut etdi. Həmin ildə Milli Məclisə keçirilən seçkilərdə Naxçıvan MR üzrə 5 seçki dairəsinin hamısında, Naxçıvan MR Ali Məclisinə seçkilərdə isə dairələrin əksəriyyətində xalqın partiyası YAP-ın üzvləri mütləq səs çoxluğu qazandılar.

2000-ci il dekabrın 7-də ikinci çağırış Naxçıvan MR Ali Məclisin birinci sessiyasında Vasif Talıbov ikinci dəfə Ali Məclisin sədri seçildi. 1995-2000-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasına rəhbərlik etmiş Vasif

Talıbovun məqsədyönlü, düşünülmüş, səriştəli idarəetmə taktikası, prinsiplərlə mövqeyi, dövlətçiliyə sədaqəti, bacarığı və enerjisi, Naxçıvan diyarının ərazi bütövlüyünün qorunub möhkəmləndirilməsi məsələlərini bacarıqla həll etməsi onun həmin vəzifəyə yekdilliklə seçilməsi ilə nəticələndi [82, 6].

2003-cü il bir çox məqamlarına görə Naxçıvan MR-in çağdaş siyasi tarixində əlamətdar yer tutur. 2003-cü il yanvarın 7-də Naxçıvan MR Ali Məclisinin dördüncü sessiyasında Azərbaycan xalqı qarşısında tarixi xidmətlərinin və anadan olmasının 80 illiyini nəzərə alaraq 2003-cü il «Naxçıvan Muxtar Respublikasında Heydər Əliyev ili» elan edildi. Qərarda qeyd edilirdi ki, xalqımızın əvəzedilməz liderinin 35 ilə yaxın müddətdə Azərbaycanın rəhbəri kimi siyasi fəaliyyəti, milli və müstəqil dövlət quruculuğu təcrübəsi müasir tariximizin ən mühüm mərhələsini təşkil edir. Heydər Əliyevin dövlət quruculuğu sahəsində həyata keçirdiyi tədbirlər, daim xalqının milli maraqlarından çıxış etməsi, beynəlxalq sistemdə cüzi dəyişikliyi belə nəzərə almağı bacaran planetar təfəkkür sahibi olması onu nəinki iyirminci yüzilliyin, eyni zamanda iyirmi birinci yüzilliyin də dahi şəxsiyyəti kimi bütün dünyaya tanıtmışdır [200, 8 yanvar 2003].

2003-cü ilin mayında bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Naxçıvan MR-də də rəhbərin 80 illiyi böyük təntənə və coşğunluqla qeyd edildi. Yubiley mərasimləri muxtar respublikada bir sıra yeni sosial-mədəni obyektlərin açılışı, ictimai-siyasi, elmi, kütləvi-mədəni tədbirlərin keçirilməsi ilə yadda qaldı. Həmin ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin seçkilərində naxçıvanlılar yekdilliklə İlham Əliyevə səs verməklə Heydər Əliyev siyasi xəttinin davam etdiriləcəyinə əminliyini ifadə etdilər. Qısa müddət ərzində İlham Əliyevin prezident kimi həyata keçirdiyi ardıcıl, prinsiplərlə siyasət, xüsusən Naxçıvan MR-ə daim diqqət və qayğısı bu inamın gerçək olduğunu qatılaşdırdı.

2003-cü il dekabrın 12-də qara bir xəbər bütün Azərbaycanı sarsıtdı. Heydər Əliyevin ölüm xəbəri təkcə Azərbaycanın deyil, bütün dünyanın hüznünə çevrilmişdi. Naxçıvan camaatı öz doğma və dahi oğlunun vəfatını milli mətəm kimi yaşadı və Heydər Əliyevin doğum günü Azərbaycan tarixinə hər il qeyd edilən önəmli hadisələrindən biri olduğu kimi, vəfat günü də xalqın qəlbindən silinməyəcək mətəm günü kimi yazıldı.

Heydər Əliyevin milli inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsini mədəniyyətin, elmin, təhsilin, milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və inkişaf etdirilməsi təşkil edir. Təəssüflə demək lazımdır ki, müstəqilliyimizin ilk illərində ölkədə hökm sürən anarxiya və özbaşınalıq mədəniyyət və təhsilə də ciddi ziyan vurmuşdu. Heydər Əliyevin milli mədəniyyətimizin inkişafına çoxillik xidmətləri və qayğısı sayəsində bu sahədə Azərbaycan Respublikasında qazanılmış uğurlar, demək olar ki, itirilmiş, xalqımız milli-mənəvi

böhranla üzləşmişdi. Yalnız ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin ikinci dəfə Azərbaycan Respublikasında siyasi rəhbərliyə qayıdışı ilə bu böhrandan çıxmaq mümkün oldu. Tənəzzülə uğramış mədəniyyətimiz, təhsilimiz, unudulmaqda olan mənəvi dəyərlərimiz yavaş-yavaş dirçəldilməyə başladı. Milli mədəniyyətimizin inkişafı ilə bağlı bir sıra mühüm qanun və qərarlar, o cümlədən «Mədəniyyət haqqında» (06 fevral 1998-ci il), «Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında» (10 aprel 1998-ci il), «Kinematografiya haqqında» (03 iyun 1998-ci il), «Kitabxana işi haqqında» (29 dekabr, 1998-ci il), «Muzeylər haqqında» (29 dekabr 1998-ci il), «Turizm haqqında» (04 iyun 1999-cu il), «Azərbaycan folkloru nümunələrinin qorunması haqqında» (02 may, 2003-cü il) Azərbaycan Respublikasının qanunları qəbul edildi. Qəbul olunmuş bu qanunlar mədəniyyətimizin və incəsənətimizin daha da tərəqqisinə, maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə, mədəniyyət obyektləri şəbəkəsinin genişləndirilməsinə, eyni zamanda kadrlarla təminat işinin yaxşılaşdırılmasına tökan vermişdir.

Naxçıvan MR-də mədəniyyət, elm, təhsil Heydər Əliyev dövründə yenidən dirçəlməyə və sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır. Muxtar respublikada milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunması və təbliğinə böyük əhəmiyyət verilir, Ali Məclisin sədri Vəlif Talıbovun bilavasitə rəhbərliyi altında mədəniyyət müəssisələrinin tikilməsi və fəaliyyətlərinin canlandırılması üçün müvafiq tədbirlər həyata keçirilir.

Hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra Heydər Əliyev vaxtilə özünün qəbul etdiyi, lakin müəyyən obyektiv və subyektiv səbəblərdən həyata keçirilməmiş bir qərarın - Naxçıvan şəhərində Hüseyn Cavidin məqbərəsinin inşası ilə bilavasitə məşğul olmağa başladı. Vaxtının az, Azərbaycan rəhbəri kimi işinin çox olmasına, mürəkkəb və çətin şəraitə baxmayaraq, Heydər Əliyev bu işlə, demək olar ki, hər gün məşğul olurdu. Heydər Əliyev böyük ədibin qızı Turan xanımı bir neçə dəfə yanına dəvət etmiş, layihələr hazırlamaq üçün memarlara sifariş vermiş, bu layihələrə özü bir neçə dəfə baxmışdı. Bu məqbərənin necə olması, hansı memarlıq üslubunda tikilməsi haqqında düşünmüş, öz tövsiyə və məsləhətlərini vermişdi. Memar Rasim Əliyevin son layihəsi təsdiq olunduqdan sonra məqbərənin inşasına başlanmışdı. Nəhayət, 1996-cı il oktyabrın 29-da Heydər Əliyev H.Cavidin məqbərəsini böyük iftixar hissi ilə açdı və qeyd etdi: «Mən çox məmnunam, sevinirəm ki, 15 il bundan əvvəl qəbul etdiyim qərar həyata keçir. Mənim arzularım həyata keçir. Mən sizi də, özümü də bu münasibətlə təbrik edirəm» [65, 148]. Hüseyn Cavid məqbərəsini Naxçıvan memarlıq tarixində yeni bir səhifə adlandıran Heydər Əliyev ümidvar olduğunu bildirmişdi ki, memarlarımız, rəssamlarımız, heykəltəraşlarımız, mədəniyyət xadimlərimiz Azərbaycan mədəniyyətini, memarlığını bundan sonra da inkişaf etdirəcəklər [191, 39].

Heydər Əliyevin bu tövsiyə və göstərişləri Naxçıvan MR-də ardıcıl surətdə həyata keçirilməyə başlamışdı. 1996-2001-ci illərdə Naxçıvan şəhərində mədəniyyət sarayı, Dövlət Dram Teatrı, Filarmoniya, Sərgi salonu, Tarix Muzeyinin binası əsaslı təmir edilmiş, Dədə Qorqud abidəsi və Dədə Qorqud meydanı inşa edilmiş, Heydər Əliyev Muzeyi, Xatirə Muzeyi, Xalça Muzeyi, Dövlət Tarix Muzeyi, Dövlət Rəsm Qalereyası, B.Kəngərlinin, C.Məmmədquluzadənin ev muzeyləri, Babək, Sədərək Tarix Diyarşünaslıq muzeyləri yaradılmışdır. Ümumilikdə həmin dövrdə muxtar respublikada 8 muzey, 6 tarixi abidə yaradılmış, 23 mədəniyyət obyektini əsaslı bərpa olunmuş, 20 yeni park və xiyaban salınmışdır [154, 80-81]. Sonuncular sırasında Naxçıvan şəhərində salınmış və öz memarlıq üslubu ilə seçilən Heydər Əliyev adına Uşaq və Gənclər İstirahət parkı xüsusi qeyd edilməlidir.

Heydər Əliyevin tapşırığı əsasında muxtar respublikada yerləşən tarixi abidələrin, müqəddəs yerlərin bərpası da diqqət mərkəzində olmuşdur. Bilavasitə dahi rəhbərin tapşırığı ilə müqəddəs Əshabü-Kəhf ziyarətgahı, tarixi İpək Yolunun üstündə yerləşən Aza körpüsü, Naxçıvan şəhərində XVIII əsrin yadigarı Zaviyə məscidi, Əcəmi seyrəngahındakı «Pir» abidəsi, Buzxana, «Şərq» hamam kompleksi, «İmamzadə» məscid kompleksi və Yusif-ibn Küseyir türbəsi bərpa olunmuşdur. Muxtar respublikanın ayrı-ayrı rayon mərkəzlərində və kəndlərində yeni məscidlər tikilmiş, zəvvarların müqəddəs yerləri ziyarət etmələri üçün hər cür şərait yaradılmışdır. Bütün bu işlər yalnız prezident Heydər Əliyevin qayğısı sayəsində reallığa çevrildiyindən təsadüfi deyildi ki, inşa edilmiş məscid binalarının əksəriyyətinə onun adı verilmişdi. Bununla xalq öz prezidentinə və liderinə ilahi məhəbbət qədər məhəbbət bəslədiyini ifadə edirdi [114, 24-25].

1999-cu ildə Naxçıvan MR-in 75 illik yubileyinin keçirilirdiyi günlər muxtar respublikanın mədəni həyatında bir sıra mühüm hadisələrlə də zəngin oldu. Yubiley tədbirlərində iştirak edən Heydər Əliyev Naxçıvan şəhərində iki məscidin, NDU-nun yeni tədris korpusunun, C.Məmmədquluzadənin ev muzeyinin açılış mərasimlərində iştirak etdi.

Heydər Əliyev Naxçıvan MR-in Ali Məclisinin sədri işləyərkən 1992-ci il avqustun 24-də İİR-in «Bonyada Mostezəfin və Canbazanı inqilabi islam» fondunun prezidenti Möhsün Rəfiqduşla bağladığı protokolda Naxçıvan şəhərində müasir tipli məscid binasının tikilməsi ilə bağlı xüsusi maddəni oraya salmağa nail olmuşdu. Məscidin ilk təməl daşını da Heydər Əliyev və Rəfiqduş qoymuşlar. Məscidin yerini də Heydər Əliyev müəyyənləşdirmişdi. Azərbaycan prezidenti seçildikdən sonra da Heydər Əliyev məscidin tikintisi ilə daim maraqlanmış və diqqət mərkəzində saxlamışdı [114, 36].

Məscidin açılış mərasimində çıxış edən Heydər Əliyev məscidi İran-

Azərbaycan dostluğunun, qardaşlığının, əməkdaşlığının gözəl nümunəsi adlandıraraq qeyd etmişdi ki, bu gün mən özümü çox xoşbəxt hesab edirəm. Mən çox şadam, çox sevinirəm ki, Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda yaratdığım böyük memarlıq əsərləri ilə yanaşı, İran İslam Cümhuriyyəti ilə bərabər, bilavasitə onların köməyi ilə yeni məscid, eyni zamanda Şərq aləminin memarlıq nümunəsi olan böyük bir bina yarada bilmişik.

Həmin yubiley günündə açılmış digər məscid - Kazım Qarabəkir Paşa məscidi də Heydər Əliyevin dini dəyərlərimizə qayğısının bir ifadəsi idi. Həmin məscidin layihə-smeta sənədləri 1993-cü ildə Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə təsdiq edilmiş, tikintinin yerini də o özü müəyyənləşdirmişdi [114, 196]. 1997-ci ildən Türkiyənin Diyanət İşləri Vəqfinin xətti ilə burada tikinti işləri aparılıb başa çatdırılmışdır. Açılış mərasimində çıxış edən Türkiyənin Diyanət İşləri Bakanı Məhəmməd Nuri Yılmazın dediyi kimi, bu məscid əslində Heydər Əliyevin əsəri idi. Heydər Əliyev məscidə Azərbaycan xalqı, Naxçıvan üqubün böyük xidmətlər göstərmiş və bu torpaqda əbədi iz qoymuş Kazım Qarabəkir Paşanın adının verilməsindən təşəbbüskarı olmuş və bu böyük türk sərkərdəsinin qızı Timsal Qarabəkirə Naxçıvan torpağında görüşərək ona öz təşəkkürlərini bildirmişdi.

Heydər Əliyevin ən böyük arzularından biri də Naxçıvanda böyük ədibimiz Cəlil Məmmədquluzadənin ev muzeyinin açılması idi. Vaxtilə onun təşəbbüsü və böyük çətinliklər hesabına Bakıda C.Məmmədquluzadənin ev muzeyi təşkil edilmişse, Naxçıvanda bu işi təşkil etmək yalnız Heydər Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyətə gəlməsindən sonra mümkün olmuşdu. Prezident Heydər Əliyevin 1998-ci il 19 iyun tarixli sərəncamı ilə Naxçıvan şəhərində Cəlil Məmmədquluzadənin ev muzeyi yaradılmış, muzeyin yerləşdiyi bina əsaslı bərpa olunmuş və memarlıq sənətinin incəliklərini özündə əks etdirən bir sənət ocağına çevrilmişdi. Bu, Heydər Əliyevin Mirzə Cəlil şəxsiyyətinə və irsinə göstərdiyi diqqət və qayğının təzahürü idi. Nəhayət, 1999-cu il oktyabrın 13-də prezident Heydər Əliyev Cəlil Məmmədquluzadənin ev muzeyini açaraq onu xalqın ixtiyarına verdi.

Muxtar respublikada mədəni tərəqqi sonrakı illərdə də davam etdirilirdi. 2000-2003-cü illərdə burada Hüseyn Cavidin ev muzeyi, Bazarçayı ətrafında yeraltı abidə, Bəhrüz Kəngərlinin ev muzeyi, Sədərək Tarix-diyarşünaslıq Muzeyi, Babək rayon Tarix-diyarşünaslıq muzeyi, Xan evi, Xanəgah abidəsi, Ordubadda «Zorxana» abidəsi və s. tikilmiş və ya bərpa olunmuşdur. Dünya Bankının ayırdığı vəsait hesabına Möminə Xatun türbəsi, Qarabağlar türbəsi və Qoşa minarə (ümumilikdə 5 tarixi abidə) «Mədəni irsin qorunması layihəsi» çərçivəsində konservasiya və bərpa olunmuşlar. Həmin dövrdə Naxçıvan şəhərindəki Nuh peyğəmbərin qəbirtüstü abidəsi və Naxçıvan Came məscidində bərpa işləri davam etdirilirdi.

Heydər Əliyevin Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi sahəsində atılmış addımları qısa müddət ərzində öz müsbət bəhrəsini vermişdi. 2003-cü ildə muxtar respublikada 292 kitabxana, 245 klub, 20 muzey, 2 peşakar teatr və 1 filarmoniya fəaliyyət göstərirdi. Muxtar respublikada fəaliyyət göstərən kitabxanalardan 86,3 faizi, onlarda mövcud olan kitab və jurnalların isə 65,3 faizi kənd yaşayış məntəqələrinin payına düşürdü [12, v.111-112].

Muxtar respublika ərazisində 1995-ci ildə 267, 1998-ci ildə 265, 2000-ci ildə 251, 2003-cü ildə isə 245 klub fəaliyyət göstərmişdir. Naxçıvan MR-də 2003-cü ildə fəaliyyət göstərən klubların 38-i və ya 15,5 faizi şəhər yerlərinin, 207 və ya 84,5 faizi isə kənd yerlərinin payına düşürdü [150, 41-42].

2003-cü ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasında 20 muzey olmuşdu, ora gələnlərin sayı 134 min nəfər təşkil etmişdir. 2003-cü ildə 1990-cı ilə nisbətən əhalinin hər min nəfərinə muzeylərə gələnlərin sayı təxminən 2,5 dəfə azalaraq 363-ə bərabər olmuşdur [12, v.112].

Lakin muxtar respublikada teatra gələnlərin sayı azalmağa idi. Belə ki, burada əhalinin hər min nəfərinə teatra gələnlərin sayı 1990-cı ildə 113, 2000-ci ildə 136, 2002-ci ildə 94, 2003-cü ildə isə 58 nəfər olmuşdur. Azərbaycan üzrə əhalinin hər min nəfərinə teatrlara gələnlərin sayının 88-ə bərabər olduğunu nəzərə alsaq, 2003-cü ildə muxtar respublikada bu göstəricinin 30 vahid aşağı olduğunu görürük [12, v.113].

Bu təhlil göstərir ki, mədəni quruculuq sahəsində həyata keçirilən genişmiqyaslı işlərə baxmayaraq, əhalinin mədəniyyət ocaqlarına, mədəni tədbirlərə daha sıx şəkildə cəlb edilməsi üçün müvafiq tədbirlərə ehtiyac vardır.

Həmin dövrdə Naxçıvan MR-in inkişafında xidmətləri olan insanların əməyi də layiqincə qiymətləndirilmişdir. 1995-ci ildən sonra ölkə prezidenti tərəfindən 5 nəfər «Şöhrət» ordeni ilə təltif olunmuş, 9 nəfər «Azərbaycan bayrağı» ordeninə, 12 nəfər müxtəlif medallara layiq görülmüş, 36 nəfərə Azərbaycan Respublikasının fəxri adları, 48 nəfərə isə muxtar respublikanın fəxri adları verilmişdir. 1999-cu il oktyabrın 9-da prezident Heydər Əliyevin fərmanı ilə bir qrup Naxçıvan MR ziyahısına yüksək fəxri adlar verilmişdir [5, 2004, 10 oktyabr].

Sonrakı illərdə də muxtar respublikanın elm, mədəniyyət, təhsil işçilərinə Azərbaycan Respublikasının yüksək dövlət mükafatları və adları verilmiş, onlar Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərdi təqaüdlərinə layiq görülmüşlər. Görkəmli pedaqoq və alim, Heydər Əliyevin müəllimi Lətif Hüseynzadə prezidentin fərmanı ilə 2002-ci ildə «İstiqlal» ordeni ilə təltif olunmuşdur.

Azərbaycan xalqının ümummilli liderinin dövlətçilik təcrübəsinin və idarəetmə məktəbinin öyrənilməsi və təbliği, onun ideya nəzəri irsinin

gələcək nəsillərə çatdırılması sahəsində də Naxçıvan MR-də böyük işlər görüldü. Naxçıvan şəhərində Heydər Əliyev muzeyi və kitabxanası yaradılmış, Naxçıvan Dövlət Universitetində «Heydər Əliyev Universiteti» təsis edilmişdir.

Naxçıvan MR Ali Məclisi tərəfindən Əliyevşünaslığa mühüm töhfə olan «Qayıdış», «Ömrün üç günü», «Hüseyn Cavid», «Naxçıvan», «Naxçıvan Muxtar Respublikası 1969-1999», «Müstəqilliyimizin on ili», «Naxçıvan MR 1991-2001-ci illərdə», «Naxçıvan statistika güzgülündə, tarixi-statistik məcmuə» və s. kitablar nəşr edilmişdir.

Azərbaycanın yaradıcı ittifaqlarının (Yazıçılar Birliyi, Rəssamlar İttifaqı, Bəstəkarlar İttifaqı və s.) Naxçıvan bölmələri müstəqil təşkilatlara çevrilmiş, muxtar respublikada yaşayan ziyalıların fəaliyyəti üçün bütün zəruri addımlar atılmışdır.

Ötən illər ərzində dövlət informasiya strukturlarının fəaliyyətinin gücləndirilməsi sahəsində bir sıra işlər görülmüş, redaksiya-nəşriyyat kompleksi üçün bina əsaslı təmir edilmiş, «Əcəmi», «Qeyrət», «Tusi», «Məktəb» nəşriyyatları yaradılmış, «Şərq qapısı» qəzeti, şəhər və rayon mətbu orqanları müasir texniki avadanlıqlarla təchiz edilmişdir. 1998-2000-ci illərdə Naxçıvan televiziyası üçün ən müasir texniki avadanlıqlar və montaj aparatları alınmış və quraşdırılmış, teleötürücü mərkəzlərin gücü artırılmış, 5 yeni teleötürücü işə salınmışdır [5, 2001, 20 oktyabr].

Bütün bunlar isə öz növbəsində Naxçıvanda ədəbi-mədəni mühitin daha da canlanmasına şərait yaratmışdır. 1996-cı ildən başlayaraq Naxçıvanda nəşriyyatlarda, yerli müəlliflərin 100-dən çox elmi, bədii əsərləri, məcmuələr nəşr edilmişdir [154, 90-91].

Naxçıvan Muxtar Respublikasında maarifin və elmin əsl sürətli inkişafı da Heydər Əliyev adı ilə bilavasitə bağlıdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildikdən sonra Heydər Əliyev muxtar respublikada təhsilin, maarifin, elmin çiçəklənməsi və inkişaf etdirilməsinə öz diqqət və qayğısını daha da artırmışdır. Naxçıvanda ali təhsilin yenidən qurulmasında və inkişafında onun bir prezident kimi xidmətləri böyük olmuşdur. Həyata keçirilmiş məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində Naxçıvan Dövlət Universiteti qısa müddətdə Azərbaycanın ən qabaqcıl elm və təhsil ocaqlarından birinə çevrilmişdir. Son illərdə istifadəyə verilmiş 1600 və 600 yerlik iki tədris korpusu, tibb fakültəsi üçün tikilmiş, tərkibində xəstəxanası olan ixtisaslaşdırılmış korpus, dünya standartlarına uyğun elektron kitabxana, yeni yaradılmış laboratoriyalar, Botanika bağı, Konservatoriya NDU-da ali təhsilin uğurla inkişaf etdirilməsinə təkan verir. Bu ali təhsil ocağında Azərbaycan MEA-nın bir neçə haqqı və müxbir üzvünün, 11 nəfər elmlər doktoru, professor, 150-yə yaxın elmlər namizədinin çalışması, universitet əməkdaş-

larından 4 nəfərin Nyu-York Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, bir nəfərin Türkiyə Cümhuriyyətinin Atatürk Kültür, Dil və Tarix Yüksək Qurumunun müxbir üzvü seçilməsi dövlət səviyyəsində yaradılmış münbit şəraitin məntiqi nəticəsidir [88, 481-487].

NDU təkcə muxtar respublikanın deyil, ölkənin ən nüfuzlu elm ocağına çevrilməsində də Heydər Əliyevin dövlətçilik qayğısı əsas rol oynamışdır. Belə ki, universitetdə ixtisaslaşdırılmış Dissertasiya Şurasının, aspirantura şöbəsinin, problem laboratoriyalarının fəaliyyət göstərməsi, elmi əsərlərin müntəzəm çıxması, «Qeyrət» nəşriyyatının fəaliyyət göstərməsi burada mütəmadi olaraq ölkə və beynəlxalq miqyaslı elmi simpozium və konfransların keçirilməsi, universitetin geniş beynəlxalq əlaqələri muxtar respublikada elmi mühitin nəzərəcarpacaq səviyyədə dirçəldilməsinə səbəb olmuşdur.

Heydər Əliyev NDU-nun maddi-texniki bazasının genişləndirilməsi üçün bir sıra mühüm qərarlar qəbul etmişdir. Hələ 1970-ci illərin sonunda onun tapşırığı ilə NDU-nun yeni tədris korpusunun tikilməsi haqqında qərar qəbul edilmiş və onun inşası 1982-ci ilin dövlət planına salınmışdı. Lakin Heydər Əliyev Moskvada işləməyə gedəndən sonra bir çox işlər kimi bu binanın tikintisi də yarımçıq qaldı. Nəhayət, 14 il keçdikdən sonra, 1996-cı ilin oktyabrında Heydər Əliyev Naxçıvanda olarkən NDU-nun yeni tədris korpusunun tikintisi üçün vəsait ayrılması barədə göstəriş verdi. Tədris korpusu qısa müddətdə yüksək keyfiyyətlə tikilərək istifadəyə verildi. Naxçıvan MR-in 75 illiyi günlərində bu binanın istifadəyə verilməsi Heydər Əliyevin həm bu universitetə, həm də Azərbaycan ali təhsilinə böyük töhfəsi oldu. Heydər Əliyevin böyük qayğısı sayəsində NDU-da hərbi-texniki təlim mərkəzi, idman bazası, konservatoriya, informasiya mərkəzi və digər mərkəzlər yaradılmışdır.

Naxçıvan Dövlət Universitetinin əvvəlki yubileyləri kimi, onun 30 illik yubileyi də dahi rəhbərin diqqətindən kənarda qalmamışdır. Onun yubiley münasibətilə universitet kollektivinə ünvanladığı 29 oktyabr 1997-ci il tarixli təbrik məktubu universitetə verilmiş yüksək qiymətin, bəslənilən etimadın və ümidlərin parlaq ifadəsi oldu [70, 62-63].

1999-cu il oktyabrın 11-də Heydər Əliyev NDU-nun 1600 yerlik yeni tədris korpusunun açılışında iştirak edərək proqram xarakterli nitq söylədi. Öz nitqində dahi lider qeyd etdi ki, «Naxçıvan Dövlət Universitetinin bu gün mövcud olması Naxçıvanda min illər bundan öncə elmin, mədəniyyətin varlığının, inkişafının məntiqi nəticəsidir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Universiteti Azərbaycanın ən dəyərli, qabaqcıl ali məktəblərindən biridir. ...Mən bu gün böyük iftixar hissi keçirirəm ki, 30 il bundan öncə əsasını qoyduğumuz bu gözəl təhsil ocağı indi böyük şöhrətə malikdir»

[72, 189]. Universitet kollektivi qarşısında bir sıra vəzifələr qoyan ölkə prezidenti gəncləri Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini qorumağa, Azərbaycanda hüquqi, demokratik, dünyəvi dövlət quruculuğu prosesində fəal iştirak etməyə, ölkəmizin iqtisadiyyatını, mədəniyyətini, elmini inkişaf etdirməyə çağırırdı. Dahi rəhbərin tövsiyələrindən biri də NDU-nun dünya təhsil standartlarına integrasiyasını sürətləndirmək, beynəlxalq əlaqələrini genişləndirməkdən ibarət idi. Onun bu tövsiyəsi universitetin fəaliyyətində əsas kimi qəbul edilmişdir. Hazırda NDU dünyanın bir çox ali məktəbləri, o cümlədən Amerikanın Perdu Kaolomet, İngiltərənin Preston Texniki, Fransa'nın Paris – 8 və Strasburq, Almanyanın Braunsqayq, İspaniyanın Barselona Texniki, MƏR-in Qahirə, Türkiyə Cümhuriyyətinin Ankara, Ərzurum, Van, Qars, Elazığ, İLİR-in Təbriz və Urmiya universitetləri ilə genişmiqyaslı əlaqələr saxlayır. Universitetdə 300 nəfərə yaxın xarici tələbənin təhsil alması da onun beynəlxalq əlaqələrinin və nüfuzunun artmasının bariz nümunəsidir. Hazırda NDU-nun 16 tədris korpusunda 16 fakültə üzrə 4 min tələbənin yüksək ixtisaslı mütəxəssis kimi formalaşması üçün səmərəli tədbirlər həyata keçirilir.

Azərbaycanda milli təhsilin, elm və mədəniyyətin inkişafı sahəsində görkəmli xidmətlərinə görə Naxçıvan Dövlət Universiteti Elmi Şurasının 1999-cu il 9 oktyabr tarixli qərarı ilə Heydər Əlirza oğlu Əliyevə fəxri doktor alimlik dərəcəsi verilmişdi. Heydər Əliyev 1999-cu il oktyabrın 11-də universitetdə olarkən ona fəxri doktor diplomu və təhsil ocağının akademik geyimi təqdim edilmişdi. Öz çıxışında Heydər Əliyev bir çox böyük dövlətlərin zəngin tarixə malik universitetlərinin fəxri doktoru olması ilə fəxr etdiyini, ancaq Naxçıvan Dövlət Universitetinin doktoru olduğuna görə daha da çox fəxr etdiyini bildirmişdi [72, 186].

NDU-dan başqa Naxçıvanda daha iki ali təhsil müəssisəsinin – Naxçıvan Özəl Universitetinin və Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun açılması da Heydər Əliyevin muxtar respublikada ali təhsilə qayğısının təzahürü sayılmalıdır. Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri Vasif Talibovun diqqət və qayğısı sayəsində 1998-ci il oktyabrın 1-də Naxçıvan Özəl Universitetinin yeni binasının açılışı olmuş, Vasif Talibov özü şəxsən bu mərasimdə iştirak və çıxış etmişdir. 1999-2000-ci tədris ilindən bu universitet də müstəqil ali təhsil müəssisəsi kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır.

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu 2000-2001-ci tədris ilindən Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun filialı kimi fəaliyyətə başlamış, 2003-cü ildən isə Ali Məclisin sədri Vasif Talibovun təşəbbüsü nəticəsində müstəqil fəaliyyət göstərir.

Heydər Əliyev Naxçıvanda hərbi təhsilin inkişafını ön plana çəkərək burada Cəmiş Naxçıvanski adına Hərbi Liseyin filialının yaradılması

haqqında 13 mart 1998-ci il tarixdə sərəncam vermiş, Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri V.Talıbovun bilavasitə təşəbbüsü və səyi ilə filial Heydər Əliyev adına müstəqil hərbi liseyə çevrilmiş, onun üçün ən müasir tələblərə cavab verən tədris şəhərciyi salınmışdır.

1999-cu il oktyabrın 13-də Heydər Əliyev filialın açılışında iştirak etmiş, onun fəaliyyətinə uğurlar arzulamışdı [114, 219-226].

Heydər Əliyevin prezidentliyi dövründə orta ümumtəhsil məktəblərinin inkişafı sahəsində də muxtar respublikada xeyli iş görülmüşdür. Həmin illərdə muxtar respublikada 100-ə yaxın orta məktəb tikilmiş və əsaslı təmir olunmuş, müasir kompyuter və avadanlıqlarla təmin edilmişdir. Xüsusən muxtar respublikanın sərhəd kəndlərində müasir tələblərə cavab verən məktəb binalarının tikilməsi tədqiqatçı, strateji əhəmiyyətli hadisə hesab edilməlidir.

2003-cü ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasında 232 gündüz ümumtəhsil məktəbi fəaliyyət göstərirdi ki, orada 72179 şagird təhsil alırdı. Həmin məktəblərdə çalışan müəllimlərin sayı 8687 nəfər idi. 1990-cı illə müqayisədə ümumtəhsil məktəblərin sayı 6,9 faiz, müəllimlərin sayı isə 20,7 faiz artmışdır. 2003-cü ildə Naxçıvan MR-in 3 ali təhsil ocağında 4390 tələbə (3152 gündüz, 1238 nəfər qiyabi şəbədə) təhsil alırdı. 2003-cü ildə əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən ali məktəb tələbələrinin sayı 1990-cı illə müqayisədə 1,6 dəfə artmışdır. Muxtar respublikada 15 yaşından yuxarı olan əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən ali və orta təhsilli şəxslərin sayı 1989-cu ildə 767 nəfər, 1999-cu ildə isə 815 nəfər olmuşdur. 2003-cü ildə ali və orta ixtisas məktəblərində 534 tam tarif üzrə professor-müəllim heyəti çalışırdı. Bunlardan 9 nəfəri elmlər doktoru, 145 nəfərə yaxın isə elmlər namizədi idi [150, 39-41]. Bütün bunlar muxtar respublikada təhsilin və mədəniyyətin inkişaf səviyyəsinin yüksək olduğunu göstərirdi.

Azərbaycanda yenidən hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra Heydər Əliyev milli elm sistemini yenidən bərpa etməyə, elmi mühiti canlandırmağa nail oldu. Ölkə başçısının 7 avqust 2002-ci il tarixli sərəncamı ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin yaradılması muxtar respublikada elmi-tədqiqatların daha da genişləndirilməsi üçün münbit şərait yaratdı. Bölmənin yaradılması regionun müxtəlif yönümlü problemlərinin araşdırılıb öyrənilməsinə, burada gənc istedadların elm sahəsinə daha geniş cəlb olunmasına, bütövlükdə muxtar respublikanın sosial-iqtisadi tərəqqisinin sürətləndirilməsinə dövlət qayğısının əməli ifadəsi idi. Elm tariximizdə misilsiz dəyərə malik olan bu sənəd Naxçıvanın zəngin elm mərkəzlərindən birinə çevrilməsinə real imkanlar açmışdır [88, 483]. Ali Məclisdə Azərbaycan MEA Naxçıvan Bölməsinə həsr edilmiş müşavirədə bölmənin yaradılmasının əsas məqsədləri barədə danışarkən Heydər Əliyev qeyd etmişdi ki,

Mən bununla Naxçıvan Muxtar Respublikasının indiyə qədər az öyrənilmiş qədim tarixinin, mədəniyyətinin, elminin, ədəbiyyatının yenidən dərinlənən araşdırılması və onlar haqqında elmi əsərlərin hazırlanması məqsədini daşıyıram. Eyni zamanda, Naxçıvanın özünəməxsus təbiəti, təbii sərvətləri, torpağı, təbii abidələri də təəssüflər olsun ki, indiyə qədər lazımi dərəcədə öyrənilməyib, bəlkə də düz onları deyim ki, öyrənilməyibdir. Bunlara, mənim irəli sürdüyüm məsələlərin öyrənilməsinə böyük ehtiyac var [5, 15 avqust 2002].

Dahi rəhbərin qarşıya qoyduğu bu vəzifələr bölmənin elmi kollektivi tərəfindən proqram kimi qəbul edilərək yerinə yetirilməyə başlanmışdır. AMEA Naxçıvan Bölməsində dörd elmi-tədqiqat institutu (Tarix Etnoqrafiya və Arxeologiya, İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat, Təbii Ehtiyatlar və Biore-surslar və Əlyazmalar İnstitutları) təşkil edilmiş, onlar üçün müasir binalar tikilib istifadəyə verilmiş, ən müasir texnologiya və avadanlıqlarla təchiz olunmuşlar. Bölmədə regionun tarixi, etnoqrafiyası, ədəbiyyat, bioehtiyatlar və təbii resursların kompleks öyrənilməsi istiqamətində elmi araşdırmalara başlanılmışdır. Qısa müddət ərzində fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq Azərbaycan MEA Naxçıvan Bölməsi bir sıra elmi uğurlara imza atmış, maraqlı nəticələr əldə etmişdir. Bunu Bölmə əməkdaşlarının son illərdə nəşr etdirdikləri elmi əsərlərin kəmiyyəti və keyfiyyəti də sübut edir. Artıq Naxçıvanda özünün yüksək səviyyəli elmi kadr potensialı formalaşmaqdadır.

Beləliklə, nisbətən qısa zaman kəsiyində Naxçıvan MR-də mədəniyyət, elm, təhsil sahəsində qazanılmış cəhəngşümlü müvəffəqiyyətlər görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin müəyyənləşdirərək həyata keçirdiyi davamlı inkişaf strategiyasının nəticəsidir. Naxçıvan MR-in həyatının bütün sahələrində iqtisadiyyatda, mədəniyyətdə, elm və təhsildə son illərdə qazanılan uğurlar bunu bariz sübut edir. Naxçıvan MR ölkəmizin ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni tərəqqisinə öz layiqli töhfəsini verərək Heydər Əliyevin inkişaf yolu ilə uğurla addımlayır.

NƏTİCƏ

Azərbaycanımız, onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikası öz tarixi ərzində mürəkkəb və çətin inkişaf yolu keçmişdir. Tarixən Şərqi iri elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi şöhrət tapmış Naxçıvan dünya sivilizasiyasına dəyərli töhfələr vermiş, Azərbaycanın dövlətçiliyinin inkişafında da mühüm rol oynamışdır.

Lakin ölkəmizin, onun bütün regionlarının hərtərəfli inkişafı və tərəqqisi Heydər Əliyevin 1969-cu ildə siyasi hakimiyyətə gəlişi ilə başlanmışdır. Mübalighəsiz demək olar ki, xalqımızın son yarıməsrlilik tərəqqi dövrü məhz böyük öndərimizin həyatı və fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur.

Ona qədər iqtisadi, sosial və mədəni inkişafın əksər göstəricilərinə görə Azərbaycan SSR keçmiş SSRİ-nin müttəfiq respublikaları arasında axırıncı yerlərdən birini tuturdu. 1960-cı illərin sonunda SSRİ-də ümumi milli məhsul 59 faiz artdığı halda, Azərbaycan SSR-də bu artım cəmi 22 faiz təşkil etmişdi. Milli məhsulun abambaşına düşən həcmi də başqa respublikalarla müqayisədə ilbəlil azalırdı. Mərkəzin Azərbaycanın problemlərinə diqqət və qayğı göstərməməsi, respublikada idarəetmə sahəsində ciddi nöqsanların olması nəticəsində ictimai, iqtisadi, mədəni həyatda dərin böhran yaşanırdı.

Mərkəzin və respublika hakimiyyət orqanlarının Naxçıvan MSSR-ə laqeyd, ögey münasibəti nəticəsində 1970-ci illərə qədər muxtar respublika Azərbaycan SSR-nin digər bölgələrinə, xüsusən Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinə nisbətən aşağı inkişaf səviyyəsinə malik olmuş, sənaye məhsulunun artım sürətinə görə keçmiş SSRİ-nin muxtar respublikaları arasında axırıncı yerlərdə qərar tutmuşdu. Naxçıvan MSSR-də sənayenin, kənd təsərrüfatının inkişafında, məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsində çox ciddi nöqsanlar var idi.

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbər seçilməsi ilə Azərbaycan SSR-nin, o cümlədən Naxçıvan MSSR-nin həyatında təzahür edən mənfəi proseslərin qarşısı qətiyyətlə alındı, ölkəmiz əsl tərəqqi yoluna qədəm qoydu.

Qısa müddət ərzində hazırlanmış və həyata keçirilmiş strateji kurs uzun müddətli geriliyə son qoymuş, respublika həyatının bütün sahələrində sabit və dinamik artım əldə edilmişdi.

1969-cu ildən sonra Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi kompleks tədbirlər nəticəsində Naxçıvan MSSR-nin sənayesinin, kənd təsərrüfatının,

istehsal infrastrukturunun yüksək inkişafı baş verdi. Sənayenin emal və istehsal sahələrinin şəbəkəsi genişləndi.

Heydər Əliyev Naxçıvanın iqtisadi inkişafına, regionun sənaye potensialına mühüm geosiyasi məsələ kimi baxaraq strateji obyektlərin yerləşdirilməsi üçün xüsusi proqramlar və planlar hazırlanaraq həyata keçirilməsinə nail olmuşdu. Nəticədə təkcə 1970-ci illərin ilk dörd ili ərzində muxtar respublikada sənayenin inkişaf sürəti 25,5 faiz artmış, 1973-cü ildə sənaye məhsulunun 80 faizdən çoxu əmək məhsuldarlığının artması hesabına əldə edilmişdi.

Naxçıvan MSSR-nin iqtisadi inkişafında Heydər Əliyevin birbaşa göstərişi və rəhbərliyi əsasında hazırlanmış Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin «Naxçıvan MSSR-nin xalq təsərrüfatının daha da inkişaf etdirilməsi tədbirləri haqqında» 8 yanvar 1974-cü il tarixli birgə qərarının mühüm rolu oldu.

Qərarda Naxçıvan MSSR-də iqtisadiyyatın və mədəniyyətin Azərbaycan və respublikanın digər regionlarının orta inkişaf göstəricilərindən aşağı olduğu prinsiplə şəkildə açıq qeyd edilmiş və bu geriliyin əsas səbəbləri göstərilmişdi. Etiraf edilmişdi ki, Naxçıvan MSSR-nin geridə qalması üçün əsas səbəbi Azərbaycan SSR-nin əksər nazirlik və idarələrinin muxtar respublikanın problemlərinə ögey münasibət bəsləmələri olmuşdur.

Qərarda muxtar respublikanın sosial-iqtisadi, mədəni inkişafının təmin edilməsi üçün müvafiq orqanlar qarşısında konkret vəzifələr qoyulmuş, onların icra müddəti müəyyənləşdirilmişdi. Heydər Əliyev bu qərarının yerinə yetirilməsinə şəxsən nəzarət edirdi. Məhz onun şəxsi tələbkərliliyi və diqqəti sayəsində qərarda nəzərdə tutulmuş bütün vəzifələr vaxtında yerinə yetirilmişdi. Bu qərar Heydər Əliyevin muxtar respublikanın inkişafına, naxçıvanlıların həyat səviyyəsinin artırılmasına göstərdiyi əsl atalıq qayğısı idi.

Naxçıvan MSSR-nin mövcud sosial-iqtisadi problemlərinin, onların həlli yollarının müəyyənləşdirilməsində, bölgənin gələcək inkişaf perspektivlərinin üzə çıxarılmasında Heydər Əliyevin Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsinin XXX konfransındakı nitqi mühüm rol oynadı. Azərbaycan SSR-də iqtisadiyyata rəhbərliyin, ideoloji işin gücləndirilməsi, kadrların məsuliyyətinin artırılması sahəsində aparılan tədbirlərin, mənfəi hallara qarşı mübarizə ruhunun Naxçıvanda hiss olunmadığını açıq bəyan edən Heydər Əliyev muxtar respublikanın rəhbərliyinin fəaliyyətini ciddi tənqid etmiş, ondan iş üslubunu və metodlarını dəyişdirməyi qətiyyətlə tələb etmişdi. Həmin çıxışında Heydər Əliyev muxtar respublikanın ehtiyaclarına diqqət yetirməyi və problemləri qısa müddətdə həll etməyi bir dövlət vəzifəsi kimi Azərbaycanın nazirlik və idarələrinin qarşısında qoymuşdu.

Heydər Əliyev Naxçıvan MSSR-nin təbii ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmək, regionda tikinti materialları sənayesini inkişaf etdirmək məqsədi ilə bir sıra mühüm qərarların qəbul olunmasına nail olmuşdu. Onun şəxsi təşəbbüsü ilə 1970-1980-ci illərdə Naxçıvan MSSR-də dəmir-beton məmulatları zavodu, şüşə tara zavodu, evtikmə kombinatı, travertin bloklar kərxanası tikilib istifadəyə verildi. Nəticədə ümumi məhsul istehsalında tikinti materiallarının xüsusi çəkisi bir neçə dəfə artdı, muxtar respublikada istehsal olunan mərmər, üzlük plitə, travertin və s. tikinti materiallarının ixracı xeyli genişləndi. Heydər Əliyev Naxçıvan MSSR-də üzlük materialların istehsalını genişləndirmək məqsədi ilə Azərbaycan KP MK və Respublika Nazirlər Sovetinin «Naxçıvan MSSR-də üzlük materialların istehsalının daha da inkişaf etdirilməsi tədbirləri haqqında» 19 fevral 1982-ci il tarixli qərarını qəbul edilməsinə nail oldu. Lakin sonrakı ictimai-siyasi hadisələr bu kimi iqtisadi tədbirləri həyata keçirməyə imkan vermədi.

Heydər Əliyev Naxçıvanda elmi-texniki tərəqqini müəyyən edən sahələrin sürətlə inkişaf etdirilməsi üçün bütün imkanlardan istifadə edirdi. 1982-ci ildə muxtar respublikanın bütün sənayesində çalışan istehsal heyətinin 11,6 faizə qədər bu sahənin payına düşürdü.

Heydər Əliyevin Naxçıvan MSSR-nin elektrik enerjisinə tələbatının tam təmin edilməsi üçün atdığı addımlar muxtar respublikanın gələcək taleyində mühüm rol oynayan faktora çevrildi. 1990-cı illərin əvvəllərində Naxçıvan MSSR Ermənistan SSR tərəfindən enerji blokdaşına alınarkən muxtar respublika əhalisi məhz ulu öndərin 1970-ci illərdə yaratdığı enerji mənbələri hesabına həyat ritmini itirmək təhlükəsindən xilas oldu.

Ulu öndərimiz Naxçıvan MSSR-də sənaye müəssisələrinin proporsional yerləşdirilməsinə, yüngül və yeyinti sənayelərinin inkişafına xüsusi diqqət yetirirdi. Onun təşəbbüsü ilə 70-ci illərdə Naxçıvan şəhərində yeni yüngül sənaye müəssisələri yaradıldı, mövcud müəssisələr genişləndirilərək texniki bazası müasirləşdirildi. O, yüngül sənaye müəssisələrinin tikintisi ilə şəxson maraqlanır, tikintilərin gedişini daim nəzarətdə saxlayırdı. Heydər Əliyevin Naxçıvan MSSR-də yeyinti sənayesinin inkişafına dövlət qayğısı regionda onlarla yeyinti sənaye müəssisələrinin işə salınmasında özünü göstərirdi. O çalışırdı ki, muxtar respublika əhalisinin ərzaqla təmin edilməsi əsasən yerli ehtiyatlar və mənbələr sayəsində həyata keçirilsin.

Naxçıvan MSSR-də şərabçılıq sənayesinin sürətli inkişafı da Heydər Əliyevin fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır. Əgər 1970-ci ildə yeyinti sənayesi məhsulunun 47,5 faizi bu sahənin payına düşürdüsə, 1982-ci ildə bu rəqəm 63 faizə çatdırılmışdır.

Heydər Əliyevin dühası sayəsində Naxçıvan MSSR-də yerli sənaye sahəsi də təşəkkül tapmağa başlamış, iri yerli sənaye müəssisələri tikilərək

istifadəyə verilmişdi. Bu isə öz növbəsində mövcud əmək ehtiyatlarından daha səmərəli istifadə etməyə imkan yaratmışdı.

Aparılan kompleks tədbirlər sayəsində 1970-1982-ci illərdə muxtar respublikanın sənaye potensialı təxminən üç dəfə artmışdı. Onuncu beşillikdə (1976-1981-ci illərdə) muxtar respublika sənayesi xüsusilə sürətlə inkişaf etməyə başlamışdı. Təkcə onu qeyd etmək lazımdır ki, onuncu beşillikdə istehsal olunmuş məhsulun həcmi üst-üstə səkkizinci və doqquzuncu beşilliklərdə istehsal olunan məhsula bərabər olmuşdur. 1980-ci ildə istehsal olunan məhsulun həcmi 1975-ci ilə nisbətən 1,2 dəfə, 1969-cu ilə nisbətən isə 3,5 dəfə çox idi. 1971-1980-ci illərdə muxtar respublikada iqtisadiyyatın inkişafına 357,4 milyon manat əsaslı vəsait yönəldilmişdi ki, bu da əvvəlki beşilliklərdəki əsaslı vəsaitin ümumi həcmindən dəfələrlə çox idi. Özü də muxtar respublikada məhsul artımının 80 faizi (1980-ci ildə) əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi hesabına əldə edilmişdi. Bütövlükdə Heydər Əliyevin Azərbaycan SSR-ə rəhbərlik etdiyi birinci dövrdə Naxçıvan MSSR-də sənayenin kompleks inkişafı və əmək məhsuldarlığının artırılması istiqamətində çox ciddi işlər görülmüş, yüngül və yeyinti sənaye sahələri ilə yanaşı yeni sənaye istehsalı (energetika, dağ-mədən, maşınqayırma, metal emalı, yerli sənaye və s.) yaradılmışdı. İqtisadiyyatın xüsusi çəkisində sənayenin payı dəfələrlə artmış, onun strukturunda mühüm dəyişikliklər baş vermişdi.

Azərbaycan SSR rəhbərliyinin diqqəti sayəsində 70-80-ci illərdə Naxçıvan MSSR-də nəqliyyatın və rabitənin inkişafında da mühüm nəticələr əldə edilmişdi.

Hakimiyyətə gəlmiş ilk gündən Heydər Əliyev Azərbaycan SSR-də əsaslı tikinti inkişafı məsələsinə xüsusi diqqət yetirməyə başlamış, Azərbaycan KP MK-nın 1971-ci ilin iyulunda keçirilmiş plenumunda əsaslı tikintinin vəziyyəti xüsusi müzakirə edilmişdi. Bu plenumda, eləcə də Naxçıvana səfərlərində Heydər Əliyev muxtar respublikanın əsaslı tikinti sahəsində çox ciddi nöqsanlar olduğunu bildirmişdi. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan KP MK Bürosu 1972-ci ilin oktyabrında Naxçıvan MSSR-də əsaslı tikintinin vəziyyəti ilə bağlı xüsusi qərar qəbul etməli olmuşdu. Heydər Əliyevin göstərişi əsasında muxtar respublikada əsaslı tikintinin inkişafı ilə bağlı bir sıra proqramlar həyata keçirilmiş, yeni tikinti təşkilatları yaradılmış, onların texnika və materiallarla təminatı yaxşılaşdırılmış, əməyin mexanikləşdirilməsi, məhsuldarlığın artırılması üçün müvafiq addımlar atılmışdı.

Heydər Əliyev naxçıvanlıların mənzilə olan ehtiyacını təmin etmək üçün Naxçıvan şəhərində iri evtikmə kombinatının tikintisinə nail olmuş, bu kombinatın, eləcə də digər sənaye müəssisələrinin tikintisini sürətləndirmək

üçün tikinti obyektlərinə dəfələrlə baş çəkərək inşaat işlərinin gedişi ilə şəxsən tanış olmuşdu.

1970-ci ilədək Naxçıvan MSSR-də kənd təsərrüfatı çox ləng inkişaf edirdi. Bu sahənin inkişaf göstəriciləri üzrə muxtar respublikanın Azərbaycan SSR-nin digər rayonlarından, xüsusilə DQMV-dən dəfələrlə geri qalırdı. Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi ilə muxtar respublikanın bu əhəmiyyətli sahəsində də böyük dirçəliş və tərəqqi baş verdi.

Yeni təsərrüfatçılıq üsullarının, texnika və texnologiyaların tətbiqi, nəhəng su təsərrüfatı komplekslərinin istifadəyə verilməsi sayəsində əkin sahələrinin artırılması, əkinçilik və heyvandarlıq məhsulları istehsalına yönəlmiş digər kompleks tədbirlər nəticəsində bu sahənin inkişafında əsaslı dönüş baş verdi. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Naxçıvan MSSR-də qeyri-rentabelli pambıqçılıq daha yüksək məhsuldarlığa malik üzümçülük və tütünçülükə əvəz olundu. Burada kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, mexanikləşdirilməsi, kimyalaşdırılması, torpaqların meliorasiyası sahəsində mühüm işlərin görülməsi məhz Heydər Əliyevin xidmətləri sayəsində baş verdi. Kənd təsərrüfatının sənaye üsulu ilə inkişafı da məhz onun adı ilə bağlıdır. Heydər Əliyevin muxtar respublikada kənd təsərrüfatı istehsalını yüksəltməyin mühüm amili olan su təsərrüfatının genişləndirilməsi məsələsi ilə şəxsən məşğul olur, muxtar respublikaya səfərlərində su təsərrüfatı qurğularının tikintisinə baş çəkməyi unutmurdu.

Heydər Əliyevi muxtar respublikada kənd təsərrüfatının geridə qalması, əhalinin ərzaq məhsulları, xüsusən meyvə, tərəvəz, ot və süd məhsulları ilə təmin edilməsində mövcud olan böyük problemlər daim narahat etdiyindən onların həlli üçün çoxşaxəli tədbirlər həyata keçirirdi, 1982-ci ilin oktyabrında Azərbaycan KP MK-nın I katibi kimi Naxçıvan MSSR-ə səfərində də Heydər Əliyev bu problemlərin həllini birinci dərəcəli dövlət vəzifəsi kimi qarşıya qoymuşdu.

O, muxtar respublikanın kənd əhalisinin güzəranı ilə tanış olur, kəndlilərin həyatının, məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmasını, problemlərinin həllini rəhbər işçilərdən daim tələb edirdi.

Heydər Əliyevin Naxçıvan MSSR-də taxılçılığın, üzümçülüyn, tərəvəzçiliyin, heyvandarlığın inkişafına diqqət və qayğısının nəticəsi idi ki, burada ümumi kənd təsərrüfatı istehsalı hər il ardıcıl şəkildə artırdı. Onun təşkilatçılıq fəaliyyəti nəticəsində muxtar respublikanın kənd təsərrüfatı yeni inkişaf yoluna çıxmışdı.

Heydər Əliyevin ölkəyə rəhbərliyi ilə əhalinin rifah halı xeyli yüksəlmişdi. Həyata keçirilən məqsədəuyğun sosial siyasət nəticəsində əhalinin real gəlirləri, o cümlədən orta əmək haqqı ilbəil yüksək sürətlə artırdı,

ictimai-istehlak fondlarından pul ödənişlərinin, müavinətlərin həcmi də xeyli artmışdı.

Heydər Əliyev Naxçıvan MSSR əhalisinin rifahının yaxşılaşdırılması məsələləri ilə şəxsən məşğul olur, bu istiqamətdə görülən işlərin hesabatını dinləyir, yeni vəzifələr qarşıya qoyurdu.

Naxçıvan MSSR əhalisinin istehlak strukturunda mütərəqqi dəyişikliklər baş vermiş, əhalinin mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılması sahəsində ciddi uğurlar qazanılmışdı. Həmin illərdə muxtar respublikada 96 min nəfər öz mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılmasına nail olmuşdu.

Heydər Əliyev Azərbaycanın bütün şəhər və kəndlərinin abadlaşdırılması və yaşıllaşdırılmasını, müasir, görkəmli olmasını mühüm milli vəzifə hesab edir, bütün vəzifəli şəxslərdən bu məsələləri diqqətdə saxlamağı tələb edirdi. Heydər Əliyevin diqqət və qayğısı sayəsində Naxçıvan şəhərinin siması xeyli dəyişmişdi və gözəlləşmişdi. Onun şəxsi təşəbbüsü və səyi ilə şəhərin baş planı işlənib hazırlanmışdı. Heydər Əliyev Naxçıvan şəhərində, muxtar respublikanın digər şəhər və kəndlərində sosial obyektlərin tikintisinin genişləndirilməsini tövsiyə edir, özü bu obyektlərə baş çəkir, açılışında iştirak edirdi.

Onun rəhbərliyi dövründə Naxçıvan MSSR-də yeni yaşayış massivləri – mikrorayonlar salınmış, kəndlərin simaları dəyişərək müasir qəsəbələrə çevrilmişdilər.

Heydər Əliyevin Naxçıvan MSSR-nin sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı ilə bağlı imzaladığı qərarlarda şəhər və kəndlərin abadlaşdırılması və yaşıllaşdırılması, su təminatının yaxşılaşdırılması, onların tarixi görkəminin və özünəməxsusluğunun qorunub saxlanması xüsusi yer tuturdu.

Onun rəhbərliyi dövründə muxtar respublika əhalisinə məişət xidmətinin yaxşılaşdırılması sahəsində də müəyyən irəliləyişlər baş vermişdi. Məişət obyektlərinin sayı artmış, xidmətlərin çeşidi və keyfiyyəti yüksəlmişdi.

Bununla yanaşı, əhaliyə məişət xidməti sahəsində çox ciddi nöqsanlar var idi və bu nöqsanlara görə Heydər Əliyev muxtar respublika rəhbərliyini dəfələrlə tənqid etmiş, vəziyyəti qısa müddətdə düzəltməyi tələb etmişdi. Xidmət müəssisələrinin coğrafiyası, texniki təchizatı, əhaliyə xidmətin keyfiyyəti müasir tələblərdən, ümumrespublika səviyyəsindən xeyli geri qalırdı. Xüsusilə kənd əhalisinə məişət xidmətinin səviyyəsi çox aşağı idi.

Heydər Əliyevin xidmətləri sayəsində Naxçıvan MSSR əhalisinin içməli su, elektrik enerjisi, mavi qazla təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətində çox mühüm addımlar atılmış, onun gərgin əməyi nəticəsində muxtar respublikaya Yevlax-Stepanakert-Naxçıvan qaz kəməri çəkilmiş, bir çox yaşayış məntəqələri qazlaşdırılmışdı.

Heydər Əliyev Naxçıvanın coğrafi-siyasi şəraitini nəzərə alaraq muxtar respublikanın nəqliyyat sisteminin yaxşılaşdırılması üçün bütün imkanlardan istifadə edirdi. 1970-80-ci illərdə burada yeni avtomobil yolları çəkilmiş, marşrutlar açılmış, dəmir yolu elektriklişdirilmiş, stansiya və vağzallar təmir edilmişdi. Moskvanın təzyiqlərinə, ermənilərin maneələrinə baxmayaraq Heydər Əliyev Naxçıvan MSSR-i Azərbaycan SSR-nin əsas ərazisi ilə birləşdirən və Ermənistan SSR-in Mehri rayonundan keçən Zəngilan-Mehri-Ordubad yolunun çəkilməsinə Mərkəzin razılığını ala bilmiş, yolun bir hissəsi həttə tikilmişdi. Çox təəssüf ki, ermənilərin Qarabağ oyununu Heydər Əliyevin bir sıra strateji layihələri kimi, bu layihənin də başa çatdırılmasına imkan vermədi.

Heydər Əliyevin Naxçıvan MSSR-nin inkişafı sahəsində ən böyük xidmətlərindən biri muxtar respublikada hava nəqliyyatının inkişaf etdirilməsi, Bakı-Naxçıvan hava xəttinin açılması, Naxçıvan hava limanının genişləndirilməsi oldu. Bu isə öz növbəsində sonralar muxtar respublikanın gələcək taleyində mühüm rol oynayacaq faktora çevrildi. 90-cı illərin əvvəllərində ermənilər Naxçıvanı nəqliyyat blokadasına aldıqdan sonra hava nəqliyyatı muxtar respublikanı Azərbaycanla birləşdirən yeganə vasitəyə çevrildi.

Naxçıvan MSSR-nin rabitə, radio-televidziya sisteminin genişləndirilməsi də Heydər Əliyevin adı ilə bağlı olmuşdur.

Heydər Əliyev Naxçıvan MSSR-də əhaliyə səhiyyə xidmətinin yaxşılaşdırılmasına, idmanın inkişaf etdirilməsinə çalışmış, bu sahənin inkişafına yönəldilmiş vəsaitlərin həcmnin artırılmasına səy göstərmişdir.

Onun respublikaya rəhbərlik etdiyi 1970-80-ci illərin birinci yarısında muxtar respublikada çoxlu sayda xəstəxanalar tikilmiş, səhiyyə müəssisələrinin ixtisaslı kadrlarla təminatı yaxşılaşdırılmışdı. Muxtar respublikada idman qurğularının, idmanla məşğul olan insanların sayı da xeyli dərəcədə artmışdı.

Naxçıvan MSSR-nin sosial-iqtisadi inkişafında baş verən mütləq dəyişikliklər, əhalinin maddi rifah halının yaxşılaşması onun demografik vəziyyətinə də müsbət təsir göstərmiş, muxtar respublikada əhalinin təbii artımı Azərbaycan SSR-nin orta göstəricisindən yüksək olmuşdur.

1970-ci illər – 1980-ci illərin birinci yarısında Naxçıvan MSSR-nin əhalisinin milli tərkibində də mütləq dəyişikliklər baş vermiş, regionun qədim sakinləri azərbaycanlılar burada mütləq üstünlüyü saxlayaraq bölgənin əsl sahibinə çevrilmişdilər. Bölgəyə sonralar köçürülmüş ermənilər isə özləri üçün mədəni cəhətdən yad diyarda perspektivlər görməyərək buradan köçməyi üstün tutmuşdular.

Göstərilən dövrdə muxtar respublika əhalisinin yaş-cins strukturunda, qadınların təhsil-mədəni səviyyəsində, məşğulluq vəziyyətində də çox mütləq dəyişikliklər baş vermişdi.

Bütün bu dəyişikliklər isə Heydər Əliyevin inkişaf, tərəqqi strategiyasının həyata keçirilməsinin bariz nümunəsi idi. Çox təəssüf ki, 1980-ci illərin ikinci yarısında SSRİ-də başlanan «yenidənqurma» avantürası, bunun ardınca Azərbaycan torpaqlarına qarşı ermənilərin təcavüzkar hərəkətləri, respublikada ictimai-siyasi vəziyyətin dəyişməsi Azərbaycan SSR-nin, o cümlədən Naxçıvan MSSR-nin sosial-iqtisadi vəziyyətinə mənfi təsir göstərdi, muxtar respublikanın iqtisadiyyatı böhran vəziyyətinə düşdü. O zaman Azərbaycan iqtidarı blokadaya salınmış Naxçıvanı ağır vəziyyətdən çıxarmaq üçün heç bir təsirli addım atmadılar. Yalnız Heydər Əliyevin ağır, mürtəkkəb zamanda Naxçıvana gəlməsi onu gözlənilən fəlakətlərdən qurtardı.

Heydər Əliyevin Azərbaycan SSR-nin siyasi rəhbəri kimi respublikada yaratdığı sağlam ictimai-siyasi mühit, qanunçuluq və nöqsanlara qarşı mübarizə əzmi Naxçıvan MSSR-nin ictimai-siyasi həyatına da təsirsiz ötüşmədi.

O, şəxsən özü Naxçıvan MSSR-də bu istiqamətdə aparılan işlərə nəzarət edir, muxtar respublika rəhbərliyindən rüşvətخورluq, korrupsiya, qanunların pozulmasına qarşı əməli tədbirlər görülməsini qətiyyətlə tələb edirdi.

Naxçıvan VPK-nın XXX konfransında, muxtar respublika partiya sovet təsərrüfat fəallarının yığıncaqlarında, sadə adamlarla görüşlərində, muxtar respublikada mövcud olan ictimai-siyasi, iqtisadi vəziyyətin dərin təhlilini verir, problemlərin həlli yollarını göstərirdi. Onun Naxçıvana hər gəlişi muxtar respublikanın həyatında əsl hadisəyə çevrilirdi. Bütün bunlar isə muxtar respublikanın ictimai-siyasi və mədəni inkişafında müsbət dəyişikliklərə gətirib çıxarmış, muxtar respublikanın qazandığı uğurlar yuxarı hakimiyyət orqanları tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş, iki dövlət ordeni ilə təltif olunmuşdu. Bütün bu müvəffəqiyyətlər Heydər Əliyevin naxçıvanlılara atalıq qayğısının nəticəsi idi.

Heydər Əliyev Naxçıvan MSSR-də mənəvi-psixoloji mühitin yaxşılaşdırılmasını, gənclərin mənəvi tərbiyəsini, kadrlarla işi, ideoloji işin təkmilləşdirilməsini, qadınların qətiyyətlə irəli çəkilməsini tələb edirdi.

Heydər Əliyev mövcud siyasi-ideoloji sistem daxilində insanları ictimai-siyasi fəallığının artırılmasına, ictimai təşkilatların, sovetlərin işində formalizmin, passivliyin aradan qaldırılmasına çalışır bu istiqamətdə mühüm qərarlar qəbul edilməsinə nail olurdu.

Naxçıvan əhalisi Heydər Əliyevin regiona qayğısını və diqqətini daim hiss edir və bu da insanlarda böyük ruh yüksəkliyinin yaranmasına səbəb olurdu. Onun hakimiyyətinin birinci dövründə bütün Azərbaycan xalqı kimi, naxçıvanlılar da iqtisadi, mədəni dirçəliş dövrünü yaşamağa başladı. Onların

milli-mənəvi dəyərlərə bağlılığı daha da gücləndi, Azərbaycanın müstəqil gələcəyinə inamlarını daha da artırmış oldu. Naxçıvan Azərbaycanın milli-mənəvi zənginliyini qoruyub saxlayan məkana, müstəqil dövlətçilik amalının, milli özünüdərkini inkişafının mühüm amilinə çevrildi.

Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərlik etdiyi 1970-ci illər – 1980-ci illərin I yarısında Azərbaycan SSR-də təhsilin, elmin inkişafında böyük müvəffəqiyyətlər qazanıldı, milli mədəniyyətimiz ən yüksək zirvələrə qalxdı, dünya mədəniyyətinin inkişafına böyük töhfələr vermiş görkəmli mədəniyyət, elm xadimləri yetişdi. Həmin dövrdə Naxçıvan MSSR-də də təhsil, elm, mədəniyyət özünün yüksək inkişaf mərhələsinə çatdı. Azərbaycan Elmlər Akademiyası Naxçıvan Elm Mərkəzinin, Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun, Politeknik, Musiqi və Tibb texnikumlarının, Batabat astrofizika rəsədxanasının, Ordubad təcrübə-konstruktor bürosunun yaradılması, Naxçıvan Tarix Muzeyinin, C.Məmmədquluzadə adına Ədəbiyyat muzeyinin, M.C.Ordubadinin, H.Cavidin, Y.Məmmədəliyevin, C.Naxçıvanskinin ev muzeylərinin, rayon tarixşünaslıq muzeylərinin fəaliyyətə başlaması Heydər Əliyevin muxtar respublikada elmin, təhsilin, mədəniyyətin inkişafına göstərdiyi xidmətlərinin yalnız cüzi hissəsidir.

Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə xalq maarifinə qoyulan vəsaitlərin həcminin xeyli artırılması Naxçıvan MSSR-də məktəb tikintisinin inkişafına, onun maddi-texniki bazasının möhkəmlənməsinə, müəllim kadrlarla təminatının yaxşılaşmasına şərait yaratdı. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun fəaliyyətə başlaması bölgədə ali təhsilin, ziyalı potensialının inkişafına, muxtar respublikanın yüksək ixtisaslı kadrlarla təminatının yaxşılaşmasına gətirib çıxardı. Bu işə öz növbəsində muxtar respublika əhalisinin ümumtəhsil səviyyəsinin yüksəlməsinə öz müsbət təsirini göstərdi.

Heydər Əliyevin diqqət və qayğısı sayəsində Naxçıvan MSSR-də fundamental elm inkişaf etməyə başlamış, burada Azərbaycan SSR EA-nın Naxçıvan Elm Mərkəzi, digər elmi müəssisələr yaradılmış, muxtar respublikanın təbii ehtiyatlarının, bioloji öznəməxsusluqlarının, tarix və mədəniyyətinin öyrənilməsi sahəsində uğurlu addımlar atılmışdı. Heydər Əliyev Naxçıvanda çalışan alimlərin tədqiqatları ilə daim maraqlanırdı, muxtar respublikada olarkən elmi mərkəzdə aparılan elmi işlərlə yaxından tanış olmağa vaxt tapırdı.

Heydər Əliyevin sosial-iqtisadi həyatın bütün sahələrində həyata keçirdiyi çoxşaxəli müdərəqqi dəyişikliklər, Naxçıvan MSSR-də mədəni həyatın canlanmasına, mədəniyyətin bütün sahələrinin inkişafına şərait yaratdı. 1970-1985-ci illərdə muxtar respublikada mədəniyyət müəssisələrinin sayı əvvəlki illərlə müqayisədə xeyli artmış, onların yüksək ixtisaslı kadrlarla

təminatı yaxşılaşmışdı. Xüsusən kənd yerlərində kitabxana, klub və digər mədəniyyət müəssisələrinin şəbəkəsinin genişləndirilməsi kənd əməkçilərinin mədəni səviyyəsinin, estetik dünya görüşünün artırılmasında mühüm amilə çevrilmişdi. Onun rəhbərliyi dövründə bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Naxçıvanda da xalqımızın görkəmli nümayəndələrinin xatirəsi əziz tutulmuş, onların abidələri, ev muzeyləri yaradılmışdı.

Heydər Əliyev tarixi, mədəni abidələrin qorunması və təbliğini böyük dövlət vəzifəsi hesab edərək bu istiqamətdə çox səmərəli işlər görmüş, onların mühafizəsi və bərpası ilə bağlı onlarla qərar qəbul etmişdi.

Onun bu siyasəti Naxçıvan MSSR-də əməli şəkildə həyata keçirilmişdi. Heydər Əliyev Naxçıvanın tarixi abidələrini qorumağı və gələcək nəsillərə çatdırmağı tövsiyə edir, Naxçıvan MSSR-ə hər səfərində bu sahədəki vəziyyətlə tanış olur, öz tapşırıqlarını verirdi.

Naxçıvan MSSR-də professional musiqi, rəssamlıq sənətinin inkişafına da Heydər Əliyev daim qayğı göstərirdi, bölgədə yerli incəsənət ustalarının peşəkarlığının artırılması, onlara münasib şəraitin yaradılması, yaradıcılıqlarının təbliği üçün bütün imkanlardan istifadə edirdi. Onun dəstəyi ilə Naxçıvanda musiqi texnikumu, rəsm qalereyası, uşaq rəssamlıq məktəbləri, rayonlarda musiqi məktəbləri fəaliyyətə başlamış, Naxçıvan Dövlət Filarmoniyası, dövlət musiqi kollektivləri yaradılmış, Azərbaycan SSR Rəssamlar, Bəstəkarlar İttifaqlarının muxtar respublika təşkilatları təsis edilmişdi. Məhz Heydər Əliyevin coşğun fəaliyyəti nəticəsində muxtar respublikada professional musiqi ifaçılığı və bəstəkarlıq sənəti təşəkkül tapmış, geniş əhali kütləsinin professional musiqi, rəssamlıq və digər mədəniyyət sahələri ilə daha yaxından tanış olması üçün gözəl imkanlar yaradılmışdı.

Heydər Əliyevin Naxçıvanda ədəbiyyatın inkişafında da böyük xidmətləri olmuşdur. Onun imzaladığı sərəncamlarla Naxçıvan torpağının yetişdirdiyi görkəmli ədiblərin yubileyləri respublika səviyyəsində qeyd olunur, adları əbədiləşdirilirdi. Görkəmli Azərbaycan dramaturqu Hüseyn Cavidin yubileylərinin keçirilməsi, məzarının uzaq Sibirdən gətirilməsi, doğma torpağında dəfn edilməsi Heydər Əliyevin böyüklüyünün, milli təəssübkeşliyinin və sarsılmaz cəsarətinin təzahürü idi.

Heydər Əliyevin milli mədəniyyətə qayğısı Naxçıvanda teatrın daha da inkişafına öz müsbət təsirini göstərdi.

Nəticədə Naxçıvan MSSR-də mədəniyyət, ədəbiyyat intibah dövrünə qədəm qoymuş, naxçıvanlı ziyalılar yaradıcılıqları ilə Azərbaycanın mənəvi aləmini daha da zənginləşdirmiş, xalqımızın dünyada daha yaxşı tanınması üçün böyük xidmətlər göstərmişlər.

1980-ci illərin II yarısında keçmiş SSRİ-də cərəyan edən ictimai-siyasi proseslər Naxçıvan MSSR-nin həyatına öz təsirini göstərdi. Mərkəzi

hakimiyyətin havadarlığı ilə təcavüzkar separatizm hərəkatına başlayan ermənilərin bir məqsədi də Naxçıvanı ələ keçirmək idi. Hərbi yolla öz məqsədlərinə nail ola bilməyən ermənilər muxtar respublikanı iqtisadi və nəqliyyat blokadasına almaqla azərbaycanlıları buradan didərgin salmağı və bölgəni ələ keçirməyi düşündülər.

Lakin tale Heydər Əliyevi Naxçıvana yetirməklə bu müqəddəs torpağı erməni əlinə keçməsindən hifz etdi, Naxçıvan onu gözləyən fəlakətlərdən xilas oldu. Naxçıvana öz gəlişi ilə naxçıvanlılarda ruh yüksəkliyi, gələcəyə inamı artıran Heydər Əliyev burada yeni vüsət alan milli azadlıq və demokratik hərəkatın liderinə çevrildi. Onun başçılığı və təşəbbüsü ilə Naxçıvan MR Ali Məclisi milli dövlətçiliyin dirçəlişi istiqamətində mühüm tarixi qərarlar qəbul etdi. Heydər Əliyevin sədrliyi ilə Ali Məclisin 1990-cı ilin noyabrında keçirilmiş ilk sessiyası muxtar respublikanın adından «Sovet Sosialist» sözlərini çıxarmış, ali dövlət hakimiyyət orqanının adında dəyişiklik etmiş, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağı Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət bayrağı kimi qəbul etmiş, 20 Yanvar hadisəsinə siyasi qiymət vermişdi, Dağlıq Qarabağ hadisələrinə prinsipial münasibət bildirmişdi. DQMV-nin Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu bildirən Ali Məclis eyni zamanda Dağlıq Qarabağ məsələsində mərkəzin və respublika rəhbərliyinin tutduğu mövqeyi qətiyyətlə pisləyərək, ermənilərin torpaq iddialarının qarşısını almaq üçün onlardan təsirli tədbirlər görməyi tələb etmişdi.

Heydər Əliyev başda olmaqla Naxçıvanın demokratik qüvvələri Azərbaycanın müstəqilliyi, demokratikləşməsi uğrunda mübarizə aparır, buna görə də mərkəzin, respublikanın hakimiyyət orqanları tərəfindən təzyiq və təqiblərə məruz qalırdılar. Lakin Heydər Əliyevi nüfuzdan salmaq, onun Azərbaycanın azadlığı uğrunda fədakar mübarizəsinə kölgə salmaq cəhdləri heç bir nəticə vermədi, əksinə Azərbaycan xalqı onun ətrafında daha sıx birləşməyə öz mənavi və siyasi liderini daha qətiyyətlə müdafiə etməyə başladı.

Xalqın tələbi ilə 1991-ci il sentyabrın 3-də Naxçıvan MR-in siyasi rəhbəri seçilən Heydər Əliyev muxtar respublikada iqtisadi və ictimai siyasi böhranın aradan qaldırılması, hakimiyyətlə xalq arasında etimadın bərpa edilməsi istiqamətində kəsərli addımlar atdı.

O vaxt Azərbaycan rəhbərliyinin ciddi maneələrinə baxmayaraq, Naxçıvanda müstəqil dövlət quruculuğu və demokratikləşmə prosesi sürətlə gedirdi. Heydər Əliyevin başçılığı altında Ali Məclisin qəbul etdiyi qərarlar, həyata keçirdiyi tədbirlər bütün Azərbaycan xalqı tərəfindən tam dəstəklənirdi.

Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqı qarşısında ən böyük xidmətlərindən biri də Naxçıvan torpağını erməni təcavüzündən xilas etməsi oldu.

Onun bölgənin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, hərbi müdafiə sahəsində atdığı addımlar, rus qoşunlarının buradan qansız-qadasız çıxarılması və bu zaman bütün silah-sursatın Azərbaycanda qalması dünya hərbi diplomatiya sənətinin ən böyük hadisələrindən biri hesab edilməlidir. Heydər Əliyevin hərbi quruculuq sahəsində fəaliyyəti təkcə Naxçıvan MR ilə məhdudlaşmırdı, o bütövlükdə Azərbaycanın təhlükəsizliyinin və ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi üçün öz nüfuzundan, bütün siyasi, diplomatik vasitələrdən istifadə edir, bir çox hallarda buna nail olurdu.

1992-ci ilin mayında Dağlıq Qarabağın işğalını başa çatdıran ermənilər Naxçıvan MR-də təcavüzə başlayaraq bu bölgəni də tezliklə ələ keçirməyə ümid edirdilər. Lakin Heydər Əliyevin hərbi, siyasi, diplomatik bacarığı ermənilərin işğalçılıq niyyətlərini heçə endirdi. Onun diplomatik səyləri nəticəsində ermənilərin təcavüzünün qarşısı alındı, dünya ictimaiyyətində münaqişənin əsl səbəbləri haqqında obyektiv təsəvvür yaranmağa başladı.

Heydər Əliyev öz dövlətçilik təcrübəsindən, böyük nüfuzundan və ona olan inamdan istifadə edərək Naxçıvan MR-in məhdud daxili imkanlarını, bütün əhalisini Naxçıvanın müdafiəsi işinə cəlb etməyə nail olmuşdu. Onun şəxsi təşəbbüsü ilə Naxçıvanda əvvəlcə Milli Müdafiə Komitəsi, sonra isə Naxçıvanın İnkişafı və Müdafiəsi fondu yaradılmış, naxçıvanlılar öz torpaqlarını erməni təcavüzündən qorumaq üçün özünümüdafiə qüvvələri təşkil etmişdilər.

Heydər Əliyev həmçinin Naxçıvan MR-də Azərbaycan Respublikasının silahlı qüvvələrinin yaradılmasının əsas təşəbbüskarı və təşkilatçısı oldu. Naxçıvanın müdafiəsinin təşkili, ordu quruculuğu Heydər Əliyevin bir rəhbər kimi daim diqqət yetirdiyi sahə idi. Məhz Heydər Əliyevin hərbi quruculuq sahəsində yorulmaz fəaliyyəti nəticəsində Naxçıvan MR real işğal təhlükəsindən azad oldu, sabitlik və əmin-amanlıq təmin olundu.

Heydər Əliyev Ermənistanın blokadası nəticəsində ağır böhran içərisində olan Naxçıvan MR-in mürəkkəb sosial-iqtisadi problemlərini həll etmək, əhalinin minimum ehtiyaclarını təmin etmək üçün gərgin fəaliyyət göstərməli oldu. Onun iştirakı ilə Naxçıvan MR Ali Məclisi muxtar respublikada yaranmış sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi vəziyyəti ətraflı təhlil edərək, təxirəsalınmaz tədbirlər müəyyənləşdirdi. Muxtar respublikanın bütün daxili imkanlarından, mövcud potensialından istifadə edən Heydər Əliyev burada fəaliyyət göstərən bütün siyasi partiya və təşkilatlarla əməkdaşlıq etməyə hazır olduğunu bildirmiş və bu istiqamətdə real addımlar atmışdı. O zaman AXC-nin nüfuzunu nəzərə alan Heydər Əliyev bu təşkilatın bir sıra nümayəndələrini ən məsul vəzifələrə (Ali Məclisin sədr müavini, baş nazir və s. - Ə.Q.) təyin etmişdi. Lakin onlar göstərilən etimadı nəinki

doğrultmadılar, əksinə bu böyük siyasətin həyata keçirilməsinə mane olmağa başladılar.

Sosial-iqtisadi problemlərdən yeganə çıxış yolunu bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinin tətbiqində görən Heydər Əliyev bu istiqamətdə də mühüm tədbirlərin ilk təşəbbüskarı oldu. Onun rəhbərliyi ilə Azərbaycanda ilk dəfə Naxçıvan MR-də ictimai mal-qaranın özəlləşdirilməsi həyata keçirildi.

Blokadanın yaratdığı böhranı aradan qaldırmaq, muxtar respublikanın həyatı tələbatlarını ödəmək üçün Heydər Əliyev Türkiyə Cümhuriyyəti və İran İslam Respublikası ilə siyasi və iqtisadi əlaqələri inkişaf etdirməyə nail olmuşdu. Qısa müddət ərzində Türkiyə ilə sərhəddə «Sədərk-Dilucu» körpüsü, İİR ilə sərhəddə isə gömrük keçid məntəqələrinin və qonşu dövlətlərin Naxçıvanda konsulluqlarının açılması, muxtar respublikaya humanitar yardımlar göstərilməsi sayəsində əhalinin ərzaqla təminatı xeyli yaxşılaşdırıldı. Aclıq təhlükəsi aradan qaldırıldı.

Heydər Əliyevin qonşu Türkiyə və İran dövlətlərinə rəsmi səfərləri, səfər müddətində keçirdiyi görüşlər, bağlanmış ikitərəfli müqavilələr muxtar respublikanın iqtisadi imkanlarının artması ilə yanaşı, onun təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, dünya ictimaiyyətində Naxçıvanda və onun ətrafında cərəyan edən hərbi-siyasi proseslər haqqında düzgün təsəvvür formalaşdırmaq baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Heydər Əliyev Naxçıvan, Azərbaycan haqqında həqiqətləri dünya birliyinə çatdırmaq üçün hətta cüzi imkanlardan da istifadə etməyə çalışır, iri dövlətlərin başçılarına müraciətlər edir, onların səfirləri, beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri ilə görüşlər keçirərək, onları ətraflı məlumatlandırır. Bunun nəticəsində ABŞ, Böyük Britaniya kimi dövlətlər, iri beynəlxalq təşkilatlar Naxçıvana humanitar yardım göstərməyi qərara almışdılar.

Heydər Əliyevin bu istiqamətdəki fəaliyyəti Bakıda hakimiyyəti ələ keçirmiş və qısa zamanda Azərbaycanı beynəlxalq aləmdə gözəndirən salmış bir sıra qüvvələri ciddi narahat etmiş, onlar Heydər Əliyevin fəaliyyətini separatçılıq kimi qələmə verməyə cəhd etmişdilər. Lakin Heydər Əliyev bu ittihamları qətiyyətlə rədd edərək Naxçıvan MR-in xarici əlaqələrinin Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin tərkib hissəsi olduğunu bildirmişdi.

Hakimiyyətə yiyələnmiş AXC-Müsavat cütlüyü Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqı arasında artan nüfuzundan təşvişə düşərək onun Naxçıvanda həyata keçirdiyi işləri heçə endirməyə və qeyri-qanuni yollarla onu hakimiyyətdən salmağa can atırdı. Naxçıvan MR-in konstitusion hüquqlarını kobudluqla pozan Azərbaycan iqtidarı Naxçıvanın qanuni seçilmiş və xalq tərəfindən tam dəstəklənən rəhbərini hakimiyyətdən salmaq üçün 1992-ci ilin oktyabrında burada çevriliş etməyə cəhd göstərsə də, naxçıvanlıların qətiyyəti sayəsində buna nail ola bilməmişdi.

AXC iqtidarının ölkənin qarşıda duran problemlərini həll edə bilməməsi, əksinə öz sərəfşözlüyü nəticəsində Azərbaycan torpaqlarının işğalına, beynəlxalq aləmdən təcrid olunmasına şərait yaratması, xalqın bu hakimiyyətə inam və etimadını tam itirməsinə gətirib çıxarmışdı. Azərbaycan xalqı getdikcə aydın başa düşürdü ki, ölkəni bu ağır vəziyyətdən çıxara biləcək yeganə şəxsiyyət Heydər Əliyevdir. 1992-ci ildə Naxçıvanda Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradılması, Heydər Əliyevin partiyanın sədri seçilməsi Azərbaycanın düşdüyü hərbi, siyasi, mədəni böhrandan çıxarılması uğrunda atılmış ilk və mühüm addımlardan biri oldu. Qısa zaman kəsiyində ölkənin ən nüfuzlu siyasi təşkilatına çevrilən YAP mövcud xaos və özbaşınalıqların, müvəffəqiyyətsizliklərin yeganə alternativinə çevrildi.

Naxçıvan MR-in mürəkkəb hərbi-siyasi şərəitdə yaşamasına, iqtisadi, sosial problemlərlə üz-üzə dayanmasına baxmayaraq regionda sosial-mədəni sahələrin – mədəniyyətin, incəsənətin, elmin, təhsilin dirçəldilməsi üçün bütün imkanlardan istifadə edilirdi.

Təsədüfi deyildir ki, Azərbaycan xalqının milli mədəni, dini dəyərlərinin bərpası istiqamətində ilk addımlar məhz Naxçıvanda, Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilmişdi. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə ilk dəfə olaraq Naxçıvanda məhz burada 31 dekabr Dünya azərbaycanlılarının həmrəylik günü dövlət bayramı kimi qeyd olunmağa başlamışdı.

Heydər Əliyev Naxçıvan MR-in başqa dövlətlərlə mədəni əlaqələrinin əsasını qoymuş, Naxçıvanın təmsalında Azərbaycan mədəniyyətinin daha geniş tanıdılmasına səy göstərmişdi.

Heydər Əliyev muxtar respublikanın mədəniyyət, təhsil kollektivləri ilə mütəmadi görüşlər keçirir, onların problemləri ilə maraqlanırdı. O, Naxçıvanda keçirilən mədəni-kütləvi tədbirlərdə iştirak etməyi özünün mədəni borcu bilirdi. Onun yaxından iştirakı ilə 1992-1993-cü illərdə Naxçıvanda Hüseyn Cavidin 110 illik yubileyi, Şəhriyar konqresi keçirilmişdi.

Heydər Əliyev Naxçıvanda maarifin, təhsilin vəziyyəti ilə də daim maraqlanırdı, təhsil işçiləri ilə daim təmasda olurdu. Naxçıvan Muxtar Respublikasının rəhbəri kimi Türkiyə ilə bağladığı 1992-ci il oktyabr tarixli müqavilədə 100 naxçıvanlı gəncin qonşu dövlətdə təhsil alması nəzərdə tutulmuşdu.

Heydər Əliyev Naxçıvanda ali təhsilin flagmanı olan Naxçıvan Dövlət Universiteti ilə də daim maraqlanırdı, onun MR-də təhsilin, elmin, ixtisaslı mütəxəssislərin yetişməsində böyük rol oynadığını qeyd edirdi. Ulu öndərimizin iştirakı ilə NDU-nun 25 illiyi MR-də geniş qeyd edilmişdi.

Heydər Əliyevin misilsiz fəaliyyəti nəticəsində Naxçıvan MR taleyin ağır sınaqlarından üzəgə çıxdı, erməni təcavüzündən xilas oldu, siyasi sabitlik təmin olundu, sosial-iqtisadi problemlərin həlli, milli dövlət quru-

culuğu, mədəniyyətin, təhsilin dirçəldilməsi istiqamətində uğurlu addımlar atıldı.

Naxçıvan MR-in bugünkü uğurlarının əsası məhz Heydər Əliyevin muxtar respublikaya rəhbərlik etdiyi 1991-1993-cü illərdə qoyuldu.

Respublikaya ikinci dəfə rəhbərlik etdiyi 1993-2003-cü illərdə Heydər Əliyevin dövlətçilik strategiyasının mühüm istiqamətini Azərbaycanın bütün regionlarının bərabər inkişafı məsələsi təşkil edirdi. Həmin illərdə Naxçıvan MR öz inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoymuş, ictimai həyatın bütün sahələrində çox ciddi uğurlara imza atmışdır. Xüsusən 1995-ci ildə Heydər Əliyev məktəbinin ən layiqli nümayəndələrindən olan Vasif Talibovun MR-in rəhbəri seçilməsi ilə regionun sosial-iqtisadi, mədəni inkişafında ciddi dəyişikliklər baş vermişdir.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilmiş genişmiqyaslı islahatlar qısa zamanda bütün Azərbaycanda olduğu kimi muxtar respublikada öz bəhrəsini vermiş, mövcud iqtisadi geriləmənin qarşısı alınmış, iqtisadi inkişafın əsası qoyulmuşdur.

Həyata keçirilmiş struktur dəyişiklikləri, özəlləşdirmə və digər iqtisadi tədbirlər, bazar mexanizmlərinin geniş tətbiqi nəticəsində ümumi məhsul istehsalı əvvəlki illərlə müqayisədə ilbəlil artmağa başlamışdır.

1995-2000-ci illərdə ümumi məhsul istehsalı 2,4 dəfə, o cümlədən sənaye məhsulu istehsalı 1,7 dəfə, tikintidə əsas kapital qoyuluşu 5 dəfə artmış, sənayedə yaranmış durğunluq aradan qaldırılmış, 15 adda yeni məhsul istehsalına başlanmışdır. MR-də aqrar islahatlar da öz bəhrəsini vermiş, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal həcmi 3,3 dəfə artmışdır. Bu zaman istehsal olunan məhsulun hamısı özəl bölməyə aid olmuşdur. İqtisadi sahədə əldə edilmiş uğurlar sosial-mədəni sahələrin də dirçəldilməsinə, sosial, mədəni, təhsil obyektlərinin tikintisinin genişləndirilməsinə şərait yaratmışdır.

1995-2000-ci illərdə əldə olunmuş nailiyyətlər, sonrakı dövrdə də davam etdirilmiş, sosial-iqtisadi inkişafın dinamikliyi təmin edilmişdir.

Blokadanın yaratdığı çətinliklərə baxmayaraq, muxtar respublikada son illərdə sənaye istehsalının böhrandan çıxarılması üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilmiş və bu tədbirlər öz müsbət nəticələrini göstərmişdir.

Muxtar respublikanın əsaslı tikinti, rabitə, nəqliyyat sistemində də 90-cı illərin sonlarından başlayaraq ciddi dəyişikliklər özünü büruzə verməyə başlamışdır. Xüsusən bölgədə telefonlaşdırma sahəsində çox ciddi işlər görülmüş, bütün rayon və kəndlər telefon rabitəsi ilə təmin olunmuşdur.

Heydər Əliyevin Naxçıvan MR-də sosial problemlərin həll edilməsi, muxtar respublika əhalisinin elektrik enerjisi, su, qaz, istilik və s. təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətində qəbul etdiyi qərarlar muxtar respublikanın rəhbərliyi tərəfindən ardıcıl surətdə yerinə yetirilməyə başlamışdır.

Bu sahədə Naxçıvan MR-də bu gün də görülməli işlər, qazanılmış uğurlar Heydər Əliyevin iqtisadi kursunun layiqincə davam etdirildiyini göstərir.

1995-2003-cü illərdə Naxçıvan MR-in büdcə gəlirləri 5,8 dəfə artmış, büdcə xərclərinin yarıdan çoxunu sosial yönümlü xərclər təşkil etmişdir. Bu isə öz növbəsində əhalinin sosial vəziyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırmağa, mədəni-məişət xidmətin səviyyəsini yüksəltməyə imkan vermişdir.

Heydər Əliyev Naxçıvan MR-in geosiyasi şəraitini, iqtisadi vəziyyətini nəzərə alaraq, regionun xarici əlaqələrinin inkişafına daim diqqət yetirirdi. 1995-ci ilə qədər xarici əlaqələr əsasən qonşu İran və Türkiyə dövlətləri ilə məhdudlaşdırsa, sonrakı dövrdə muxtar respublikanın xarici əlaqələrinin miqyası və coğrafiyası daha da genişlənməmişdir. Naxçıvan MR-ə xarici investisiyalar daxil olmağa, burada birgə layihələr həyata keçirilməyə başlanmışdır.

Heydər Əliyev Türkiyə, İİR-ə çoxsaylı səfərlərində Naxçıvanın sosial-iqtisadi problemlərinin həllini daim diqqət mərkəzinə çəkirdi. Bu səfərlərdə bir qayda olaraq Naxçıvan MR rəhbərliyi də iştirak edirdi. Heydər Əliyevin bölgənin inkişafına, beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsinə qayğısı sayəsində Naxçıvan MR irimiqyaslı beynəlxalq iqtisadi, elmi, mədəni, idman tədbirlərinin keçirildiyi məkana çevrilmişdi, burada bir çox beynəlxalq təşkilatların nümayəndəlikləri təsis edilmişdi. Azərbaycan beynəlxalq əlaqələrində də Naxçıvan MR mühüm rol oynamağa başlamışdır.

Bölgənin düşüüyü şərait onun xarici ticarətinin strukturuna ciddi təsir göstərirdi. Ticarət strukturunda idxal ixracı üstələyirdi. Lakin xarici ticarət dövrüyyəsində ixracın payı, iştirak edən tərəflərin sayı və xüsusi çəkisi artmaqda idi. Bütövlükdə, Naxçıvan MR-in sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsində xarici iqtisadi əlaqələrin rolu xeyli artmışdır.

1993-cü ildən sonra muxtar respublikanın təkcə sosial-iqtisadi sahələrdə deyil, ictimai, mədəni sahələrində də mütərəqqi dəyişikliklər baş vermişdir. Heydər Əliyevin bütün Azərbaycanda bu sahədə həyata keçirdiyi siyasət, Naxçıvanda da ardıcıl surətdə həyata keçirilmiş, burada park və xiyabanların salınması, tarixi abidələrin, müqəddəs yerlərin bərpası istiqamətində uğurlu addımlar atılmış, muxtar respublikanın mədəni tərəqqi prosesi dönməz xarakter almışdır.

Heydər Əliyevin Naxçıvan MR-ə səfərləri regionun ictimai və mədəni həyatında mühüm hadisələrə çevrilir, bir sıra möhtəşəm tədbirlərlə, sosial-mədəni obyektlərinin açılışı ilə müşayiət olunurdu. Həmin səfərlərdə Heydər Əliyev Naxçıvanda gedən quruculuq işləri ilə yaxından tanış olaraq öz dəyərli məsləhətlərini verirdi.

Heydər Əliyevin başçılığı altında Naxçıvan MR-in yeni konstitusiyasının hazırlanaraq qəbul edilməsi bölgənin muxtar dövlət statusunun möhkəmləndirilməsinə yeni təkan verdi.

1999-cu ildə Naxçıvan MR-in 75 illik yubileyinin Heydər Əliyevin fərmanı ilə respublikada geniş qeyd edilməsi muxtar respublikanın ictimai-siyasi həyatında mühüm hadisə oldu.

Naxçıvan şəhərində Hüseyn Cavidin məqbərəsinin təntənəli açılışı, muxtar respublikada yeni mədəniyyət ocaqlarının tikintisi, mövcud obyektlərin bərpası və təmiri mədəni inkişafın mühüm təzahürüdür. Heydər Əliyev bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Naxçıvan Muxtar Respublikasında da tarixi abidələrin, müqəddəs yerlərin bərpa edilib xalqın istifadəsinə verilməsi üçün lazımı addımlar atmışdır.

Ümummilli liderimizin rəhbərliyi altında Naxçıvan MR-də vəsət alan mədəni quruculuq bu gün də uğurla həyata keçirilir və öz bəhrəsini verir. Bölgədə yeni mədəniyyət ocaqlarının açılması, yaradıcılıq birliklərinin fəaliyyətinin genişlənməsi, ədəbi mühitin canlanması mədəni tərəqqinin bariz nümunələrindəndir.

Naxçıvan MR-də ümummilli liderin dövlətçilik təcrübəsinin öyrənilməsinə də ciddi diqqət yetirilirdi. Bu sahədə Naxçıvan şəhərində, rayon mərkəzlərində Heydər Əliyev muzeylərinin, NDU-nun Heydər Əliyev Universitetinin mühüm rolu olmuşdur.

Müasir dövrdə Naxçıvan MR-də ədəbi-mədəni mühitin, təhsilin, elmin inkişafı da Heydər Əliyevin adı ilə bağlı olmuşdur. Onun diqqət və qayğısı sayəsində Naxçıvan Dövlət Universiteti dünya standartlarına cavab verən ali təhsil və elm ocağına çevrilmiş, onun maddi-texniki bazası xeyli genişlənməmişdir.

Heydər Əliyevin prezidentliyi dövründə Naxçıvan MR-də maarifin inkişafında da mühüm nəticələr əldə edilmişdir. Həmin ildə 100-ə yaxın məktəbin tikilməsi və ya əsaslı təmiri muxtar respublikada təhsilə dövlətin strateji sahəsi kimi böyük diqqətinin təzahürüdür.

Heydər Əliyevin səərəncamı ilə Azərbaycan MEA Naxçıvan Bölməsinin təşkili muxtar respublikada elmi, ədəbi, mədəni mühitin canlanmasına, regionun tarixinin, təbii ehtiyatlarının öyrənilməsinə, bütövlükdə MR-in sosial-mədəni və iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərən amilə çevrildi.

1995-ci ildə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının qəbulu, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə və Naxçıvan MR Ali Məclisinə demokratik seçkilərinin keçirilməsi muxtar respublikanın həyatında mühüm mərhələ oldu. Həmin seçkilərdən sonra Naxçıvan MR-in siyasi rəhbəri seçilən Vəlif Talibovun başçılığı altında muxtar respublikanın siyasi-ictimai, mədəni həyatında mühüm dəyişikliklər baş verdi, sağlam, işgüzar mənəvi mühit yarandı. Qısa müddətdə muxtar respublikada baş verən mütləq

dəyişikliklər Heydər Əliyev tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və dəstəklənmişdi.

Bütün bu nailiyyətlər, heç şübhəsiz, Heydər Əliyevin inkişaf strategiyasının ardıcıl surətdə həyata keçirilməsinin əyani sübutudur.

Heydər Əliyevin quruculuq, inkişaf və tərəqqi strategiyasını müasir şəraitdə ölkə Prezidenti İlham Əliyev uğurla davam etdirir. Prezident İlham Əliyev tərəfindən qəbul edilmiş «Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi haqqında» 24 noyabr 2003-cü il tarixli fərman, «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı» (11 fevral 2004-cü il), imzaladığı digər sənədlər, qəbul etdiyi qərarlar Azərbaycanın bütün bölgələri kimi Naxçıvan Muxtar Respublikasının da sabit və davamlı inkişafının təmin edilməsinə yönəldilmişdir.

Cənab İlham Əliyev Naxçıvan MR-in iqtisadi inkişaf məsələlərinə daim diqqət yetirir. Prezidentliyi dövründə o, dəfələrlə muxtar respublikada olmuş, hər səfərində yeni istehsal, sosial obyektlərin açılış mərasimlərində iştirak etmiş, bölgə həyatının bütün sahələrində həyata keçirilən tədbirlərlə yerində tanış olaraq muxtar respublikanın sosial-iqtisadi inkişafının daha da möhkəmləndirilməsi üçün öz dəyərləri tövsiyə və tapşırıqlarını vermişdi.

Aparılan məqsədyönlü siyasətin və həyata keçirilən tədbirlərin nəticəsi olaraq 2003-cü ildən keçən dövr ərzində muxtar respublikanın iqtisadi və sosial inkişafını əks etdirən makroiqtisadi göstəricilərin yüksələn tempə inkişafı davam etmiş, istehsal sahələri genişlənməmiş, məhsul istehsalının həcmi artmış, əhəliyə göstərilən xidmətlərin səviyyəsi yüksəlmişdir. Belə ki, 2003-2009-cu illər ərzində ümumdaxili məhsul (ÜDM) istehsalının həcmi 232 milyon manatdan 973 milyon manata çatmış və ya 4,1 dəfə artmışdır [95, 2010, 4 fevral]. 2011-ci ildə muxtar respublikanın tarixində ilk dəfə olaraq ümumi daxili məhsul istehsalının həcmi 2 milyard ABŞ dolları səviyyəsinə çatmış, rekord göstərici təmin edilmişdir [95, 2011, 29 dekabr].

Adambaşına düşən ÜDM-in həcmi isə 637 ABŞ dollarından 2435 ABŞ dollarına çataraq 3,5 dəfə artmışdır.

Ötən dövr ərzində yeni emal və istehsal müəssisələrinin yaradılması sənayenin inkişafına öz təsirini göstərmiş, nəticədə sənaye məhsulunun həcmi 2009-cu ildə 212 milyon 496 min manata çatmışdır. 2011-ci ildə muxtar respublikada 243 adda sənaye məhsulu istehsal olunmuşdur [95, 2011, 29 dekabr].

2009-cu ildə muxtar respublikada tikinti və əsaslı təmirdən sonra 726 yeni müxtəlif təyinatlı obyekt istifadəyə verilmişdir. Nəticədə əhalinin məşgullük səviyyəsi xeyli artmış, 2003-cü il oktyabr ayının 1-dən 2010-cu il yanvar ayının 1-dək muxtar respublikada 41 min 815 yeni iş yeri açılmışdır ki, onun da 64,9 faizi daimi iş yerləri olmuşdur [95, 2010, 4 fevral]. 1995-ci ildən

1 dekabr 2011-ci ilədək muxtar respublikada 68477 yeni iş yeri yaradılmışdır. Yeni iş yerlərinin 22513-ü və ya 32,9 faizi dövlət sektorunda, 45964-ü və ya 67,1 faizi qeyri-dövlət sektorunda yaradılmışdır [95, 2011, 29 dekabr]. Yeni yaradılmış iş yerlərinin 42431-i və ya 62 faizi daimi iş yeridir.

Muxtar respublikada əhalinin zəruri ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi məqsədilə aqrar bölmədə aparılan köklü islahatlar bu sahənin daha sürətli inkişafına əlverişli zəmin yaratmışdı. Bu dövrdə muxtar respublikada yararlı torpaq sahələri tam şəkildə əkin dövrünə daxil edilmişdir. 2011-ci ilin məhsulu üçün 60 min 19 hektar sahədə əkin işləri həyata keçirilmişdir ki, bu da 1995-ci ildə əkilmiş sahələrdən 2,4 dəfə çoxdur. Ümumilikdə 2011-ci ildə muxtar respublikada 101028 ton taxıl, 65247 ton tərəvəz, 40193 ton bostan məhsulları, 52394 ton meyvə və giləmeyvə istehsal olunmuşdur ki, bu da 1995-ci ildə müqayisədə müvafiq olaraq 4 dəfə, 50 dəfə, 101 dəfə və 3 dəfə çox idi [95, 2011, 29 dekabr].

Göstərilən dövrdə Naxçıvan MR iqtisadiyyatına qoyulan investisiyaların həcmi də artmış, infrastruktur obyektlərinin tikintisi davam etdirilmiş, təhsil, səhiyyə və digər sosial obyektlər inşa olunmuşdur. Muxtar respublikada Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə 7 məktəb binası inşa olunmuşdur.

Elmin inkişafı və Naxçıvanın tarixi ilə bağlı araşdırmaların aparılması istiqamətində ciddi nəticələr əldə edilmiş, tarixi abidələrin bərpası ilə bağlı tədbirlər görülmüşdür.

Əldə olunmuş bütün makroiqtisadi göstəricilər üzrə uğurlar əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə yönəlmişdir. Bu illərdə əhalinin rifahının yaxşılaşdırılması sahəsində mühüm irəliləyişlər baş vermişdi. Belə ki, əhalinin gəlirlərinin həcmi 2004-cü ilə müqayisədə 3 dəfə artaraq 2008-ci ildə 684 milyon manata çatmışdır [5, 2009, 3 avqust]. 2009-cu ildə muxtar respublikada əhalinin gəlirləri 2008-ci ilə müqayisədə 33,6 faiz artaraq 913 milyon 371 min 600 manat, onun adambaşına düşən həcmi isə 29,2 faiz yüksələrək 2284 manat təşkil etmişdir [95, 2010, 4 fevral].

2011-ci ildə muxtar respublikada hər işçiə hesablanmış orta aylıq əmək haqqının məbləği 340,3 manat təşkil etmişdir. Halbuki, 1995-ci ildə bu göstərici 15,9 manat səviyyəsində idi [95, 2011, 29 dekabr].

Əhalinin maddi-rifah halının yaxşılaşması fərdi yaşayış evlərinin tikintisi üzrə müsbət meyilli dinamikanı daha da gücləndirmişdir. 2011-ci ildə muxtar respublikada əhalinin şəxsi vəsaiti hesabına ümumilikdə 401 min 812 kvadratmetr yaşayış sahəsi tikilmişdir ki, bu da 1995-ci ildə müqayisədə 24 dəfə çoxdur.

Əldə olunan inkişaf öz növbəsində əhalinin sayının artmasına müsbət təsir göstərmiş, 1 dekabr 2011-ci il tarixə muxtar respublikada əhalinin sayı 1996-cı ilə nisbətən 79,9 min nəfər artaraq 417,7 min nəfərə çatmışdır.

Göründüyü kimi son illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında həyata keçirilən məqsədyönlü siyasət nəticəsində ictimai həyatın bütün sahələrində əsaslı nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Bu baxımdan 1995-ci ildən sonrakı dövr Naxçıvan MR-in sosial-iqtisadi inkişaf dövrü kimi səciyyələndirilə bilər.

1995-ci il dekabrın 16-da Heydər Əliyev məktəbinin ən layiqli davamçılarından olan Vasif Talıbovun Naxçıvan Ali Məclisinə sədr seçilməsindən sonra muxtar respublikada sosial-iqtisadi inkişaf dönməz xarakter almağa başlamışdı. Ötən 16 il ərzində muxtar respublika rəhbərliyinin Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasına dönmədən əməl etməsi sayəsində Naxçıvan Muxtar Respublikası davamlı sosial-iqtisadi yüksəliş və ictimai həyatdakı nailiyyətlər fonunda keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdu. Bölgədə iqtisadi və sosial sahədə makroiqtisadi göstəricilər hər il yüksələn xətlə davam etmişdir.

Belə ki, 2011-ci ildə ümumi daxili məhsulun həcmi 1995-ci ilə nisbətən 30 dəfə, sənaye məhsulunun həcmi 69 dəfə əsas kapitalla yönəldilən investisiyalar 261 dəfə, kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 7 dəfə, nəqliyyat sektorunda yük daşınması 18 dəfə, informasiya və rabitə xidmətlərinin həcmi 90 dəfə, parakəndə əmtəə dövriyyəsi 20 dəfə, əhaliyə göstərilən pullu xidmətləri 30 dəfə, ixracın həcmi 142 dəfə, dövlət büdcəsinin gəlirləri 26 dəfə, əhalinin gəlirləri 44 dəfə, hər bir nəfərə düşən gəlirlər 35 dəfə, orta aylıq əmək haqqı isə 21 dəfə artmışdı [95, 2011, 29 dekabr].

Ölkə prezidentinin Naxçıvan MR-in sosial-iqtisadi inkişafına verdiyi qiymət də bu deyilənləri bir daha təsdiq edir: «Naxçıvanın uğurlu inkişafı Azərbaycanın uğurlu inkişafı deməkdir. Bizim müstəqilliyimizin möhkəmləndirilməsi deməkdir. Burada gedən işlər məni çox sevindirir. Mən əminəm ki, bu gözəl ənənələr gələcək illərdə də davam etdiriləcək və Naxçıvan Muxtar Respublikası həm iqtisadi inkişaf sürətinə görə, həm də infrastruktur layihələrinin səviyyəsinə görə nəinki bu regionda, hətta dünya miqyasında qabaqcıl yerlərdə olacaqdır. Mən çox məmnunam ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının rəhbərliyi, Vasif Talıbov Heydər Əliyev siyasətini burada uğurla icra edir, onu davam etdirir və Naxçıvanın möhkəmlənməsinə öz töhfəsini verir» [5, 2011, 29 dekabr].

Bütün bunlar Heydər Əliyevin inkişaf və tərəqqi konsepsiyasının həyata keçirilməsi və əbədliliyinin bariz nümunəsidir.

Bu gün Naxçıvan Muxtar Respublikası blokadanın yaratdığı çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi ölkəmizin sosial-iqtisadi, mədəni, ictimai-siyasi həyatı ilə həmahəng şəkildə özünün tarixi inkişaf yolunu uğurla davam etdirir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullazadə F.H. Heydər Əliyev: siyasi portret. Bakı: XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1998, 114 s.
2. Ağamalı F.K. Müstəqilliyimiz əbədidir, sarsılmazdır. Bakı: Mütərcim, 2001, 616 s.
3. Axundova E.H. Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman. 4 cildə, h.1, (1923-1969), Bakı: Ozan, 2007, 352 s.
4. Axundova E.H. Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman. 4 cildə, h.2, (1923-1969), Bakı: Ozan, 2007, 784 s.
5. «Azərbaycan» qəzeti.
6. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə. III cildə, III c., Bakı: 1998, 776 s.
7. «Azərbaycan gəncləri» qəzeti.
8. Azərbaycan KP XXX qurultayının materialları. Bakı: Azərənəşr, 1981, 253 s.
9. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi (AMEA TİEA), f.1, s.8, iş 1.
10. AMEA, TİEA, f.1, s.18, iş 8185.
11. AMEA, TİEA, f.1, s.19, iş 8953.
12. Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin İqtisadi İslahatlar İnstitutunun Cari Arxivi. Ümumi şöbənin materialları. 1991-2003-cü illər.
13. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisin Arxivi. f. 2941, s.1a, iş 186.
14. Azərbaycan Respublikası (1991-2001-ci illər). Bakı: XXI Yeni Nəşrlər Evi, 2001, 360 s.
15. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivi (ARMDA), f.1114, s.15, iş 532.
16. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA), f.1, s.57, iş 12.
17. ARPIİSSA, f.1, s.57, iş 134.
18. ARPIİSSA, f.1, s.58, iş 69.
19. ARPIİSSA, f.1, s.58, iş 134.
20. ARPIİSSA, f.1, s.59, iş 54.
21. ARPIİSSA, f.1, s.59, iş 88.
22. ARPIİSSA, f.1, s.59, iş 304.
23. ARPIİSSA, f.1, s.59, iş 305.

24. ARPIİSSA, f.1, s.60, iş 50.
25. ARPIİSSA, f.1, s.60, iş 59.
26. ARPIİSSA, f.1, s.61, iş 12.
27. ARPIİSSA, f.1, s.61, iş 17.
28. ARPIİSSA, f.1, s.61, iş 74.
29. ARPIİSSA, f.1, s.61, iş 125.
30. ARPIİSSA, f.1, s.62, iş 1.
31. ARPIİSSA, f.1, s.62, iş 8.
32. ARPIİSSA, f.1, s.62, iş 93.
33. ARPIİSSA, f.1, s.62, iş 96.
34. ARPIİSSA, f.1, s.62, iş 103.
35. ARPIİSSA, f.1, s.63, iş 15.
36. ARPIİSSA, f.1, s.63, iş 33.
37. ARPIİSSA A, f.1, s.64, iş 37.
38. ARPIİSSA, f.1, s.65, iş 1.
39. ARPIİSSA, f.1, s.65, iş 103.
40. ARPIİSSA, f.1, s.66, iş 4.
41. ARPIİSSA, f.1, s.66, iş 8.
42. ARPIİSSA, f.1, s.66, iş 90.
43. ARPIİSSA, f.1, s.66, iş 124.
44. ARPIİSSA, f.1, s.67, iş 10.
45. ARPIİSSA, f.1, s.67, iş 67.
46. ARPIİSSA, f.1, s.67, iş 70.
47. ARPIİSSA, f.1, s.67, iş 80.
48. ARPIİSSA, f.1, s.67, iş 86.
49. ARPIİSSA, f.1, s.67, iş 118.
50. ARPIİSSA, f.1, s.67, iş 127.
51. ARPIİSSA, f.1, s.68, iş 84.
52. ARPIİSSA, f.1, s.68, iş 91.
53. ARPIİSSA, f.1, s.68, iş 149.
54. ARPIİSSA, f.1, s.70, iş 5.
55. ARPIİSSA, f.1, s.70, iş 11.
56. ARPIİSSA, f.1, s.70, iş 31.
57. ARPIİSSA, f.1, s.84, iş 37.
58. Azərbaycan rəqəmlərdə. 1983-cü il. Qısa statistik məcmuə. Bakı: Azərənəşr, 1984, 321 s.
59. Baxşəliyev Ə. Naxçıvan Muxtar Respublikası iqtisadi islahatlar şəraitində // Dırçəliş – XXI əsr, Bakı, 1998, №21-22.
60. Budaqov B.Ə. Heydər Əliyev fenomeni. Bakı: İsmayıl Nəşriyyat - Poliqrafiya müəssisəsi, 2002, 144 s.

61. Əhmədov N.H. Naxçıvan iqtisadiyyatı inkişaf yollarında. Bakı: Elm, 2005, 308 s.
62. Əliyev A.Ə., Qasimov Ə.C. Naxçıvan Muxtar Respublikası. 2 cildə, I c., Bakı: Azərbaycan, 2001, 284 s.
63. Əliyev A.Ə., Qasimov Ə.C. Naxçıvan Muxtar Respublikası. 2 cildə, II c., Bakı: Azərbaycan, 2001, 264 s.
64. Əliyev H.Ə. Azərbaycan SSR. Bakı: Azərnaşr, 1983, 189 s.
65. Əliyev H.Ə. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Bakı: Bakı İqtisad Universitetinin nəşriyyatı, 2001, 90 s.
66. Əliyev H.Ə. Qoy ədalət zəfər çalsın. Bakı: Azərnaşr, 1981, 36 s.
67. Əliyev H.Ə. Mədəni irsimizin keşiyində. 2 cildə. I kitab, Bakı: 2001, 440 s.
68. Əliyev H.Ə. Müstəqillik yollarında. 4 cildə. Bakı: 1997.
69. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. Çoxcildlik. 7-ci kitab, Bakı: Azərnaşr, 1998, 520 s.
70. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. Çoxcildlik. 13-cü kitab, Bakı: Azərnaşr, 2004, 520 s.
71. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. Çoxcildlik. 14-cü kitab, Bakı: Azərnaşr, 2005, 520 s.
72. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. Çoxcildlik. 22-ci kitab, Bakı: Azərnaşr, 2007, 528 s.
73. Əliyev H.Ə. Sovet Azərbaycanı. Bakı: Azərnaşr, 1981, 184 s.
74. Əliyev M.M. Naxçıvan Muxtar Respublikasında bədən tərbiyəsi və idman hərəkəti. Naxçıvan: Əcəmi, 1999, 56 s.
75. Əliyeva S.A. Cavanlaşan qədim diyar. //Azərbaycan qadını, 1984, № 10.
76. Hacıyev İ.M. Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın milli dövlətçilik tarixində. Tarix elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyanın Avtoreferatı. Bakı, 1999, 65 s.
77. Hacıyev İ.M. Azərbaycanın dövlətçilik siyasətində // Naxçıvan. NDU-nun Elmi Əsərləri. Naxçıvan: 1999, №3, s. 26-31.
78. Hacıyev İ.M. Heydər Əliyev və milli tarixi yaddaşın bərpası. Bakı: Elm, 2003, 164 s.
79. Hacıyev İ.M. Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranması: tarix və müasirlik // NDU-nun Elmi Əsərləri. Naxçıvan: 2004, №12, s. 8-17.
80. Hacıyev İ.M. «Sərhəd hərəkəti»ndən dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyinə doğru // NDU-nun Xəbərləri. Naxçıvan: 2005, №17, s. 3-5.
81. Hacıyev İ.M. Heydər Əliyevin həyat və fəaliyyətinin Naxçıvan dövrləri // AMEA Naxçıvan bölməsinin Xəbərləri. İctimai və humanitar elmlər seriyası. Naxçıvan: 2006, №4, s. 5-13.

82. Hacıyev İ.M. Müstəqillik illərində Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinə seçkilərin keçirilməsi //Azərbaycan MEA Naxçıvan bölməsinin xəbərləri: İctimai və humanitar elmlər seriyası, Naxçıvan: 2007, № 3, s. 5-10.
83. Heydər Əliyev və Azərbaycan parlamenti. Bakı, ARMM nəşri, 2003, 542 s.
84. Heydər Əliyev irsi və Azərbaycanın davamlı inkişaf strategiyası. Bakı: Azərbaycan, 2006, 783 s.
85. Heydər Əliyev və mədəniyyət. 3 cildə, I cild, Bakı: Nurlan Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2008, 504 s.
86. Heydər Əliyev və Naxçıvan Dövlət Universiteti. Naxçıvan: Qeyrət, 2002, 80 s.
87. Həbibbəyli İ.Ə. Heydər Əliyevin həyatı və fəaliyyətinin Naxçıvan dövründə Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan: Qeyrət, 1998, 44 s.
88. Həbibbəyli İ.Ə. Heydər Əliyevin inkişaf strategiyası və Naxçıvan. //Heydər Əliyev və Azərbaycanın davamlı inkişaf strategiyası. Bakı: 2006, s. 480-489.
89. «Həyat» qəzeti.
90. Həsənov Ə., Mirzəzadə A. Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradılması, formalaşması və əsas fəaliyyət istiqamətləri. Bakı: Azərbaycan, 2002, 200 s.
91. Hüseynova İ.M. Dövlətçilik naminə. Bakı: BDU-nun nəşriyyatı, 2001, 288 s.
92. Hüseynova İ.M. Müstəqilliyimizin təminatçısı. Bakı: BDU-nun nəşriyyatı, 2003, 328 s.
93. Hüseynova İ.M. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranmasında və möhkəmləndirilməsində Heydər Əliyevin rolu. Tarix elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı: 2003, 81 s.
94. Hüseynova İ.M. Müstəqilliyimizin təminatçısı. Bakı: Təhsil, 2003, 504 s.
95. «Xalq qəzeti».
96. 2000-2005-ci illərdə Naxçıvan MR-də sosial-iqtisadi inkişaf. Naxçıvan: Əcəmi, 2006, 70 s.
97. 2004-cü ildə Naxçıvan MR-in sosial-iqtisadi inkişafının qısa xülasəsi. Naxçıvan: Əcəmi, 2005, 75 s.
98. 2005-ci ildə Naxçıvan MR-in sosial-iqtisadi inkişafının qısa xülasəsi. Naxçıvan: Əcəmi, 2006, 48 s.
99. 2006-cı ildə Naxçıvan MR-in sosial-iqtisadi inkişafının qısa xülasəsi. Naxçıvan: Əcəmi, 2007, 52 s.
100. «Kommunist» qəzeti.

101. Qaffarov T.B. Azərbaycan kənd əhalisinin həyat tərz. Ümumbəşəri və milli dəyərlərin deformasiyası (1960-1990). Bakı: Elm, 1991, 407 s.
102. Qaffarov T.B. Azərbaycan tarixi. XX əsrin 80-90-cı illəri. Bakı: Mütərcim, 1997, 141 s.
103. Qaffarov T.B. Heydər Əliyevin Naxçıvandan Azərbaycan xalqının qurtuluş hərəkatına rəhbərliyi // Naxçıvan Muxtar Respublikası. Məqalələr toplusu. Bakı: Elm, 1999, s.13-19.
104. Qaffarov T.B. Azərbaycan Respublikası. Əsrə bərabər on il (1991-2001). Bakı: Tural-Ə Nəşriyyat-Poliqrafiya mərkəzi, 2001, 325 s.
105. Qasımlı M.C. Heydər Əliyev. İstiqlalə gedən yol (1969-1987-ci illər). Bakı: BDU-nun nəşriyyatı, 2006, 608 s.
106. Qasımov Ə.Q. Yetkin sosializm dövründə Naxçıvan MSSR zəhmətkeşlərinin maddi rifahının daha da yaxşılaşması (1971-1980-ci illər) // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1984, №2, s.18-24.
107. Qasımov Ə.Q. İnkişaf etmiş sosializm şəraitində Naxçıvan MSSR zəhmətkeşlərinin mədəni səviyyəsinin yüksəlməsi (1971-1980-ci illər) // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1985, №2, s.18-241.
108. Qasımov Ə.Q. Naxçıvanın müasir dövr tarixinin öyrənilməsi və elmi ədəbiyyatda əks olunması məsələlərinə dair // Naxçıvan tarixinin səhifələri («Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan» beynəlxalq simpoziumun materialları. Bakı: 1996, s.154-159.
109. Qasımov Ə.Q. Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial və mədəni inkişafı (70-80-ci illər) // NDU. Elmi Əsərlər. Humanitar seriyası. Naxçıvan, 1999, №5, s.33-36.
110. Qasımov Ə.Q. Heydər Əliyev və Naxçıvan Muxtar Respublikasının inkişaf strategiyası (1969-2003-cü illər) // AMEA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. Bakı, 2009, №12, s.141-150.
111. Qasımov Q.S. Doqquzuncu beş illikdə Naxçıvan MSSR-də xalq maarifinin inkişafı // V.İ.Lenin adına APT-nin elmi əsərləri. XI buraxılış, Bakı, 1977, №4, s.11-19.
112. Qayıdış (1990-1993). Sənədlər toplusu. Bakı: Azərbaycan, 1996, 792 s.
113. Qayıdış (1990-1993). Sənədlər toplusu. Təkmilləşmiş və yenidən işlənmiş ikinci nəşr. Bakı: Azərbaycan, 2008, 840 s.
114. Qədim Naxçıvanda bayram. Naxçıvan Muxtar Respublikası – 75. Bakı: Azərbaycan, 1999, 287 s.
115. Qəhrəmanov Ə.K. Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı. Bakı: Min bir nəğmə, 2004, 415 s.
116. Qobustan toplusu. 1999, №2.

117. Quliyev C.B., Mədətov Q.Ə., Nadirov A.A. Sovet Naxçıvanı. Bakı: Elm, 1984, 136 s.
118. Quliyev N.P. Naxçıvan musiqi mədəniyyəti tarixindən. Bakı: Elm, 1999, 140 s.
119. Mahmudov Ə.Ə. Naxçıvan MSSR. Bakı: Azərənşr, 1970, 62 s.
120. Mahmudov Y.M. Heydər Əliyev: Yeni Azərbaycanın qurucusu. Birinci məqalə // «Azərbaycan» qəzeti, Bakı: 11 iyul, 1997-ci il.
121. Mahmudov Y.M. Heydər Əliyev: Yeni Azərbaycanın qurucusu. İkinci məqalə // «Azərbaycan» qəzeti, Bakı: 13 iyul 1997-ci il.
122. Mahmudov Y.M. Böyük Azərbaycanlı fenomeni. Birinci məqalə // «Xalq» qəzeti. Bakı: 14 mart 1998-ci il.
123. Mahmudov Y.M. Böyük Azərbaycanlı fenomeni. İkinci məqalə // «Xalq» qəzeti. Bakı: 15 mart 1998-ci il.
124. Mahmudov Y.M. Qurtuluş mübarizəsinin qalibi // Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. BDU. 27-29 may, II cild, Humanitar və sosial-siyasi elmlər. Bakı: 1998-ci il.
125. Mahmudov Y.M. Yeni Azərbaycanın qurucusu // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. Bakı, 1998-ci il, №1, s.5-16.
126. Mahmudov Y.M. Azərbaycan dövlətçiliyinin xilaskarı. Bakı: BDU-nun nəşriyyatı, 1998, 276 s.
127. Mahmudov Y.M. Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti. Bakı: Təhsil, 2002, 328 s.
128. Mahmudov Y. M., Şükürov K.M. Naxçıvan: tarixi və abidələri. Bakı: Təhsil, 2007, 216 s.
129. Mehdiyev R.Ə. Azərbaycanın inkişaf dialektikası. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının nəşriyyatı, 2000, 288 s.
130. Mehdiyev R.Ə. Azərbaycan: tarixi irs və müstəqillik fəlsəfəsi. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının nəşriyyatı, 2001, 273 s.
131. Mehdiyev R.Ə. XXI əsrdə milli dövlətçilik. Bakı: XXI-İNE, 2003, 248 s.
132. Mehdiyev R.Ə. Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə. Yanvar - 2002 – dekabr 2006, 2 cildə, cild 1. Bakı: XXI-İNE, 2007, 624 s.
133. Mehdiyev R.Ə. Milli məfkurə, dövlətçilik müstəqillik yolu ilə. Yanvar 2002 – dekabr 2006, 2 cildə, cild 2. Bakı: XXI-İNE. 2007, 672 s.
134. «Mədəni-maarif işi», 1984, № 2.
135. Məmmədov Ə.M. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin bərpası və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə (80-ci illərin sonu – 1997-ci il). Bakı: Elm, 1999, 360 s.

136. Məmmədov M.Y. Azərbaycan ən yeni tarixində Naxçıvan // Naxçıvan jurnalı mart, 2004, s.18-27.
137. Məmmədov M.Y. Naxçıvan Muxtar Respublikasında ictimai-siyasi proseslər. (1988-2005-ci illər) Bakı: Şirvan nəşr, 2005, 208 s.
138. 1997-ci ildə Naxçıvan MR-in sosial-iqtisadi inkişafı. Naxçıvan: Əcəmi, 1998, 37 s.
139. 1970-ci ildə Naxçıvan MSSR-nin xalq təsərrüfatının inkişafı. Statistik məcmuə. Bakı, 1972, 137 s.
140. Mirzəyev T.M. Naxçıvan MSSR-in əmək ehtiyatları və onlardan səmərəli istifadə məsələləri. Bakı: Elm, 1983, 102 s.
141. Mollayev İ.A. Naxçıvan MSSR-də maarifin inkişafı. Bakı: Bilik cəmiyyəti, 1983, 93 s.
142. Müstəqilliyimizin on ili. Naxçıvan MR 1991-2001-ci illərdə. Naxçıvan: Əcəmi, 2001, 87 s.
143. Muradov Ş.M. Naxçıvan MSSR-də demografik inkişaf və əmək ehtiyatlarından istifadənin aktual məsələləri. //»Naxçıvan MSSR-də təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə və məhsuldar qüvvələrin inkişaf etdirilməsi problemləri» mövzusunda elmi-praktik konfransın tezisləri. Bakı: Elm, 1984, s. 14-17.
144. Nadirov A.A. Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası: Azərbaycan SSR-in 60 illiyi münasibətilə. //Tarix, ictimaiyyət, coğrafiyanın tədrisi. Metodik məcmuə, 1980 № 5, s. 45-49.
145. Nadirov A.A., Nuriyev Ə.X., Muradov Ş.M. Naxçıvan iqtisadiyyatı XX əsrdə. Bakı: Elm, 2000, 104 s.
146. Nağıyev Ə.Ə., Novruzov V.Q., Allahverdiyev H.N., Əlirzayev Ə.Q. Heydər Əliyev və Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı: Azərnəşr, 1998, 388 s.
147. Naxçıvan Ensiklopediyası. Bakı: 2002, 597 s.
148. Naxçıvan Ensiklopediyası. Təkmilləşmiş və yenidən işlənmiş ikinci nəşri. 2 cildə, cild 1, Bakı: 2005, 356 s.
149. Naxçıvan. Naxçıvan MR-75. Yubiley statistik məcmuə. Bakı: 1999, 99 s.
150. Naxçıvan Muxtar Respublikası – 80. Tarixi-statistik məcmuə. Bakı: Səda, 2004, 212 s.
151. Naxçıvan Muxtar Respublikası (1969-1999). Naxçıvan: Naxçıvan MR Ali Məclisinin nəşriyyatı, 1999, 216 s.
152. Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası (Məqalələr məcmuəsi). Bakı: Elm, 1975, 359 s.
153. Naxçıvan Muxtar Respublikası. Bakı, Elm: 2001, 220 s.
154. Naxçıvan Muxtar Respublikası 1991-2001-ci illərdə. Naxçıvan: Əcəmi, 2001, 93 s.

155. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxiv (NMRDA), f.1, s.1, iş 1208.
156. NMRDA, f.1, s.2, iş 63.
157. NMRDA, f.1, s.3, iş 3.
158. NMRDA, f.1, s.3, iş 31.
159. NMRDA, f.1, s.3, iş 39.
160. NMRDA, f.1, s.9, iş 31.
161. NMRDA, f.1, s.11, iş 38.
162. NMRDA, f.1, s.12, iş 31.
163. NMRDA, f.1, s.12, iş 39.
164. NMRDA, f.1, s.16, iş 79.
165. NMRDA, f.1, s.97, iş 28.
166. NMRDA, f.1a, s.1, iş 3.
167. NMRDA, f.1a, s.1, iş 27.
168. NMRDA, f.2, s.15, iş 65.
169. NMRDA, f.2, s.15, iş 69.
170. NMRDA, f.2, s.15, iş 190.
171. NMRDA, f.2, s.18, iş 22.
172. NMRDA, f.2, s.18, iş 58.
173. NMRDA, f.5, s.14, iş 114.
174. NMRDA, f.7, s.12, iş 39.
175. NMRDA, f.74, s.6, iş 50.
176. NMRDA, f.221, s.5, iş 844.
177. NMRDA, f.221, s.5, iş 990.
178. NMRDA, f.221, s.5, iş 1488.
179. NMRDA, f.589, s.8, iş 2.
180. NMRDA, f.613, s.17, iş 478.
181. NMRDA, f.613, s.13, iş 487.
182. NMRDA, f.613, s.13, iş 1118.
183. Naxçıvan MR Həmkarlar Təşkilatının arxiv, f.1, s.1, iş 19.
184. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2000, 23 s.
185. Naxçıvan MSSR rəqəmlərdə. Statistik məcmuə. Naxçıvan: 1978, 62 s.
186. Naxçıvan MSSR rəqəmlərdə. Statistik məcmuə. Naxçıvan: 1983, 64 s.
187. «Naxçıvan MSSR-də təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə və məhsuldar qüvvələrin inkişaf etdirilməsi problemləri» mövzusunda elmi-praktik konfransda edilən məruzələrin tezisləri. Bakı: Elm, 1984, 62 s.
188. Naxçıvan MSSR-nin xalq təsərrüfatının inkişafı. Statistik məcmuə. Naxçıvan: 1981, 91 s.

189. Naxçıvan statistika güzgüsündə. Tarixi-statistik məcmuə. Bakı: Səda, 1999, 128 s.
190. Nəbiyev B.E. Heydər Əliyev və Azərbaycan SSR-in iqtisadi inkişafı (1969-1982-ci illər). Tarix elmləri namizədi dissertasiyasının avtorreferatı. Bakı: 2007, 22 s.
191. Ömrün üç günü. Bakı: Ergün, 1997, 90 s.
192. Rəhimov R.V. Naxçıvan Muxtar Respublikasının xarici əlaqələri (1991-2001-ci illər). Tarix elmləri namizədi dissertasiyasının avtorreferatı. Naxçıvan, Qeyrət, 2002, 25 s.
193. Sadiqov M.Ə. Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafında xarici iqtisadi əlaqələrin rolu // İqtisadiyyat və həyat jurnalı. 2000, №10-13, s.22-24.
194. Sadiqov S.H. Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixindən. Bakı: İrşad, 1995, 144 s.
195. Səmədov A., İsayev A. Azərbaycanın qurtuluş tarixi. Bakı: Ozan, 2004, 536 s.
196. Səmədzadə Z. Ə., Musayev M.Ə. Onuncu beşillikdə Sovet Azərbaycanının iqtisadi və sosial inkişafı. Bakı: Azərnaşr, 1981, 240 s.
197. «Səs» qəzeti.
198. Sultanov O.B. 80-ci illərin sonu – 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda siyasi mübarizə. Bakı: Maarif, 1995, 232 s.
199. «Sovet Naxçıvanı» qəzeti.
200. «Şərq qapısı» qəzeti.
201. Şirəliyev A.İ., Ağamalıyev F.K. Kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi ümumxalq işidir. Bakı: 1981, 29 s.
202. Şirəliyev A.İ., Ağamalıyev F.K. Naxçıvan MSSR-nin 60 illiyi və onun sosial-iqtisadi inkişaf problemləri. Bakı: 1984, 30 s.
203. Şirəliyev A.İ. Muxtariyyət və iqtisadi inkişaf // NDU-nun elmi əsərləri. Naxçıvan: 1999, №4, s.75-77.
204. Şirəliyev A.İ. Naxçıvan Muxtar Respublikasının dinamik inkişaf edən iqtisadiyyatı // NDU-nun elmi əsərləri. Naxçıvan: 2004, №12, s.26-28.
205. Talıbov V.Y. Heydər Əliyev cənablarının siyasi fəaliyyətinin Naxçıvan dövrünün elm və maarifçilik məsələləri // NDU-nun elmi əsərləri. Naxçıvan: 1997, №1. s. 5-6.
206. Talıbov V.Y. Naxçıvan Muxtar Respublikasında mədəni proseslər və müasir dövr. //NDU-nun elmi əsərləri, Naxçıvan: 1999, № 4, s.14-19.
207. Talıbov V.Y. Naxçıvan Muxtar Respublikası. 1991-2001-ci illər kitabına giriş sözü. Bakı: 2001.
208. Talıbov V.Y. Naxçıvan MR-in 75 illiyinə həsr edilmiş təntənəli yubiley iclasında çıxışı. // «Azərbaycan» qəzeti, 1999, 14 oktyabr.

209. Talıbov V.Y. Naxçıvan MR-in 80 illiyinə həsr edilmiş təntənəli iclasda çıxışı // «Azərbaycan» qəzeti, 2004, 16 may.
210. Talıbov V.Y. Yüzlillik inkişafın zirvəsi. 1969-1999-cu illər // «Azərbaycan» qəzeti, 1999, 16 iyul.
211. Təhməzov Z.M., Hüseynov A.Y. Geniş tərəqqi yollarında. Bakı: 1984, 44 s.
212. «Təşviqatçı» jurnalı. 1991, №3.
213. Vəzirov C. Qədim sənət məbədi. //Qobustan toplusu. 1999, № 2.
214. Yeni Azərbaycan Partiyası. Azərbaycanın dünəni, bu günü və gələcəyi. Bakı: Azərnaşr, 2002, 468 s.
215. «Yeni Ordubad» qəzeti.
216. Zeynalov İ.X. Azərbaycanın iqtisadi və sosial inkişafı (70-80-ci illər). Bakı: BDU nəşriyyatı, 1996, 314 s.
217. Zeynalov İ.X. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı – XX əsrin II yarısında. Bakı: Azərnaşr, 2004, 326 s.

Rus dilində

218. Азербайджан в цифрах в, 1981 год. Краткий статистический сборник. Баку: Азернешр, 1982, 126 с.
219. Азербайджан в цифрах, в 1984 год. Краткий статистический сборник. Баку: Азернешр, 1985, 127 с.
220. Алиев Г.А. О задачах партийной организации республики по выполнению постановления ЦК КПСС и Совета Министров СССР «О мерах по дальнейшему развитию народного хозяйства Азербайджанской ССР». Доклад на Пленуме ЦК КП Азербайджана. 3 декабря 1970 г. Баку: Азернешр, 1970, 56 с.
221. Алиев Г.А. Работа высшей школы Азербайджана – на уровень высоких требований партии. Баку: Азернешр, 1980, 38 с.
222. «Бакинский рабочий» (газета).
223. Гасымов А.Г. Повышение материального благосостояния и культурного уровня трудящихся Нахичеванской АССР (1971-1980 гг.). Автореф. дисс. канд. ист. наук. Баку: 1986, 24 с.
224. Гасымов Г.С. Деятельность КП Азербайджана по развитию народного образования в условиях развитого социализма (1959-1975 гг.). По материалам Нахичеванской АССР. Автореф. дисс... канд... ист... наук. Баку: 1981, 28 с.
225. Гасымов Ю.М. Изменения в социальной структуре сельского населения Нахичеванской АССР. Автореф. дисс. канд. филос. наук. Баку: 1981, 23 с.

226. Гулиев Р.А. Социально-экономическое и культурное развитие Нахичеванской АССР (1971-1980). Автореф. дисс. канд. ист. наук. Баку: 1990, 27 с.
227. Итоги выборов и состав депутатов Верховного Совета Азербайджанской ССР, Верховного Совета Нахичеванской АССР одиннадцатого созыва местных советов народных депутатов Азербайджанской ССР 1985 г. Статистический сборник. Баку: Азернешр, 1986, 146 с.
228. Итоги всесоюзной переписи населения в 1979 году по Нахичеванской АССР. Нахичевань: 1982, 55 с.
229. Комплексное развитие общественного производства и эффективное использование трудовых ресурсов Нахичеванской АССР (тезисы докладов). Баку: Элм, 1974, 55 с.
230. Материалы XXVIII съезда Коммунистической Партии Азербайджана. Баку: Азернешр, 1971, 103 с.
231. Материалы XXIX съезда Коммунистической Партии Азербайджана. Баку: Азернешр, 1976, 180 с.
232. Материалы XXX съезда Коммунистической Партии Азербайджана. Баку: Азернешр, 1981, 253 с.
233. Материалы пленума ЦК КП Азербайджана от 18 октября 1976 г. Баку: Азернешр, 1976, 38 с.
234. Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1980 году. Статистический сборник. Баку: Азернешр, 1981, 291 с.
235. Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1985 году. Статистический сборник (Ежегодник). Баку: Азернешр, 1986, 294 с.
236. Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 60-летию образования СССР. Юбилейный статистический ежегодник. Баку: Азернешр, 1982, 352 с.
237. Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 50-летию СССР. Статистический сборник. Баку: Азернешр, 1972, 312 с.
238. Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 70-летию Великого Октября. Юбилейный статистический ежегодник. Баку: Азернешр, 1987, 314 с.
239. Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1982 году. Статистический сборник. Баку: Азернешр, 1983, 271 с.
240. Нахичеванская Автономная Республика в цифрах 1989-1990 г. Статистический сборник. Нахичевань: 1991, 50 с.
241. Нахичеванская Автономная Советская Социалистическая Республика Азербайджанской ССР за 60 лет. Юбилейный статисти-

- ческий сборник. Баку: Азербайджанское Государственное Издательство, 1984, 179 с.
242. Нахичеванская АССР в цифрах. Статистический сборник. Нахичевань: 1978, 61 с.
243. Нахичеванская АССР в цифрах. Статистический сборник. Нахичевань: 1983, 67 с.
244. Нахичеванская областная партийная организация в цифрах. Нахичевань: 1983, 35 с.
245. Основные показатели сельского-хозяйственного производства в колхозах Азербайджанской ССР за годы десятой пятилетки. Статистический сборник. Баку: 1981, 221 с.
246. «Правда» (газета).
247. Самедзаде З.А. Этапы большого пути. Экономика Азербайджана за полвека, ее реалии и перспективы. Баку: Издательство. Нурлан, 2004, 936 с.
248. Сафаров П.Ш. Экономическое и культурное сотрудничество Азербайджанской ССР с братскими советскими республиками (1971-1985 гг.) (по материалам Нахичеванской АССР). Автореф. дисс. канд. ист. наук. Баку: 1989, 21 с.
249. СССР. 1000 вопросов и ответов. Москва: Издательство Агентства Печати и Новости, 1983, 136 с.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	6
I BÖLMƏ. Heydər Əliyev və XX əsrin 70-80-ci illərində Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının inkişaf strategiyası.....	19
I FƏSİL. Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasında iqtisadi və sosial inkişafın əsas xüsusiyyətləri.....	19
1.1. Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının iqtisadiyyatında əsaslı irəliləyişlər	19
1.2. Əhəlinin maddi həyat səviyyəsinin yüksəlməsi və sosial strukturda dəyişikliklər	69
II FƏSİL. Heydər Əliyev fenomeni və Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının ictimai-siyasi və mədəni həyatı	92
2.1. Heydər Əliyev və Naxçıvan MSSR-də ictimai-siyasi vəziyyət	92
2.2. Heydər Əliyev və Naxçıvan MSSR-nin mədəni inkişafı	115
II BÖLMƏ. Müstəqillik dövründə Heydər Əliyevin inkişaf strategiyası və Naxçıvan Muxtar Respublikası	146
III FƏSİL. Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətinin Naxçıvan dövründə muxtar respublikada hərbi-siyasi, iqtisadi və mədəni proseslər (1990-1993-cü illər)	146
3.1. Heydər Əliyevin Naxçıvana gəlişi və muxtar respublikada siyasi dəyişikliklər.....	146
3.2. Naxçıvan Muxtar Respublikasının erməni təcavüzündən qorunmasında Heydər Əliyevin xidmətləri	158
3.3. Heydər Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikasını sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni böhrandan çıxarmaq sahəsində fəaliyyəti	168

IV FƏSİL. Heydər Əliyev və Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni həyatı (1993-2003-cü illər)

4.1. Naxçıvan Muxtar Respublikasında iqtisadi islahatlar və onların nəticələri	190
4.2. Heydər Əliyev və Naxçıvan Muxtar Respublikasının ictimai-siyasi və mədəni-mənəvi həyatı	210
NƏTİCƏ	230
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	250

ƏDALƏT QASIM oğlu QASIMOV

**HEYDƏR ƏLİYEV
VƏ
NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ
İNKİŞAF TARİXİ
(1969-2003-cü illər)**

“Turxan” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi
“Çaşıoğlu” mətbəəsi.

